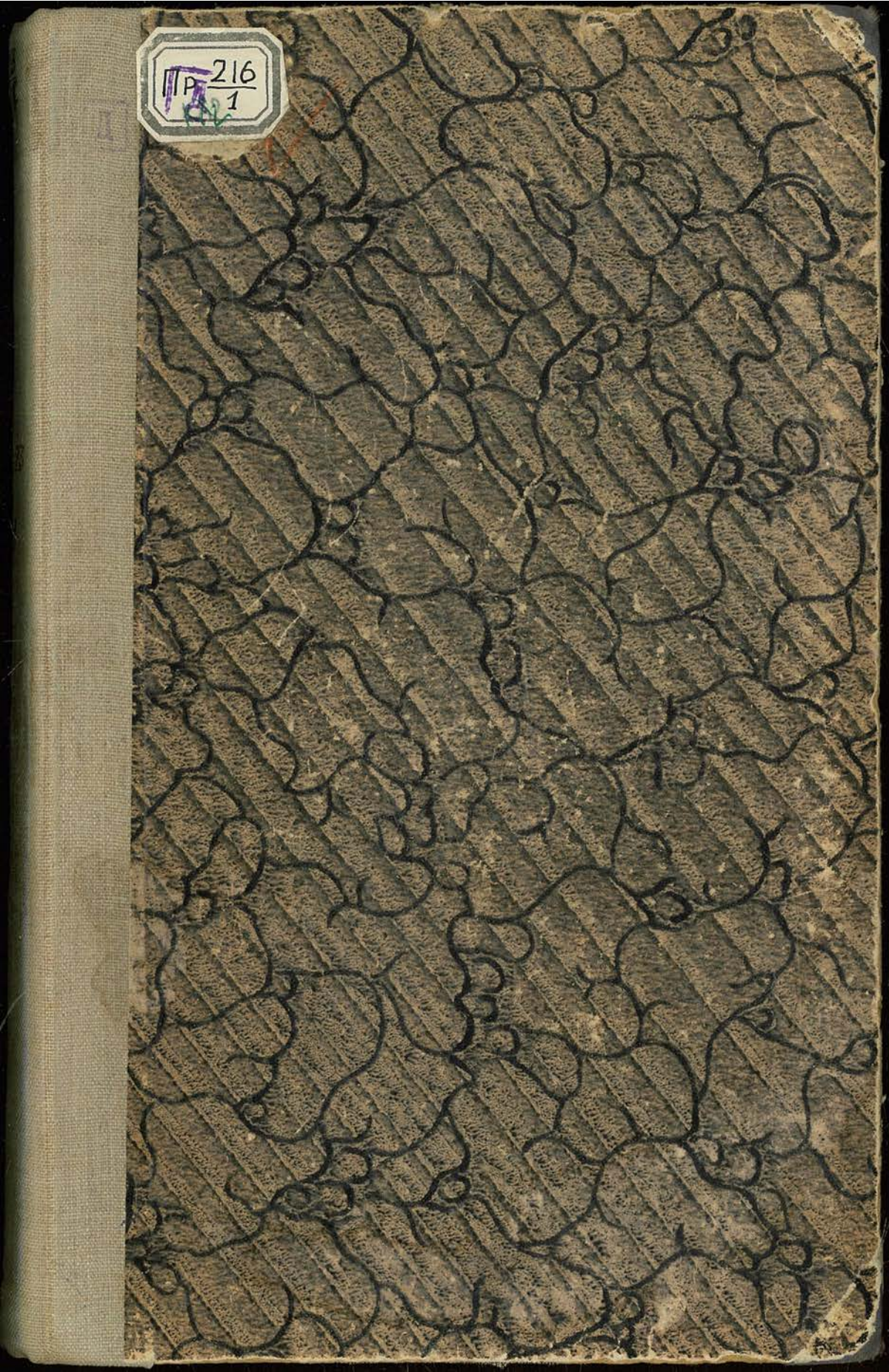
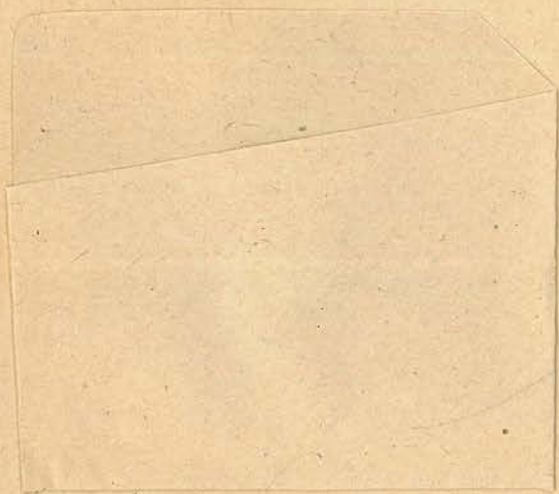

MP 216
1

Учв. XXIV. 24.

№ 061) (47.711 К.) Укр. Ак. Нук.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE OUCRAÏNIENNE DES SCIENCES

Пр 216
2119/1

06
A38

ЗАПИСКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДДІЛУ

За головним редагуванням Голови Відділу
академіка Н. П. ВАСИЛЕНКА

Т О М I
(1923)

BULLETINS
DE LA CLASSE DES SCIENCES SOCIALES-ECONOMIQUES

Sous la rédaction générale du Président de la Classe
Nikolas WASSILENKO,
membre actuel de l'Académie Oucraïtienne des Sciences.

Т О М E I.
(1923)

1924

✓ Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

- 2015 -

К И Ї В.
В друкарні Української Академії Наук.
1923.

67855

2

7

ЗАПИСКА

КОПИЯ КНИЖКИ

Відділ рукописів та стародруків
Української національної бібліотеки

1917

Відділ рукописів

Українська національна бібліотека

1917

Українська національна бібліотека

1917

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE OUCRAÏNIENNE DES SCIENCES

ЗАПИСКИ СОЦІЯЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДДІЛУ

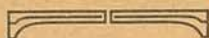
—o—o—o—
За головним редагуванням Голови Відділу
академіка Н. П. ВАСИЛЕНКА

—
T O M I
(1923)

—*—*—*—
B U L L E T I N S
DE LA CLASSE DES SCIENCES SOCIALES-ÉCONOMIQUES

—o—o—o—
Sous la rédaction générale du Président de la Classe
Nicolas WASSILENKO,
membre actuel de l'Académie Oucraïnienne des Sciences.

—
T O M E I
(1923)

К И Ї В.
Друкарня Української Академії Наук
1923

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії Наук акад. *Агатангел Кримський*.

Друковано 650 примірників.
Зам. № 63.

Академик Михайло Іванович Туган-Барановський.

(† 22 січня 1919 р.).

В історії політичної економії імення М. І. Туган-Барановського почесне займає місце. У багатьох його працях поставлено й розглянуто низку складних економічних проблем, з теорії цінности починаючи і кінчаючи теорією розподілу. Туган-Барановський завжди вмів підійти до того питання, що цікавило його, з оригінальної точки погляду, дати своє власне рішення поставленої проблеми, завжди використовуючи багатий матеріал, і літературний, і статистичний.

Імення М. І. Туган-Барановського дороге й близьке Українській Академії Наук, бо в організації її брав він як найдіяльнішу участь, був він перший голова III-го її Відділу (соціально-економічних наук). Ми не маємо на меті дати повну оцінку науковій, професорській та громадській діяльності М. І. Туган-Барановського; ми обмежимося коротким життєписом акад. М. І. Туган-Барановського, і вкажемо тільки на найголовніші його праці.

Народився М. І. Туган-Барановський 1865 року, та місце його народження ще й досі не пощастило встановити. Небагато є відомостей і про початкові його шкільні роки. Відомо тільки, що він учився в Київській першій гімназії, але коли вступив він до гімназії та коли вийшов із неї — невідомо. Скінчив курс II-ої харківської класичної гімназії.

Студентські свої роки провів Туган-Барановський у Харківському Університеті (1884/5 — 1888 р.р.) Скінчив він два факультети — природничий та юридичний.

У 1890 р. з'являється перша його праця з економіки: «Учення о предѣльной полезности хозяйственныхъ благъ, какъ причинѣ ихъ цѣнности». Проаналізувавши теорію граничної корисности, молодий економіст прийшов до висновку, що трудова теорія та теорія граничної корисности одна одну доповнюють, а не виключають. Цього погляду Туган-Барановський дотримувався до кінця свого життя, обґрунтувавши й розвинувши його у своїх «Основахъ политической экономіи».

За цією першою працею Туган-Барановський написав скількись популярних парисів у Павленківському виданні, а саме: «Прудонъ, его жизнь и дѣятельность» (1891 р.), «Дж. Ст. Милль, его жизнь и дѣятельность» (1892 р.).

На ступінь магістра політичної економії М. І. Туган-Барановський подав дисертацію: «Промышленные кризисы въ современной Англии» (1894 р.).

Праця ця, перекладена, на кілька чужоземних мов, зробила ймення Туган-Барановського відомим не тільки в Росії, а й за кордоном. Всі пізніші теоретики та історики криз, хоч якою-б вони мовою писали свої роботи, рахувалися з теорією криз Туган-Барановського.

У кінці 90-х р.р. у російській науковій літературі жваво обмірковувалося питання про долю капіталізму в Росії; отож М. І. Туган-Барановський береться за вивчення багатого статистичного матеріалу, що характеризує промисловий розвиток Росії. Результати дослідів своїх викладає він у відомій доповіді в Вільно-Економічному Товаристві — «Статистические итоги промышленного развития России»; прочитав він її в засіданнях В.-Е. Т. 7-го січня, 7 та 21 лют. 1896 р. У цій доповіді М. І. Туган-Барановський, як представник групи неомарксистів (так звалася тоді ця течія економічної думки), прийшов до висновку, що Росія країна капіталістична і що капіталізм є поступовий фактор у її економіці. Дебати над доповіддю М. І. Туган-Барановського затягалися на скілька засідань, і взяли в них участь найвизначніші економісти та статистики; на дебатах цих схрестили свої шпиги народники та марксисты, і перемога осталася за останніми.

Наслідком дослідів М. І. Туган-Барановського в царині історії народного господарства, була докторська його дисертація: «Русская фабрика в прошлом и настоящем», т. I (1898 р.).

М. І. Туган-Барановський був жонатий першим шлюбом з Л. К. Давидовою, дочкою відомого віолончеліста Карла Юлієвича Давидова і Олександрі Аркадіївни Давидової, що видавала журнал «Мір' Божій». Ім'я Лідії Карлівни Туган-Барановської відоме в петербурзьких колах, як автора кількох перекладних й оригінальних праць. Поглядами своїми з Лідії Карлівни була марксистка; як кажуть люди, котрі знали її, вона мала чималий вплив на свого чоловіка. Овдовів Туган-Барановський у 1900 р. У березні 1901 р. Туган-Барановського було вислано з Петербургу за його політичні переконання. Що послужило за зовнішній привід для вислання з столиці — невідомо. Як кажуть непереверені звістки, одіграв тут певне значіння виступ студентської молоді в Петербурзі біля Казанського Собору.

З Петербургу приїхав Туган-Барановський на Полтавщину до своїх знайомих Русинових, які жили в с. Пизники лохвицького повіту. Переїзд на Полтавщину близько звязав його з Україною, і в усьому пізнішому житті цей звязок не тільки не поривався, але міцнішав. У 1902 р. М. І. Туган-Барановський оженився з О. Хв. Русиновою і з цього моменту життя його тісно сплелось з життям цієї відомої на Полтавщині родини. Одірваний од наукової й професорської праці, живучи в закутку України, Туган-Барановський увійшов у місцеву земську та громадську роботу. Під той час повставали з ініціативи Вітте комітети для обміркування потреб сільсько-господарської промисловости. Туган-Барановський близьку брав участь у працях Лохвицького Ксмітету в 1903 р.; працював, окрім того, в товаристві взаємодопомоги учителів Лохвиччини, в лохвицькому сільсько-господарському товаристві, в повітовому та губерньському земствах, то-що. В 1904 р. Туган-Бара-

новський переїздить до Петербургу і відновлює свою наукову, професорську та публіцистичну роботу.

У 1908 р. Туган-Барановський бере участь у працях Петербурзького Відділу Комітету сільсько-господарських та промислових товариств, а з 1909 р. стає на чолі редакції «Вістника Кооперації», який велику відогравав роллю в історії кооперативного руху. Варто згадати цю дату через те, що тут позначився отой інтерес нашого академіка до кооперації, який так глибоко її сильно захопив Туган-Барановського наприкінці його життя.

Із наукових праць цієї доби петербурзького життя слід назвати його курс: «Основы политической экономіи» (1909 р.). «Основы» являли собою перероблення студентського видання, випущеного слухачами Бестужевських курсів у 1907 р. під назвою — «Лекції по политической экономіи». «Основы политической экономіи» з'єднали собі як-найширше коло читачів; тепер вони мало не скрізь загально прийнятий підручник по всіх вищих школах.

За той гонорар, який автор здобув за свої «Основы», придбав він улітку 1910 р. клань землі на березі Сули, під назвою «Криниця»; з весни 1911 р. почав він будувати дім на цьому кланьку; в новому цьому домі жили Туган-Барановські з 1914 р.

Катедру в Петербурзькому Університеті здобув М. І. Туган-Барановський аж у 1917 році¹⁾. З початком унесвітньої війни Туган-Барановський брав гарячу участь у громадській роботі. За його ініціативою зорганізовано в 1916 р. Всеросійський Комітет громадського сприяння позикам, брав він участь у роботі Червоного Хреста в Лохвиці, був членом Тетянинського Комітету, почесним попечителем Комерційної Школи в Лохвиці, то-що.

У 1914-15 р.р. за найближчою М. І. Туган-Барановського участю засновано сільсько-господарське споживче та кредитове т-ва в с. Пизниках. Кооперативна робота, розпочата з 1909 р. з часу редагування «Вістника Кооперації» — відбилася й на практиці.

Результатом його теоретичної та практичної роботи в царині кооперації була велика друкована робота «Соціалні основи кооперації» (1916 р.). У цій книжці Туган-Барановський дав теорію кооперації, що охоплює всі її види. Ця праця — єдина у нашій кооперативній літературі; це настільна книжка для кожного кооператора, що цікавиться й теоретичними питаннями. «Соціалні основи кооперації» зробили ймення М. І. Туган-Баранов-

¹⁾ Приват-доцентуру у Петербурзькому Ун-ті здобув Т. Барановський ще в 1895 р. (14 січня), але в весняному шістріччі, як значиться в його послужному спискові, не читав, а вже 23. III «распоряженієм г. Министра Народнаго Просвѣщенія исключень із числа приватъ-доцентовъ». Та вже 11. VI того-ж-таки року його знову допущено до читання лекцій у званні приват-доцента. У 1897-8 р. курсу не оголошував і не читав, а з дозволу Попечителя Петерб. Шк. Округи (з 1.V. 1898) допущено його читати лекції в осінньому шістріччі 1898 року, але «предложенієм г. Министра Народнаго Просвѣщенія отъ 2.IV. 1899 г.» знову звільнено його «въ виду уклоненія его отъ исполненія возложенныхъ на него служебныхъ обязанностей». І це звільнення затяглося довше. Аж у грудні 1905 р. він знову «предложенієм г. Управляющаго Спб. Уч. Окр. допущень къ чтенію лекцій въ званні приватъ-доцента по кафедрѣ политической экономіи». І після цього звільненя уже ніяких не було.

ського популярним у кооперативних колах, і визначили дальшу роботу М. І. на ґрунті української кооперації, якій він оддався з такою енергією наприкінці свого життя.

Як почалася революція, то М. І. Туган-Барановський обертався в колах, близьких до тимчасового уряду. Скількись разів запрошували його зайняти якусь відповідальну посаду в уряді, але М. І. Туган-Барановський завсіди одхиляв такі пропозиції.

Влітку 1917 р. М. І. Туган-Барановський приїхав на Полтавщину, до рідної Криниці. У кінці цього року М. І. Туган-Барановський бере участь в українському уряді, як Генеральний Секретар Фінансів. У січні 1918 р. йому запропонували взяти участь в українській делегації для скріплення мирового договору з німцями, але він цієї пропозиції не прийняв. У січні М. І. Туган-Барановський виїхав до Петербургу в особистих справах; поза межами України він пробув до весни 1918 р.

З весни 1918 р. М. І. вже брав участь у працях Українського Т-ва Економістів у Києві, що в ньому головою був він з 1917 р., а далі і в комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук. В усіх кооперативних заповзяттях 1918 р., що з таким запалом і з таким піднесенням виникали в столиці України, М. І. Туган-Барановський активну брав участь. Він був головою Ради Кооператцентру, організував кооперативні курси, працював над організацією Кооперативного Інституту (відкрито його в-осени 1919 р. у Києві, вже по смерті М. І.), нарешті, редагував кооперативний орган — «Українська Кооперація», що був одним із найкращих кооперативних часописів світу.

Як відкрилась Українська Академія Наук, М. І. Туган-Барановський увійшов до першого оснiвного складу її; його вибрали на першого Голову III Відділу соціально-економічних наук.

Під останній час М. І. висловлював ясне бажання обмежити свою роботу Академією Наук, Українським Університетом та кооперацією. Та надто ще київ тоді вир громадянського життя, щоб можна було обмежитися одною кабінетною працею. Як повалено гетьманщину, М. І. Туган-Барановський бере участь у працях усяких комісій, утворених Директорією, зокрема в комісії при міністерстві фінансів.

Перед Різдвом 1918 р. М. І. скаржився вже на нездужання, та проте роботи не кидав. Умови його життя в Києві були дуже тяжкі (вохке, холодне помешкання, далеко від центру). Уночі проти Різдва з ним трапився перший випадок грудної жаби, за скількись днів випадок повторився. М. І. Туган-Барановський почав думати про від'їзд за-кордон. Саме під той час Директорія одсилала низку делегацій за-кордон, між иншим, М. І. запропонували були зайняти посаду радника в економічних питаннях при місії, що відїздила до Парижа. М. І. дав свою згоду; після довгих, тяжких клопотів йому пощастило виїхати 19-20 січня до Одеси. На ст. Одрадне, недалеко від Одеси, М. І. помер у вагоні 22-го січня 1919 р. од випадку грудної жаби.

Помер М. І. Туган-Барановський ще зовсім нестарою людиною (54 р.). Беручи на увагу його колосальну енергію, рідку працездатність, високу наукову продуктивність, ми можемо з певністю сказати, що багато зробив би був ще М. І. для рідної й близької для нього Академії Наук та для української кооперації. З смертю М. І. Туган-Барановського загас сильний теоретичний розум, що вмів розбиратися в найскладніших економічних проблемах. Коротенький цей наш нарис не може, звичайно, детально охопити всенюк діяльність покійного; для цього треба було б присвятити не один друкований аркуш. Треба сподіватися, що докладна біографія і бібліографія покійного швидко зможе з'явитися друком (над нею працює дехто з молодчих співробітників III Відділу).

Акад. Костянтин Воблій.

Академик Богдан Олександрович Кістяковський.

(† 16/29 квітня 1920 року).

I.

Смерть Б. О. Кістяковського — велика втрата для науки взагалі і для Всеукраїнської Академії Наук зокрема. Він помер у розцвіті своїх інтелектуальних сил, коли, можна сказати, був у zenіті своєї наукової творчості і роботи. Наука мала право сподіватися від нього ще багато. Коли переглядаємо зшитки й виписки, які, в великому порядку, залишив після себе Б. О., такий сум бере: стільки невимовлених думок, стільки намічених планів для наукових робіт, стільки свідoctв упертої творчої наукової праці, яка не задовольнялася старим, а шукала нового, нових шляхів і нових наукових досягнень!

У житті Української Академії Наук узагалі і III (Соціально-економічного) її Відділу особливо Б. О. Кістяковський брав близьку участь. Він був членом Комісії, яка виробляла перший статут Академії. В часи, коли Академії загрожувала найбільша небезпека, за Денікіна, Б. О. вкупі з тодішнім Президентом Академії, академиком В. І. Вернадським, їздив до Ростова і був там палким і упертим оборонцем існування Академії. У внутрішній організаційній роботі в Академії Б. О. Кістяковському належить також значна ролія. Він, правда, не був у числі тих академиків, що на їхні плечі впав перший тягар організації Академії. Він вступив до Академії пізніше, через кілька місяців, але це не зменшує його ролі. Академиком Б. О. Кістяковського обрано в січні 1919 року. На III Відділі запропонував його на академіка покійний М. І. Туган-Барановський, а відзив про наукові праці Б. О. написав академик Ф. І. Тарановський, який підкреслив, що «в особі Б. О. Кістяковського ми маємо визначного представника науково-філософського напрямку у суспільних науках, зокрема в науці про державу, і глибокого знавця державного права».

Спершу Б. О. Кістяковський був обраний на позаштатного академіка на катедру державного, адміністраційного та міжнародного права. На III Відділі вакувала тоді катедра теоретичної економії, отож на Б. О. Кістяковського Відділ поклав був головування в постійній комісії для вивчення соціального питання. А в лютому Б. О. обрано вже на штатного академіка на катедру соціології.

Для своєї академічної роботи Кістяковський намітив тему, яка торкалася історії українських автономістичних ідей, починаючи від половини

XVIII ст., і став збирати для неї матеріали. Постійна комісія для вивчення соціального питання, під головуванням Б. О. Кістяковського, мала на меті зібрати спеціальну бібліотеку, скласти раціональну бібліографію по всіх відділах своєї загальної програми, закласти початок для музею і розпочати видання бюлетенів. Як це можна простежити по протоколах, Б. О. Кістяковський акуратно бував на засіданнях III Відділу і Спільного Зібрання Академії.

Але, на жаль, робота його в Академії тривала дуже недовго. Захоплений загальною панікою під час громадянської війни, він подався спершу до Ростова, а звідтіля до Катеринодари, залишивши сім'ю в Києві.

Подорож була довга й важка, вона страшенно знервувала Б. О., втомила його, знесила.

Все це мало катастрофічне значіння. В Катеринодарі він був обраний професором Політехніки. Але стара хвороба Б. О., яка дісталася йому у спадщину од батька — камені в печінці, загострилася й не давала працювати науково і на професорській катедрі. Б. О. зважився на операцію; вона, правда, спершу була щаслива, але, нарешті, серце не витримало, і на сьомий день після операції, 16/29 квітня 1920 року Б. О. Кістяковський помер у лікарні од параліча серця. Похований він у Катеринодарі (Краснодарі), на катеринодарському міському кладовищі.

II.

Б. О. Кістяковський народився в Києві 4/16 листопаду 1868-го року, і був другим сином у професора Олександра Федоровича Кістяковського та його дружини Олександри Іванівни, народженої Міхель. Мати Б. О. Кістяковського була рідною сестрою першої дружини відомого українського діяча і історика, В. Б. Антоновича — Варвари Іванівни. Хрещеним батьком Б. О. був В. Б. Антонович. Коли, при хрещенні, батьки хотіли назвати свого сина Богданом, священник одмовив у цьому, бо вважав це ймення за неправославне. Сина назвали Федором, що в перекладі на слов'янську мову і значить Богдан (Богом даний). Ціле життя всі звали його Богданом. Федором Б. О. чиселися тільки в офіційних паперах, та за кордоном уживав він для себе ймення Theodor.

Рід Кістяковських походив із селян. Прадід Б. О., Омелян Васильович Кістяковський, був кріпаком у графа Іллі Андрієвича Безбородька (що за-снував Ніженський ліцей), і в 1808 році був одпущений на волю. Жив він у містечку Стольному сосницького повіту на Чернігівщині. Дід Б. О., Федір Омелянович, скінчив чернігівську духовну семінарію і був священником у с. Городищі теж сосницького повіту. Після нього залишилися дуже цікаві для історії побуту його часів «Воспоминання» (надруковані вони в 1895 році в «Кіевской Старині»).

Дід Б. О. був многосемейний. Із його синів найвидатніший був батько Б. О., відомий професор карного права в університеті св. Володимира, Оле-

ксандер Федорович Кістяковський (народився він 14/26 марта 1833 року, а помер 13/25 січня 1885 року). Це був не тільки видатний учений, а й видатний громадський український діяч, помічник редактора журналу «Основа» й активний член «Старої Громади», нелегальної організації, що заснувалася була на початку 1860-х років і на протязі трьох, або чотирьох десятиліть була, можна сказати, єдиною хранителькою українських традицій.

У сім'ї О. Ф. Кістяковського був, таким чином, певний ґрунт для розвою національно-українських симпатій і національно-українського світогляду. Це зміцнювалося ще й родинними відносинами з сім'єю В. Б. Антоновича, який тоді якраз стояв у центрі українського культурно-національного руху.

Треба гадати, що всі ці впливи не пройшли безслідно при формуванні суспільних поглядів і в Богдана Олександровича.

З раннього дитинства Б. О. був слабкий і хворитий і ріс самотній серед своїх сильних та здорових братів. Од них він одрізнявся і своїм характером, більше замкненим.

Перше навчання Б. О. почалося дома. Після нього він вступив до першої класи 2-ї київської гімназії. Вчився він добре, але цілком не віддавався гімназії. Хоч це були часи класицизму, який вимагав великого напруження, та Б. О. робив так, що в нього залишалось чимало часу і для домашнього читання.

Богданові Олександровичу почався сімнадцятий рік, коли несподівано помер його батько. Це було для нього важке горе. Як кажуть люди, що близькі були до нього за тих часів, Богдан Олександрович недавно перед тим тільки-що ближче підійшов до свого батька, сильно прихилився до нього, почув на собі благодійний вплив його морального та розумового провладу. Глибоко пережив своє горе юнак і на все своє життя зберіг величезну пошану до батькової пам'яті.

Швидко з'явилося й нове горе. В 7-ій класі гімназії Б. О. чи сам zorganizував невеличке коло, чи може тільки узяв у ньому участь. Гурток склався з учнів і час од часу збирався читати українську закордонну літературу. Начальство довідалося про це, і Б. О. виключено зовсім із гімназії.

З великими труднощами матері його пощастило після цього примістити Б. О. до чернігівської гімназії. Тут Б. О. почав «загартовувати» себе і дивував увесь Чернігів: взімку ходив без шинелі в одній куртці, спав на голих дошках. Читав і працював він тоді, кажуть, дуже багато, але більше не для гімназії. На квартирі жив він в учителя. Гадалося, що йому пощастить скінчити гімназію. Але в 8-ій класі спала на Б. О. нова біда. Підчас екзаменів на атестат дозрілості у когось з учнів знайшли копію, раніш виготовану, тем з латинської і грецької мови. Усю класу обвинувачено в користуванні нею і звільнено. Серед інших і Богдана Олександровича.

З великими клопатами пощастило йому після цього витримати екзамена на атестат дозрілості при ревелівській аж Олександрівській гімназії.

III.

В-осени 1888 року Б. О. вступив до Київського університету на історично-філологічний факультет. Найбільше цікавився він тоді руською історією і історією України. Його метою було присвятити себе науковим заняттям під керівництвом В. Б. Антоновича. Зовнішні обставини для цього були дуже сприятливі. В. Б. Антонович був його близький родич, його хрещений батько, чоловік його рідної тітки, який з його покійним батьком теж був у приятельських відносинах. З Антоновичем Б. О. був, і міг бути і надалі, в близьких стосунках і користуватися на кожному кроці своєї роботи його допомогою, його вказівками і його багатою бібліотекою. Під той саме час, може не без впливу родинних традицій і В. Б. Антоновича, яскраво уже став визначатися в Б. О. інтерес до українства. На одній вечірці, по тих часах звичайно не прилюдній, присвяченій пам'яті Т. Г. Шевченка, він виступив з декламацією «Кавказа» і мав великий успіх.

(Вплив старого, «етнографічного» як тоді казали, напрямку, яким одрізнялося старе покоління українців, що були в складі, чи звязку з «Старою Громадою», уже не задовольняв молодь.) Почалося критичне відношення до нього. Опору знаходило воно собі в статтях М. П. Драгоманова, який пізніше на початку 1890-х років, найяскравіше висловив у своїх «Чудацьких думках про українську національну справу» і в «Листах на Наддніпрянську Україну» своє критичне відношення до попереднього покоління української інтелігенції. Авторитет М. П. Драгоманова серед української молоді наприкінці 1880-х років почав що-раз більше зростати. Його участь у політичному житті Галичини будила інтерес серед київських студентських кіл до цієї країни, її політичних і національних інтересів, до тієї боротьби, яка велася тоді там на національно-політичному ґрунті. У Київському університеті зав'язався гурток молоді, який почав вивчувати українську мову, літературу, українські закордонні видання. До кружка цього належали К. І. Арабажин, П. А. Лапшо-Данилевський, А. С. Маршинський, А. С. Синявський, брати Сергій та Євген Дегени і ин.¹⁾

Тоді-ж проявився у Богдана Олександровича інтерес і до особи М. П. Драгоманова, а також до інших діячів недавно заснованої в Галичині радикальної партії (до Івана Франка і Михайла Павлика).

У серпні 1889 р. Богдан Олександрович укуні з А. С. Маршинським, С. В. Дегеном і його сестрами Н. В. і М. В. Деген поїхав до Галичини. Метою було зав'язати зносини з тамошніми діячами і насамперед з М. П. Драгомановим.

Але Драгоманова на той час не було у Львові. Він був у Софії у Болгарії. Б. О. Кістяковський написав йому листа. Як пізніш казав мені сам Б. О., Драгоманов одповів йому на цього листа. Він не радив йому їхати до Софії, вважаючи на шпигів, і взагалі рекомендував йому бути обережнішим, берегти себе. Драгоманов, як відомо, був переконаний противник ранньої заги-

¹⁾ Див. в кінці цього некрологу додаток «З споминів про Б. О. Кістяковського» А. С., а також П. Л. Тучанський, Десяностые годы. Одеса 1923, стор. 17-18.

бели молоді. Він радив Б. О. працювати, вчитися, добувати освіти в загальнолюдському і європейському напрямку. Б. О. послухався: до Софії не поїхав. Так він ніколи і не бачив Драгоманова, але він був його ідейним учнем і через те так цікавився все своє життя особою Драгоманова, його творами, його моральною постаттю і, поруч з Павликом, багато зробив для з'ясування впливу і значіння Драгоманова.

У Львові Б. О. близько познайомився з Іваном Франком і Михайлом Павликом. У Франка він хрестив навіть сина. Після Львова Б. О. Кістяковський думав їхати до Тиролю лікуватися, але Ольга Федорівна, жінка Івана Франка, запропонувала поїхати в Карпати в с. Нагуєвичі 1). Компанія поїхала і весело провела час, про що Б. О. писав своїй матері із Черновець 16 серпня 1889 р.: він зробив понад 250 верстов пішки, їздив на Угорщину і пробув там скількись днів. У Галичині Б. О. думав пробути ще не менше од місяця. Швидко відчинився сойм (при виборах до його Б. О. був присутній) 2) і йому хотілося бути присутнім також і на засіданнях сойму. Та це не вдалося, бо тоді-ж його заарештувала австрійська поліція по приїзді його до Львова. 4 вересня 1889 р. він писав матері, що сидить у тюрмі вже понад два тижні. Йому допомагала О. Ф. Франкова, що прислала йому до тюрми їжу. В чому обвинувачували Б. О.? На це знаходимо деякі вказівки в листі до матері 4 листопаду, коли його вже випустили на волю: «и откуда могъ я знать — пишу він — что возбужу подозрѣніе въ панславистическихъ замыслахъ? Уже въ заключеніи на допросахъ я узналъ, что Австрія дрожить за владѣніе русскою Галиціей, но, конечно, мнѣ даже не могло приходить въ голову ничего подобнаго тому, какъ мнѣ сказали въ полиціи, что я подозрѣваюсь въ російскомъ шпионствѣ». «Слѣдствие — каже Б. О. далі — велось самымъ возмутительнымъ образомъ. Со мной, напр., посадили шпиона, что значительно ухудшило мое положеніе. Но несмотря на все хитрости и уловки, на то, что десять разъ измѣняли параграфы обвиненій, они конечно, ничего не могли сдѣлать и теперь какъ-нибудь хотятъ замаять это дѣло». Та просидів Б. О. у тюрмі рівно 10 тижнів. 27 жовтня його випустили на волю. За відсутністю «состава преступленія» справа не дійшла 3) до суду. Але всім заарештованим (а їх було вісім), серед них і Б. О., був заборонений в'їзд до Австрії. Ця заборона тривала досить довго і, після клопотаннів австрійських професорів, була знищена для Б. О. Кістяковського, здається, тільки в 1906 році, коли він уже був відомий учений.)

1) Листи Б. О. до матері.

2) П. Л. Тучапський каже, що арешт Б. О. Кістяковського і його товаришів стояв у зв'язку з передвыборчою агітацією в Галичині (Ізъ пережитого, стор. 17). Це, як бачимо, не вірно.

3) Тому, що діло до суду не дійшло, допоміг д. Хомець, який у Відні стояв на чолі адміністративної і політичної поліції. Це був поляк, колишній радомиський поміщик, що ввемігрував до Австрії після повстання 1863 р. Підчас повстання В. Б. Антонович переховував його в себе, а тепер, коли Б. О. Кістяковський був заарештований, В. Б. Антонович написав до Хомця листа, нагадуючи про старі часи. Хомець зробив, що міг. Коли Б. О. писав про свою справу, то він не знав, що були зроблені заходи у Хомця.

Історія з арештом у Галичині не пройшла безслідно для Богдана Олександровича і в Росії.

Австрійська поліція повідомила про це київське губерньське жандармське управління. Коли Б. О. з товаришами подорожи повернувся до Києва, то їх було заарештовано. Почалося дізнання. В «обзорѣ важнѣйшихъ дознаній за 1889 годъ, производившихся въ жандармскихъ управленіяхъ имперіи по государственнымъ преступленіямъ» (№ 14, стор. 88) ¹⁾, читаємо от-що: «по повідомленню австрійських властей у названих студентів (Кістяковського, Маршинського, Дегена) знайдено листи з Києва, Парижа, Женеви і Болгарії, серед них од емігрантів, зміст яких (листів) показує наче-б-то на участь цих осіб у революційній діяльності. Більшість листів заадресовано Кістяковському, а в одному з них емігрант Драгоманов (із Болгарії) повідомляє його про висилку через Бухарест друкованих творів, рекомендує для подібних пересижок zorganizувати склад у Яссах і між иншим указує, в яких саме місцевостях Галичини він може знайти поміч і співчуття для справи. В листі із Женеви емігрант Бурцев говорить про проект заключення, для забезпеки будуччини руського народу, союзу революціонерів з «суспільством» (обществомъ), з чим ніби-то не згоджується Драгоманов».

Одночасно з цими обставинами, що про них іде мова, в київському жандармському управлінню були вказівки, що із Львова повинна бути вислана до Києва партія закордонних книжок і брошур «на малоросійськомъ языкѣ», — причому доставка ця знаходиться ніби-то в звязку з подоріжжю Дегена, Кістяковського і Маршинського.

З огляду на арешт у Львові цих осіб зроблено було в Києві труси у тих студентів, що були з ними в зносинах: Костянтина Арабажина, Євгена Дегена, Антона Синявського й ин., причому у Синявського одібрано програму під назвою «Помочь народу», яка трактує про економічне перебудівництво і про організацію федерації рівноправних народностей. Дізнання, що з цього приводу почалося, виясняє, що ніби-то в Києві є окремих гурток, що має собі за мету розповсюджувати заборонені і тенденційні українофільські брошури.

У «Вѣдомости дознаніямъ, производившимся въ жандармскихъ управленіяхъ по государственнымъ преступленіямъ за 1890 г.» (№ 15, стор. 10) ²⁾ сказано: «прослухавши повний курс в університеті св. Володимира із міщан м. Новомиргорода херсонської губ. Аполінарій Серапіонов Маршинський, 25 років, кандидат університета св. Володимира дворянин Сергій Вікторов Деген, 28 років, і бувши студент університета св. Володимира, поступивши в харківський університет, дворянин Федір Олександров Кістяковський, 22 р. притягнені до дізнання з огляду на виявлення їх зносин з закордонними польськими (sic) гуртками. При трусі у Маршинського знайдено заборонені видання «Юрій Горовенко», «Повісті Івана Нечуя» і «Святе Письмо».

Арешт Б. О. Кістяковського повів за собою звільнення його з Київського університету. Тоді він напочатку 1890 р. подався до Харкова. Жан-

¹⁾ Архів Київського Губерньського Жандармського Управління.

²⁾ Там-таки.

дармерія не мала нічого проти вступу Б. О. до Харківського університету, але були деякі перешкоди з боку інспектора студентів. Тут Кістяковському допомогли деякі професори Харківського університету, учні і приятелі покійного батька Б. О. (О. І. Загоровський, Н. Ф. Толочінов), які звернулися до попечителя ¹⁾. Б. О. прийнято на історично-філологічний факультет, де і продовжував він свої заняття над руською і українською історією під керівництвом проф. Д. І. Багалія, одного з найстарших учнів і представників школи В. Б. Антоновича. Для семінара проф. Д. І. Багалія писав Б. О. Кістяковський і роботу, здається, з історії Слобідської України.

У Харкові Богданові Олександровичеві довелося бути не довго. Скоро виникла якась студентська історія, і його як уже заліченого до «неблагонадійних» звільнено в першу чергу.

Тоді він переїхав до Дорпату, де в інтересах русифікації німецького до тих часів університету, приймали і звільнених з інших університетів. Б. О. вступив тепер уже не на історично-філологічний, а на юридичний факультет. Це було в серпні 1890 року. У Дорпаті, який узаталі жив тільки університетом, Б. О. почав серйозно працювати науково. Він погано знав, або й зовсім не знав чужих мов, і це відбивалося на його роботі. Через те Б. О. особливу звернув увагу в Дорпаті на вивчення цих мов. Він не тільки вивчував німецьку, французьку і англійську мову, а займався і мовами слов'янськими. «Теперь я совершенно здоровь — пише він матері із Дорпату 15/27 вересня 1891 року — ревматизмъ и всѣ болѣзни окончательно прошли. На меня опять напала горячка работы, и я работаю по цѣлымъ днямъ, побуждаемый завистью. А завидовать мнѣ, къ счастью, есть кому. Недавно, напр., сюда перевелся изъ Петербурга нѣкто (Ник. Вас.) Водовозов сынъ педагога и автора «Жизнь европейскихъ народовъ» и пасынокъ Семевского). Онъ двумя годами моложе меня, вполне свободно владѣеть тремя языками и кромѣ того очень начитанъ и образованъ. Я уже не говорю о моихъ товарищахъ-полякахъ, изъ которыхъ многіе владѣють французскимъ и нѣмецкимъ, какъ своими родными языками и знаютъ англійскій. Конечно, мнѣ очень трудно конкурировать при плохомъ знаніи нѣмецкаго и французскаго и полномъ незнаніи англійскаго. Поэтому вся моя работа пока устремлена на языки. Не знаю, удастся ли мнѣ еще въ этомъ семестрѣ приняться за англійскій, такъ какъ у меня еще очень много затрудненій съ нѣмецкимъ и французскимъ. Кромѣ того я продолжаю свои занятія славянскими языками. Это мнѣ необходимо для моей специальности, т. е. для правовѣдѣнія (какъ способъ добывать историческій правовой матеріаль). Между тѣмъ я знаю вполне хорошо только два славянскихъ языка, изъ которыхъ польскій лучше, а болгарскій — хуже. В этомъ году я принялся за сербскій и чешскій, которые я очень плохо знаю. Курсъ сербскаго языка вмѣстѣ съ народными сербскими пѣснями я слушаю на лекціяхъ. Курсъ этотъ я слушаю у своего любимаго профессора (І. А. Бодуена-де-Куртене?). Я его называю своимъ, такъ какъ вотъ уже второй годъ я являюсь у него единственнымъ слушателемъ».

¹⁾ Листи Б. О. Кістяковського до матері.

лемь. Часъ зтотъ для мене самыи пріятный изъ всѣхъ университетскихъ занятій и представляеть для мене скорѣе отдыхъ, чѣмъ работу. Мы цѣлый часъ проводимъ въ филологической бесѣдѣ о славянскихъ языкахъ, такъ какъ маленькая аудиторія, состоящая только изъ профессора и студента не позволяетъ торжественно вести лекцію». Б. О. акуратно бував на юридичних лекціях, а також виучував ще естонську мову.

У Дорпаті Б. О. Кістяковський став близько до кола польських студентів і, кажуть, його прийняли були до польського земляцтва. З деякими членами польського кола у нього збереглися тісні відносини до самої смерті, як з Натансоном, С. Г. Стемковським (він був міністром хліборобства У. Н. Р. за поляків), та инш.

У Дорпаті почав Б. О. захоплюватися і марксизмом.

Коли в 1891 році Б. О. Кістяковський приїхав до Дорпату, то там уже був марксистський гурток; його заклав у 1888 році, під час мого студентства в Дорпаті, доктор Лесник, польський єврей, тепер уже покійний, який скінчив береський університет і приїхав до Дорпату складати іспити за медичний факультет. Це був талановитий чоловік, років під трицять, гарно освічений, узагалі переконаний марксист, що добре знав твори Маркса і тодішню марксистську літературу. Перебуваючи в Дорпаті біля року і готуючись до іспитів, доктор Лесник не гаяв часу, а дуже інтересно і розумно вів пропаганду марксистських ідей. Склався невеличкий гурток студентів, під керівництвом д-ра Лесника. До цього гуртка належав і я, і дехто з поляків. Під проводом д-ра Лесника, гурток цей прочитав по-німецьки і французьки перший том «Капітала» Маркса, виписував «Neue Zeit», а також усі видання Dietz'a, які дорпатська цензура вільно пропускала. Частина цього гуртка застав, треба гадати, в Дорпаті ще і Богдан Олександрович.

Б. О. Кістяковський нічого не вмів робити на-половину. Так і тут. Він чудово простудіював Маркса і марксистську літературу тих часів, захопився нею, і приїхав до Києва на вакації вже апологетом нового ще за тих часів у Росії і на Україні вчення. В Києві Б. О. почав пропаганду марксизма і з успіхом привертав до нового вчення молодих студентів і курсисток. При його діяльній участі перекладено тоді в Києві на українську мову Ерфуртську програму. Він не тільки сам брав участь у перекладі а, здається, й редагував переклади інших. Ерфуртську програму видано нелегально у Львові. Але під той час Б. О. ще ні до якої організації не належав. Та він мав великі звязки і завдяки їм раз-у-раз здобував він найсвіжішу марксистську літературу, яку він і постачав своїм товаришам і знайомим¹⁾.

Така бурхлива праця мусіла раніш чи пізніш звернути на себе увагу жандармів. 4 липня 1892 року Б. О. Кістяковського заарештовано у Почаєві на Волині по підозрінню в «безписьменності». Коли його привели в станову квартиру, то він хотів утекти і знищити листа за підписом «Галка». Цей лист був заадресований ветеринарному лікареві в Радзивиліві Женжиковському. Кістяковський був у нього, переночував, але вдома його не застав

¹⁾ П. Л. Тучапський. Изъ пережитого, стор. 45-50.

і після цього вже пішов до Почаєва, де його й заарештовано. Кватиру Женжиковського через це й опечатано. Та не зважаючи на це, Женжиковський, повернувшись додому, встиг одімкнути письменного стола й знищити деякі папери; після цього він отруївся, залишивши записку, в якій признавався в своїх соціалістичних поглядах, (підкреслював тільки, що він ніколи не був анархістом.)

Лист за підписом «Галка», разом з забороненими німецькими брошурами, які знайдено при Кістяковському, а також агентурні відомості про з'їзд якихось иноземців, що мав ніби-то одбутися у Женжиковського, привели до нового дізнання жандармів про Б. О. Кістяковського. Справу було передано до Київ, а потім до Юрієва (Дорпата). У Кістяковського знайдено адресу П. Л. Тучапського. У цього останнього зробили трус, причому знайдено два номері органу галицької радикальної партії «Народ». На підставі паперів, які було знайдено у Женжиковського, жандарми напали на думку про існування в Юрієві (колишньому Дорпаті), підчас перебування там замішаних осіб, особливого таємного гуртка, до якого належали: Женжиковський, Б. О. Кістяковський, Павло Йосипович Заорський і автор листа за підписом «Галка» Станислав Губертівич Стемпковський, уроченець ст. Гути на Поділлі (в літинському повіті), який учився в Юрієві у ветеринарному інституті. Поброшено було відповідні труси, причому було знайдено: у Кістяковського — 50 номерів «Народа», у Стемпковського — каталог книжок з соціології і політичної економії, які були «изъяты изъ обращенія», а у Заорського, який служив за хіміка на заводі «Павліна» в с. Загоже бендинського повіту петроковської губернії — два екземпляри «Вопросника», тоб-то програму для збирання етнографічних відомостей по губерніях Царства Польського, чотири власноручні рукописи його в формі відозв до польського народу з приводу його байдужости до утисків; «Исторія революціоннаго движенія въ Россіи» Туна і гектограф, який Заорський при трусі викинув через вікно. Справу Заорського відокремлено і передано до варшавського жандармського округу для розслідування «преступной дѣятельности Заорскаго» серед робітників Царства Польського.

Після свого арешту Б. О. сидів у кремінецькій тюрмі. Жандарми дозволили йому мати і користуватися шкільними книжками. Він виписав з дому «Новий Заповіт» французькою та англійською мовою і цілу нивку книжок з філософії, загальної літератури, та права. Серед них находимо твори: Канта, Гегеля, Гердера, Ібервега, Шерра, Лоренц-фон-Штайна, Вундта, Гольцендорфа, Пухти, Тена, Гарро й инш. «Повір мені, пише він матері 18/30 серпня 1892 р., у мене досить сили волі, щоб зберегти і здоровія і здібність до праці». «Живу я, як раніше, акуратно і правильно, працюю цілими днями» (листи 7 і 19 вересня 1892 р.). «У мене все по прежнему, благополучно — пише Б. О. 17/29 жовтня; какъ и всегда, я по цѣлымъ днямъ занимаюсь. Раньше я все читалъ книги историческаго и теоретическаго характера. Они занимали и развлекали меня, но не поглощали всей моей умственной дѣятельности. Послѣдніе нѣсколько дней я занялся исключительно нѣмецкой философійей. Грандіозная нѣмецкая метафизика всецѣло

меня поглотила. Своею умственною діяльністю я отвлекаюсь от самого себя и слѣжу за различными проявленіями міровой Субстанціи въ окружающемъ меня реальномъ мірѣ. Такое отношеніе къ дѣйствительнымъ предметамъ очень успокоительно. Мой субъективизмъ поглощается въ объективномъ созерцаніи. Иногда мнѣ кажется, что тихія размышленія уединенной моей дерптской жизни вмѣстѣ съ самимъ Дерптомъ приходятъ ко мнѣ... «По цѣлымъ ночамъ (лист 2/14 листопаду) я продолжаю думать и разрѣшати тѣ же философскіе вопросы, которые занимаютъ меня днемъ. Мои мысли иногда переходятъ въ мечтанія. Это мѣшаєть ихъ правильности и логичности. Днемъ я стараюсь порвать нити своихъ мыслей въ такихъ случаяхъ, но по ночамъ очень трудно услѣдить за постепеннымъ и незамѣтнымъ ихъ приходомъ». Черезъ це Б. О. був незадоволеній своїми заняттями, але хвалився, що англійську мову він «совершенно изучилъ».

Що-до справи Кістяковського, Тучапського і Стемпковського, то вона йшла своєю чергою. По «высочайшему повелѣнію» 27 жовтня 1893 року їмъ призначено таку кару: Тучапський був «подвергнутъ аресту при тюрьмѣ» на три місяці; Кістяковський — на два. Крім того Кістяковський був одданий під догляд поліції на один рік, причому всі справи про нього ліквідувалися. Що-до Стемпковського, то його було оддано під догляд поліції на два роки в тому місті, яке він сам вибере собі для життя. Обвинувачення Кістяковського в зносинахъ з закордонними революційними колами не знайшло собі підтвердження в данихъ слѣдства, а Тучапського було визнано винуватимъ тільки в переховуванні в себе нелегальної літератури ¹⁾.

Свій арештъ Б. О. Кістяковський одбувавъ у Києві в лук'янівській тюрмі наприкінці 1893 і напочатку 1894 р. і багато там працював. З Юрієвського університету ще в 1892 році він був звільнений.

Для свого перебування після тюрми, підчас догляду поліції, Б. О. Кістяковський вибравъ городъ Лібаву, бо в Києві йому залишитися не дозволили. Він хотів вивчитися німецької мови. Це була головна причина, черезъ що він вибравъ Лібаву. Ясно було, що двері російськихъ університетівъ для нього зачинено. Треба було думати про закордон. Цілкомъ зрозуміло, що Б. О. Кістяковський вибравъ Німеччину. Перебування в Юрієві (Дорпаті), де ще за тихъ часівъ університетъ фактично бувъ німецький, підготовило для цього певний ґрунтъ.

У Лібаві, якъ про це свідчать листи Б. О. до матери, вінъ проживъ скількисъ місяцівъ у 1894 році, живъ одинцемъ і не заводивъ знайомствъ. Зате працювавъ багато надъ філософією, виписуючи книжки зъ Києва, головнимъ чиномъ, зъ бібліотеки свого батька. Особа батька, його наукове значіння теперъ почали найбільше цікавити його. Ще перебуваючи в Дорпаті, вінъ цікавився біографією батька, хотівъ писати її і доручавъ матері спитатися в братівъ, чи

¹⁾ П. Л. Тучапскій. Изъ пережитого. Десять летъ жизни. Одесса, 1923, стор. 23 і далі — Архивъ кievскаго губернскаго жандармскаго управления. XVII вѣдомостьъ дознаній, производившимся въ жандармскихъ управленияхъ имперіи по государственнымъ преступленіямъ за 1892 і 1893 г., стор. 5-6, 36, 38, 36, 111, 141.

не будуть вони мати чого-небудь проти цього? «Мнѣ хотѣлось би — пише він матері 17 березня 1891 р., чтобы въ этомъ біографическомъ очеркѣ отражалась хоть отчасти его нравственная фізіономія, его человѣколюбивая личность, я хотѣлъ бы провести, какъ бы невзначай, нѣсколько штриховъ его внутренней жизни и т. д.».

Та біографія батька В. О. не написав, але, виучуючи його праці, написав у Лїбаві досить велику статтю «Вліяніе Монтезке и Беккарія на А. Ф. Кістяковскаго». Стаття ця мала появитися в січневій книжці «Кіевскої Старини» за 1895 рік, яка присвячена була десятиліттю смерті О. Ф. Кістяковського. Стаття В. О. була велика розміром і занадто спеціальна. Тодішній редактор журналу, В. П. Науменко просив скоротити її. В. О. не згодився, і стаття не з'явилася в друку. Тоді-ж-таки в Лїбаві, В. О. порушив питання і про нове видання дисертації О. Ф. Кістяковського «Исслѣдованіе о смертной казни». Думав він звернутися до Солдатенкова, але пізніше видав її Л. Ф. Пантелеєв.

IV.

13 січня 1895 р. скінчився термін «надзора поліції» над В. О. Кістяковським. Того самого числа виїхав він до Мітави по заграничний паспорт, здобув його за один день і, повернувшись до Лїбави, 16/28 січня виїхав за кордон. 18 січня він прислав уже матері листівку з Бреславля, а 20 січня (1 лютого) 1895 р. писав із Берліна: «Итавь я въ Берлинѣ. Вчера прїѣхаль сюда въ четвертомъ классѣ, въ порванныхъ башмакахъ и съ полнымъ чемоданомъ грязнаго бѣлья. Это хорошій признакъ, потому что такъ прїѣзжаютъ только домой. Когда то ты пожалѣла, что я не остался заграницей. Надѣюсь, ты теперь не будешь жалѣть, что я выѣхаль за границу. Я уже тебѣ писалъ (із Бреславля), насколько мой отъѣздъ былъ поспѣшенъ. Получивъ паспортъ, я не хотѣлъ терять ни одного лишняго дня. Вся дорога была полна тревоги, безпокойства и волненій. Я самъ не вѣрилъ своему счастью; мнѣ все казалось, что какая-нибудь случайность меня задержитъ. Только семнадцатаго, когда я почеваль на пограничной станціи съ прусской стороны, я, наконецъ, почувствовалъ, что я опять буду жить по-человѣчески, посѣщать университеть и работать въ бібліотекахъ».

Це був дуже сміливий крок з боку Богдана Олександровича. Мати його могла посилати йому не більш, ніж 25-30 карбованців на місяць. Він жив, таким чином, дуже скрутно, обїдав по дешевих столових, і мусів багато дев-чому собі одмовляти. Подорожі свої, підчас вакацій, по Німеччині, Шварцвальду, берегах Рейну, він одбував не инакше, як пішки з мішком за плечима, як німецький Handwerksbursche, за якого він охоче видавав себе. Підчас цих подорожів В. О. міг зупинятися тільки в готелях третього рангу. Все це не пройшло безслідно для його здоров'я. Поганий стан шлунку і навіть розвій хвороби печінки у В. О. дехто пізніше приписував ненормальностям життя його по тюрмах і в Німеччині за часів студентства.

У Берліні В. О. Кістяковський пробув до 1897 року і вступив студентом до берлінського університету на філософський факультет. Виучував він

право і філософію і багато працював у Зіммеля. В Берліні він жив не так, як у Ліваві. Він любив зустрічатись з людьми і шукав знайомств. 25 червня 1896 р. Б. О. пише матері: „в понедѣльникъ ко мнѣ прїѣхаль мой прїятель литераторъ изъ Петербурга, авторъ „Критич. замѣт. объ эконом. развитіи Россіи“ (П. Б. Струве). Первый день мы почти цѣликомъ проболтали и затѣмъ много шлялись вмѣстѣ по городу и посѣщали знакомыхъ. Хотя я съ нимъ однимъ провель больше времени, чѣмъ со всѣми остальными прїѣзжими, раньше здѣсь бывшими, вмѣстѣ взятыми, я нисколько не жалѣю о потерѣ. Общеніе съ нимъ для меня, въ высшей степени, полезно. Онъ очень талантливый человекъ, обладаетъ громадными знаніями, чудной памятью и ясною логическою мыслию. Работаетъ онъ поразительно быстро и много. Неудивительно, поэтому, что онъ извѣстенъ всей Россіи, хотя онъ однихъ лѣтъ со мной. Сегодня вечеромъ, у меня опять были русскіе, даже четыре души, и въ томъ числѣ одна дама, несомнѣнно, принадлежащая къ числу самыхъ выдающихся русскихъ женщинъ... Мои знакомые уѣзжаютъ завтра, а я уже получилъ письмо, что завтра же прїѣзжаетъ Пантелѣвъ, въ воскресенье же или понедѣльникъ у меня остановится на нѣсколько дней Коля (Могиланскій)»...

Мати Б. О. боялася, щоб отаке життя не перебивало студентській роботі. О. і, видко, писала йому про це. «Повір мені, відповідав їй Б. О., що я сам дуже турбуюся од думки про екзамени і докторську дисертацію».

Весною 1897 року Б. О. переїхав до Парижу. Працював скількись місяців у Національній Бібліотеці, здається, слухав лекції і в університеті і на літній семестр подався до Стразбурзького університету.

Тут Б. О. почав працювати у Віндельбанда і його лекціями та семінарами дуже цікавився. Окрім того він слухав і брав участь у семінарах Кнаппа, Ціглера й ин. Результатом його філософських зайнятій під той час була тема, яку Б. О. вибрав для своєї докторської дисертації і над якою особливо почав працювати — *Gesellschaft und Einzelwesen*. Тема велика, складна, вимагала великої підготовки і ясно, твердо зформулованих наукових поглядів, а цього-ж важко було чекати у студента. Через те Віндельбанд і Кнапп одмовляли Б. О. од цієї теми, вважали її за широку і важку для молодого вченого, а думку Б. О. обробити її вважали за надто смілу. Але Б. О. не згодився з ними. Його стразбурзькі вчителі не знали тієї надзвичайної впертости і сили волі у Б. О., яку він виявляв, коли ставив перед собою якусь мету і добивався її досягнути. Пізніш, у 1899 році Б. О. надрукував свою дисертацію в Берліні, значно її переглянувши й переробивши. Вона вийшла в світ під таким заголовком: «*Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Untersuchung. — Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doctorwürde der philosophischen Fakultät der Kaiser Wilhelms Universität zu Strassburg vorgelegt von Theodor Kistiakowski (aus Kiew in Russland). Berlin 1899*». Свою першу наукову роботу Б. О. присвятив своїм учителям, професорам Віндельбандові і Г. Зіммеєві, як ознаку вдячності і пошани. Він надав їй виключно методологічного характеру в строгому розумінні цього слова. Користуючись логічними категоріями, автор хоче із суті громади

розвинути методичні принципи й одні соціально-наукових дисциплін. Особливо звертає він увагу на те, щоб встановити і освітити глибоку залежність між дослідженнями в галузі соціальної дійсності і нормативних наук.

Праця Б. О. Кістяковського зустріла дуже прихильне відношення в німецькій науковій критиці. У філософському часописі «Kantsstudien» (Berlin, 1900. Band V. Heft 2. S. 252-255) роботу Б. О. Кістяковського названо «дуже цікавим етюдом над методикою найперше соціальних наук. Спосіб обговорення теми такий, що він починається з загальних підвалин учення про науку і через те має інтерес не тільки для соціологів». Vierkandt у «Zeitschrift für Socialwissenschaft» (Berlin, 1900. Heft 10. S. 748-749) підкреслив, що за її ясність і ґрунтовність, працю Б. О. Кістяковського треба назвати чудовою. «Karl Diehl у Conrad'івських «Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik» (III Folge. 22 Band, Sechstes Heft, December 1901. Erstes Halbheft S. 878-879) писав: «не зважаючи на моє одмінне оснiвне розуміння, заслуги автора ні в якому разі не можна заперечити. Навіаки, робота Кістяковського своєю ясністю і різким проведенням оснiвної думки розбуджує так багато питань, що вона принесе велику користь усякому, хто цікавиться спірними методологічними питаннями соціальних наук». Павль Ернст, користуючись книжкою Б. О. Кістяковського написав статтю у «Beilage zur Allgemeinen Zeitung» (1900, 29 März Nummer 73), «До методології соціології» (Zur Methodologie der Sociologie) і познайомив читачів з оснiвними думками автора. Dr. Gottfried Koch в «Archiv für öffentliches Recht» (XVI Band, Erstes Heft. 1901, Seite 144-146) висловився так з приводу праці Б. О.: «Сила автора полягає менше в конструкції нових понять, ніж у критиці старих. І тут багато з того, що він каже, надзвичайно влучно; так, наприклад, те, що він наводить проти органічного вчення про державу, або проти таких порожніх понять, як народня психологія і народній дух. Книгу, яка зоснована взагалі на ґрунтовному знаттю усіх проблем, які відносяться до теми, читати не легко. Вона вимагає великої розумової роботи, яка, все-таки, буде нагороджена».

Книжкою Б. О. зацікавився і такий видатний теоретик державного права, як Георг Еллінек. У пізніших виданнях своєї «Allgemeine Staatslehre» він покликається і на «Gesellschaft und Einzelwesen» Б. О. Кістяковського.

Книжка Б. О., таким чином, звернула увагу німецьких учених на молодого автора. Коли і раніш він зблизився був з Вільденбандом і Зіммедем, то тепер звязки з ними зробилися ще тісніші. Богдан Олександрович познайомився і з іншими видатними професорами і соціологами, між іншим і з професором статистики в Берліні Борткевичем, вихованцем петербурзького університету. До Борткевича Б. О. завсіди відносився з великим поважанням і прихильністю.

Друкуючи роботу в Берліні, Б. О. зустрів там цілу низку талановитих молодих російських учених, які підготовлялися до професури і працювали у берлінських професорів. Тут були П. І. Новгородцев, А. А. Чупров й ин. З деким із них Б. О. став у близькі відносини і, таким чином, увійшов в круг видатних наукових і суспільних діячів, які тільки тоді розпочинали свою діяльність.

V.

Перебуваючи в Берліні, Б. О. підготував до другого видання дисертацію свого батька О. Хв. Кістяковського «Исследование о смертной казни»; її видав Л. Ф. Пантелеев у С.-Петербурзі в 1898 році ¹⁾. Це не був простий передрук книжки. Б. О. підняв велику редакційну роботу. Не міряючи характеру книги, Б. О. пристосував її «до суспільних потреб загального читача»: всі покликання на літературу і джерела він одніс на кінець книги, переклав на російську мову заголовки чужоземних літературних творів, на які покликається автор. Все він виконав з великою любов'ю і акуратністю, бо Б. О. бачив у цьому свій обов'язок, як сина, перед пам'яттю батька. Але імення свого як редактора Б. О. не назвав; книжка вийшла в світ «під редакцією Т. С. (тоб-то Твій Син)». Дуже цінні ті доповнення до книжки, що їх поробив Б. О. Вони свідчать про його наукову добросовісність з одного боку, а з другого — про велику роботу, яку проробив Б. О., беручися редагувати працю свого батька. Ці доповнення були потрібні. Книга вперше вийшла в світ в 1867 році. Пройшло з того часу трицять років. В положенню питання про смертну кару багато чого змінилось, появилася нова наукова література. До шостого розділу, що в ньому розглядалося законодавчі зміни з приводу смертної кари з кінця XVIII століття, Б. О. вніс доповнення про ті переміни, які одбулися в законодавстві різних країн, починаючи з 1867 року, коли вперше появилася дисертація О. Хв. Кістяковського. Всі ці доповнення, чисто фактичного характеру, мають під собою підпис Т. С.

Робота не обмежилась тільки цим. «Замість передмови до другого видання», редактор у досить великій, розміром своїм, і багатій своїм змістом статті зробив огляд головніших течій і наукових праць, що торкаються смертної кари, починаючи з 1867 року. Стаття ця не оригінальна, а компілятивна. Вона цікава, як перший надрукований твір Б. О.

До першого перебування Б. О. в Німеччині відноситься і початок його співробітництва в російських великих журналах. Перші статті його в пресі з'явилися в марксистському «Новому Слові», що виходило в світ в Петербурзі, за редагуванням П. В. Струве, в 1897 році. Тут була надрукована стаття Б. О. «Юбилейная выставка в Базель (письмо съ дороги)», цікава для характеристики тодішніх суспільних його поглядів. Річ у тому, що Б. О. був тоді захоплений новими течіями в мистецтві. Підчас своїх подорожів на

¹⁾ Чекаючи до Берліну Л. Ф. Пантелеева, Б. О. писав матері своїй 25 червня 1896 року: «Съ Пантелеевымъ я, все-таки, думаю переговорить о дальнѣйшемъ изданіи. Повѣрь мнѣ, что я самъ больше всего озабоченъ мыслию объ экзаменахъ и докторской диссертации, но не менѣе сильно у меня желаніе пробиться въ литературу. Написать восемь листовъ на тему статьи отца представляется мнѣ чрезвычайно привлекательнымъ. Притомъ, если дѣло выгоритъ, то книжка выйдеть подъ именемъ отца; я поставлю под своей работой только инициалы. Такимъ образомъ, успѣхъ этого предпріятія въ интересахъ семьи. Правда, до сихъ поръ мои литературныя попытки приносили мнѣ только неудачи и расходы, но потому мнѣ и надо возможно больше работать въ этомъ направленіи».

вакаціях він побував у видатних картинних галереях Німеччини й Італії, зацікавився прерафаелітами, особливо Боттічеллі, почав їх студіювати. Цікавився він також музикою Вагнера і концертами Колона в Парижі. У Парижі, в Люксембурзі, захопився він картинами нових тоді течій у мистецтві. Під такими впливами попав Б. О. до Базеля, де з приводу 70-ліття народження Бекліна влаштовано врочисту виставу його картин. Переглянувши уважно цю виставу, Кістяковський оцінив її з точки погляду тих ідей, які тоді його захоплювали. Висловлені ним думки були такі особисті, що редакція мусіла зробити примітку, в якій відповідальність за них поклала на самого автора. Кістяковський підкреслює, що Беклін був переважно пейзажистом, і в цьому бачить велике значіння творчості цього художника. Буржуазія, каже він, утворила жанр, як реакцію церковного мистецтва. Завдяки жанру вона убила пластичне мистецтво. В малярстві вона одняла його справжній характер. Але буржуазія утворила також капіталістичну промисловість. А це, своєю чергою, повело до народження нових потреб. Люди, які живуть по городах, в фабричній копоті і городському пилу, мають велику потребу шукати натуральної невідмалюваної природи. Через те будучина належить пейзажному мистецтву, бо завдання малювати — шляхом фарб і гармонії кольорів будити відповідний настрій. Перший крок у цьому новому мистецтві, на думку Б. О. Кістяковського, і зробив своїми творами Беклін. Він починає нове мистецтво, якого потребує нова робоча класа.

Друга стаття, яку Б. О. надіслав до «Нового Слова» (1897 р. № 10—11), це була «Аграріи вь Германіи». Автор ознайомився з досить значною літературою і хоче спостерегти характерні риси тодішнього аграрного руху в Німеччині, його диференціацію і значну роль, яку наприкінці XIX ст. починало одігрувати з цього русі селянство.

Обидві ці статті тепер вже загубили свій інтерес: багато часу пройшло і багато змінилося в життю. Вони мають значіння для характеристики еволюції поглядів у Б. О. Кістяковського на самому початку його науково-літературної діяльності і пізніше.)

VI.

У 1898 році Б. О. скінчив університет в Стразбурзі, а в наступному році повернувся до Росії після чотирьохрічної відсутности. До Петербургу Б. О. приїхав доктором філософії і автором книги, яка, як ми бачили, звернула на себе увагу вченого світу. Б. О. мав на меті скласти іспит на маістра державного права, але не міг цього зробити через формальні причини, бо він не мав свідоцтва про іспити в державній комісії. Переговори з петербурзьким університетом, який хотів піти на зустріч Б. О. Кістяковському, тяглися довго, але ні до чого реального не привели. Іспити Б. О. склав аж у 1909 році в Москві.

Влітку 1899 року Б. О. оженився з Марією Вільямівною Беренштам, дочкою відомого педагога й українського суспільного діяча, члена «Старої Громади», і в-осени того-ж-таки року оселився в Петербурзі. Тут він 16 грудня прочитав у філософському товаристві реферата на тему «Категоріи

необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений». Реферат викликав великі дебати і був надрукований в 1900 році в часописі «Жизнь» з примітками редакції, яка не погоджувалась з деякими думками і висновками Б. О. Кістяковського. Тоді вже у нього помічався початок переходу од матеріалізму до ідеалізму.

У вересні 1900 року жінку Богдана Олександровича М. В. Кістяковську заарештовано й вислано з Петербургу. Їй не дозволено було жити ані в столицях, ані в Києві. Через те Кістяковські оселилися під Києвом в Боярці і там провели зиму 1900-1901 року.

У березні 1901 р. Б. О. для продовження своїх наукових занять виїхав до Німеччини, а в-осени викликав туди і свою сім'ю. Зиму і весну 1901—1902 року Кістяковські провели в Гейдельберзі, де Б. О. працював в семінарах Еллінека. До того часу він з ним був незнайомий, і вони тільки переписувалися з приводу книги Б. О. У Гейдельберзі вони познайомилися ближче, частенько гуляли вкупі і вели розмови на різні теми, між иншим і на теми, що торкалися Росії, де тоді саме починався визволенський рух. Деякі риси своїх відносин до Еллінека Б. О. намалював у статті своїй у «Рус. Мысли» з приводу смерті славнозвісного вченого, «Георгъ Еллинекъ, какъ мыслитель и человекъ» (1911, III, стор. 77-86). У Гейдельберзі зібралось під той час чимало молодих російських державознавців, переважно учнів Еллінека. Вони склали тісний гурт і що-тижня збиралися в кафе для наукових розмов. У цих розмовах Б. О. брав гарячу участь.

Весною 1902 року П. Б. Струве почав видавати часопис «Освобождение». Назву цією придумав П. Б. Струве вкупі з Б. О. Кістяковським, який з самого початку дуже близько став до журналу. «Освобождение» видавалося спершу в Штутгарті, а коли німецька поліція несподівано зробила трус в редакції і забрала адреси передплатників, то видання перенесено було до Парижу. Із Гейдельберга Б. О. частенько їздив до Штутгарта і взаталі брав у справах «Освобождения» гарячу участь, розновсюджував його, то-що. Там-таки він умістив і статтю свою про українське питання, за підписом Українець. Приводом для неї були напади віденського часопису Ruthenische Revue (пізніше Ukrainische Rundschau) на провідників російського визволенського руху за те, що вони начеб-то ігнорують українське питання. Напади підхопила німецька ліберальна газета Frankfurter Zeitung. Надаючи велику вагу українському питанню, Б. О. за тодішніх умов визволенського руху, дивився на нього, як на «частность» і думав, що «какъ на частный вопросъ», на українське питання досить звертали уваги. Українці сами, на його думку, повинні заявити про свої потреби докладніше, а головню — солідарно. В цій статті Б. О. підкреслював, що історичні обставини звязали український нарід назавсіди з великоруським, і обстоював потреби і самостійність української культури.

Коли в 1905 році П. Б. Струве здобув можливість повернутися до Росії, то видання «Освобождения» припинилося, і на Б. О. Кістяковського покладено его ліквідацію. «Теперь дѣла пойдутъ лучше — писав він мені наприкінці жовтня 1905 року. Твердыня сломлена. Здѣсь (заграницей) тоже

многое змінилось. П. Б. уїхав в Росію и тепер, вїроятно, уже в Петербургї. «Освобожденіе» виходить не будет. Остальныя изданія будут доведены только до конца. Кстати, если Вамъ что-нибудь нужно, то обращайтесь ко мнѣ, я исполню Ваше порученіе». Серед тих справ, які мусіли бути доведені до кінця, було видання «Политическихъ сочиненій» М. П. Драгоманова. Це видання почалося цілком з ініціативи Б. О. Кістяковського. Він на нього і гроші зібрав. Перший том, який містив у собі «Историческую Польшу и великорусскую демократію» і «Вольный Союзъ (Вільну Спільку)». — випущено за редактуванням Струве. А редакція другого тому, найскладнішого, впала на плечі Б. О. Він для цього переїхав до Парижу. Б. О. підібрав статті, встановив їх порядок, поробив пояснюючі примітки і написав величезний нарис життя Драгоманова з оцінкою його ролі і діяльності. В Парижі Б. О. перебував аж доти, поки видання другого тому скінчилось. На жаль, Б. О. не використав часу і не перевіз усього видання до Росії, а тоді це можна було. Більшість видання залишилася в Парижі, і доля його невідома.

VII.

В-осени 1902 року Б. О. повернувся до Росії. Спершу він поїхав на Полтавщину, а звідтіля до Вологди, де на засланні була його жінка. П. Л. Тучапський (Ізъ пережитого, стр. 49) помиляється, кажучи, що туди заслано Б. О.

У Вологді Кістяковський закінчив свою статтю «Русская соціологическая школа и категория возможности при рѣшеніи соціально-этическихъ проблемъ» і надрукував її у збірнику «Проблемы идеализма», що в 1902 році вийшов у Москві. Це був уже рішучий перелом у світогляді Б. О., який помічався й раніше. З старими богами тут уже покінчено, і Б. О. «од марксизму перейшов до ідеалізму». Далі філософські погляди його розвивалися уже в цьому останньому напрямку.

У Вологді Б. О. взагалі багато працював. Там він проредагував переклад на російську мову книги Антона Менґера «Новое учение о государствѣ», читав засланим систематичний курс лекцій про державне право, вів з ними практичні заняття, читав у зібраннях засланих реферати, то-що. У нього була там постійна аудиторія, душ із 10—12.

Весною 1903 року Б. О. подався до Німеччини, працював у Берліні в Національній Бібліотеці, а зиму знову провів у Вологді. З того часу до початку всесвітньої війни Б. О. що-року бував за кордоном, переважно в Берліні і проводив там скількись місяців за науковою роботою. Звичайно він виїздив туди в березні-квітні і залишався до липня-серпня; їздив він туди також тижнів на 5-6 і на різдвяні вакації.

У 1904 році, завдяки амнесії, М. В. Кістяковська, жінка Б. О., мала можливість виїхати з Вологди. Кістяковські оселилися в Києві і провели тут зиму 1904/1905 року. То були часи, коли вже ясно намічався революційний настрій у суспільстві. У Києві заклалася група «Освобожденія», до якого належало чимало людей, а керівництво належало до гуртка, який скла-

дався з Б. О. Кістяковського, В. В. Водовозова, С. Н. Булгакова, Н. А. Бердяєва, Ю. Н. Вагнера, В. Я. Железнова і мене. Тоді-таки влаштовано було перший у Києві політичний банкет у Літературно-артистичному Товаристві 20 листопаду 1904 року, на якому вперше в Києві було публічно заявлено вимогу конституції.

Весною 1905 року трапилася прикра пригода, яка багато завдала горя Б. О. На дачі, де він жив, в його відсутність, зчинилася пожежа, і погоріли його рукописи. Під сумним настроєм виїхав він тієї-ж-таки весни до Гейдельбергу, щоб відновити де-що з того, що погоріло. В-осени приїхала до нього туди сім'я, і зиму і весну 1905/1906 років Кістяковські прожили в Гейдельберзі. Революційні події тих часів, таким чином, захопили Б. О. за кордоном і він переживав їх там на підставі чуток і газетних інформацій. «Завидно, — писав він мені з Гейдельберга 27 жовтня (9 листопаду) 1905 року, — когда, сидя здѣсь, думаешь, сколько хорошаго приходилось переживать всѣмъ въ послѣднія недѣли въ Россіи. Мы все это время должны были удовлетворяться короткими телеграфными сообщеніями въ нѣмецкихъ газетахъ. Русскихъ газетъ мы не имѣли цѣлыхъ десять дней; только вчера впервые получены петербургскія газеты. „Кіевскихъ Откликовъ“¹⁾ до сихъ поръ нѣтъ. Неужели редакція „Откликовъ“ на столько разгромлена, что это задерживаетъ и еще задержитъ ихъ выходъ? Со стороны получается такое впечатлѣніе, какъ будто Кіевъ страшно реакціонный городъ: одинъ „Кіевлянинъ“ все время торжествовалъ и теперь торжествуетъ. Какіе, однако, ужасы у васъ творились во время погрома. Моя зависть, что не пришлось видѣть всего хорошаго, вполне компенсируется радостью, что я не видѣлъ также и ужасовъ. Но тутъ тоже было не особенно пріятно читать сообщенія о погромахъ. Frankfurter Zeitung какъ-то принесла извѣстіе, что Ратнеръ²⁾ «буквально разорванъ на кусочки». Хотя я и не вѣрилъ этому сообщенію, такъ какъ оно было изложено черезчуръ уже неправдоподобно, все-таки пришлось пережить неприємніа минуты. Когда увидите съ Маркъ Борисовичемъ, передайте ему мою радость по поводу того, что онъ состоитъ не изъ кусочковъ, какъ приходилось его представлять, а цѣль и невредимъ».

Коли до Гейдельбергу дійшли вісті про маніфест 17 жовтня 1905 р., російська колонія там заворушилася. Почалися зібрання, реферати, обговорення. Два було напрямки: одна частина надавала велике значіння маніфестові, друга, навпаки, ніякого добра не чекала. Б. О. Кістяковський належав до тих, хто бачив у маніфесті позитивне явище, розумів його, як конституцію.

Визвольний рух серед російської молоді зробив вплив і на деяких професорів-німців. Зокрема зацікавився ним економіст Макс Вебер, який, за допомогою Кістяковського, почав вчитися російської мови, виучувати і

¹⁾ Газета, яку видавав тоді в Києві гурток суспільних діячів під фактичною редакцією М. Б. Ратнера і мене.

²⁾ М. Б. Ратнер — видатний кївський адвокат, популярний письменник, співробітник „Рус. Богатства“ і єврейський діяч організації СЕРП. Помер у Ясах в перші роки всесвітньої війни.

збирати матеріали для визволенського руху і написав, укупі з С. І. Живаго, цікаву статтю «Zur Beurtheilung der gegenwärtigen Entwicklung Russlands», яку вміщено в «Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik» (В. XX, Heft I). Як каже сам Вебер, Б. О. Кістяковський багато допоміг йому і постачанням матеріалів, і освітленням подій, які звичайно були, в деяких рисах незрозумілі для німця-чужинця. Б. О. не тільки сам допомагав Веберові, а примушував і свою жінку робити теж-саме і мріяв про переклад статті Вебера на російську мову. Цей переклад здійснився в Києві в 1906 році, здається, за порадою Б. О. Кістяковського. Стаття Вебера вийшла в світ по-російськи під назвою «Исторический очеркъ освободительнаго движенія въ Россіи и положеніе буржуазной демократіи».

VIII.

Весною 1906 року, перед Першою Думою, Б. О. повернувся до Росії. Наукові й публіцистичні його інтереси під той час були зв'язані з новим конституційним устроєм у Росії. Він умістив цілу низку статтів з державного права в тижневиках, які редагував П. Б. Струве, в «Полярной Звѣздѣ», і в «Свободѣ и Культурѣ», в часописі «Право», в «Московскомъ Еженедѣльникѣ» кн. Е. Н. Трубецкого. Статті ці були: «Конституція даровання и завоевания», «Кабинетъ министровъ и отвѣтственность правительства», «Государственная Дума», «Какъ осуществить единое народное представительство?», «Областная автономія и ея предѣлы» й інші.

В-осени 1906 року Б. О. запрошено читати лекції з державного й адміністраційного права на Комерційних Курсах у Москві. Він переїхав до Москви і надовго оселився там. Його вступна лекція була на тему «Государство правовое и социалистическое» («Вопросы философии и психологии» 1906 г. ноябрь-декабрь). Це був початок педагогічної діяльності Б. О.

Велика нервовість і недовір'я до своїх сил на перших кроках багато шкодили Б. О., як лекторові: він закинувся, часто повторював одне й те-саме. Але далі манера його читання покращала, і він досить сміливо виступав, як лектор. Читав він і публічні лекції. Взагалі лекції його змістом своїм були серйозні, багаті на матеріал і інтересні для того, хто цікавився наукою.

Окрім лекцій Б. О. вів і практичні заняття, семінари студентів і студенток. Теми, що він їх виробив для цих занять, охоплювали головні галузі державного права і становили цілу брошуру, яку Курси й надрукували. Учні й учениці Б. О., які працювали в його семінарах, згадували про них з великою повагою: Б. О. вносив у ці семінари багато енергії, а його ерудиція давала дуже багато нового й оригінального.

Того-ж-таки 1906 року Комерційні Курси перетворено в Комерційний Інститут з широким планом навчання для осіб обох полів. На чолі Інституту став один із приятелів Б. О., відомий московський професор П. І. Новгородцев. Б. О. узяв теж гарячу участь у роботі над організацією нової вищої школи.

Комерційним Інститутом не обмежилася педагогічна діяльність Б. О. Тоді-ж-таки він почав читати лекції на Вищих Жіночих Курсах, пізніше на

юридичних курсах Полторацької, а також читав на літніх курсах для вчителів.

У 1907 році, в зв'язку з другою Державною Думою, П. Б. Струве почав видавати в Петербурзі газету «Дума». Б. О. під той час дуже зацікавився ролею публіциста. Він багато писав у «Думі» і влітку 1907 року не поїхав, як звичайно, на село чи за кордон, а переїхав до Петербургу і залишився там аж поки газету зачинено. Тоді Б. О. знову повернувся до Москви.

У Москві Б. О. широко розвив за ті роки свою літературну й наукову діяльність. Під його редакцією вийшла низка перекладів про державне право. Його передмови і вступні замітки до цих видань розросталися до розмірів великих і оригінальних статтів. Така була передмова до книжки Бугле «Идея равенства съ социологической точки зрѣнія», або передмова до книжки Радбруха «Методологическая природа науки о правѣ». Такі були вступні статті до книжки Зіммеля «Соціальная дифференціяція» і Еллінека «Конституція, ихъ измѣненія и преобразованія».

Діяльну участь брав Б. О. також у московських наукових товариствах: філософському, юридичному після його відновлення, в товаристві слов'янської культури. Він робив доповіді сам, брав участь в обговоренні доповідів інших. В «Обществѣ славянской культуры» була й окрема українська філія під головуванням покійного академіка Ф. Е. Корша, і Богдан Олександрович не раз читав там реферати українською мовою.

Зараз-таки після переїзду до Москви Б. О. цікавився роботою «Комиссії по організації домашняго читанія» і зробився її активним членом. Він склав програм з загальної теорії держави і загального державного права та поробив до нього методологічні вказівки. Це була ціла брошура на 45 сторінок («Программа для самообразования. I Общая теорія государства и II Общее государственное право. Составилъ Б. А. Кистяковскій»). Програм, складений Кістяковським, витримав скількись видань.

Діяльний член «Комиссії по організації домашняго читанія» Е. Н. Орлова, в зв'язку з завданням Комісії, задумала на свій кошт видавати часопис «Критическое Обзорѣніе», присвячений бібліографії. На редактора вона обрала Б. О., і він згодився. Вперше оце виступав він, як самостійний редактор, і, треба сказати, що він поставив часопис на велику височінь. Для нього він зумів згуртувати багато видатних наукових сил, головним чином, молодих,¹⁾ вчив їх, як треба писати рецензії, і сам писав їх; узагалі працював

¹⁾ Починаючи редагування «Критического Обзорѣнія», Б. О. написав про це мені. Я поставився песимістично до успіху журналу. З приводу мого песимізму Б. О. писав мені 23 квітня 1907 року ось що: «Вашъ песимистическій взглядъ на литературную сторону нашего дѣла не соответствуетъ дѣйствительности. Содѣйствие очень серьезныхъ литературныхъ силъ намъ обезпечено и къ помощи студентовъ намъ ни въ какомъ случаѣ не придется прибѣгать. Мы страдаемъ отъ недостатка мѣста, а не отъ недостатка литературнаго матеріала. Первый выпускъ на два листа превысилъ предѣльный размѣръ, и чтобы ввести второй выпускъ въ нормальныя границы, намъ приходится сокращаться. Мы скорѣе погибнемъ отъ невозможности широко поставить дѣло и отъ того, что книжный рынокъ не вмѣститъ такое количество критики и библиографіи, чѣмъ отъ чего другого. Но само по себѣ наше дѣло очень интересно, и я думаю, что оно будетъ полезно для культурнаго развитія русскаго общества».

багато. Загальним принципом рецензій було — на першому плані підкреслити те, що праця давала позитивного; висміювати невідале й негативне не допускалося. Все це надавало «Критическому Обозрѣнію» характер серйозного наукового органа. Часопис виходив з 1907 по 1910 рік, коли Б. О. поїхав на півтора року за кордон до Мюнхену. Е. Н. Орлова, в зв'язку з цим, припинила видання, бо воно себе не оплачувало.

Спільна робота в «Критическомъ Обозрѣніи» зблизила Б. О. з відомим письменником М. О. Гершензоном і зав'язала у Б. О. з ним багаторічну дружбу. М. О. Гершензон задумав у 1909 році видавати збірник «Вѣхи», який свого часу зробив велике вражіння, видержав декілька видань і накликав на себе палку і різноманітну полеміку. Б. О. склав пізніше бібліографію «Вѣхъ», алфавітний покажчик статей і заміток про «Вѣхи» з 23 березня по 6 вересня 1909 р. Покажчик займає п'ять сторінок дрібного друку. «Вѣхи» — це був суд над російською інтелігенцією. Не з усіма авторами статей у «Вѣхахъ» погоджувався Б. О., але написав там статтю «Въ защиту права (интеллигенція и правосознаніе)». Загальний висновок його такий: «Російська інтелігенція складається з людей, які ні індивідуально, ні соціально не дисципліновані. І це стоїть у зв'язку з тим, що російська інтелігенція ніколи не поважала права, ніколи не бачила в ньому цінності; між усіма культурними цінностями право було в неї в найбільшому загоні. При таких умовах у нашої інтелігенції не могло виробитися міцної правосвідомості; навпаки, вона стоїть на дуже низькому рівні розвитку» (стор. 26).

«Все, що сказано про низький рівень правосвідомості в нашої інтелігенції, сказано не в суд і не в осудженіє. Поразка російської інтелігенції і події останніх років — вже досить жорстокий вирок над нашою інтелігенцією. Тепер інтелігенція повинна увійти у свій внутрішній світ, зглибити його, щоб зробити його свіжішим і здоровішим. У процесі цієї внутрішньої роботи повинна, нарешті, прокинутися і правдива правосвідомість російської інтелігенції» (стор. 155).

VII

Ще в 1906 році московський університет допустив Б. О. до іспиту на ступінь магістра державного права. Б. О. склав його в 1909 році.

Тоді-ж-таки він прочитав і дві пробні лекції pro venia legendi — одну, як звичайно, з призначення факультета: «Ф. Герберъ и идея государства, какъ принципъ государственнаго устройства», і другу — з власного вибору: «Обычай, какъ источникъ государственнаго права». Після цього Б. О. допущено приват-доцентом московського університету по кафедрі державного права. Але в університеті читав він лекції недовго. В 1910 році він виїхав на півтора року до Мюнхена, а коли повернувся в-осени 1911 року до Москви, то застав в університеті сумні події. Міністр народньої освіти Кассо звільнив ректора московського університету А. А. Мануйлова й проректора М. А. Мензбіра. Це повело за собою вихід з університету цілої низки професорів і приват-доцентів. Одмовився од приват-доцентури в університеті і Б. О. Тоді-ж він прийняв пропозицію Ярославського Демідов-

ського Ліцею читати лекції з філософії права і державного права. Жив Б. О. у Москві, але що-тижня їздив на два дні до Ярославля. Так тяглося до осені 1917 року.

Б. О. дуже полюбив Ярославль. Йому подобалося місто з його старовиною, а також і склад професури і ярославські суспільні кола. Особливо близький він був тоді з Н. П. Дружиніним, П. Н. Ширяєвим і Р. М. Орженським, що в його квартирі він і зупинявся, приїздячи до Ярославля. Пізніше, під впливом Б. О. Кістяковського, Р. М. Орженський перейшов до Києва, і тут його обрано на академіка Української Академії Наук.

У 1912 році відновлено «Московское Юридическое Общество», яке ще в кінці 1890-х років закрити був міністр освіти Боголепов. Вирішено було також відновити старий науковий орган Товариства — журнал «Юридический Вѣстникъ». Видавцями відновленого «Вѣстника» були, окрім Московського Юридичного Товариства, Петербурзьке Юридичне Товариство і Московське Товариство імени А. І. Чупрова. На загального редактора журналу обрано Б. О. Кістяковського¹⁾. Біля нього склався редакційний комітет з видатних юристів, вчених Петербурга і Москви. Але головна робота впала на Б. О. Кістяковського, як на редактора. Він замовляв статті, рецензії, виправляв рукописи. Редакторсько-видавнича частина була зорганізована досить скупо бо грошей бракувало. Б. О. мав одного секретаря, якому передав частину технічної роботи. Але і за цим лишилося її досить багато. Б. О. мав діло і з друкарнею, і з коректурою, навіть і з експедицією. І все це він робив охоче і даром. Мало того. Коли бракувало грошей на видання, він звер-

¹⁾ Історію відновлення «Юридического Вѣстника» так оповідає Б. О. Кістяковський у своєму листі до матери із Москви 11 Грудня 1912 р.:

«Вопросъ о «Юридическомъ Вѣстникѣ» возникъ еще въ концѣ 1911 и въ началѣ 1912 года, когда Московское Юридическое Общество рѣшило порвать съ «Вопросами Права» и его редакторомъ Фельдштейномъ. Я былъ противъ разрыва и стоялъ за компромиссъ, и потому, хотя мнѣ тогда же предлагали сдѣлаться редакторомъ возобновляющагося «Юридическаго Вѣстника», я отказывался. Но побѣдили тѣ, кто стоялъ за разрывъ, и среди нихъ Игорь (братъ Б. О.), который прекратилъ субсидію «Вопросамъ Права» и обѣщаль, въ случаѣ возобновленія «Юридическаго Вѣстника», давать субсидію не 700-800 руб., какъ на «Вопросы Права», а до 2000 руб. Когда, однако, весной этого года вопросъ объ изданіи «Юридическаго Вѣстника» былъ рѣшенъ въ положительномъ смыслѣ *помимо меня*, и мнѣ снова предложили быть редакторомъ его, то я не считъ возможнымъ отказатьсѣ. Мною руководили при этомъ цѣлый рядъ соображеній: 1) у «Юрид. Общества» въ данный моментъ не было болѣе подходящаго кандидата въ редакторы, чѣмъ я; 2) я очень люблю редакторское дѣло; послѣ писательства оно доставляетъ мнѣ наибольшее удовлетвореніе; наконецъ, 3) быть редакторомъ «Юрид. Вѣстн.», органа М. Юр. Об., во главѣ котораго раньше стоялъ Муромцевъ, очень почетно; а если бы я теперь отказался, дѣло было бы создано *помимо меня*. Противъ принятія редакторства было то соображеніе, что у меня мало времени и редакторство можетъ помѣшать моей работѣ. Но впереди было еще восемь свободныхъ мѣсяцевъ. Однако эти восемь мѣсяцевъ прошли, и я по обыкновенію успѣлъ сдѣлать гораздо меньше, чѣмъ рассчитывалъ. Съ другой стороны и «Юрид. Общество», по ванѣ нѣкоторыхъ членовъ его, затянуло выработку окончательнаго плана «Юрид. Вѣстн.» до начала ноябрю. Тогда я снова отказался отъ этого редакторства, мотивировавъ свой отказъ тѣмъ, что я на Рождество уѣзжаю. Но послѣ уговоровъ мнѣ опять пришлось согласиться, причемъ всѣ признали возможнымъ, чтобы я уѣхалъ на мѣсяць».

тався до свого брата й інших адвокатів і просив у них грошей, щоб випустити в світ чергову книжку журналу.

Перший номер «Юридического Вѣстника» вийшов у 1913 році. Вступну статтю до нього «Наши задачи» написав Б. О. Кістяковський. Автор констатує те явище, що авторитет права, як норми, занепадає у російському житті за останні роки. Треба з цим боротися. Завдання «Юридического Вѣстника» — дбати за те, щоб за правом було визнано самостійне й автономне значіння в нашому житті. Тоді тільки, коли в нас на право будуть дивитися не як на засіб, щоб досягти тих чи інших цілей, а як на самостійну мету, — у нас буде утворено постійний і розумний правопорядок. «Коли перед свідомістю росіянина ніколи ще не вставав з такою яскравістю дивовижний занепад у нас авторитету права, то, з другого боку, ніколи ще Росія не мала такої потреби в авторитетному праві, як саме тепер (1913 р.). Не тільки наш внутрішній матеріальний і духовний розвиток, ба й наша зовнішня могутність, кінець-кінцем, залежать од того, наскільки право дійсно пануватиме в нашому житті». Не про юридичний формалізм тут мова. «Нам потрібна не юридична форма, не панування юридичних понять, а дійсне (дѣйственное) право». Таким чином, «Юридическій Вѣстникъ», виходячи з потреб життя, ставив собі мету і головне завдання — «науково розробляти право».

«Юридическій Вѣстникъ» виходив у світ за редакцією Б. О. Кістяковського до самої революції і вславивсь, як солідний науковий журнал. Закрився журнал у 1917 році.

Редаційна і професорська робота не захоплювала всього Б. О. Він головний свій час оддавав науці і зайняттям над нею. В 1910 році він надрукував «Реальность объективного права» в журналі «Логосъ»; в 1911 — «Рациональное и иррациональное въ правѣ» і «Право какъ соціальное явленіє» (журнал «Вопросы права», кн. VIII); в 1912 — «Страницы прошлаго» (окремо) і «Проблема и задача соціально-наукового познания» («Вопросы философии и психологии» кн. 112); в 1913 — «Сущность государственной власти» («Юридич. Зап. Демидовскаго Лицея», № 3) і «Путь къ господству права»; 1914 — «Кризисъ юриспруденції и дилетантизмъ въ философіи» («Юрид. Вѣст.», кн. V); в 1915 — «Политическое и юридическое значеніє манифеста 17 октября 1905 года» («Юрид. Вѣст.», № XI). Та головна робота за ці роки була у Б. О. над його магістерською дисертацією, до якої він ставився дуже уважно і надавав їй особливої ваги в своїй науковій діяльності. Деякі частини її вже появлялися в друку й раніше, але загальний зміст залишався невідомий. Б. О. узагалі дуже ревниво відносився до своїх думок; він боявся, щоб їх у нього не перехопили. Дисертація друкувалася довго, і вийшла в світ у виданню М. и С. Сабашнікових у 1916 році, в Москві. Вона зразу звернула на себе увагу в пресі і науковій літературі. Здається, не було ні одного журналу, ні однієї більш-менш видатної газети, яка-б не звернула уваги читачів на книгу Кістяковського. Робилися заперечення, полемізували з думками автора, але всі одноголосно визнавали в книзі велику наукову вартість, а в авторі — видатного вченого філософа. Неокантіанський рух, що виник

у нас близько 20 років тому — писав у «Рус. Вѣд.» проф. Н. Н. Алексеев, чи не найбільш плідні результати приніс у галузі соціальних наук. Автор книги (тоб-то Б. О. Кістяковський) один з перших пристосував принципи критичної філософії до вивчення методології соціальних наук (ще 1899 році в книзі «Gesellschaft und Einzelwesen»). З того часу він, не покладаючи рук, працював над проблемами методології пізнання суспільства, друкуючи свої праці по різних часописах. Книга являє собою спробу з'єднати всю цю багаторічну роботу в загальному плані одного наукового дослідження. Віра в науку, в духовну силу теоретичного знання надає патос книзі, і читач відчуває це з перших рядків. Але цей «науковий» дух не вбиває в авторі живого соціально-політичного почуття, не затуляє практичних інтересів соціальної політики. Розуміється, написані на протязі багатьох років окремі «нариси» мають різноманітну наукову вартість. Але не можна заперечувати тому, що деякі розділи можуть бути за зразок наукового дослідження (напр. розд. V: Реальность объективного права). Та й узагалі слід визнати, що книга Б. О. Кістяковського займе почесне місце в історії російської науки і з ним не може не рахуватися усяка пізніша праця, яка буде присвячена загальним проблемам соціальної філософії і правопізнання.

Було-б дуже цікаво оглянути оцінку праці Б. О. Кістяковського по різних часописах і різними авторами, та це завело-б далеко нас од мети нашої — нагадати тільки загальні риси життя Б. О. Кістяковського і його наукової роботи. Найбільші рецензії, які викликала праця Б. О., це були статі Пітіріма Сорокіна в «Вѣст. Евр.», С. Франка в «Рус. М.», Вен. Маркова в «Сѣвер. Зап.», далі академіка Української Академії Наук Хв. Вас. Тарановського в 2 і 3 книжках «Журнала Мин. Юстиції» за 1917 рік і харківського професора Ар. Фатеева «Русській методологъ теорії права». Висовуючи цілу низку заперечень, всі рецензенти визнають за працею Кістяковського видатне наукове значіння. Рецензія проф. Фатеева — це офіційна рецензія, яку він писав з доручення юридичного факультету харківського університету, куди Б. О. Кістяковський подав свою книгу, як дисертацію на ступінь магістра. «Книга Б. О. Кістяковського, на думку проф. Фатеева, — тим і характерна, що не носить загальної форми для поставленої мети — виявити вченість і висунутися надмірно оригінальністю. Вона свідчить за самостійність мислителя. За нею видно наукову діяльність людини, яка день у день жила наукою, не пропускала провз себе жадної найскладнішої проблеми її, а зараз-таки відгукувалася на неї. Тільки при таких умовах і могла появитися ця робота, яка складається з розділів, де зміст кожного вимагає й виявляє наявність величезного наукового досвіду, здібність орієнтуватися серед методологічного бездоріжжя в нашій науці». З огляду на високу наукову вартість праці Б. О. Кістяковського, проф. Фатеев запропонував факультетові присудити авторові дисертації зразу-таки ступінь доктора державного права.

5 лютого 1917 року одбувся в Харкові диспут Б. О. Кістяковського. Це була видатна подія в Харкові. Факультет присудив Кістяковському ступінь доктора, чого в Харкові, кажуть, не було на протязі 25 років. По деяких часописах диспут було названо «торжеством науки». Відомості про диспут

знаходимо в багатьох часописах, між иншим і в № 13 юридичного журналу «Право» за 1917 рік.

Випустивши в світ дисертацію, Б. О. не припинив наукової роботи, а продовжував її з такою самою енергією. В 1917 році він надрукував статтю «Учредительное собрание», переробив для «Вопросов политики и государственного строительства, подъ общей редакціей С. Б. Веселовскаго и Н. В. Якушкина» свою роботу «Единство народного представительства», яку й видано в 1917 році в Москві. Тоді-ж він почав у Ярославлі друкувати нову велику роботу «Право и наука о правѣ». Значна частина цієї книги була вже надрукована і збереглася аркушами в одному примірнику; а частина рукопису загинула підчас повстання і пожежі в Ярославлі. Таким чином книга залишилася без кінця.

Саме тоді, коли Б. О. Кістяковський оборонив свою дисертацію, в Києві вакувала після С. А. Егіязарова катедра державного права. Факультет здобув дозвіл замістити її шляхом рекомендації. Порекомендовано Б. О. Кістяковського. Рекомендували його професори юридичного факультету університету св. Володимира: Е. В. Спекторський, С. А. Егіязаров і П. М. Богаєвський. У факультеті 12 травня 1917 року обрано Б. О. одностайно, але-ж коли 26 травня відбулося балотування в Раді (Совѣтѣ) професорів, то Б. О. Кістяковський здобув 38 позитивних голосів і 10 негативних. Таким чином, значною більшістю голосів його було обрано. 2 серпня міністерство його затвердило, а 17 листопада він прочитав у київському університеті вступну лекцію на тему «Идея учредительнаго собрания» і розпочав свою педагогічну діяльність у рідному Києві, куди він повернувся після довгих років відсутности і блукання. Коли в 1918 році засновано український державний університет у Києві, то Б. О. обрано професором його по кафедрі державного права (рівночасно залишався він професором і в університеті св. Володимира). Він був і деканом, юридичного факультету українського університету. Як професор і декан Б. О. раз-у-раз виступав на оборону університету, коли останньому загрожувала небезпека. Ми вже нагадували вище про його подорож у цій справі до Ростова.

У січні 1919 року Б. О. Кістяковського обрано на академіка Української Академії Наук.

VIII.

Ми знаємо, що Б. О. Кістяковський з великим поважанням відносився до М. П. Драгоманова і що під значним впливом Драгоманова склалися в молоді роки його суспільні погляди¹⁾. Таке відношення залишилося в Б. О.

¹⁾ У виданні Івана Франка «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших (1887-1895). Львів 1908» уміщено два відповідні листи М. П. Драгоманова до Б. О. Кістяковського із Софії (Болгарія): один, писаний 12/25 листопада 1889 року, зараз по визволенню Б. О. з тюрми (стор. 160-164 № 96), коли Б. О. перебував ще у Львові; другий — 1/13 лютого 1895 року в відповідь на повідомлення Б. О., що він приїхав вчистись до Берліну (стор. 295-298 № 164). Цей останній лист дуже цікавий, бо він містить у собі критику з боку Драгоманова тодішніх поглядів Б. О. Кістяківського, який мав багато приятелів серед

на ціле його життя. Як тільки з'явилася можливість, він зараз-таки поставив на чергу видання політичних творів Драгоманова, сам збірив гроші на це і брав найгарячішу участь у редагуванні і виданні політичних творів, які були написані Драгомановим по-російськи і вміщені за кордоном.

Робота над цим виданням привела до другої мети — видати всі політичні твори Драгоманова, і надруковані за кордоном, і видані в межах Росії, бо, як відомо, Драгоманов багато писав під псевдонімами і по російських підцензурних часописах. Видання мало вийти під редагуванням проф. І. М. Гревса і Б. О. Кістяковського і включити в себе і попереднє закордонне видання. «Настав час — писали редактори в передмові до першого тому — вернути російській літературі загублене нею дороге майно. Тільки тоді, як уся сукупність робіт Драгоманова буде зібрана в доступному виданні, російське суспільство матиме можливість використати багату спадщину, яку він залишив, і зачерпнути рясні зерна для розвитку свого політичного пізнання з його гарно продуманого, науково-розробленого, гуманного і прогресивного світогляду».

Уже тоді, коли Б. О. Кістяковський працював над редагуванням закордонного видання, він збірив матеріяли і статті для видання повнішого творів Драгоманова. В одному з листів своїх із Гейдельберга 27/x (9/xi) 1905 року він писав мені, між иншим: «изъ Петербурга мнѣ пишутъ, что въ „Дѣлѣ“ за

поляків в Дорпаті, приїхав до Берліну великим полонофілом. Він, кажуть, старався навіть розмовляти більш по-польськи, ніж по-російськи. Про участь Б. О. в польських гуртках дійшли чутки до М. П. Драгоманова. «Про те, буцім то я на Вас „сержусь“ і т. и. — пише Драгоманов до Кістяковського 1/12 лютого 1895 р. — Ви не вірно інформовані. В таких справах гупно „сердитись“, та й шаблони не в моїх звичаях. Мені тільки сказали, що Ви піймались у цілком польській справі, а я на *віль* бачив, як польські гуртки легковажать *наші* справи, хоч раді послугуватись нам, і думаю, що економія сил потрібує, щоб *наші* ліпше не розкидались, бо їх робити ніхто не робитеме. (Це просто комічно: 9/10 інтелігенції, що жие з нашого народу, розходиться по московських та польських кругах, а там кажуть: у Українців мало робиться! Се слабій рух!»).

З приводу годішнього марксизму Б. О. Кістяковського Драгоманов пише в тому-ж листі: «що-до Вашого „марксизма“, то одкинувши мою неохоту до всяких партійних назв од імен особистих (филіпони, федосевци, акуліновци і т. п.), коли Ви стоїте за важність або навіть перевагу городських людей, то я сам був такий „марксист“, коли всі були народниками (див. мою статтю про Шевченка в IV кн. Громади). Коли Ви додасте, що тепер у Росії на селі не можна робити, то проти цього я нічого не можу сказати. Я тільки проти виключности, проти того, що вчорашні «чернопредѣльцы» сьогодні, як Щедринський «помѣщикъ», молятьсѣ богу, щоб «мужика истребити». А в Галичині теж просто ми маємо перед собою факт соціалістичної шляхетчини, котра має Франка і Павлика (оснувавших польську соціалістичну пресу там!) реакціонерами лишень за те, що вони працюють коло селянина-русина. Я вдержую своїх приятелів од полеміки з сим фактом, але вказую на нього і раджу робити своє... А що-до політ. програм, то я тепер (1895 р.) для Росії кажу лишень одно: треба добиватись волі політичної. Але якими власне способами? В це я не пускаюсь, бо далеко стою од деталів життя в Росії».

«Чув я, — продовжує далі Драгоманов, — що рос. марксисты звертали увагу на робітників городських і як на єдину можливу в Росії „барикадну силу“. Драгоманов робить деякі вказівки на історичні факти, ставиться до питання досить обережно і сподівається, що влітку він буде бачитись з Б. О. і розмовляти про це на словах. Влітку вони, одначе, не побачились.

1881 г. № 9 есть статья под заглавиемъ: „Литературно-общественныя партіи въ Галиціи (эпизодъ изъ исторіи русско-славянскихъ отношеній)“, подписанная Туристъ. Если можете, то узнайте, не есть ли это искомая мною статья М. П. Др-ва, названная въ спискѣ его сочиненій „Галицко-русскія общественныя отношенія“, на которую есть также ссылки въ Энциклопед. Слов. Брокгауза (безъ точнаго заглавія и съ ошибочными датами). Кромѣ того пришлите мнѣ эту книгу „Дѣла“, если она у Васъ найдется. Я получилъ оттискъ статьи Крымскаго о Др-вѣ въ Этногр. Обозр. Предполагая, что я Вамъ обязанъ за присылку этой статьи, приношу Вамъ благодарность и прошу передать таковую же Крымскому». Наскільки пам'ятаю, книжка «Дѣла» у мене знайшлася, і я незабаром переслав її Кістяковському до Гейдельберга“.

«Политическія сочиненія» М. П. Драгоманова були розраховані на чотири томи, які повинні були містити всі статті, що були написані Драгомановим по-російськи; політичні статті українською мовою становили окремих, п'ятий том. Але справа обмежилася фактично тільки виданням першого тому. Відомий московський видавець І. Д. Ситін узявся був видати «Политическія сочиненія» і видав перший том. Але швидко побачив, що видання розповсюджується досить слабо. Через те він став справу затягувати під різними приводами і, кінець-кінцем, одмовився зовсім од дальшого видання¹⁾. Б. О. Кістяковський передав Ситінові підготовлений матеріал на всі томи. Ситін його не повернув, і матеріал, з такими труднощами зібраний, десь, видно, загинув у друкарні, чи в самого Ситіна підчас революції.

У першому томі видання, який вийшов у світ, знаходимо велику статтю Б. О. «М. П. Драгомановъ: его политическіе взгляды, литературная дѣятельность и жизнь». Це був перероблений і доповнений нарис, який раніше був уміщений, як передмова до другого тому закордонного видання «Политическихъ сочиненій».

Б. О. Кістяковський ніколи не переставав цікавитися діяльністю Драгоманова. Коли вийшли в світ листи Драгоманова до Франка і Павлика, він присвятив їм у «Русской Мысли» окрему статтю «М. П. Драгомановъ по его письмамъ (1911 р. IX)», в якій підкреслив значіння цих листів для історії українського руху. Тут у примітці вперше Кістяковський робить заперечення покійному В. Я. Богучарському (Яковлеву) з приводу невірною освітлення ролі Драгоманова, як редактора «Вольнаго Слова» і його відношення до Земського Союзу.

Б. О. давно вже вивчував історію розповсюдження конституційних ідей і конституційного руху в Росії²⁾. Через те книга Богучарського «Изъ исторіи политической борьбы въ 70-хъ и 80-хъ гг. XIX вѣка. Партія „Народной Воли“, ея происхождение, судьбы и гибель» звернула на себе його особливу увагу. Поставивши центром освітлення ролі Драгоманова в конституційному рухові тих часів, Б. О. дуже уважно поставився взагалі до збирання

¹⁾ Русская Мысль 1911 г. кн. XI, стор. 129.

²⁾ Б. Кістяковскій, — Страницы прошлаго, стор. 1.

марігеялів про це. Збирав він їх не тільки в Росії, а й за кордоном, підчас своїх подорожів туди. Для тієї-ж мети він розпочав велике листування з удовою Драгоманова Л. М. Драгомановою, яка тоді ще була жива, а також з різними діячами: Мих. Павликом, В. К. Дебагорій-Мокрієвичем, О. О. Русовим, В. Я. Богучарським й инш. Матеріал розрісся. Спершу Б. О. думав обмежитися статтею в журналі, але дослід вилився в цілу книгу в 131 стор. «Страницы прошлаго», яка була надрукована в Москві в 1912 році окремим виданням на кошт брата Б. О.—І. Ол. Кістяковського³). В книзі Драгоманову дано багато місця.

Вона цікава, між иншим, і з того погляду, що свідчить про інтерес Б. О. до збирання матеріалів до минулого

Б. О. сильно піклувався, щоб зібрати найбільше матеріалу для історії українського руху, і настоював, щоб такі діячі, як Є. К. Трегубов, В. П. Науменко та инші писали свої мемуари. На жаль, це не могло здійснитися. Б. О. Кістяковський був також один з перших, хто почав збирати матеріали для історії революційної Росії. Він пам'ятав, що складні і бурхливі часи, які йому доводилося переживати, потребують дуже енергійного збирання матеріалів, бо тільки, коли буде під руками як-найповніший і найрізноманітніший матеріал, історик матиме можливість правильно і безсторонньо оцінити і з'ясувати події революційних часів. Через те Б. О. з перших-таки днів революції почав збирати пам'ятки її і продовжував цю роботу до самої своєї смерті. На жаль, з його збірки залишилося дуже небагато, та й то не головне. Головне-ж, і більшість зібраного їм матеріалу, загинула підчас його відсутності з Києва і через надзвичайну може полохливість тих, у кого ці матеріали переховувалися.

Збирання матеріалів до історії революції і революційного руху в Росії зробилося кінець кінцем пристрасною у Б. О. Він нічого не міг обминути, хоч це й загрозувало йому неприємністю. В Москві, через скількись днів після перевороту 1917 року, він якось побачив на стіні розпорядження Тимчасового Уряду. Такого розпорядження не було ще в його збірці. Отглянувшись навколо і побачивши, що ніхто не дивиться, він почав здирати полегеньку об'яву. Коли чує — свисток, кричать: «держі його». Виявилось, що візник побачив,

³) «Простите — пишу Б. О. В. П. Науменку 18 січня 1912 р. — что я Вамъ не отвѣтилъ на предыдущія письма. Но, по полученіи Вашего письма, я немедленно выѣхалъ, согласно ранѣе составленному плану, въ загородній монастырь для отдыха и работы, а почта оттуда идетъ только съ оказіей. Затѣмъ со мною случился курьезъ: я взялся написать для «Украинской Жизни» статью въ защиту Драгоманова и въ опроверженіе измышлений Богучарскаго; мнѣ казалось, что это можно осуществить въ одномъ печатномъ листѣ. Но въ результатѣ вышло, что я надѣею просидѣлъ втрое больше, чѣмъ предполагалъ, и вмѣстѣ съ матеріалами, которые мнѣ надо перепечатать, у меня вышло пять печатныхъ листовъ. Конечно, полемическую статью въ пять печатныхъ листовъ почти невозможно пристроить въ какомъ-нибудь журналѣ. Поэтому, я рѣшилъ пустить въ «У. Ж.» отрывокъ изъ моей статьи, такъ какъ цѣликомъ ее тамъ напечатать нельзя, но одновременно выпускать мою статью въ видѣ брошюры. Расходы по ея изданію я попросилъ взять на себя Игоря Александровича. Все это отняло у меня столько времени, что я и не могъ Вамъ написать, тѣмъ болѣе, что сдалъ свою рукопись въ наборъ только нѣсколько дней тому назадъ».

як Б. О. здирав лист; зараз сказав про це міліціонерові, а той почав свистіти. Зібрався натовп, досить ворожий до всіх, хто нищив об'яви. Б. О. повели до району. Серед міліціонерів був і один з студентів Комерційного Інституту, де Кістяковський викладав лекції, але він професора не знав. Б. О. показав свою візитову картку. Нічого не допомогло. По дорозі в район почалися серед товпи досить ворожі розмови, що це — німець, німецький шпиг; з такими, мовляв, треба розправлятися на місці і т. п. На щастя зустрівся по дорозі, не далеко од району, який містився на Смоленському ринку, „вольноопределяющийся“, колишній слухач Б. О. Він був страшенно здивований, побачивши Б. О. заарештованим, вмішався в цю справу, але визволити Б. О. зараз було неможливо, бо натовп був дуже схвилюваний. Кістяковського все-ж-таки повели до району і визволили вже тоді, як усі порозходилися. Все це тяглося скількись годин. Дома, коли Б. О. не прийшов у звичайну пору, почали турбуватися. Жінка його дзвонила до знайомих, в райони, та знайти Б. О. ніде не могла, аж поки він сам повернувся.

Друга пригода трапилася з ним у Києві. Це було в 1919 році, підчас, коли до Києва прийшли денікінці. Товпа розбивала бюсти діячів і рвала портрети, які стояли по вулицях. На розі Великої Васильківської і Караваївської вулиць ще був не знищений великий портрет Шевченка. Б. О. задумав урятувати його і віднести до Академії Наук. Але портрет був дуже великий і важкий. Сам Б. О. не міг його донести, і звернувся по допомогу до студента, який проходив поуз його. Та студент різко odmовився: йому «неохота допомагати грабункам». Тільки коли Б. О. пояснив, хто він і в чому річ, студент охоче подав поміч. Почувши знов, що на Царській площі ще стоїть цілий бюст Шевченка, Б. О. кинувся туди. Але було вже запізно. Бюст був розбитий.

IX.

У загальному світогляді Б. О. Кістяковського видатну роль займало його відношення до українства і української справи. Ця сторона його світогляду розвивалася органічно. З українським рухом він був зв'язаний і родинними своїми відносинами і тією участю, яку він брав у гуртках молоді за часів свого юнацтва. Може, коли-б студентські роки Б. О. пройшли спокійніше, і він залишився в Києві, скінчив-би київський університет і мав-би постійні зносини з українськими гуртками, його-б світогляд в українському питанню мав більш загальний характер того чи іншого гуртка, або напрямку. Але не треба забувати, що Б. О. був рано одірваний од Києва і од того ґрунту, на якому в 1890-х і 1900-х роках розвивався український рух. Довге життя в Дорнаті, в Німеччині, далеко од України й українських суспільних течій не могло не відбитися на Б. О. Ніколи не гублячи інтересу до української справи, в широкому розумінню слова, Б. О. обставинами життя був поставлений надовго, як сторонній спостерігач, а не активний робітник в українській справі. Завсіди, коли мені з ним доводилося зустрічатися чи то підчас його приїзду до Києва, чи то в Москві і Петербурзі, головним центром наших розмов була інформація про українські справи в Києві.

Він робив мені справжній допит, що-найдетальніший, який свідчив, наскільки український рух цікавив і був йому близький.

Обставини життя oddалили Б. О. од центра українського руху — Київа; вони-ж зробили і те, що Б. О. був далекий од українських діячів початку 1900-х років. Між ними бували не раз непорозуміння. Коли вийшли в світ у Парижі «Политическія сочиненія» Драгоманова, в номері одного з українських журналів з'явилася критична замітка одного з видатних письменників, у якій він, беручи на увагу вступну статтю Б. О. Кістяковського, обвинувачував автора в тому, що Б. О. наче-б-то хоче зарахувати Драгоманова до російських лібералів. Це було цілком невірною ¹⁾ і являлося або непорозумінням, або було полемічним засобом, потрібним для партійних цілей. Таке відношення дуже образило Б. О. Він усе збирався написати відповідь, та так це й не вдалося, бо В. П. Науменко, редактор «України», до якого Б. О. Кістяковський звернувся з проханням дати місце для листа до редакції, не одповів Б. О. З другого боку, і Б. О. не все розумів з того, що творилося, і не поділяв напрямку української преси. «Слѣжу за украинскими дѣлами,—писав він мені 23 квітня 1907 р. з Москви,— по „Радѣ“, „Літер.-Наук. Вістн.“ и „Украинѣ“ и не правится мнѣ узкая націоналистическая постановка этого дѣла. Въ украинскомъ движеніи нѣтъ теперь мѣста Драгомановщинѣ, т. е. широко-культурному общеевропейскому теченію. Все это затхлая російщина навыворотъ».

Ці непорозуміння робили те, що Б. О. Кістяковський до переїзду свого до Київа якось далеко стояв од внутрішнього українського руху. Перебуваючи в Москві, він головним чином звертав увагу на відносини до українства російських інтелігентських кіл і працював більше в напрямку ознайомлення цих кіл з українським рухом і боротьби за легалізацію цього руху і визнання його. Таку лінію він вів в українській секції московського Товариства Слов'янської Культури. Коли серед членів цієї секції зародилася думка видавати російською мовою «Украинскую Жизнь», головним чином, щоб зазнайомлювати російські кола з українським рухом, то в Богдані Олександровичу ця думка знайшла одного з найгарячіших adeptів. Він за перших часів брав як-найближчу участь у редакції журналу, писав статті під псев-

¹⁾ В иншому місці Б. О. Кістяковський так вияснює значіння Драгоманова в російському конституційному русі: «въ концѣ 70-хъ и въ началѣ 80-хъ годовъ прошлаго столѣтія русскіе конституціоналисты не выдвинули ни одного крупнаго публициста, который могъ бы, сдѣлавшись эмигрантомъ, заявить о ихъ стремленіяхъ въ заграничной прессѣ. Въ концѣ концовъ имъ пришлось обратиться къ украинцу М. П. Драгоманову. Но если для Драгоманова дѣло русской конституціи было своимъ, то для русскихъ конституціоналистовъ его украинское дѣло было совершенно чужимъ. Къ тому же Драгомановъ, по его собственному признанію, выдвинулъ въ русскомъ конституціонномъ движеніи путемъ своей энергичной работы элементы болѣе близкіе къ украинству и способствовали атрофированію въ немъ болѣе далекаго отъ украинства. Дѣйствительно, изъ всѣхъ русскихъ конституціонныхъ программъ, политическая программа Земскаго Союза заключаетъ въ себе наибольшее количество федералистическихъ элементовъ». Б. Кістяковскій, Страницы прошлаго, стор. 118.

донімом Хатченко (од села Хатки над Пелом, де иноді проводив літо Б. О. на дачі своєї дружини і її сестри), роздобував гроші на видання журналу, найчастіше у свого брата Ігоря Олександровича, відомого московського адвоката, який завсіди з своїх коштів покривав дефіцити журналу. За останні роки почалися були непорозуміння між Б. О. і редакційним комітетом, але вони носили, здається, більш особистий характер, ніж ідейний.

У січневій книжці «Русской Мысли» за 1911 рік, у замітках своїх «На різні теми», редактор журналу П. Б. Струве, з приводу статті В. Е. Жаботинського «Єврейство и его настроенія», безповоротно вирішив питання про відношення поміж російською і українською культурою в напрямку повного знівелювання українства. Як відповідь на замітки Струве, в майській книжці того самого журналу появився лист до редакції під назвою «Къ вопросу о самостоятельной украинской культурѣ» за підписом Українець. Це був лист Б. О. Кістяковського¹⁾. Він розпочав ту полеміку без кінця проти Струве, яка велася в пресі аж скількись років.

Виходячи з того, що «історична доля звязала український нарід з великоруським назавсіди, а також безповоротно роз'єднали його з иншими сусідами, головним чином, з народом польським», Українець підкреслював значіння для українського народу російської культури. Але-ж рівночасно він одзначає, що потреби українського народу вимагають розвою своєї самобутної культури, і межі для неї встановити можуть тільки життя й історія. Здавалось-би, суспільство російське повинно це мати на увазі. А тимчасом, як що стежити за ним на протязі п'ятьох років, то прийдемо до признання, що загальна риса, яка характеризує відношення російського суспільства до українства — це різко виявлений егоїзм. А тимчасом, «коли змагання України до своєї самобутної культури Боже діло, то ніякі земні сили його не подоляють».

У січневому номері «Русск. М.» 1912 року мала з'явитися відповідь Струве на статтю Кістяковського. За згодою Струве, який узагалі цікавився, щоб його писання не залишилися без відповіді, Б. О. здобув коректурні аркуші статті Струве «Общерусская культура и украинский партикуляризм» раніш, ніж вийшла книжка в світ і зараз-таки почав думати, хто-б міг написати відповідь? Б. О. зупинився на В. П. Науменкові. «Необходимо, — писав він йому, — дать отпоръ Струве и желательно, чтобы это было сдѣлано людьми авторитетными и придерживающимися болѣе разумныхъ взглядовъ». Здобувши

¹⁾ В листі до В. П. Науменка з Москви од 24 грудня 1911 р. В. О. просить його написати відповідь Струве і далі продовжує: «Я лично не могу отвѣчать Струве въ „Украинской Жизни“, такъ какъ статья въ „Русск. М.“, подписанная Українецьъ написана мною. Ваша догадка относительно моего авторства была правильна и, хотя многие другіе тоже считаютъ меня авторомъ этой статьи, я, все-таки, хотѣлъ формально сохранивъ свое инкогнито, а потому прошу Васъ никому не сообщать о томъ, что я признаю эту статью своею. Пишу Вамъ объ этомъ для того, чтобы сообщить, что мнѣ придется отвѣчать Струве въ „Русской Мысли“ подъ тѣмъ же псевдонимомъ. Къ сожалѣнію, Струве не соглашается помѣстить моего отвѣта въ февральской книжкѣ „Р. М.“ и даже говорить, что онъ долженъ напечатать раньше статью по украинскому вопросу Мих. Могиланскаго, которую онъ заказалъ раньше поступленія въ редакцію моего письма за подписью Українець».

од Науменка статтю, Б. О. був дуже задовольнений нею і писав Науменкові 18 січня 1912 року: «голько что получил Вашу статью и, прочитав ее, сдал ее в наборъ. Я положительно въ восторгѣ отъ Вашей статьи. Вы написали именно такъ, какъ мнѣ хотѣлось. чтобы былъ написанъ первый отвѣтъ Струве. Ваши аргументы настолько вѣски, что Струве очень трудно будетъ справиться съ ними. Очень мнѣ нравится и весь тонъ Вашей статьи. Изъ молодежи, конечно, никто такъ не сумѣлъ бы написать». Стаття В. П. Науменка за підписом Старый Українець появилася в січневому номері «Украинской Жизни» за 1912 рік під назвою «Украинскій книжний языкъ и общерусская культура».

Позиція, яку зайняла «Русская Мысль» в українському питанню, привела до того, що Б. О., який спершу був постійним співробітником журналу з тих часів, як його став редагувати П. Б. Струве, тепер перестав там поміщувати свої статті, бо в журналі запанував націоналізм у статтях П. Б. Струве, Муретова і інших. Пізніше в 1915-1916 році порвалися і відносини між Б. О. і П. Б. Струве, з яким звязувала його давня і тісна приязнь ще з часів студентства. З'ясування ґрунту для цього розриву дає стаття Б. О. Кістяковського «Что такое націонализм?» у журналі «Національнія проблеми», що недовго виходив у Москві в 1915 році. Б. О. одрізняє в цій статті два роди націоналізму. Один, який виходить з нації, як цілого, який покликається на націю, як особистість; він завсїди, у відповідних умовах, буде приводити до одмовлення иншим тих прав, які він обстоює для себе. Другий — це націоналізм, що бореться за потреби народніх мас. Тільки він здібний не зрадити принципи рівноправности й однакову для всіх свободу. Такий націоналізм завсїди буде вірний демократії й прогресові (№ 1, стор. 5). Перший націоналізм культивують німці. Як довів перед сорока роками Драгоманов, у нас предстваники державної національности звичайно позичають цей націоналізм у німців. «Тепер ми визволюємося од „зовнішнього німця“, але «внутрішній німець» у нас ще досить сильний. Найяскравіший виразник цього „внутрішнього німця“ в ліберальних колах, П. Б. Струве, завзиває навіть російське прогресивне суспільство показати „свое національне обличчя притгніченим національностям“».

Не зважаючи на це, Б. О. ніколи не втрачав надії порозумітися з російськими колами що-до українського питання, раз-у-раз вів розмови на ці теми і полемізував. Здається, в 1915 році, уже підчас війни, в-осени, кияни-українці зробили спробу поінформувати деякі московські ліберальні кола з приводу українського культурного становища, становища Галичини, яка була тоді, в культурному відношенню, тенденційно розгромлена російською військовою адміністрацією, а деякі галичани, між ними і митрополит Шептицький, були заслані то до Сибіру, то по инших городах і весях. У подорож до Москви в цій справі поїхали В. П. Науменко, А. В. Ніковський і я. Треба було бачити, яку гарячу участь узяв Б. О. Кістяковський в організації наших зібрань: він не тільки сам був присутній на них і ні одного не пропустив, — ба він навіть старався, щоб цих зібрань було якомога більше, і більше народу бувало на них. Як пам'ятаю, ми вели тоді

розмови в А. Р. Ледницького з автономістами-федералістами, в редакції «Русскихъ Вѣдомостей» з повним зібранням редакції; було далі зібрання в Товаристві Слов'янської Культури в покійного В. П. Обнінського на Моховій і в брата В. О. Ігоря Олександровича на М'ясницькій. Із українців, крім нас, у деяких зібраннях брав участь ще й А. Ю. Кримський. Але В. О. бував на всіх зібраннях і, організуючи їх, вимагав, щоб у різних місцях збиралася різна публіка і щоб таким чином поінформувати більше людей.

Переїзд В. О. до Києва в 1917 році і перебування його в цьому місті поставило В. О. перед українським рухом у його не тільки культурному, але й політичному розвою. Людина, взагалі захоплена суспільними інтересами, В. О. не міг бути осторонь тих подій, які розвивалися на Україні, і він брав у них таку чи інакшу участь. Нагадаємо хоч-би його реферат «Закон про українське горожанство». Він прочитав його 9 квітня 1918 року в Юридичному Товаристві при університеті св. Володимира. Реферат цей викликав дуже інтересний обмін думок, в якому брали участь професори і суспільні діячі.

Цей період у діяльності В. О. дуже цікавий для характеристики зміни його суспільних поглядів під впливом біжучих подій життя і для характеристики напрямку його суспільної діяльності. Але ми мали на меті головним чином наукове життя і наукову діяльність В. О. Через те й не торкаємося цього періоду його життя, та гадаємо, що й не настав ще час для його правдивої історії.

Академик Ник. Василенко.

Додаток до Некрологу В. О. Кістяковського (стор. XII-XIII).

Вкупі з В. О. Кістяковським і його товаришами було заарештовано в 1889 році у Львові Ів. Франка, Михайла Павлика і декого з львівської університетської молодіжи. Франко гадає, що це було «наслідком якогось фалшивого доносу, а властиво тільки для кинення постраху». «Нас — пише він — продержали три місяці в слідчій аресті та, не вважаючи на численні ревізії та судові допити, роблені по цілім краю, не знайдено нічого хоч-би для формування якого-будь оскарження, і випущено нас на волю, при чім одначе Росіянам заборонено дальший побут в Австрії»¹⁾.

Один з тодішньої молодіжи, якого було притягнуто до справи, але який не був заарештований, відомий галицький статистик Володимир Охримович, подає свої спомини про зустріч свою з киянами в 1889 році у Львові і про слідство. «Було це — пише він — при кінці літнього семестра 1889 року, перед літніми феріями... В «Академічному Братстві», куди я заходив щоднини, стало відомим, що до Львова приїхали з російської України два

¹⁾ Д-р Іван Франко «Нарис історії українсько-руської літератури», Львів 1910, стор. 372-373.

студенти університету. На ті часи була се річ доволі незвичайна, тож ми всі «братчики» бажали горячо пізнати ближче наших закордонних товаришів. Се наше бажане скоро сповнилося, бо оден з них, а власне Богдан Кістяковський, зайшов в найближчих днях до «Акад. Братства» і тут я з ним познакомився. Відтак я з деякими моїми товаришами відвідав його в готелю і там ми познайомилися з його товаришем Аполінарієм Маршинським тай з Дегенами і навіть були в гостині у Дегенів «на чаю».

... І Деген, і Кістяковський, і Маршинський— всі були люди дуже симпатичні; ми дуже мило провели у них чайний вечір і поприязнилися. З розмови показалося, що всі вони приїхали до Галичини для того, щоби за порадою лікарів провести літо в горах; попереднього літа їздили на Крим, а тепер приїхали, щоби побувати в галицьких Карпатах. Вони розпитували, куди-б їм найліпше поїхати». Пропозиція п. Франкової поїхати в с. Нагуевичі, видко, не здійснилася. Дегени з Франком поїхали в турчанський повіт, до священика о. Кузьова, а Кістяковського і Маршинського Охримович запросив до себе в долиньський повіт до Сенечола, де батько його був священиком. Маршинський нездужав на груди, а Кістяковський на нерви. Щоб мати більше товариство Охримович запросив до себе також і трьох своїх львівських товаришів О. Колессу, Г. Величка і Ю. Бачинського. Всі шість провели в Сенечолі в домі Охримовича кілька тижнів, а потім вибралися на коротку туристичну мандрівку в скільські та сумежні угорсько-руські гори. «Ми мандрували — пише Охримович — через Ялинковате, Волосенку, Опорець, Вижлів і Жупане до Волівця за Бескидом, були на найвищому шпилі Бержави, свідтам спустилися до Мукачева, відвідали тамтешній василіянський монастир і відтам залізницею вернулися на галицький бік до Тухлі; звідтам пішли піхотою до Скольного, де і розсталися». Охримович повернувся до Сенечола, а його київські і львівські товариші поїхали до Львова.

Із слідства, до якого було притягнуто Охримовича, видко, що слідчий об'їздив всі ті міста, де мандрували князи і Охримович з товаришами, і розпитував, чи не вели вони якої-небудь політичної пропаганди. Слідчий заявив Охримовичу: «вас обвинувачують, що ви разом з иншими хочете відірвати Галичину від Австрії, а Україну від Росії і з Галичини та України зробити самостійну українсько-руську державу під назвою «Київське королівство». Слідство скоро було припинено. Для обвинувачення в злочині головної зради, що каралася карою смерти через повішення, не було підстав²⁾.

Н. В.

²⁾ Привіт Іванові Франкови в сорокліте його письменської праці 1874-1914. Літературно-науковий збірник, Львів 1916 І частина літературна. «Моя пригода з шибеницею (спомини) Володимира Охримовича», стор. 161-164.

Із споминів про Б. О. Кістяковського.

Той час, про який я хочу подати спомини про Б. О. Кістяковського (з ним довелося мені зійтися знову в Києві мало не через 30 років) — це далекі студентські роки 1887-1889, теж у Києві.

Студентське українське життя мого першого студентства в 1885-1887 зосереджувалося на праці культурній і гуртувалося в університеті коло В. Б. Антоновича. Дехто бував у О. Я. Кониського, що купив коло себе семінаристів; дехто підтримував звязки з Н. В. Ковалевським (народ. 3 груд., 1847 р. помер в 1897 р.), що становив ліве крило українства і мав постійні зносини з М. П. Драгомановим. Жвавішу молодь, студентську і не студентську, що цікавилася українською піснею, співала в хорі, об'єднували М. В. Лисенко, родина Старицьких, де й збиралися більше ближчі ідейно студенти.

В. Б. Антонович для певних гуртків викладав *privatissimo* історію України, філософію історії, географію України, і це було об'єднання вже більше викристалізованих українських елементів студентства. Були теж гуртки, що працювали коло вивчення мови, складання хрестоматії, де збиралася молодь, компанія літературна, наші майбутні поети, письменники. Це були відомі гуртки другої половини 80-х років — хрестоматія, читанка, література.

Але ж етнографічна, лінгвістична праця і зацікавлення рідною історією не вичерпували, не задовольняли всіх питань, що вставали перед деякою частиною української молоді того часу.

Вже в 1886 році склався гурток у складі К. І. Арабажина (пізніш професор гельсинфорського університету, тепер професор у Латвії), А. С. Маршинського (пізніш управляючий казенною палатою в Петербурзі), Н. Л. Лаппо-Данилевського (юрист, видатний діяч), А. В. Верзилова (колишній черніговський міський голова), С. А. Котляревського й инш. Цьому гурткові також В. Б. Антонович прочитав в 1887 і 1888 році курс філософії історії і географію України. Лекції читалися, для безпечности, кожного разу в иншому місці, частіш у К. М. Мельник і А. С. Синявського.

Буваючи у В. Б. Антоновича за книжками і порадами в науковій праці, я зустрічав скількись разів білявенького, досить високого юнака, про якого дружина В. Б. Антоновича Варвара Іванівна, знакомлючи, сказала: «мій неістовий племінник», що був ще під той час гімназистом.

У 1888 році на весні К. І. Арабажин на засіданні гуртка вніс пропозицію про прийняття нового члена Б. О. Кістяковського, за якого він і А. С. Маршинський ручається.

Вже на наступному засіданні у мене я побачив того самого «неисто-ваго Богдана», що зустрічав був його у В. Б. Антоновича. Новий член зараз-таки підсилив ліве крило гуртка, що зробилося зовсім «драгоманівцями».

До того часу в гуртку читалася і обговорювалася «Историческая Польша и великорусская демократія»; вже був узятий курс на політику. Наукова праця не давала відповіді на всі питання, що викликало сучасне життя. Етнографічне українство не задовольняло і, ставлючися з повним пієтетом до В. Б. Антоновича, як до свого «батька» і ідейного і наукового керівника, разом з тим шукали глибшого і ширшого обґрунтування українства. Все, що виходило од М. П. Драгоманова і з великими труднощами доходило до Києва, молодий гурток перечитував, причому перед у цьому вів К. І. Арабажін. Природною еволюцією дійшло до того, що в гуртку склалося дві течії: тих, що стали на шлях політики, драгоманівства і соціалізму, і поміркованих. К. І. Арабажін склав програм гуртка, де вже було зазначено, що в питанні політичному вважається спільність боротьби проти російського деспотизму з іншими демократичними національними елементами Росії. Що-до економічно-соціальних завдань, то програм вимагав переведення соціалістичних завдань, щоб зняврядя продукції, фабрики, заводи було націоналізовано, робітництву було забезпечено певні права, право страйку і т. п.

Молодший член гуртка був спершу alter ego Арабажіна, допомагав йому в технічній справі, організації гуртка і зносинах з представниками інших національних гуртків. Богдана, що переживав період Sturm und Drang, життя гуртка захопило, і він стає його найактивнішим членом. Вставав Богдан надзвичайно рано, біг із Кузнечної, де був будинок Кістяковських, до Арабажіна, що жив на Нижне-Володимирській за Університетом, щоб звідтіля з тими чи іншими новинами, повідомленнями прибігти ще перед лекцією до мене на Гімназичну, а далі до Маршинського біля Триумфальних воріт. За свій зріст і швидкість ніг його прозвали Журавлем (як він довгенько й підписував свої кореспонденції). Найбільше через нього велися всі зносини з представниками інших національних гуртків. «Вільна спілка» Драгоманова, її читання і обговорення, як переводити програм перетворення царської централістичної Росії на федеративну республіку, в кінці 1888 року було майже осівною працею гуртка і зносин з тими національними гуртками, що прийняли цей програм — вільної спілки народів Росії.

Представниками до об'єданого центрального гуртка було обрано Арабажіна і Кістяковського, що скоро стає одним з найактивніших членів гуртка і починає у деяких питаннях не тільки розходитися з Арабажіним, але навіть виступати проти нього. Проте-ж більш ідейно звязану частину гуртка становили Арабажін, Кістяковський, Маршинський, Лаппо-Данилевський, Синявський.

Друга частина ще не додумала до кінця свого становища і програму і крім того її обурювали «автократизм» Арабажіна і «зарозумілість» Богдана. Наймолодший у гуртку, Богдан часто-густо різко виступав, крити-

кував, полемізував — усе це декого ображало, нарешті роздвоїло гурток — на ліву і праву його частину. Згодом декотрі з членів гуртка, що покінчили університет, зовсім вийшли з гуртка і не підтримували звязків, роблячи з цього вигляд опозиції Арабажіно-Богданівський. Самовпевненість, молоде завзяття прозеліта, що пережив етнографічне українство і знайшов нові шляхи, на які не хтять або бояться вийти інші, а через те глузування — все це викликало великі плітки, взагалі роздратування і причинилося до поглиблення розходження між одною і другою частиною гуртка.

Богдан був хрещеником В. Б. Антоновича і багато йому завдячував і справді ставився до В. Б., не маючи вже батька, як до найближчої до себе і поважаної людини. Але-ж напочатку 1889 року заходять і тут деякі непорозуміння цілком на ґрунті принципових розходжень.

Творилася польсько-українська угода за допомогою В. Б. Антоновича і демократичних елементів у польському суспільстві. Велику роль в цій справі, а також у виданню угодного журналу «Правда» відіграв О. Я. Кониський. У «Правді» було навіть уміщено за підписом Журавель етнографічну розвідку — уривок з лекції В. Б. Антоновича в гуртку... Але-ж критики «угоди», — з одного боку, правими колами українства і русофільським гуртком В. П. Науменка і, з другого, радикальним Н. В. Ковалевського — вплинули і на напрямок думок членів нашого гуртка і в першу чергу на Арабажана і Кістяковського, що найактивніше наприкінці 1889 року почав висловлювати свої думки і боронити погляд М. П. Драгоманова. Українці Київа поділилися, в відношенні до «угоди» і органа «Правди», на два табори і почалася громадська диференціація, що далі спричинилося до підготовки ґрунту до того напрямку, що скристалізувався в українському радикалізмі, органом якого стає далі «Народ», за ред. Франка і Павлика.

Богдан не переходить до Н. В. Ковалевського, зостається в гуртку федералістів і стає одною з найяскравіших у ньому фігур, зав'язуючи зносини, як представник гуртка, з українськими членами групи Крижановської, Ліндфорсе й іншими і національними. Ця діяльність і відношення до «Правди» і угоди спричинилася до розхолодження у відносинах до В. Б. Антоновича.

Нарешті, на весні 1889 року було вирішено, що члени гуртка Маршинський, Кістяковський, а також нові члени федеративного гуртка росіяни Дегени поїдуть до Галичини, щоб наочно познайомитися з тим рухом, що починався під той час під проводом Павлика та Франка, під впливом Драгоманова, в Галичині, і уладнати справу з перевозкою видань, переважно політичного змісту.

Гроші було зібрано, і одні товариши виїхали, а Арабажін, що під той час писав роботу на медаль про Бродзінського, і Синявський, що готовився до іспитів, залишилися в Київі, умисне змінивши свої помешкання. Арабажін виїхав на Звіринець, а Синявський з Гімназичної на Нижне-Володимирську до помешкання Вовка-Карачевського.

Але хоч як усе робилося, здавалося, конспіративно, проте справу вистежено. Книжки на кордоні затримано, Богдана Кістяковського, Мар-

шинського, Дегенів заарештовано у Львові, як соціалістів, а Арабажина і Синявського, як членів «сообщества, поставившого себѣ цѣлю ниспро-
верженіе существующаго порядка и установленія в Россіи федеративной
соціалистической республики». Одночасно було заарештовано представни-
ків литовського гуртка Сонгайло і Серцевича, польського — Пересвет-
Солтана, Зарембу, Меньковську, декого з білоруського, і справа мала
набути, завдяки енергії відомого жандармського генерала В. Д. Новицького,
досить імпозантний розмір і дійти навіть до суду. Але-ж усім дуже пота-
ланило. Публіка була досить муштрована, і тільки знайдено було книжки,
між иншим — у Арабажина «Историческую Польшу и великорусскую демо-
кратію» і якусь чудернацьку подерту записку до Синявського, яку не було
навіть послано, де було зазначено ймення проф. Антоновича «В. Б.». По-
могло й те, що прокурор Іконников під той час був посварився з ген. Но-
вицьким і серед самої жандармерії не було одности. Жандармський пол-
ковник Озерецьковський, що мав петербурзькі звязки, увесь час допомагав
декому з в'язнів, між иншим і Синявському, заявляючи, що підчас трусу він,
передивившись силу всяких рукописів, частину яких було взято, переко-
нався, що дехто вів велику і напружену наукову працю. Між иншим у
Синявського було взято його працю «Деревська земля». Заарештовано було
одних у липні, а других — у серпні, а справа вирішалася в листопаді.
Кого було адміністративно ухвалено вислати в Київ, або з меж київського
генерал-губернаторства, і тільки декого на північ, але-ж усім, хто був на
філологічному факультеті, з заборонаю педагогічної діяльності.

Кістяковський з иншими повернувся з австрійської тюрми майже
більш од усіх змучений, змарнілий. Його нервовість, експанзивність ще
більше стала виявлятися, але-ж наука життя — галицькі вражіння і тю-
ремні — мали надзвичайне значіння, як і особиста зустріч з радикальними
галичанами. Ця подоріж мала надзвичайне значіння для дальшого розвитку
ідей і напрямку діяльності Богдана. Він стає разом з тим і фігурою ще
більше визначною і рішучою в своїх думках і поступованні, стоїть у явній
опозиції до Арабажина, якому також пошкодила його поведінка підчас
допитів, а далі виїзд з Києва і улаштування в Петербурзі і, в звязку з цим,
всякі сплітки, часто-густо безпідставні.

У листопаді мене з Києва було вислапо, довелось найїздити до Києва
тільки через кілька років потай і дальшу життєву путь Б. Кістяковського
стежити з чужих слів.

У Києві історичний факультет, на якому він був спершу, скінчити йому
не поталанило. Він переїздить з Києва, вступає на правничий факультет,
здається, в Дорпаті, а далі студіює право в Німеччині, де і придбав ту
наукову підготовку, ту школу, що, при його здібностях і працьовитості,
виявляється в праці і провадженні наміченої мети безупинно і послідовно,
що зробили з нього одного з найвидатніших наших учених.

Дальні зустрічі були вже за часи революції і тут уже в Києві, але
цей період напевне краще і певніше освітять ті, що з ним під той час
працювали.

А. С.

Академик Орест Іванович Левицький.

[† 9 травня (26 квітня) 1922 року].

9 травня 1922 року в с. Драбові золотоноського повіту на Полтавщині помер на 74 році життя штатний академик Української Академії Наук, відомий вчений і письменник Орест Іванович Левицький.

Смерть його не була несподівана. Не кажучи вже за його поважний вік, треба зазначити, що бурхливі події наших часів страшенно відбилися на загальному стані здоров'я Ореста Івановича і на його психіці. За останні два роки він якось зразу зістарівсь, рознемощів, змарнів; жива натура завмерла, енергія зникла; очі колись, ще так недавно, ясні та веселі зразу померкли, зробилися неясні, і Ор. Ів. міг цілими годинами сидіти і байдуже дивитися на те, що робилося навколо.

Хто бачив в-осени 1921 року Ореста Івановича перед тим, як він від'їздив був до сина на Полтавщину, де в теплі він сподівався перебути зіму, — у багатьох було на думці, що він уже не повернеться до Києва, і що приятелі бачуть його в-останнє. Після від'їзду Ор. Ів. я якось запитав був одну велику приятельку й прихильницю Ор. Ів., її він дуже любив і поважав: чому це вона не прийшла попрощатися з Ор. Ів. «Не могла — сказала вона мені: здається, що його виражають на кладовище».

Всі були певні, що Ор. Ів. стоїть уже на Божій дорозі. І ось вона прийшла, смерть ота, поклала грань між нами і їм, відсунула його далеко від нас в історію. І тепер, оглядаючи закінчене життя О. І. Левицького, ми можемо сказати, яку вагу мала його діяльність в українському культурному рухові і яка цінна наукова і літературна спадщина залишилась після нього, цього талановитого дослідника і побутового письменника нашого минулого.

I.

Орест Іванович Левицький побачив світ 13/25 грудня 1848 року в містечку Маяцці кобеляцького повіту на Полтавщині.

Він походив з духовного стану, був син дякона.

Предки Ор. Ів. іменувалися були передніш — Носи. Підчас масового переселення людности з правого берега Дніпра на лівий в 1670-х роках за гетьмана Самойловича, один з предків Ор. Ів. Левицького священик Василь Ніс був переведений з Гуманщини до Маячки і тут залишився за

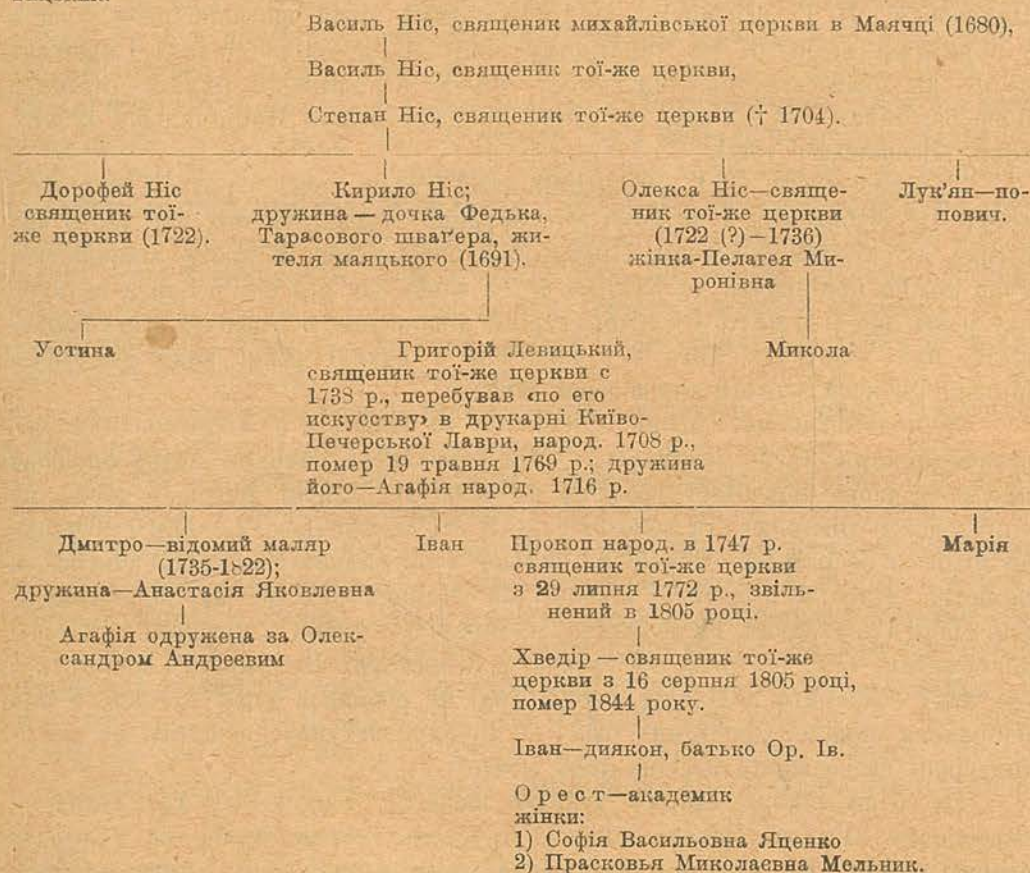
священника при Михайлівській церкві. Треба гадати, що це було близько 1680 р., бо цього року в Маячці було збудовано Михайлівську церкву¹⁾.

Від того часу михайлівська парафія в Маячці переходила спадково в роду Василя Носа аж до 1844 року, коли помер дід О. І. Левицького, останній священник в Маячці із роду Левицьких, благочинний Хведір Прокопович Левицький. Син його, батько нашого академіка, Іван Хведірович залишився при тій-же парафії вже тільки за диякона²⁾.

В Маячці священникував прадід Ор. Ів. відомий український штихар Григорій Кирилович (1708-1769); він одружився з дворянкою Левицькою і після цього змінив своє немилозвучне прізвище Ніс на Левицький³⁾. Тут-

1) Опись церкви Михайловской полтавской губернии и епархii кобелякского повіта, в мѣстечкѣ Маячкѣ состоящей, по указу полтавской духовной консисторіи, послѣдовавшому 1827 года (рукопис). Рукопис цей належав О. І. Левицькому, тепер належить Українській Академії Наук і переходується в архів колишнього Українського Наукового Товариства, куди разом із рукописом, О. І. передав був і інші свої фамільні папери.

2) Небіжчик В. Л. Модзалевський склав таку родословну таблицю роду Левицьких:

3) Русское искусство. А. М. Скворцов. Д. Г. Левицкий (1735-1822) Москва М. С. М. XVI стр. 20.

таки, в Маячці, народився й перебув свої дитячі роки син Григорія Кириловича Левицького, славнозвісний маляр-портретист Дмитро Григорович Левицький († 4 квітня 1822 року).

Як бачимо, з роду Носів-Левицьких і раніш були талановиті люди.

О. І. Левицький ріс в Маячці так, як узагалі росли діти сільського духівництва в половині XIX ст., з дітьми і серед дітей селян. Те, що з нього був син дяконів, а не священників, ще ближче ставило його до народу. Рідною мовою у поповичів була звичайно мова українська, народня; народні звичаї і самий уклад селянського життя були не тільки для них близькі, ба навіть їхні, рідні. Російської мови Оп. Ів. навчився пізніше, і це було для нього важенько, як він сам за це говорить у своїх споминах про свою початкову школу¹⁾.

Життя серед селянства і з селянством в дитячі роки відбилося на особі О. І. Левицького дуже виразно. Він не тільки гарно розумів українську народню мову; він мав почуття її, і через те всі дуже цінили його вказівки і вдавалися до нього, коли потрібна була його допомога в справі утворення української літературної і наукової мови. Разом з покійним архієпископом Парфенієм і П. Г. Житецким, О. І. Левицький брав що-найближчу участь у перекладі євангелії на українську мову (в 1905-1909 роках) і одержав за це, як благословіння, від синоду біблію в коштовній оправі. Згідно з його бажанням, біблію оцю передано до Української Національної Бібліотеки, (Всенародня теж).

Та малб цього. О. І. Левицький дуже гарно знав і розумів народній побут. Це відбивалося і на його літературних творах. В них він часто виступає, як побутовий історик і побутовий письменник. В цьому відношенню його можна прирівняти до Куліша. І тут треба ще раз підкреслити не аби яку роль, що її в житті і в літературній діяльності О. І. відіграла та близькість, яка звязувала його з селянством в дитячі роки, коли він жив в Маячці і вчився в своїй «початковій школі».

В педагогічному часописі «Світло» за 1912 рік є надрукований невеличкий нарис О. І. Левицького «Моя початкова школа». Автор оповідає про роки свого навчання грамоти на селі. В Маячці існувало державне «приходское училище», та воно так що й стояло пусткою. Селяни ставилися до нього з недовірою. Через те батько і не віддав О. І. туди вчитися, а помістив його до приватної школи. До Маячки приїхав був брат священника Іван Гаврилович, який скінчив семінарію, служив в казенній палаті і дослужився там до чина губерньського секретаря. Він вирішив податися в одставку і відкрити в Маячці школу. Тоді це робилося дуже вільно. Учнів набралося чимало. Серед них був і О. І., який вступив до школи на дев'ятому році свого життя 9 січня 1857 року.

Це була школа старих методів навчати. Училися за граматкою та часословом. «Галас у школі, каже О. І., стояв завжди такий, як у жидівському хедері, бо метода ученія була та-ж сама» О. І. вчився добре

¹⁾ Світло (часопис) 1912 р. № 2. «Моя початкова школа», стор. 47.

незабаром скінчив школу Івана Гавриловича. «Не мудра була та школа, що й казати,— пише він. А проте і в такій убогій школі все-таки якимсь дивом, дечого навчалися». Коли О. І. поїхав до Полтави і склав іспити в духовному училищі, то його, над усякі сподівання, прийняли до вищої класи, ніж та, до якої він сам просивсь¹⁾.

Як син диякона і взагалі людина духовного походження, О. І. Левицький звичайно мусів-би йти в житті тим шляхом, яким завсіди йшли діти духівництва, себ-то скінчити духовну школу і зробитися священником. В родині Левицьких так і дивилися на нього. Така атмосфера оточувала його і вдома. Як Орест Іванович сам мені оповідав, батьки його мріяли і сподівалися бачити в ньому майбутнього архірея. Їм здавалося, що особливий перст Божий для цього береже і скеровує життя їх Ореста. Одного року, коли О. І. вчився ще в школі, він сковзався з хлопцями на льоду на річці. Це було в листопаді. Лід допіро став. На Орелі, що близько неї стоїть Маячка, велика сила островів і гнилих місць, де лід не завсіди добре промерзає. О. І. провалився в річку, але встиг ухопитися за лід. Хлопці поперелякувались, і, як звичайно це буває, порозбігались. На щастя, незабаром наспіли кріпосні дівчата²⁾ і вирятували О. І. Батька й матери не було вдома. Дівчата покладали хлопця на піч на гаряче просо, укрили кожухом і все перебулося щасливо. Другим разом О. І. купався в Орелі. Його так обсіли п'явки, що він зомлів і ледві не утоп. Його патирали сіллю і п'явки поодпадали. А то було й таке. В садибі, де в Маячці мешкали Левицькі, стояла повітка—склад. У Левицьких були якось гості. Батько й мати поралися коло них; маленький-же Орест повісив під повіткою релі, і ну той-даться. Повітка несподівано завалилася, і О. І. урятувався якимсь чудом. Гострі вили встромилися в землю може на якусь чверть од серця дитини. Довбня, пудів із п'ять вагою, лежала біля голови; навколо розкидані були важкі предмети. Сам О. І. зостався живий; ніщо навіть ані трохи не зачепило його. З переляку він тільки зомлів.

— Щось з дитиною буде,—говорили гості і батьки. На щось Промисел Божий його готує. З Ореста буде архірей.

Ця думка з дитячих літ захопила була й Ореста Івановича. Він мріяв бути архіреем, і ця мрія підтримувала в нього зростання релігійного настрою. Він не проминав церковних одправ, гарно знав їх і любив співати. Співав він дуже добре,—як соловейко,—казали парафіяни, що слухали його в михайлівській церкві в Маячці. Любов до церковних співів і церковної музики взагалі збереглася у О. І. Левицького на цілісіньке життя. Музика в душі, він страшенно цікавився церковними мотивами, як народніми, так і художніми, а так-само історією церковної музики на Україні. Він обов'язково був присутній на пасії в великий піст. Його можна було частенько бачити в церкві там, де був гарний хор. За останніх років життя О. І. найчастіше одвідував

¹⁾ Світло, рік 1912, кн. II, стор. 45-48.

²⁾ В середині XVIII ст. Григорій Ніс-Левицький одружився з дворянкою Левицькою. Через те Левицькі й мали кріпаків.

у Києві Володимирський собор: «ближче¹⁾ казав він — і гарно співають». Налезав-же він до української парафії Софійського собору.

Наприкінці життя релігійний настрій у О. І. значно змінився. Коли О. І. вчився в полтавській семінарії, він дуже любив архірейську відправу, бо сам мріяв бути архіреєм. Семінаристи повинні були обов'язково слухати одправу в семінарській церкві. О. І. удався до семінарського начальства, щоб йому дозволили бувати в тій церкві в Полтаві, де правитиме архірей. Це йому було дозволено. За архірея в Полтаві протягом 25 років, від 1862 року починаючи, був архієпископ Іоан Петін, людина взагалі не аби-яка. Завдяки сестрам Ракович, їх піклуванню, архієпископ Іоан умів обставляти свою одправу врочисто і красиво. На ньому завжди були гарно пошиті ризи, з смаком підібрані були фарби на них, і сам він правив так вразно і глибоко, що О. І. захоплювався цією службою, і молодому семінаристові здавалося, начеб-то тут, в церкві, де править архірей, присутні і Христос, і янголи, і апостоли.

Зминуло після того багато років. Багато змін сталося в обставинах життя, в самому житті, і в поглядах О. І. Левицького. На третій день Великодня в 1916 році О. І. разом з проф. В. З. Завитневичем мусіли, по дорученню, передати покійному мітрополітові київському Володимирові диплома на почесного члена Товариства охорони пам'яток старовини. Мітрополіт правив цього дня службу Божу в Володимирському соборі. Туди О. І. з проф. Завитневичем і пішли, щоб після служби Божої вручити диплом. Одправу архірейську вони слухали у вітварі. Після довгого життя, під старість, церковний ідеалізм, який так захоплював Ореста Івановича за молодечих років, розвіявся; думка не поривалася вже вгору, в таємну височінь неземного існування, а холодно й критично дивилась навколо. Мрії про архірейство давно, давно зникли, і сучасне життя з його красою, журбою та радістю затягло їх туманом минулого. Дивлячися на архірейську одправу, О. І. думав не так, як тоді, коли вона цілком володіла їм. Тепер він бачив не більш, як «зразок візантійського плазування». Ніхто аж ніяк не молився. Геть-усі дивилися тільки на архірея, і мітрополіт, а не відправа та молитва, правив за центр усього в церкві.

Така різка зміна поглядів і релігійних настроїв не була у О. І. випадкова. Вона почала виявлятися ще за юнацьких часів, коли О. І. перебував в останніх класах полтавської семінарії.

Старші класи семінарії поділялися на два відділи — словесність (реторику) і богословство²⁾. Для майбутнього архірея потрібно було звичайно богословство, отож О. І. і пішов на богословський відділ і в ньому скінчив курс семінарії.

¹⁾ В останні роки свого життя О. І. Левицький мешкав у Києві на Никольсько-Боганічній вулиці, буд. 13.

²⁾ Страницка пзъ жизни духовно-учебныхъ заведеній полтавской епархіи въ срединѣ прошлаго (XIX) столѣтія (1846-1859) по разсказамъ А. М. Пархомовича составилъ В. Г. Курдиновскій. Кишиневъ 1911, стр. 42.

На чолі полтавської семінарії під той час стояв вибраний ректор з білого духовництва протоіерей Михайло Хведорович Гаврилков¹⁾. Сам він був родом з села Андріївки гадяцького повіту, а з предків його були князеві Рєшнінові кріпаки. З М. Хв. Гаврилкова була людина, яка залишила по собі в полтавській семінарії і взагалі в Полтаві надовго добрий спомин. О. І. Левицький завсіди згадував за свого ректора з великою прихильністю. Ректор, як побачимо, відотрав, несподівано не аби-яку ролю в долі й Ореста Івановича.

Інспектор семінарії теж був з білого духовництва — о. Юхим Іларіонович Ісаєнко²⁾.

Перебуваючи в семінарії, О. І. мешкав у бурсі в Полтаві на Манастирській вулиці. Режим в бурсі був неважкий; начальство поводилося добре і не чіплялося до семінаристів. В семінарії строго було заборонено, наприклад, палити тютюн³⁾. Одного разу семінаристи в бурсі грали на дворі в свайку. Левицький не брав участі, а стояв, дививсь і палив. Він і не помітив, як надійшов інспектор семінарії оглядати квартиру. Інспектор наче ненавмисне штовхнув Левицького в плече, нічого не сказав і пройшов повз нього до кімнати, посидів там якийсь час, розписався в журналі і тільки тоді, так, між иншим, сказав, що «бачив димок».

Семінаристи-богослови взагалі користувалися в семінарії пільгами.

Стояв чудовий травень. Йшли випускні іспити. О. І. Левицький багато працював і складав іспити добре. Але почуття краси, любови часто брали перемогу у молодого семінарста. Під такі хвилини він просивсь у інспектора погуляти. Інспектор ніколи не одмовляв, просив тільки зробити так, щоб инші семінаристи цього не знали. О. І. ішов на монастирську гору, або до собору. Звідтіля видко, як в'ється біля Полтави Ворскла, і далеко, коло неї і за нею, в весняному тумані, зеленіють гаї, лєвади і лани. Пишна краса природи прокидала молоді сили, нові мрії і надії. І далеко, далеко були вони тепер від чернецтва та архірейства.

В ті-ж-таки часи зародилася у О. І. думка про університет.

Полтавські семінаристи не були зовсім відокремлені од світу. Інтереси суспільства і літератури доходили і до них і їх захоплювали. Між семінарстами ширилися твори Рєнанові, зокрема „Життя Ісусове“. Десь видобув «Життя Ісусове» і О. Орест Іванович, і інтерес до книги примусив його вчитися французької мови, яку він і вивчив, читаючи Рєнана. Коли пізніш він складав іспита до університету св. Володимира, його екзаменував з французької мови відомий тоді профєсор російського письменства О. І. Сєлін.

— За якою книгою ви готувались? — запитав він у О. І. Левицького.

— За Рєнаном — одповів О. І. наївно.

— Не підхожа книга, — зауважив О. І. Сєлін.

¹⁾ Там-же стор. 46-47. И. Ф. Павловскій. Полтавцы. Ієрархи, государственные и общественные дѣятели и благотворители. Полтава 1914, стор. 150.

²⁾ В. Г. Курдиновскій (по розсказамъ А. М. Пархомовича). Страницка изъ жизни духовно-учебныхъ заведений полтавской епархіи, стор. 53, 57.

³⁾ Там-же стор. 47.

Р. 1869 О. І. Левицький скінчив богословську класу і, як найкращий учень, був призначений до Духовної Академії.

Син диякона, людина незаможна, він звичайно був-би поїхав до Академії, скінчив-би її і, можлива річ, ішов-би духовним шляхом, не вважаючи на деякі хитання, що почалися були в його світогляді.

Але сталося инакше.

ІІ.

Потрібний був домашній навчитель в гадацький повіт на Полтавщині — вчити дітей брата о. ректора семінарії, священника Сави Хведоровича Гаврилкова. Ректор умовив О. І. одкласти на рік подоріж до Академії і поїхати до його брата в м. Веприк. Перспектива мати заробіток і приїхати до Києва більш-менш матеріально забезпеченим, хоча на перші часи студентського життя, примусила О. І. прийняти пропозицію панотця ректора.

А втім усе вишло на добре. Пізніш Левицький благословляв той час, коли він, після багатьох вагань, безповорітно вирішив їхати в гадацький повіт. Тут виспіла в нього остаточно думка вступити, замість духовної Академії, до університету. Тут він пережив і красу свого першого і глибокого кохання.

В містечку Веприку є дві церкви. Священиком в одній з них за тих часів був Василь Осипович Яценко. Молодий семінарист заприятелював із ним і його родиною. Дочка В. О. Яценка Софья Василівна талановита, як це можна бачити з її листів, дівчина, якраз була саме в порі юного свого розцвіту. Орест Іванович закохався в неї. Софья Василівна одповіла тим-же. Пізніше, коли О. І. був уже студентом університету, в 1873 році вона стала його нареченою.

Заховалося листування Ореста Івановича з родиною Яценків і головним чином з Софією Василівною. Виїжджаючи в останній раз у 1921 р. з Києва на Полтавщину, Орест Іванович любовно переглянув це листування, розклав його хронологічно і поробив деякі хронологічні поясіння. Як матеріал до своєї біографії, він передав ці листи до музею українських діячів при Українській Академії Наук. Вони дійсно являються дорогоцінними для пізнання духовного обличчя О. І. Левицького.

В гадацький повіт О. І. поїхав на один рік. Він давав уроки не тільки у брата ректора, а й у поміщиків Масюкових. Тут він зустрічався з світськими людьми. З однією з Масюкових був одружений доцент університета св. Володимира Е. Г. Неметті. Звичайно, в цій родині був не аби-який інтерес до університету. Все це мало вплив на О. І. і, як він сам говорив пізніше, примусило його надзвичайно зацікавитись університетом і остаточно відкинути думку про Духовну Академію. Не аби-яку роль тут відіграло й те, що Неметті запропонував О. І. бути виховником його сина, — відомого пізніше київського адвоката В. Е. Неметті.

Бажання О. І. їхати до університету викликало незадоволення в колах духівництва, до яких був близький О. І. в гадацькому повіті. «Дядя Сава Гаврил-

ков, брат ректора, — пише Софія Василівна 17 вересня 1873 року, — тебе часто згадував і так крутив носом, що от куди! „Нигилисть, каже, заразился также университетскимъ духомъ, несмотря, что былъ хорошиій чоловікъ“. А про всіх студентів тільки рукою маха. „Все то — погибішіе люди“. Зато вже Академія — „Вотъ примѣрной нравственности заведеніе».

В родині Яценків, одначе, дивилися не так, і О. І. в листах своїх до старого Яценка і до Софії Василівни змальовував докладно свої перші кроки студентського життя. «Вотъ ужъ больше двухъ недѣль, — пише О. І. В. О. Яценкові 12 вересня 1870 року, — какъ я имѣю честь носить громкій титулъ (студента кievскаго университета)... Дешево досталось мнѣ званіе студента. 1 сентября (чуть ли, кажется, не въ тотъ день, какъ во Франціи провозглашена республика) я писалъ сочиненіе, — а 2-го экзаменовался... Я очень трусилъ экзамена, такъ какъ мнѣ описали его въ такомъ видѣ, что нельзя было не трусить хоть кому. Но въ день экзамена оказалось, что я опасался совершенно напрасно. Имѣето пяти-шести предметовъ, какъ я ожидалъ, спросили по одному, именно французскому языку, по которому я, сверхъ ожиданія, отличился блестяще».

Факультет в університеті О. І. Левицький вибрав собі, вважаючи не на свої духовні вподобання, а на тії вигоди, що йому отой факультет міг дати. «Я вамъ не сказаль, на какомъ я факультетѣ, — пише він у тому-ж таки листі. — Право, я самъ еще не знаю хорошенько, на какомъ я буду факультетѣ. Какъ это ни странно — однако, вѣрно. Видите-ль: чоловікъ съ такими средствами, какъ я, стѣсненъ довольно порядочно въ выборѣ факультетовъ. Я, напр., желаль бы изучать тѣ науки, которыя входятъ въ составъ естественнаго факультета; однако, я не рѣшусь избрать себѣ этотъ факультетъ. Меня удерживаютъ отъ этого слѣдующія соображенія: во 1-хъ естественный факультетъ даеъ мало правъ своимъ слушателямъ. Оттуда выходятъ учителя реальныхъ гимназій съ окладомъ жалованья 500-600 руб. Это мало. Во 2-хъ на ест. факультетѣ нѣтъ стипендій. Это для меня очень важно по понятнымъ причинамъ. Такъ и всякій факультетъ имѣетъ свои достоинства и недостатки, — выгоды и неудобства. Потому-то и трудно избрать факультетъ. Въ настоящее время я считаюсь на юридическомъ, но, по всей вѣроятности, перейду, и перейду, тоже по всей вѣроятности, на историко-филологическій. Этотъ факультетъ всего больше привлекаетъ къ себѣ мое вниманіе: во 1-хъ я чувствую въ себѣ нѣкоторую наклонность къ тѣмъ предметамъ, которые читаются въ немъ; во 2-хъ этотъ факультетъ имѣетъ въ себѣ 15 стипендій, каждая въ 300 руб. сер. — вещь, какъ видите, очень соблазнительная. Когда откроются у насъ лекціи (а они откроются вотъ съ половины этого мѣсяца; по настоящее же время мы ничего не дѣлаемъ), тогда-то, побывавши на лекціяхъ каждаго факультета я найду себе любий; кстати же я имѣю право перемѣнять факультеты въ продолженіе перваго полугодія, т.-е. до Рождества Христова». О. І. Левицький, кінець-кінцемъ зробився студентомъ исторично-філологічного факультету і, як ми побачимо далі, скінчив цей факультет.

Для характеристики його настрою й поглядів під той час маємо цікавий лист, якого він написав Яценкові 7 січня 1871 р., переїхавши на квартиру до Неметті. «Я въ настоящее время, — пише він, — живу не въ той гадкой квартирѣ, о которой я вамъ, кажется, сообщалъ въ прошломъ письмѣ, а обитаю въ каменныхъ палатахъ съ людьми почти именитыми, ѣмъ „пряники писанные“, нью подчасъ вина заморскіе. Но, увы, — не лежитъ мое сердце къ этимъ людямъ, и хоть сто лѣтъ проживи я съ ними, — а расставаюсь, не пожалѣлъ бы объ этомъ ни на палець. Видно, совершенно справедлива наша пословица: „знайся кінъ з конемъ, а віл з воломъ“ и можетъ быть прилагаема въ самомъ широкомъ значеніи ко многимъ явленіямъ нашей общественной жизни. То ли дѣло родная среда, изъ которой я вышелъ, молокомъ которой вскормленъ и кровь которой течеть въ моихъ жилахъ! Да будь въ ней — въ этой самой средѣ — хоть въ тысячу разъ больше недостатковъ, на которые многіе такъ любятъ тыкать пальцемъ, — мнѣ будутъ милы и эти самыя недостатки. А съ высшимъ обществомъ да съ его милыми недостатками я не помирюсь никогда и врагъ я имъ отнынѣ и до вѣка. Это я говорю теперь, в чинѣ лишь студента, когда судьба впервые почти столкнула меня съ этимъ обществомъ. Это же самое я скажу и въ чинѣ... ну хотя бы министра народнаго просвѣщенія (на каковый, признаюсь, я сильно рассчитываю). А вы мнѣ это самое ставите въ заслугу поете „величаю тя“ за то лишь, что я, измѣнивши свою форму, т. е. собственно выйдя только лишь изъ духовнаго вѣдомства, не измѣнился нисколько внутренно. Помилуйте! со мной иначе и быть не можетъ. Эта упругость и неподатливость въ измѣненіи собственной фізіономіи нравственной есть природное свойство мое и всякаго подобнаго мне рагуенци, какъ называютъ насъ аристократы. Честный и неглупый рагуенци долженъ остаться имъ навсегда. И блаженъ тотъ, кто останется имъ, — хотя бы судьба поставила его въ положеніе Сперанскаго. Такого челоуѣка нельзя не уважать, и я первый преклоняю предъ нимъ колѣни. И трапка тотъ, кто не сумѣетъ остаться имъ навсегда. Это челоуѣкъ, который навсегда остается блюдолизомъ и ручколизомъ у знати и который въ состояніи вытолкать въ шею изъ своего порога роднаго отца за то только, что тотъ послѣдній не имѣетъ чести быть высокоблагороднымъ или, по крайней мѣрѣ, благороднымъ или же за то, «что онъ бѣденъ».

III.

Кінець 1860-х і, головним чином, перша половина 1870-х років це був час, коли після утисків українського руху в 1860-х роках, він став оновлятися і на поле суспільної і наукової діяльності виступили нові люди. Робота провадилась головним чином наукова й культурна. В науці було звернено особливу увагу на виучування народньої творчості і народнього побуту; в культурному напрямку малося на меті ужити всеньких можливих заходів, щоб внести освіту в народні кола. Для цього мусіло служити видання невеличких книжок — «метеликів», воно розпочалося ще в 1860-х роках, але припинилося, завдяки урядовим заходам. Особливу увагу звертав

на себе музично-художній бік праці, завдяки енергії М. В. Лисенка, що йому підпомагав М. П. Старицький. Осередком цього українського руху був Київ. Тут в університеті працювали В. Б. Антонович й М. П. Драгоманів. Сюди, в Київ зібралися і оселилися тут інші видатні українські діячі: П. І. Житецький, В. Л. Беренштам, П. П. Чубинський, О. Хв. Кістяковський, К. П. Михальчук та ин. У Києві був заснований Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, в якому і скупчилася, головним чином, наукова робота української інтелігенції переважно в напрямку вивчення народнього побуту і фольклору. Року 1874 в Києві був зібраний III Археологічний з'їзд і на ньому українські вчені брали як-найактивнішу участь, так само як і в його підготовці. Поряд з цим ішла доволі енергійна праця що-до видавання українських книжок. Все це продовжувалось до видання відомого наказу 18/го травня 1876 року, який відразу обрізав український науковий і культурний рух і ставив собі метою до-щенту задумити його.

На часи перебування О. І. Левицького в київському університеті (1870-1874) саме і припадає розцвіт українського руху на початку 1870-х років.

Це не могло не зробити впливу на молодого студента. О. І. Левицький, як ми вже знаємо, з самого малку ріс серед селян і, як син дияконів, був дуже близький до народу. Рідною його мовою змалку була українська народня. Не кажучи вже про його захоплювання природою, все це утворювало надто добрий ґрунт, щоб О. І. став близько до тодішнього українського народолюбського напрямку в суспільстві. Про все це свідчить його листування із С. В. Яценковою.

З дня виїзду до університету в 1870 році, О. І. не був у Веприку. В липні 1873 року він, нарешті, зібрався одвідати Яценків і прогостював там цілісеньке літо. До Києва в вересні він повернувся вже зарученим женихом Софії Василівни, умовившись з нею і з її родичами, що розголошати про це не будуть, аж поки О. І. скінчить університет. Так і зробили. Одне з одним зносилися тільки частим листуванням.

Перебуваючи в Веприку, О. І. багато читав, розмовляв з своєю нареченою, радив їй читати ті чи інші книжки, робити дещо для освіти народу і записувати народні пісні. Розмова більш ішла за українську літературу і відїзжаючи з Веприка, О. І. умовився, що Софія Василівна спочатку писатиме до нього по-російськи, а коли навчиться добре української мови, то в своїх листах перейде на ню.

Яка була радість Ореста Івановича, коли першого листа, у відповідь на свій, він здобув од Софії Василівни по-українському ¹⁾.

«Як ти мене здивувала і вмісті звеселила своїм чудовим українським листом, — пише О. І. 28 вересня 1873 р. Я добре знаю твою щасливу вдачу (способности) — я знаю, що ти мое серце, на все здалась і зробиш добре все, — до чого тільки приймешся; а все-ж-таки так скоро і так гарно овладіти українською мовою, — хоч рідною для тебе, але не привичною — їй богу,

¹⁾ В листах ми залишаємо той самий правопис, що ним їх написано. Всі ніжні слова викидаємо.

моя любко, сего вже й я від тебе не надіявсь. Через те саме я й умовлявся з тобою, що перші листи ти будеш писати міні по московськи, в надії, що потім, через яке время, як будуть у тебе де-які хороші українські книжки, ти звикнеш і до нашої мови і навчишся її. Коли-ж на! получаю перший лист, читаю — і очам не йму віри; моя миленька говорить зо мною по нашому і говорить такою чистою хорошою мовою, якою дай Боже і иншим українцям, перечитавшим десятків скількі українських книжок, говорити. Серденько мое, ти правду кажеш, що ти тепер певна українка, моя чудова, талановита казачка! Мені здається, що за се я ще більше, ще тепліше люблю тебе... Як жалко, мое серденько, що я не можу тепер доставити тобі можливість прочитати нашого славного Тараса! От що було-б тобі як раз по душі... Ти не забула, що я обіщав тобі вислати Шевченка, — бо я надіявсь, що до мого приїзду в Київ — він буде надрюкований. Коли-ж так не вишло; а вишло те, що цензор київський не схотів розршити книжку і видавці мусіли повернутись у Москву чи що, щоб там її надрюкувати. Не знаю вже, як діло пішло у Москві (там, бачини, предварительної цензури немає, як і в Петербурзі), а тільки тепер у Києві Кобзаря не достанеш ні за які гроші. Подождемо, може таки книжку надрюкують хоч у Москві; то вже вона і в Києві буде, а вже я зразу пришлю тобі. А поки-що, посилаю тепер тобі обіщані вже мною Повісті Нечуя, де є й „Причена“. Повісті Нечуя, окроми того, що вони дуже важні по своєму содержанию, так як вони не ограничуються, як було до сього часу в нашій літературі, побитом простого народу — але хочуть малювати нам і побит вищого стану і роблють собою початок роману соціального; но вони так же важні і через те, що представляють собою перший і дуже вдачний зразок (образец) языка — такого языка, котрий годиться на те, щоб їм виражати вищі ідеї, щоб стати йому языком науки, — поважної літератури і таке інше. Ця книжка буде для тебе доброю школою мови. Є в ній багато деяких нових слов, слов видуманих автором, бо йому приходится часто балакати і про такі речі, яких народ не знає і для яких у його нема готових слів. Ці слова може на перший раз покажуться трудними, но я завірю тебе, що поки ти прочитаєш половину книжки, ти зрозумієш і всі ці слова, зрозумієш і самий спосіб їх злагання і зможеш навіть (даже) судити, чи до ладу видумане яке слово, чи й ні. Ще одно додаю до сієї книжки, в ній багато дуже помилок на удареніях слов, то ти це не выпускай з виду — як будеш читати і як наткнешся часом на яке слово, де ударення стоїть очевидячки не так, то ти не вдарий на це, бо то помилка дрюкарська».

Окрім Нечуя, О. І. послав ще дві книжки; «Де-що про світ Божий» і «Байки» Глібова. «Не всім може прийтись по вкусу те, що вони почують в метеликах — каже він. Де які поважні люде скажуть, що се казочки, котрі годяться, щоб дітей забавляти (та й кажуть таки); їм потребується инша, більше поважна книжка, в якій вони б почули яке розумне слово і навчились би чому-небудь. Така книжка може бути «Де-що про світ Божий» Це єсть ряд розказів про такі речі, про які народ дуже любить слухати: про землю, місяць, сонце, тепло й пр. Составлена ця книжка дуже добре. Це

признали навіть і великорусси, бо вони перевели її на свій язик і двічі вже издавали її для шкіл сельських... У нас єсть багато ще де-яких книжок, понаписуваних в такому ж роді, як оце «Де-що», та тільки ще вони непонапечатунані. Наприклад, єсть хороші розкази по географії (я сам читав їх у рукописі автора), — котрі може скоро появляться і в печаті. Як це буде, то я тобі й їх пришлю. — Третя книжка — це «Байки» Глібова. На мій погляд — додає Орест Іванович, — ці байки нічим не вступлять басням Крилова, а де-які то й кращі. Вони теж здадуться і для твоєї шкільної праці».

Ті зерна любови до свого рідного, які сів Орест Іванович, падали на дуже міцний ґрунт. «Щоб відгонити свою тугу,» пише Софія Василівна 12 жовтня 1873 року, — я багато дечого роблю і вибираю заняття собі самі люблязні, самі желанні. В першим своїм листі я вже про де-які тобі і розказала. Тепер же похваляюсь ще от чим. Ходять до мене дівчатка, котрі добре знають всі свадєбні пісні і приклади, так я, бач, і списую тее. Пісень тих усіх дуже багато і є між ними дуже, дуже гарні пісні — більш жалібних. Все то про разставання з дівочеством, з ненькою, з татусем, з подругами і т. п. А єсть, і веселі і насмішливі дуже. Це, бач, уже як молодий приїджаєть, так дружки отспівують його дружкам та свашкам; не думала я ніколи, щоб свадьба їх була так дуже цікава. Тут тобі все єсть і слези, і жалість така, що аж душу розриває, і тут же сміх і регіт усякий, то просто жартливий, веселий, то саркастичний, злостний. Як би свадьбу сю та так, як вона і єсть, поставить на сцену, то, мабуть, отступились би. геть-геть всякі Шекспири і Гети. Та як би ти, серце, ще знав та бачив, як та дівчина, що співа мені, в роль свою входе. Отсе розказує мені, розказує, та як дойде діло до жалібної якої-небудь пісні, то вона як заріда, як затужить та так же гірко, так от серця — то й не витерплю і я плачу. Та ще рукавом затулиться і від мене одвернеться, мов мала дітипа розсердилась. Поплаче, поплаче та тоді одну одтуле руку — зірк на мене, і зарегочиться на всю хату. Де той зразу і жаль дінеться! Все забудимо і знову починаємо своє діло, знов співа вона мені й щебече всякі жартливі приказки. Така славна дівчина! Познакомилась я тож з одною старою-престарезною, сідою і ко-сою дівкою, котра багацько казок уміє. Обіщалась прийти коли-небудь до мене в празник; та ще каже, що знає страшну-страшну казку про ляхів та запорожців... Цікаво! Во всяком же разі, я всі їх позалисую. Все це производе на мене дуже велике вражіння. До сего часу я була ж так далеко від всего сего, такого гарного, свого родного. Навіть і краси своєї мови не тямил. І тепер зараз все мені представилося: і чудові пісні наши й казки і книги такі дороги та цікави, аж очі розбігаються. Не знаю, за що поперед сходитися, на віщо роздивлятися». Прочитавши «Причепу» Нечуй Левицького, наречена пише до Ореста Івановича: «вемало думок дав мені Нечуй. Ще більше укріплялася я в том, що для повного счастья, для повного щирого горячого кохання треба непримінно бути і дітками одного роду, одного племени, щоб і одинакові треби души були, а не так, як Ясь и Гаяя, Яким і Зося. Як руські нам не близькі, а все-таки я ні зроду не могла б так тепло полюбити, як українця, свого козака»...

О. І. продовжував надсилати Софії Василівні українські книжки. — Вона їх читала сама, читала їх селянам і все більше і більше захоплювалась любов'ю до народу і до свого національного українського. 21 листопаду 1873 року Орест Іванович післав до своєї нареченої пісні Лисенка і «Казки» Рудченка. «Пісні Лисенка — пише він, — посилаю тобі на втіху; ти так любила їх слухати, як я виспівував їх літом, то нехай вони трохи забавляють тебе і тепер, та й про мене будуть нагадувати».

Суспільний напрямок, який відбивався у О. І. Левицького в листах його до нареченої, не був випадковий. Він був тісно зв'язаний з напрямком тих кіл студентства і суспільства, до яких Левицький стояв близько і в роботі яких брав участь. Це були кола, котрі займалися виключно культурно-національною працею. Од політичної роботи і політичних кіл О. І. Левицький, людина взагалі дуже обережна, завжди стояв осторонь і за цілісність своє життя не мав жадного відношення до політичного напрямку в українському національному русі.

«Я похваляюсь тобі другою маленькою працею — пише О. І. 17 січня 1874 року. Діло, бачиш, в тім, що ми молоді студенти-земляки — зібрались в невеликій гурт та й пригадали собі діло таке: щоб писати або й переводити різні невеличкі книжечки на манір звістних тобі „метеликів“, щоб печатати їх, а потім і в народ пускати. Хочеться, бач, побільшувати, як мога, количество книжок, назначених для народа, щоб було що йому читати і щоб, як можна, відбити в його охоту до такого печатного паскудства, яким годують його москвовські баришники-фабриканти, як наприклад „Груслан Лазаревич“, „битва руских с кабардинцами“, „Милорд“, різні сонники, пісенники і проча дрянь. Так от ми склали собі таку програму, щоб захватити нашими книжечками різні віділи науки і представляти, окрім того, й чисто літературні роботи. На перший раз ми вибрали такий історичний беллетристичний розказ „Ніжинській полковник Иван Золотаренко“. Самий розказ перевели з написанного колись по великоруському Гребінкою, а окрім того поручили мені, яко історика, написати невеличку, але чисто історичну предмову „про Україну і козацтво“, щоб понятніш було простому чоловікові саме оповідання про Золотаренка. Я зробив цю невеличку працю, і всі ті, що читали, кажуть, що зробив я її дуже добре. Наприклад, сам Нечуй наговорив мені кучу компліментів за ту предмову, а найбільше за те, що я, як він каже, мастерски воспользовався тоном народніх історичних дум, і в їх духу написав усе оповідання, так що мій розказ про козачину дуже нагадує народні думи про теж козацькі діла. В цю минуту наш Золотаренко в типографії і на днях вийде з печаті, то я пришлю тобі кілька екземплярів, щоб було що прочитати твоім школярам».

«Громада наша, — читаємо ми в листі написаному 28 вересня 1873 р., — за приїдом де-яких нових членів помітно оживилась, почались де-які нові роботи, двинулись старі і стало всім любо та весело. Я вже бував на трех чи що зібраннях і з кожного з них виносив таку силу личного оживлення правствениого, якого ставало мені на цілу неділю»... «А діла цей рік у нас

прибавилось і давні діла пішли якось краще с того часу, як до Київів вернувся твій земляк із Гадячу Драгоманов (що за розумна у його голова і дуже незвичайна натура (необыкновенна)).

«Росказати тобі, що в нас тепер діється у Києві — пише О. І. 28 верес. 1873 р. Найцікавіша новина це та, що тепер у нас пробуває один бандурист з прилуцького повіту (мова йде про Вересаю), котрий дуже гарно співає старо-козацькі думи. Зроду вперше прийшлося мені послухати ці думи і вони зробили на мене дуже велике вражіння (впечатленіє). Оце позавчора співав цей бандурист в засіданні географічного общества, — де в просторій залі було дуже багато усякої публіки. Треба було бачити, що робилося з цією публікою після співання бандуриста. Вся зала привялась українофільствовати самим ужасним образом, а найбільше барині, такі барині, котрі до сего часу не сказали й слова по українськи; а тепер так стали цокотать по нашому, що тільки оставалось дивитись на їх та плечами здвигати».

Художня вдача О. І. Левицького тягнула його найбільш до кіл артистичної молоді. В 1872 році він брав близьку участь в постановці «Різдвяної ночі» і мав там ролю і успіх. Після того як з О. І. стався жених, він на деякий час охолов до артистичних кіл. Артистичні гуртки з їхньою веселістю, жартами не відповідали тому настроєві, який О. І. вивіз із Веприка в-осени 1873 року. «Я справді, — пише він 4 листопаду 1873 р. — замічаю в своїм житті сегорічним де-які зміни протів торішнього, або й давнішого часу. Твій милий, бачиш, обладає натурою, як то кажуть, раз-в-лекающеюся. В мене справді не було ніколи того, що звуть усидчивістю, постійством в роботі. Я, було, й пороблю трощки, а за те далеко більше часу прогайную на те, що б погуляти, поспівати, — а найпаче як де женщины есть... а як би ти знала, як я живу в цьому годі, то ти б сама здивувалась — відкіль у мене взялася та енергія, усидчивість. Я працюю по цілим дням і вечорам, роблю трохи не втрое більше протів прежнього, сидю завжди дома і не чувствую усталости, нікуди мене не тягне. У нас в цім годі позаводились такі артистичні товариства — одно співоче, хорове, а друге драматичне. Завів ці товариства наш таки чоловік, Лисенко, звісний тобі по пісням. І в хорах, і в спектаклях я, як ти знаєш, — торік приймав участіє — а в спектаклях був далеко не посліднею спицею. В цім годі я не став ходити ні в те, ні в друге місто. За мене вхопились були дуже, щоб пробі не кидався; але я поставив по своєму і ні разу не показувався в товариствах артистичних». А втім це «воздержаніє» од участі в артистичних гуртках тривало у О. І. Левицького, недовго. 29 грудня 1873 року він писав вже до Софії Василівни: «Був я сьогодні в театрі. У нас бач тепер аж голова у кожного ходором ходить, бо всі ми по шию влізли в искусство, або, як у нас кажуть — „заласся“. Пробі із шкури лізем, щоб поставити на велику сцену наше чадо — „Різдвяну ніч“. Тепер цю „Різдвяну ніч“ переробили протів торішнього; зробили з неї настоящу велику оперу у 4 діях додали до неї таку музику, що справді, як ми себе розважаємо, що так-йї музики ще й зроду на світі не було. Після свят йїїї гратимем, а тепер трохи не кожний день ідуть репетиції. Я дуже усиловувався, щоб відкараска-

тися від того „заласся“. Одже таки не вдалось. Примусили там й мене грати тую таки роль, що й торік я грав. Воно, бач, справді діла там для мене не дуже багато, бо я свою роль торік так знав, як краще й не можна вже; то тепер на репетиціях дуже рідко буваю. А так як сьогодні у перше репетирував свою роль новий і вдобавок знаменитий артиста, недавно представив до нас, то я й пішов у театр, де тепер ідуть наши репетиції, послухати того дива. Артист та співак оказався, справді, великим художником і той кусок опери, який мені удалось сьогодні прослухати, проізував на мене велике вражіння. Той же Лисенко написав таку музику у цім кусочкові, яку справді не можна равнодушно слухати. Та ще до того, річ іде у тій сцені про те, що козак соглашається хоть би і чортові душу віддати, щоб тільки сповнити волю своєї дівчини і через те заслужити її любов. Художественность ігри, страстность поривів артиста, а найбільше музика, то розриваюча серце і хапаюча за самую душу, то переходюча в тихій плач і дітячу жалібну молитву — все це разом збудило те, що і без того не лежало спокійно в моім серці, дало йому вираз поетичний; і в грудях у мене піднялась така бура, розжеврїлось таке полум'я, що я не знав ніякого способу, щоб його загасити. Вийшов на улицу, аж на дворі ніч, та така ясна, місячна та тиха! Мене ще більше хандра вхопила. Місячна ніч — це ворог для таких лиричних натур, як моя».

Підготовка до вистави «Різдвяної ночі» захоплювала всеняке виївське українське суспільство тих часів. «Про саме животрепещуще діло, — пише О. І. в листі від 17 січня 1874 року, — я вже натякнув трохи; це — „Різдвяна ніч“. Вона тепер стоить на самом переді всіх інших діл і займає як найдуже всіх і кожного».

В лютому 1874 року оперу «Різдвяна ніч» було нарешті поставлено. О. І. Левицький грав Грицька. «Найбільша новість, — пише він в листі од 23 лютого 1874 року, — це єсть наша нова опера „Різдвяна ніч“. Проїшла вона наша голубко — новорожденна так удачно і щастливо, як гадати було трудно. Цілих 4 представлений було, і всі вони мали громадний успіх. Зроду не видано, щоб коли публіка київська приходила в таке одушевлення, як тоді. За три-за чотири дні до спектакля не можна було ні за які гроші достати билета в великому театрі. Кажеться, що як би не застукав піст, та як би „Різдвяну ніч“ ставили 20 разів, то й тоді б не вдовольнили б київлян. А що робилось в театральній залі во время спектаклів, то й розказати не можна. Бувало таке, що публіка чисто сходила з ума, приходила в такий екстаз, що ломала стулья в театрі, заставляючи повторити яке-небудь місце в піесі, або визиваючи автора Лисенка чи там якого артиста. Дарма, що вже пройшло дві неділі посту, а й тепер ще Київ не втомився. В городі тільки й розговорів, що за нову оперу. В наших київських газетах піднялась ціла війна із-за неї. Отголоски її доходять в столичні газети і журнали. Як що Колосовські виписують „С.-Петербурск. Вѣдомости“, або „Голос“, то совітую продивитись тобі де-які номери (починаючи з 10-х чисел февр.). Там ти найдеш де-які статті за і против „Різдвяної ночі“. Після великодних свят опера наша ставитиметься в Одесі».

На скільки я знаю тамошню публіку, то там треба ждати ще більше гутерьми і біснування»... «Нова опера Лисенка принесла не мало пользи і всему нашому ділові, розбудивши в київлянах доволі помітне національне движєніє — це раз; а в друге — вона заставила нас самих кріпче взятись за своє діло і внесла в його немало нового воодушевлення. Результатом всего цього мусят з'явитись новийши роботи і инши хороши зміни в недалекому будущем».

Крім вистави «Різдвяної ночі», студентську молодь і О. І. дуже цікавив з'їзд діячів з цілої України, який мав одбутися на різдвяних святах 1873 року. В листі своїому до Софії Василівни 20 грудня 1873 року О. І. жалує, що йому доводиться проводити святки по-бурлацьки. «За те ми учинемо на правниках своє особливе „свято“, котре буде далеко важнише, ніж усякі церковні і гражданські „торжества“. Таким святом буде для нас „вселенський зїїзд“. Наші громадяне придумали зробити на цих святках нїчто похоже на ті собранія у перших християн, які звались „вселенскими соборами“. Це б то всякий, хто тільки належить до нашої віри, де б він не був, мусить прийїхати на це врем'я у Київ, щоб тут в спільному сборищі поміркувати про свої справи. То буде дуже дивне „зрїлище“, як наїдуть до нас земляки з усяких сторон: з Петербурга, Харькова, Чернигова, Житомира, Подолії, Кишинєва, Одесси, Херсона, Катеринослава, Полтави, навіть з-за Кубані й инших стран, у яких тільки пробувають „вїруючіє во Христа“. Я жду з великим нетерпінням цього „вселенського собору“, котрий тільки тим буде відрізнятись від „соборів перших віків християнства“, що на нему буде йти річ не про два естества во Христе й пр., а про инші далеко цікавіші речі. Уже й тепер де-які з „отців церкви“ стали з'їзгатись, а до 3 дня свят мусять і всі зїїхатись».

На святах, справді собор одбувся але не в такому розмірі, як того сподівалися й бажали. «Не всі ті з'їхались, котрих ждали, — пише О. І. до своєї нареченої, 17 січня 1874 р. — А проте все ж таки було людей чимало і з усяких сторін. Наприклад, був твій любимий автор Нечуй. Дуже хороший він чолов'яга. Пробув він між нами чимало, довше всіх, познакомивсь з усіма добре.. Привіз він ще одно своє произведеніє, невелике, але дуже цікаве і оригінальне. Окрім того зїїшовся з київським цензором, котрий розрїшив печатати його «Чорні Хмари» (новий великий роман) і ті твори, що були надрюковані за гряницею. Скоро значить, ми будемо мати новину литературну, та ще й немаленьку. Окрім Нечуя з'явилось теж литературної роботи іще де в кого з приїїзжих людей — слава Аллаху, наше поле засїюється потроху».

Р. 1874 сумні чутки дійшли до Вєприка. «Я прочула, — пише Софія Василівна, такі ужасні розкази про ваш университет, що слідять за ним, взяли двох студентів, а Лисенку скоро заперетять печатать його пісні». Чутки на цей раз були неправдиві. «І хто там у вас такі ужасні слухи роспускає про те, чого аж ніколи не було, — питає О. І. в своєму листі, якого він писав в вербну п'ятницю 1874 року. — Благодареніє Аллаху, — у нас тепер у Київї зовсім благополучно, і про нашого брата забули (спа-

соби їм). І думати, щоб не було звісно нікому про нас — то цього не можна сказати: „шила в мішку не втаїш“, а особливо такого гострого шила, як наш брат, та ще і в такому городі, як Київ. Отношенія власти до нас определяються зо-всім не нашим поведенієм, т. е. чи дуже криємось, чи ні (бо, кажу, що крийся — не крийся, а кому треба, той завжди знає, що йому треба) а тим, — який вітер зверху віє. Тепер, благодарити Бога, наче б то тихенький вітрець звідтіль віє, а через це й нам жити можна; та не тільки жити, — а й працювати потрошку можна. Хиба в перші годи (виключая 1859-1863) можна було випускати в світ стільки книжок, скільки їх цей рік у нас уже й випущено; а то до друку наготовлено. Або хоть „Різдвяна ніч“? Хиба вона могла в прежні годи пройти, та ще й с такими оваціями, які робились їй цей рік у „богоспасаємій матері городів руських“? А же поляки й досі не мають права самої пустої польскої пісні у Києві на сцені проспівати, а не тільки оперу свою ставити. А Лисенко тепер концерти свої ставить, українські пісні перед публикою з своїм хором співа, отривки із „Різдвяної ночі“ виконяє, де-які із своїх нових утворів буде скоро печатати, а на літо і всю оперу до друку готує. Та й другі не сидять зложивши руки... Окромі того, що домашнє діло роблять, а то (чого давно не сміли робити) в журналістику і літературу з зацитою свого діла виступають, печатно про його возглашають. Як що маєш під рукою „С.-Петербур. Відомости“ то совітую продавитись де-які М.М. Там, наприклад, єсть дуже добра стаття в такому роді під заглавієм: „Письма съ Кіева“ (перше письмо здається поміщено в 55, або ж в 65 № сего году, а то й дальше будуть)».

Наведені уривки з листів О. І. Левицького доволі яскраво виявляють перед нами тії духовні інтереси, які опанували були О. І. Левицького підчас його студентства. В Києві, підо впливом українського суспільного руху кінця 1860-х і початку 1870-х років склався його світогляд і позначився напрямок суспільної праці. Це — розвій національної української культури і освіта народу, а також збирання пам'яток його народньої творчости як у минулому, так і в сучасному. За студентських років закладений був у О. І. Левицького той міцний ґрунт, на якому зросла далі його наукова і літературна робота. Близький до народу з дитячих літ, О. І. Левицький володів і користувався українською народньою мовою, як рідною і через те листування його з близькими серцю людьми було виключно по-українськи. Коли пізніше в своїх наукових роботах він користувався мовою російською, то це між иншим і через те, що уживати української мови для наукових робіт було офіційно заборонено. Коли-ж після революції 1905 року обставини змінилися, ми бачимо О. І. Левицького серед українських письменників, які знову повернулися до рідної мови. У О. І. Левицького це було органічно звязано з усім його минулим. Натура лірична, талановита, О. І. Левицький мав геть-усі дані, щоб зробитися письменником. Пізніші його історичні оповідання добре це показують. Суспільне життя з культурною роботою, як ми бачили, захоплювало його в студентські роки, але все-ж-таки цілком не захопило. З О. І. Левицького вийшов не публіцист, не популяризатор тільки, не суспільний діяч в загальному розумінню цього

слова, не професіонал-учитель, а науковий діяч, який багато зробив, щоб пізнати рідний край в його минулому житті, і який залишив по собі наукове ім'я, що зайняло видатне місце в рядах української історіографії.

Науковим напрямком своєї роботи О. І. Левицький, в значній мірі, повинен завдячувати В. Б. Антоновичеві.

IV.

Саме в 1870 році, коли О. І. Левицький вступив до київського університету, В. Б. Антонович захистив свою магістерську дисертацію «Послѣднія времена козачества на правомъ берегу Днѣпра» і почав свою професорську діяльність в університеті св. Володимира, спочатку, як штатний доцент. Людина високоталановита, з видатним уже науковим і суспільним ім'ям, В. Б. Антонович зразу-ж-таки зробив не аби-який вплив на молодь і скупив біля себе гурток студентів, котрі цікавилися наукою і справді хотіли працювати над історією на науковому ґрунті. Серед оцих перших в університеті учнів В. Б. Антоновича є скількись іменнів, які полишили помітний слід в українській історіографії: майбутній академик російської академії наук Н. П. Дашкевич, Я. Н. Шульгин, І. М. Каманін, В. І. Щербина, О. І. Левицький.

Наукові праці В. Б. Антоновича мали за ґрунт собі виключно архівний матеріал, що переходується в Київському Центральному Архіві. В. Б. Антонович був редактором видань київської комісії для розгляду давніх актів, а вона також брала для себе матеріал виключно з оцього архіву. Річ цілком зрозуміла, що і своїх молодих учнів В. Б. Антонович направляв до цього Архіву і двоє з них справді зробилися видатними архівними робітниками і дослідниками. То були І. М. Каманін і О. І. Левицький. І. М. Каманін, як відомо, до самісінької своєї смерти стояв на чолі Центрального Архіву. О. І. Левицький чимало працював у ньому і головний матеріал для своїх робіт брав звідтіля. Коли напочатку ХХ століття Архів реформувався і заводилися нові штати за генерал-губернатора М. І. Драгомірова, О. І. Левицькому дуже хотілося стати на чолі Архіву, отож він робив у цьому напрямку заходи через свого приятеля Н. В. Молчановського, що керував тоді канцелярією генерал-губернатора. Справа, проте, не вдалася. Левицький мусів уступити місце І. М. Каманінові, який морально і юридично мав геть-усі права на нього і якого, цілком справедливо, підтримував гаряче університет.

Студії над історією під проводом В. Б. Антоновича природньо визначили наукові інтереси О. І. Левицького. Це була виключно історія України, почуття до свого рідного, народнього. О. І. Левицький, як ми вже знаємо, виніс це з дитячих літ. Через те, може, з нього стався один з найгорливіших учнів В. Б. Антоновича, окрім університетських викладів. О. І. Левицький користувався книжками Антоновича і його приватними науковими вказівками. В. Б. Антонович ввів його до Центрального Архіву і навчив

користуватись актовими книгами XVI-XVIII століття, які зацікавили молодого студента на всеьке його життя.

Подробиць про студію О. І. Левицького у В. Б. Антоновича ми не знаємо. Тему для своєї першої роботи «Очерки внутренней історії Малороссії во 2-ой половинѣ XVII вѣка», він обібрав самостійно. Про це О. І. сам каже у своїх листах. Та й важко гадати, щоб В. Б. Антонович дав молодому студентові таку широку тему, яка потрібувала і багато праці і гарного наукового підготовування. В. Б. Антонович міг тільки не заперечувати самостійній вибор, як це він звичайно робив.

Працю спочатку, правда, задумав був О. І. Левицький в розмірі далеко меншому, ніж вона з'явилася пізніш у друку. Така вона стала уже в процесі самої роботи. Праця зразу звернула на себе увагу В. Б. Антоновича і дала йому підставу намітити О. І. Левицького для наукової діяльності. Це було в 1873 році. О. І. Левицький був вже на четвертому курсі університету і збирався складати остаточний іспит. В дальшому 1874 році він склав його досить гарно і здобув ступінь кандидата. Його роботу, над якою він працював, було зараховано як кандидатську.

«Очерки внутренней історії Малороссії во 2-й половинѣ XVII вѣка» це незакінчена робота. Через що — ми не знаємо. Треба гадати, що дальша служба в Комісії для перегляду давніх актів і праця над матеріялами в Центральному Архіві, які виключно торкаються Правоберіжжя, відіграли тут головну роль. Як-би там не було, а в друку з'явився тільки перший випуск «Очерків». Він обіймає історію України од Богдана Хмельницького до обрання гетьманом Бруховецького в 1663 році на лівому березі Дніпра і Дорошенка — в 1665 р., на правому.

Тепер уже робота О. І. Левицького значно застаріла; і нові матеріяли введено для користування і нові погляди висловлено. Та свого часу вона була видатним явищем в українській історіографії. Написана талановито, як і всі твори О. І. Левицького, вона показує в авторі вченого, що зумів охопити величенький і різноманітний матеріял і переробити його, може де і помилково, але зовсім самостійно.

Автор підкреслює, що протягом 20-30 років, починаючи від Богдана Хмельницького, відмінну і характерну рису української історії становлять «шатості», «зради», «бунти», «сваволя». Чому це так? Не можна цього пояснити виключно інтересами окремих осіб, гетьманів, полковників, то-що. Це був «народний протест проти тих домагань, які виходили з інших, по за народом стоявших, сфер і виявляли себе чужими народньому розумінню, або прямо таки ворожими його інтересам і добробуту». Виучування цих протестів «дає можливість визначити ті початки, які нарід добувався провести в своє суспільне життя, той народній ідеал, який він хотів здійснити в своєму горожанському побуті» (стор. 1-2).

Метою О. І. Левицького було з'ясувати народню історію України. Треба зазначити, що і надалі головні історичні твори О. І. Левицького будуть присвячені цій історії.

Український нарід, на думку О. І. Левицького, яку він позичив у В. Б. Антоновича¹⁾, більш, ніж будь-який инший, заховав споминів про свій громадо-вічовий побут. Польща мала намір зруйнувати його і підвести людність України під владу вищих верств. Це зустріло одсіч в народі і закінчилося визволенням України з-під влади Польщі. Треба було будувати новий суспільний устрій. В цьому взяли участь культурні верстви тодішнього українського суспільства. Але вони були своїм вихованням, традиціями, соціальними і економічними інтересами звязані з Польщею. Через це і наступив розлад між ними і бажаннями народніх українських мас. Про те, в чому і як виявлявся цей розлад, і робить дослід О. І. Левицький в своїх «Очерках».

Листування О. І. Левицького з Софією Василівною подає нам доволі повні відомості про той бік його життя, який звязано з його науковою роботою і про тую ролю, яку відогравав В. Б. Антонович в дальшій долі О. І. Левицького.

«Скажу тобі, — пише О. І. 28 вересня 1874 р., — один секрет, котрий касається нас обох. Есть надія, що мені прийдеться остаться у Києві. Це мені сообщив звістний уже тобі Антонович, котрий, як оказується, раніше, ніж я, думав про те, щоб пристроїти мене у Києві, і найшов для цього дорожку. Про цю дорожку я тобі якось розказував, хоть я сам тоді ще не чув цього від самого Антоновича, — це б то остатись служити при Комисіи і через це саме получить місто учителя в якій-небудь гимназії київській. Це як раз те, про віщо я тільки мечтав і чого тільки бажав, хоч мало вірив, щоб воно могло збутись. А тепер, як бачу, то воно й справді можна. Тільки для цього треба цей рік потрудитись добре, а перш усього треба кончити свою письменну роботу, — сочиненіє, котре звернуло на мене увагу трохи не всього университету і за котре мені дали стипендію. За цим сочиненієм я тепер і сижу; розпочав його далеко ширше проти прежнего. Зійде воно в мене за кандидатську диссертацію, а вдруге — з сим сочиненієм в руках Антонович обіцається достати всего, чого тільки він захоче добитись за-для мене. А там останеться для мене меньша частина діла — видержати экзамен.. Я цієї роботи пі трішечки не боюсь і не цураюсь її. Раз те, що де-яка робота, як, наприклад, сочиненіє для мене і привична і навіть доставляє мені велике удовольствіє, бо я цю роботу сам вибрав і полюбив її; а в друге — хоч і трапиться коли трохи понудитись над такою не зовсім веселою роботою, як приготвлення до экзамену, то я її не боюсь, бо в мене есть та утіха, що я знаю, для кого і для чого я працюю»..

«Шанси на наше життя в Києві у тім році потроху побільшаються, — пише О. І. Левицький 21 листопаду 1873 року, — я тобі писав якось, що це діло придумав і устроює його тепер, навіть без мого відома, Антонович. Время от времени він сообщає мені тільки разні пріятні новости на сей шот. Оце якось розказав, що він прибрал уже місце у Комисіи, де він і

¹⁾ Архивъ Юго-западной Россіи, ч. III, т. I. Акты о казакахъ. Вступна стаття В. Б. Антоновича.

сам служить і навіть сообщив по начальству, що в його єсть на предметі чоловік із оканчиваючих, щоб замістити там одну вакансію, діла по якій він до кінця году бере на себе. Бач, який він добрий, цей Антонович. А тепер він одно налягає на мене, щоб я викінчив мое сочиненіє, котре він зразу пустить у печать, а через це надіється видерти для мене ж місто і в якій небудь київській гимназії, щоб, бач, можна було мені і відслужити свої годи в гимназії і служити в Комисії. Як би це сталось, то ми б на той рік мали з тобою тисяч до двох жалування, — це вже й занадто багато для нас, та ще так зразу на першій же рік. Та не в цім сила. А сила в тому, що служба в Комисії — це та дорожка, яка і Антоновича довела до професури і другі теж нею доходили до цього».

Іспити турбували О. І. Левицького. «Тут сочиненіє займа весь час, — пише він, — а після Різдва до екзаменів треба буде готуватись. Треба з великим достоїнством перейти всю цю комедію». Наприкінці квітня 1874 року О. І. Левицький почав складати свої іспити. Несподівано в його іспит уплуталася боротьба політичних течій, які тоді існували в київському університеті. «Сьогодні — пише він в листі до Софії Василівни 1 травня (ст. ст.) 1874 року, — відійшов уже другій важкий для мене день (перший був 28 априля), і обідва вони відійшли вповні благополучно. Я мав причину боятись трохи сих днів, бо окроми того, що в сі дні були екзамени по предметам найважнішим і таким, що готуватись до них було особливе трудно через їх широкий об'єм (по кожному з них треба було прочитати таку гибель книжок, що як би зважити їх, то набралось би пудів зо два, зо три, та ще й книжки усе такого роду, що чорт ногу зломить, поки їх вишука (все строго спеціальні сочиненія); а друга причина (і се найглавніша) — це та, що в діло екзамена замішались, як у нас кажуть політичеські страсті. Діло в тім, що між членами нашої університетської корпорації (собственно між професорами) постійно существують усякі партійні распри і несогласія, проісходящі як від разності убижденій кожного, принадлежности до тої або другої партії, так і від лічних симпатій чи антипатій. Великої біди від того, що професори собачаться по-між собою, ще не було б, як би діло ограничивалось одним кругом професорів. А то горе в тім, що — як каже наш народ, «пани скубуться а в мужиків чуби тріщать». Так і в нас: професора гризуться, а на студентах окошуеться їх гризня. Коли я чоловік близький якому-небудь професорові, то вже на екзамені начувайсь від його ворога. Оттак само трохи не вийшло зо мною цей рік. Знакомі мені люде із професорів належать до найліберальнішої кучки в факультетському составі. А против їх существує тамже друга кучка самодурів-классиків, котра дуже ненавидить своїх противників, а особливо Антоновича і К^о. При всякому разі ця кучка не пропуска случая попрекнути наших людей українофильством то що, і вообщє пользуеться для факультетської боротьби всякими не дуже честними средствами. Попятно, в які отношенія мусят стати ці люде к тим студентам, котрі мають нещастя бути в знакомстві з їх ворогами. На їх теж косятся як на людей другої партії і теж, при случаі, попрекають українофильством. По отношенію лично до

мене цей попрек виходив із того, що я участвова в встановці «Різдвяної ночі» і найбільше стали говорити після того, як місяць тому назад в нашому університетському журналі появилось начало моеї статті по історії Малоросії. На мене й раніше вже дивились як на ближайшого ученика і послідователя Антоновича, а послідне обстоятельство вповні укріпило їх взгляди. Спершу потребовали було обципати мою статтю: найшли були в ній щось в роді політического сепаратизма і не хотіли пускати в печать в тім виді, як було в рукописі. Но це їм не вдалось: в діло вмішався декан (він же і факультетний цензор) і настояв, щоб стаття була напечатана, як вона єсть, без помарок. А як стаття появилася, тоді вони почали розводити про неї усякі сплетки, придирались к словам, і шукали в них того, чого там і не було, приводя це все к обвиненію политическому — в українском сепаратизме. Чути було инколи похвалки і про екзамен — начувайсь мов автор. А тут іще приміналось одно обстоятельство: всім нашим факультеті показалось, що Антонович думає мене оставити при університеті для приготування к профессурі. Так думають іще й досі як вороги, так і друзя Антоновича і близьких йому людей. Дуже понятно, що в ворогів його явився особливий интерес, як можна, не допустить діла до сего, а лучшим средством було — обрізати мене на екзаменах, бо як би Антонович успів в своїй думці (як їм казалось), то через це в університеті увеличилася би партія їх ворогів. От при таких-то обстоятельствах я почав свої екзамени, 26 априла і сьогоднішне число — це були як раз ті дні, коли я мусив екзаменоватись у двох профессорів, враждебних для мене... Я знав раніше усі їхні інтриги і готовився дуже серьезно к цим дням. Оказалось, що мої приготування тшательні не були напрасні; і той і другий із екзаменующих придирались, як тільки могли, держали мене трохи не по часу — питали самі ужасні мелочи — але нічого не взяли і мусили з сердечним прискорбієм поставити отмітки, як слід. І той і другий поставили по 4 (сьогоднішній екзаменатор навіть розсердився: по його предмету для мене не треба було більше, як 3, а він вальнув 4 — соромно десь стало)... Тепер ти можеш поздравити мене з щастливим окончаніем курса, та ще й з ученою степенню кандидата.

...«Екзамени пройшли для мене вповні щатливо. Інакше і ждати не можна було. Я мав усі права на те, щоб мене оставили при університеті для приготування к профессурі, навіть начальство не раз мені закидало про це, але я відклонився від цього: наше не втече від нас».

Таким чином, через внутрішні відносини в університеті О. І. Левицький не був залишений професорським стипендіятом. Щоб не загубити такого цінного і талановитого наукового робітника, В. Б. Антонович, як мивже були бачили, намітив для нього місце в Київській Комісії для перегляду давніх актів і рекомендував його голові Комісії М. В. Юзефовичеві. Той погодивсь. Та цього було замало. О. І. Левицький здобував в університеті казенну стипендію, і через те мусів одслужувати за неї аж три роки в шкільному відомстві. Щоб працювати в Комісії, він повинен був одержати ще посаду й у гімназії. І тут В. Б. Антонович зробив усе, що міг. Він

удавсь до куратора київської шкільної округи, генерала П. О. Антоновича (1866-1880), прохаючи його дати О. І. Левицькому посаду в Києві. Куратор, який взагалі поважав і добре ставився до В. Б. Антоновича, пообіцяв, і, таким чином, О. І. Левицький в серпні 1874 року був призначений за навчителя латинської мови до київської четвертої гімназії, бо для вчителів історії в Києві тоді зовсім не було вільних посад. Куратор одзволив О. І. також од спеціального іспиту на вчителя давніх мов, що його треба було скласти, бо О. І. скінчив університет не як класик, а як історик¹⁾.

В четвертій гімназії О. І. залишався вчителем усенький час, аж доки подався у відставку на початку 1900-х років.

2 вересня 1874 року О. І. Левицький дав перший урок в гімназії. «Сьогодні перший день мого учительства, — пише він до С. В. Яценкової. — Сьогодні я вже був на уроках в гімназії і познакомивсь з моїми гороб'ятами. На мою долю достався перший клас, де звісно все малюки-дрібнота. Але ці гороб'ята зробили на мене дуже гарне і веселе впечатління. Такі вони, знаєш, невинні, ще не спорчені школою, без усякої хитрости і так якось липнуть до тебе. Я рад, що мені малі хлоп'ята попались. Сослуживці мої — учителі на вид не погані люде, але чорт їх зна, які вони ввнутри. Подивлюсь більше — побачу. Но все ж можу сказати, що в гімназії мені не погано буде. І діла не багато: по два часи в сутки, а жаловання 750 р. с прибавочними. Завтра получу треть жаловання 250 р., котре обикновенно дається не в зачет на „первое обзаведение“. Але комісія! Аж досадно казати: я і досі не вступив в діла по цій службі і тільки завтра перехожу жити в ту квартиру, котра там мені помагається. Виною цьому те, що главне начальство при Комісії їздив кудись з Києва. Тепер, значит, остається мені ось що: 1) устроитись в Комісії, 2) взяти отпуск у попечителя і разрiшення на женитьбу».

Усе це було зроблено. Відпуску було взято на п'ятьнацять днів. О. І. оселився у своїй казенній квартирі і почав заводити хазяйство. Здобув і дозвіл на шлюб від начальства. 14 вересня, щасливий, він летів у Веприк, де 18 вересня, на другий день після іменин Софії Василівни й одбувся їхній шлюб.

Через скількись днів молоді повернулися до Києва. Почалося тихе, ніжне, щасливе життя.

Зминуло скількись місяців, в листопаді отець Василь писав до своїх у Київ. «Спасибі вам, голубчики мои, що ви живете собі так славненько; що і вдох вам не скучно... Радіє мое серце за вас, голуб'ятка мои, дуже радіє, так, що мов само начина жити жизнью молодого. Так славно, так легко ему слухати такі вісти. Обняв би вас за се обох вмiстi, поцідував, та й сльозами ще прилив, щоб любенька оця жизнь ваша, що зародив сам Бог, ніколи не вяла, не блекла, а щоб хоронилась, розвивалась на довго, на вікі. Коли ж я далеко від вас і не можу обняти, та ще не скоро, може

¹⁾ Листування О. І. Левицького з С. В. Яценковою дає спромогу простежити всенький хід справи, як одержав О. І. посаду в Комісії і гімназії. Воно з'ясовує також, яку величезну роль в цій справі відіграв В. Б. Антонович.

й прийдеться, то вже, доню за мене, по своєму, приголубся до свого Орестика, поцілуй, та скажи йому от мого серця, скажи спасибі за те, що він у тебе такій добрий та славний, доставля тобі все те, чого твоя душа колись тільки бажала. За що я на тебе гремив не раз — гремив, бо не мав у себе дощу золотого, щоб спустить тихою росою на твою жаждущу душу. А тепер все те у тебе під руками; і університет з своїми лекціями і музеум со всесвітними своїми породами і видами; і театр з якоюсь там чудовою Массини. І ти вже і слухаєш, і бачиш, і наслаждаєшся... Хвали ж Бога, моя доню, корись щиро серцем Его св. словам, та й заплач хоть инколи перед ним, як молишся за своє щасття, за свою долю. Оце я написав сії слова тай сам заплакав. А чого? Не питай. Нехай про те само сердце знає. Тільки не од лиха. Цур йому. А од щасття. І од щасття люде плачуть. Та ніхто ще мені тому й не мішає, бо я сам самісенький тепер сижу в хаті. І вкруг мене і во всім домі все тихо, все мовчить. Одна тишина царює. Тільки дощик брязка у віконце да вітер свистить»...

Лист отця Василя довго йшов до Києва. Щаслива, Софія Василівна все ж частенько думала і згадувала за своїх близьких. Ось що писала вона до них 14 листопаду 1874 року: «Вечір. Тихо, тихо в хаті. Сиджу я однісенька. Орестика нема. Пішов на гімнастику. Прийде він аж через час ще. В хаті любо, тепло. Блестить чиста, нова мебель. На столиках лежать книжки всякі і газети. І лампочка ясно горить. На віконці зеленіє пальма, котру Антонович подарив мені. Посеред хаті стоїть накритий білою скатертью стіл з стаканами, чайницею і сахарницею. Ось — хвилина и зашумить і самоварчик. А на дворі вітер гуде, вийіє. Сніг пада. Холодно...

Стала було читати — не читається. Пішла в залю — взяла два акорди. Ні. Покинула все, сіла в кресло і тихо стала до всего прислухаться. Спершу чула я шум, гул улиц і свистки залізної дороги долітали, а далі і далі — все стихло мов — і думка моя неслася все геть-геть з Києва все дальше і дальше. Ось вже ліс знакомий. Ось церква, друга, ще, ще, і я з вами і коло вас, мої ріднесенькі, мої дороги, мої мили. Сидите ви в столовій за столиком. Самовар кипить. Голубонька стакани перетира. Голубчик мій ріднесенький сидить над книжкою... «Православное обозрѣніе» і чита. «Годі вже, буде тобі читати — будемо ось чай пити». Одсунув татусь книгу, пьють вдвох собі. Соколятонька мої, рідні мої, сидять собі і не чують і не бачать, що і я тут-же коло їх невидимкою. Поговорили де-що про хозяйствечко — ще словце перемовили і ось чую: Що то наші тепер? Чую про нас, про мене ріднесенькі мої ведуть мову. Боже, от рванулась. Хотілось кинутись, хотілось припасти до вас, хотілось закричат на все горло: „Ось де я, дивіться“. Хотілось бігти, на навпяримк бігти, обхватить вас, мої найдорогіі, задушить вас поцілунками».

«Оце вже третій місяць піде, як ми поженилися з Орестиком, — пише Софія Василівна до батьків 18 листопаду 1874 року. — Недавно ще, всього яких-небудь вісім тижнів, а між тим так зжиться вже, так привикнуть одно до другого, що мов цілий вік вже вмісті, і немислимо становиться, як би осталась я тепер одна, хоть на один тільки день без Орестика, здається

була-б як сама без себе. Рідні мої, золоті мої, як-би ви знали, як ми люблю, чудово живем. З кожним днем все тепліше і глибче любим одно другого. І так підійшли наші натури, що а ні в однісенькому пустячку ми ні на волосок не розходимся. І що дня кажемо собі, які ми гарні, що полюбили одно другого, що нам іменно обом і слід було зійтись, щоб составить во всіх отношениях повне, кругле, щире щастя. Боже, як-би ви тільки побачили, мої ріднесенські, який мій Орестик славний чоловік, яка я щаслива за ним, яка я рада, що вийшла за нього. Ви, думаю, слухая ці мої речі, усміхаєтеся весело, радієте. Радійте мої хороші, усміхайтеся весело, мої дорогі, і всім, хто тілки єсть у вас достойний такий близький—всім про це хвалиться, бо моя душа дуже переповнилася щастям. Мені бажалося-б аж під саме небо підлетіти, щоб всім було видно мене, і відтіля кричати всему миру: „дивіться, дивіться, де щастя, яке воно щире“. Так щоб знали всі, всі, що єсть щастя на землі і що гарно жити і тім, навіть, котрим не вдалося в житні і очерствіли, отчаялись, ожесточились вони, то щоб і ті встрепенулись і ожили, глядючи на мене, на нас. Дорогі мої, рідні мої, я живу, як ніхто так не живе, бо всім чогось ще треба, всі завжди ще чогось добиваються, бажать, а у мене все є, все я маю і бажать того, що й мати можу. Нам нічого не достає. Ми вдвох собі і з нами весь мир. Кохаємось, працюємо, читаємо, розмовляємо, займаємось, учимось і шалимо, ходимо в гості іноді, а більш дома, бо дома нам найкраще, а не то до нас хто-небудь прийде»...

Щасливе сімейне щастя оточувало О. І. Левицького, коли він починав свою науково-педагогічну діяльність¹⁾.

V.

Учителем IV київської гімназії О. І. Левицький залишавсь більш як 30 років, аж поки р. 1906 подався зовсім у відставку, вислуживши повну вчительську пенсію. За 30 років він багато мав учнів. Здається, як учитель, О. І. користувався серед них і пошаною і авторитетом. Ті учні його, з якими доводилося мені зустрічатися, згадували за О. І. тепло з любов'ю й повагою. Але з О. І. Левицького не був педагог по призванню. Учні, особливо малі діти, любили його через те, що він сам дуже любив дітей. Та до гімназії душа його не лежала. На уроки він дивився як на тягар, який

¹⁾ А втім, це щастя продовжувалось недовго. 27 лютого (ст. ст.) 1880 року Софія Василівна померла од родильної гарячки, залишивши Орестові Івановичеві двох немовлят— синів Всеволода і Льва. Ор. Ів. одвіз їх до Венприку до тещі і теці, де вони виховувалися, аж поки настав час віддати їх до гімназії. Кожних свят і кожного літа Ор. Ів. їздив до Венприка їх одвідувати. Вдівцем, одначе, він залишався недовго. Через рік, влітку 1881 року, Ор. Ів. одружився вдруге з Параскевою Миколаївною Мельник, рідною сестрою Катерини Миколаївни Мельник, другої жінки В. Б. Антоновича. До тещі і теці од першого шлюбу Ор. Ів. заховав попередні теплі відношення, їздив до них в Венрик, листувався з ними і в листах називав їх не инакше, як гапа, мама. З братами Софії Василівни у Ор. Ів. були завсіди аж до самісінької смерті як-найближчі відносини, як з рідними.

треба що-дня одбути, щоб скоріше добратися до архіву і там засісти за свою наукову працю¹⁾. Уроків він мав, звичайно, не більш як 12 год. на тиждень — норма, яка була потрібна, щоб бути штатним учителем. Викладав він латинь, російську мову і письменство. Служба Ореста Івановича, з офіційного боку проходила досить спокійно. Його відносини до українських кіл, правда, робили з його людину підозрілу в очах начальства. Через те Ор. Ів. і не призначали на адміністраційні посади інспектора, або директора, особливо в Києві, а залишавсь він увесь час учителем.

Здавалося, скромна діяльність О. І. Левицького, далека від так званої тоді „політики“, повинна була захистити його від будь-яких підозрінь з боку жандармів, бо й справді ні до чого було причепитися при його тактовнім і обережнім поводженні. Але це були перші роки царювання Олександра III, коли почалася боротьба з кралолюю, заснована була «Священна дружина», а в зв'язку з цим в Києві розвилосся багато сикофантів, між иншим і в університетських колах. Сходячись трохи не що-дня на своїх журфіксах спільно з жандармами, вони накидали останнім свої погляди на «благонадійність» тих чи инших осіб, і жандарми мусіли рахуватися з нав'язаними їм політичними репутаціями, утвореними часто з вітру, на підставі особистих симпатій чи антипатій. Таким шляхом склалася в жандарських колах і репутація неблагонадійности О. І. Левицького²⁾. Можлива річ, не без впливу на це було й те, що він в 1885 році в львівському часописі „Зоря“ надрукував статтю „Шлюб на Русі-Україні в XVI-XVII ст.“, що її оснівні риси було раніше уміщено в „Русской Старині“ за 1880 р.

Будь-що-будь, а про те, що О. І. Левицький опинивсь у числі неблагонадійних, він не знав аж до 13 серпня 1885 р., коли з нього поліція взяла підписку, що він виїде з міста, на час перебування в Києві імператора Олександра III, який тоді мав приїхати. О. І. Левицький був під «негласним надзоромь поліції». Це його страшенно схвилювало й перелякало. Він ослаб на неврастенію, заборонив користуватись його адресою, вимагав, щоб йому писали „по русски, а не по малорусски“³⁾ і йому все думалося, що його звільнять з учительської посади в гімназії. Під впливом всього, що він пережив, Орест Іванович написав до В. О. Яценка 6 березня 1886 року такого сумного листа: „Я все частіше й частіше — пише він по російськи, — завдрю тим, хто вже покінчив земні рахунки і випив до дня свою долю страждань. Розуміється, я зараз скаменуся, що я думаю нісенітницю; мені треба і як ще треба! жити для инших і, як нещасний п'яниця в горілці, так я силуюсь забити собі памороки в книгах, рукописах, актах; закопаешся в дрібні справи — і забудешся за всеьке земне. Справжньої науки тут нема,

¹⁾ В листі своєму до сина Всеволода Ор. Ів. писав 17 квітня 1906 р.: „Могу положительно вказать, что съ августа я бросаю службу въ гимназии и останусь при одной Комиссії. Это составитъ минусъ 1200 руб. въ моемъ бюджетѣ, но я рѣшительно не имѣю силъ дальше тянуть педагогическую службу. Какъ-нибудь проживу“.

²⁾ Життєпис акад. О. І. Левицького (Архів Укр. Акад. Наук).

³⁾ Лист до В. О. Яценка 3 вересня 1885 р. З того часу листування О. І. з родиною провадиться по-російськи.

а так деякій «хашинш», затемніння на розум. Або це ще фізична праця (очищення подвір'я від снігу) вирятовує мене од «думок». Ви, звичайно, коли читаете це — дивуетесь, як таке нещастя захопило його? Не одно, а скількись: а) здоров'я моє все ще погане; краще як раніше, а все-ж попередньої сили нема; б) мене думають звільнити з гімназії, або в крайньому разі перевести куди-небудь в глушину; в) боюся, що це потягне за собою втрату й останніх моїх службових положень, а найбільш одірве од тих джерел, що, коло них сидючи, я тільки й можу працювати науково, що вважаю за головний розум мого життя. Найважче це, що я рішуче не тямлю, з якої хмари грім б'є і взагалі «откуда мнѣ сіє»? — а лиш почуваю, як воно все ближче підходить і загрожує «поглотить». Воно, звичайно, чимало єсть людей, які всеьке життя живуть під таким Дамокловим мечем; але то інші натури, які пристосовуються до гроз і «бранних невгод», а я й за дитинства лякавсь усякого брязкоту зброї і ніколи не поклонявся «богові брани». Та й поведився я завсіди відповідно до своєї вдачі. А втім знайшовся-ж якийсь дурень, що прийняв мене за «небезпечну людину». О, непорозуміння! Але тепер узагалі вік сумних непорозумінь».

На щастя «непорозуміння» не мало ніяких реальних наслідків. Ор. Ів. залишився вчителювати в Києві, і, таким чином, як і раніше, міг працювати над актами і документами, в чому бачив головний розум свого життя.

Негласний догляд над О. І. Левицьким продовжувався мало не до революції 1905 р. Куди-б він не їхав на екскурсію, услід за ним летіли до справників папірці: один од генерал-губернатора, під головуванням якого була тоді Комісія для перегляду давніх актів, з наказом «оказывать члену Комиссии О. И. Левицкому всякое содействие въ выполнении данного ему поручения», а другий — від жандарського генерала «строга слѣдитъ за дѣйствіями состоящаго подъ политическимъ надзоромъ» такого-то. Ці різні накази так збивали з пантелику справників, що один з них попрохав поради у самого Левицького. «Що мені, — каже, — робити? Одержавши генерал-губернаторського наказу, я наміривсь оце запросити Вас до себе на обід, а здобувши другого, не знаю вже, що й казати: боязько, щоб яка шельма і на мене доносу не подала».

Головна робота О. І. Левицького була в Комісії для перегляду давніх актів, де він посів у 1874 р. посаду діловода, користуючись при цьому і казенною кватирою. Цю посаду він посідав аж до 1921 р., коли Комісія зіллалася з Археографічною Комісією Української Академії Наук.

На протязі 37 років провадив О. І. Левицький діловодство Комісії, був за її бібліотекаря і ходячу історію. Коли в 1893 році святкувалося 50-річчя Комісії, то О. І. на підставі джерел написав докладну й цікаву «Историческую записку о ея дѣятельности». Її було тоді-ж-таки надруковано, як офіційну записку, під назвою «Пятидесятилѣтіе Киевской Комиссии для разбора древнихъ актовъ (1843-1893). Киевъ 1893».

Кінчаючи університет, О. І. Левицький мріяв за професуру, за магістерський іспит. Про це нераз згадується в листуванні з Софією Василівною. Але після виходу з університету думку цю було залишено, і О. І.

не повертався до неї, хоч складати іспита на магістра йому радили і проф. А. Н. Кістяковський і проф. І. В. Лучицький. О. І. свою поведінку пояснював тим, що почалося переслідування українства, в університеті запанувала «рененкамповщина»¹⁾ і в нього не було аж ніякісінької охоти домагатися професури. Правильніш, одначе, буде думати, що тут ми маємо до діла з вдачею О. І. «развлекающеюся», як він колись характеризував, нездільною до довгої усидливої роботи, чого вимагав магістерський іспит. Треба по-правді казати, з Ореста Івановича була досить-таки лінива людина.

Коли О. І. почав свою працю в Комісії для перегляду давніх актів, за голову її був відомий в Києві М. В. Юзефович (1857-1889), а за головного редактора — В. Б. Антонович (1863-1882). Це був час, коли вже намічалось переслідування українства, в якому, як відомо, М. В. Юзефовичеві належала не аби-яка роль. З його ім'ям звязано закона про заборону друкувати українською мовою наукові та інші твори. Для молодого О. І. Левицького, який — ми бачили — був захоплений українським рухом, потрібно було багато такту й обережності, щоб не накликати на себе підозріння М. В. Юзефовича. Він одходить далі од активних українських кол, виходить із членів «Старої Громади» і оддається цілком науковій роботі.

З М. В. Юзефовичем у О. І. Левицького були стосунки офіційні, як у діловода з головою. Але часом, коли О. І. приходив з докладом до Юзефовича, між ними иноді зав'язувалась розмова і не на офіційні теми. О. І. знав, що ходять чутки, буцім-то в справі Кирило-методієвського товариства Юзефович, який тоді, в 1847 році, був помічником попечителя Київської Шкільної Округи, предав Костомарова. О. І. Левицького дивувало, як це після такого випадку М. І. Костомаров підчас Археологічного з'їзду в Києві в 1874 році був у гостях у М. В. Юзефовича; бував у нього і П. О. Куліш. Один раз випадково зайшла мова і про 1847 рік і Юзефович розказав О. І. Левицькому, наче-б-то Костомаров сам винен у тому, що Юзефович мусів передати жандармам рукописа, якого Костомаров дав йому на схованку. Справа була так. Донитували Костомарова у присутності М. В. Юзефовича. Костомаров так злякався, що ледві говорив. Коли його запитали про рукопис («Книгу бытія українського народа»): «Де вона?», Костомаров замість того, заявив, що він передав її М. В. Юзефовичеві. Останньому не залишалось нічого іншого, як тут-же-таки дістати з стола рукописа й передати його жандармові, що робив допит.

Всім відомо, яку активну участь брав М. В. Юзефович в справі утворення закону 1876 року проти українства. На думку О. І. Левицького, тут відігравали роль не тільки політичні причини, ба й причини особистого характеру. Тоді як-раз в Москві в суді йшов скандальний процес муже-

¹⁾ Підчас перебування ректором професора енциклопедії права Н. К. Рененкампа (з 1883 р.) в університеті завелися порядки дуже тяжкі для професури і студентства, почалися доноси ректора на професуру і т. д. Деяких з професорів було звільнено, як професора грецького письменства Хв. Г. Мищенко; теж саме загрожувало В. Б. Антоновичеві, І. В. Лучицькому і ще декому.

ложців, в якому значне місце, як свідок, займав син Юзефовичів, Борис Михайлович Юзефович, згодом відомий київський цензор. Прокурор в своїй промові висловився так, що цей свідок помилково сидить на місці свідків, а не на місці підсудних. Про цей процес дуже багато писали в часописах. Деякі українські кола молоді, котрі вважали Юзефовича за зрадника в справі кирило-методіївців, купляли газети, одмічали червоним олівцем, де була мова про Б. М. Юзефовича, і бандеролею по пошті посилали ці газети М. В. Юзефовичеві. Це страшенно обурювало й хвилювало старого О. І. Левицький частенько, коли приходив вранці з докладом, був за свідка, як старий Юзефович розглядав пошту, нищив з обуренням бандеролі і лаїв українців. О. І. Левицький думав, що помста за це значно підогрїла вороженчу М. В. Юзефовича проти українства.

Фактично М. В. Юзефович не вплутувався у наукову справу Комісії. Вів її цілком В. Б. Антонович, як головний редактор видань Комісії.

З В. Б. Антоновичем і його жінкою, Варварою Іванівною, у Левицьких склалися дуже гарні приятельські відносини. Як тільки Левицькі обвінчалися й повернулися до Київа, вони в першу чергу завітали до Антоновичів. «Люди вони, — пише Софія Василівна батькам, — такі ж, як і ми. Все в їх просто, гарно, сімейно. Обстановка похожа на сільську, і розмову ведуть, як ми, руське з малоруським. Привітали вони нас особливо якось тепло» (лист 27 вересня 1874 р.). «То наші наймиліші люди, — пише вона про Антоновичів через рік (3 грудня 1875 р), — то як родичі наші. У їх найуютнійше, найтепліше, найсмейніше. І вітають вони нас завжди так щиро, так тепло, що аж душа радіє. І время у них тепло проведеш і наслухаєшся багато чого цікавого». Через Антоновича О. І. Левицький увійшов в учені кола. У М. П. Драгоманова він зустрівся з М. І. Костомаровим підчас його приїзду до Київа в 1875 р. «На вид Костомаров, — пише Софія Василівна, — уже сиденький, лисенький, худенький, але чималого росту і хорошого сложення — не виговорює букву „р“ і дуже гарно сміється — од душі якось» (лист 28 квітня 1875 р.).

Перша праця О. І. Левицького в Комісії це було наукове видання «Літописи Самовидця» (1878). Її раніш надрукував був О. М. Бодянський у 1846 році в «Чтеніяхъ Московскаго Общества истории и древностей» і з неї давно сталася бібліографічна рідкість. Були й деякі помилки в старому виданні. Комісія тимчасом мала нові списки «Літописи». Через це і вирішено було нове видання.

В грудні 1876 року О. І. був виражений до Москви на засідання Предварительного Комітету Археологічного З'їзду і різдвяні свята перебув у Москві. В. Б. Антонович, Ол. Хв. Кістяковський та інші київські вчені дали йому рекомендаційні листи, і О. І. познайомився з гр. О. С. Уваровим, Д. Я. Самоквасовим, О. М. Бодянським, П. О. Кулішем, що працював тоді в Москві над «Історією возсоединенія Руси», та ин. Найбільше він зустрічався із В. П. Масловим, який служив в архіві міністерства юстиції і який взагалі йшов назустріч своїм землякам вченим¹⁾.

¹⁾ А. Ф. Кістяковскій. Права, по котрымъ судится малоросійскій народъ, стор. 10, прим. 1 та инш.

У нього О. І. провадив кутю «з усіма українськими обрядами і церемоніями».

Поруч з цим О. І. Левицький працював у Синодальній бібліотеці над рукописами, що стосувались до його видання. За його проханням П. О. Куліш списав тут із рукописного збірника XVII століття Хмельницького літописа, що його уміщено в виданні Комісії перед літописом Самовидця.

В Синодальній бібліотеці О. І. під № 790 знайшов одного дуже цікавого рукописа. Він сподівався, що його можна буде витребувати до Києва і тут надрукувати. «Це, — пише він до дружини 23 грудня 1876 р., — одна малоросійская лѣтописьь конца XVI в., далеко інтересніша і старіша на цілу сотню літ від Самовидця. Другі рукописи оказались не дуже важними». Як виявилось, тут розуміється відомий тепер Баркулабівський літопис, що його уперше надрукував П. О. Куліш ¹⁾, а згодом проф. М. В. Довнар-Запольський ²⁾.

Про оцю свою знахідку О. І. Левицький сказав Кулішеві, і той в передмові до свого видання спочатку зазначив був, що на літописа вперше зробив йому вказівку «молодий київський вчений О. І. Левицький», за що він Левицькому і складає щирю подяку. Але далі в коректурі Куліш усе це повикреслював і, посылаючи О. І. до Києва перші свої коректурні листи, поясняв, через що саме він викреслив і вказівку і подяку. Все одно раніш, чи пізніш він, Куліш, переглядаючи збірники Синодальної бібліотеки, був би знайшов Баркулабівського літописа. На віщо-ж йому згадувати про вказівку О. І. Левицького і висловлювати йому подяку? «Молодий київський вчений» промовчав і, таким чином, за Кулішем, а не за О. І. Левицьким залишилася честь відкриття Баркулабівського літопису ³⁾.

«Літопис Самовидця» вийшов у світ р. 1878. Над ним О. І. Левицький працював більш як три роки, і з редакційного боку її видано старанно й науково, й вона належить до найкращих видань Комісії. Окрім оснiвного літопису Самовидця, видання обіймає, як вступ до Самовидця — Хмельницький літопис (1636-1650 р.) і як додаток — «Краткое описаніе Малороссіи», хроніку з кінця XV ст. до 1734 р., що було написано в XVIII в., і «Собраніе историческое» Стефана Лукомського 1770 р. В примітках знаходимо вказівки на варіанти різних списків, а в кінці поясіння незрозумілих слів і покажчик осіб і географічних назв. Окрім передмови, в якій розглядається матеріяли, що лягли в основу видання, ми маємо також «Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца», розвідку О. І. Левицького на ґрунті детального вивчення літопису та інших джерел. В цій розвідці автор доводить, що літопис Самовидця був написаний на Лівобережній Україні, на Чернігівщині, або Стародубщині. Писався він не 1-2 роки, а десятки літ. На 1702 р. літопис обривається, може через те, що помер автор. Автором міг бути хтось з військових капцеляристів, а хто саме, на це літопис не дає відповіді.

¹⁾ П. А. Куліш. Матеріали для історії возсоединенія Руси, т. I, стр. 45.

²⁾ Київскія Университетскія Извѣстія 1908 г.

³⁾ Листи Куліша і коректури збереглися.

«Опытъ», як і узагалі всеньке видання, свідчить, що в особі О. І. Левицького Комісія придбала собі видатного редактора і дослідувача, який вмів критично, глибоко й обережно підійти до темних в історії питань і різноманітного матеріялу, зробити цінні наукові висновки і використовувати із джерел всі їх наукові вартості.

«Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца» не втратив свого значіння й до наших часів, бо літопис Самовидця після нього не викликає нових серйозних і самостійних досліджувань. Сам літопис уже давно розійшовсь і в продажу його важко було дістати. Через те, вже академиком будши, О. І. мріяв про нове видання літопису Самовидця з додатками і примітками українською мовою. Ідучи в останній раз на Полтавщину, він узяв з собою і «Опытъ», щоб переробити його по-українськи. Але, оскільки мені відомо, через слабкість свою він не приступив навіть до роботи.

Після видання літопису Самовидця О. І. присвятив себе зайняттям в Центральному Архіві і тільки пізніше повернувся до роботи, подібної до тої, з якої був почав. У 1898 р. під його редагуванням вийшло друге видання «Памятниковъ, изданныхъ Кіевскою Комиссією для разбора древнихъ актовъ», т. I-III в двох книгах з додатками. Пізніше в 1915 р. він проредагував до видання і надрукував коштом Комісії «Львовскую Лѣтопись» і «Лѣтопись Гоахима Ерлича» за списком Софійської Бібліотеки з варіантами по інших списках. Передмову до цього видання він не встиг написати, хоч видання друком було закінчено ще в 1918 р. Через це воно не вийшло в світ і невідомо, чи збереглося воно, чи, може, було продано на кульки, як це бувало підчас революції з іншими подібними виданнями.

Намічав О. І. Левицький і инше видання «Лѣтописи Самойла Величка», але до цієї праці він не приступав, і вона зосталася тільки в проєкті¹⁾.

VI.

Головне видання Комісії «Архивъ Юго-Западной Россіи», як відомо, має за своє джерело Центральний Архів, що був при Університеті св. Володимира, а тепер існує при Українській Академії Наук. Детальну історію заснування цього архіву розказав О. І. Левицький в своїй статті «Історія учрежденія Кіевского Центрального Архива» в XVII книжці «Чтеній въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца».

Служба в «Комісії для перегляду давніх актів» завсіди ставила О. І. Левицького віч-на-віч з Центральним Архівом і накладала на нього обов'язок працювати і вивчувати цей Архів. До цього треба додати і вплив В. Б. Антоновича, що його головних наукових праць більшість збудовано на підставі мало не виключно матеріялів Центрального Архіву. Почавши роботу в Архіві зараз-таки, як він здобув посаду в Комісії, О. І. Левицький продовжував її до початку XX століття, коли почав уже рідко одвідувати

¹⁾ Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ. Вып. I. Лѣтопись занятой Комиссіи, стр. 31.

Архів. Із Центрального Архіву він почерпнув багато матеріалів для історії різних боків українського життя. На жаль, значна частина цих матеріалів так і залишилась невикористана в наукових працях Ореста Івановича.

Широке ознайомлення О. І. Левицького з матеріалами Центрального Архіву зробило його одним з найкращих знавців цього архіву. Як відомо, головну частину Центрального Архіву складають актові книги. Підчас XI Археологічного З'їзду що відбувся в Києві в 1899 році, О. І. Левицький присвятив актовим книгам дуже цінну доповідь: «Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ історіи Юго-Западнаго края и Малороссіи». Він уміщений в трудах цього з'їзду і дає в історичному освітленню характеристику того матеріалу, який містить в собі Центральний Архів.

Першу законодавчу постанову про актові книги ми,—каже О. І. Левицький,—зустрічаємо в першому Литовському Статуті 1529 р., але вони велися і раніше. В половині XVI ст. актова письменність досягла вже не аби-якої досконалости і одноманітності на всім обширі великого князівства Литовського. До актових книг заносилися акти найрізноманітнішого змісту. Все, що відбувалося в суді протягом судового дня, заносилося до книги актової—розгляд судових справ, скарги, заяви, різні документи, то-що. Коли в XVI ст. було заведено повітові соймики—актові книги стали відбивати на собі соймову боротьбу і заміняти собою періодичну пресу наших часів. В XVII-XVIII ст. вільність актукованія досягла вищого розвитку. До актових книг почали заносити жарти, панегірики, молитви, гімни, то-що. Таких книг в Центральному Архіві є до шістьох тисяч. Вони являють собою багатющій матеріал для дослідувача народнього життя, для історика, правника і історика народнього побуту.

О. І. Левицький зацікавився як-найдавнішими актовими книгами—луцькими. В Архіві велися описи актових книг, і в 1879 р. О. І. був зарахований на службу до Архіву ¹⁾ й описав луцькі книги за 1562, 1564, 1565, 1570, 1571, 1573, 1574 і 1576 р.р. Ці описи надруковані, як офіційне видання Архіву. А втім служба його в Архіві продовжувалася недовго. В 1887 р. вона несподівано обірвалася. Ось як оповідає про це сам Ор. Ів. в листі з 22 жовтня 1887 р. до старих Яценків: «у мене зараз стільки турбот і прикростей, що і в коробку не забереш. Рененкампф ²⁾ ні з того, ні з сього одняв у мене роботу в Архіві, бо треба було йому пристроїти свого любимця. І кого-ж він посадив на мое місце? Кандидата—геолога, який

¹⁾ 13 липня 1879 р. Ор. Ів. писав до свого тестя В. О. Яценка: «сїчась получивъ офіціальную бумагу изъ Центрального Архива съ уведомленіемъ, что я Правленіемъ Университета утверждень въ должности Помощника Завѣдующаго Центр. Архивомъ и посему благоволилъ бы завтра же пожаловать для исполненія своихъ служебныхъ обязанностей. Діло в тому, що я рішив оставить уроки в Женск. Гимназіі і поступити на службу в Архів, бо з уроків, крім матеріальної, нема иншої вигоди, а тільки можна надірвати собі здоров'я. А в Архіві жалування хоч трохи менше, та робота по душі і спокійствія скільки вгодно. Тепер і мої учені роботи по Комісії двинуться вперед, а то за уроками вони були зовсім стали».

²⁾ Тодішній ректор університету св. Володимира. Центральний Архів був в віданні університету.

скінчив два роки назад фізично-математичний факультет, два роки одержував професорську стипендію і виявив себе нікуди негодячим, так що при всьому кумовстві начальства, ніяк неможливо було ще продовжити для нього користування стипендією. Нахабність цього господина так велика, що він даже не ходить в Архів, а просто, ні за що, ні про що одержує утримання. Юзефович віднісся до цього, як до особистої образи, і заварив кашу, жалувався Попечителеві і збирається скажитися міністрові. Я усяким способом прохаю його не хвилюватися, бо гарно памятаю, що коли пани бьются, то у мужиків чуби трещать. Але не знаю, чим вся ця справа кінчиться». Здається, вона кінчилася тим, що Ор. Ів. так і не повернувся на службу до Архіву.

Праця над лущькими книгами привела його до питання про унію, бо Луцьк був одним із головних осередків її. Ор. Ів. став підбирати матеріали й з інших книг і архівів, і таким чином склався том VI частини I «Архива Юго-Западной Россіи», якого було видано в 1883 р.; містить він у собі «акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ юго-западной Руси (1372-1648)». Вступна стаття О. І. Левицького до цього тому складається з двох частин: в першій йде мова про внутрішній стан західньо-руської церкви наприкінці XVI ст., як причину, що допомагала заведенню унії, а в другій—викладається, як ширилась у південно-західній Русі соцініянська секта, про її успіхи і останню її долю.

У першій частині О. І. Левицький виступає як ворог тих поглядів, котрі розуміють унію, як політичну міру, що її вигадав польський уряд, бажаючи, шляхом релігійного поєднання, тісніше злучити український нарід з польським і тим самим зміцнити Річ Посполиту. В житті народів такі перевороти, як унія, не робляться з волі урядів, а бувають наслідком внутрішніх органічних дефектів, що порушують нормальний хід життя того чи іншого суспільства. Причину унії О. І. Левицький бачить в самому внутрішньому житті церкви і дивиться на ню, як на розкіл, подібний до того, що згодом був на Московщині. Різні умови надали цим розколам і різні риси. Унія це був неминучий наслідок розладу внутрішнього між духівництвом та мирянами. За найближчий повід до неї ставсь отой рух, що розпочавсь був серед братств і взагалі мирян що-до реформи церкви; чимало спричинилась до цього і тая боротьба, яка виникла на підставі перешкод, що чинила цьому рухові вища ерархія.

Робота в Архіві викликала у Ор. Ів. інтерес і до іншої теми, над якою він працював в останні роки свого життя. Це—родинне право, родинні відносини і звичаї на Україні.

В 1878 р. вийшли в світ видання Віленської та Витебської Комісії для розгляду давніх актів, що містили в собі цінний матеріал для історії родинних відносин в Західній Русі. Тоді-ж-таки проф. М. Ф. Владимирський-Буданов в 4 числі «Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстій» зробив огляд цих матеріалів, поідекреслював в них цікаві відомості про форму шлюбів, про право й обов'язки чоловіка та жінки в шлюбному житті, про форми й умови розлуки (розводу), про саму розлуку. Це навіяло О. І. Левицькому думку

підібрати подібні матеріали з Київського Центрального Архіву і зробити на підставі їх те-ж саме, що зробив Владимирський-Буданов на підставі віленських та витебських актів. Таким чином, з'явилася перша стаття О. І. Левицького в XI кн. «Русской Старини» за 1880 р. «Семейныя отношенія въ юго-западной Руси» в XVI-XVII в. Це був тільки ескіз, початок роботи.

О. І. Левицький продовжував її і далі. В 1885 р. статтю було перероблено, доповнено новими даними і надруковано, під псевдонімом Левко Маячанець, по-українськи, в львівському часописі «Зоря». В 1906 р. її було випущено у Львові окремим виданням, як ч. 130 «Літературно-наукової бібліотеки» під заголовком Левко Маячанець. «Про шлюб на Україні-Русі в XVI-XVII ст.». Окремі частини роботи друкувалися по різних часописах. В першій книжці «Кіевской Старини» за 1900 рік надруковано «Обычныя формы заключенія брака въ Южной Руси въ XVI-XVII в.». Тоді-ж така в «Сборникѣ Кіевскаго Літературно-артистическаго Общества» з'явилася стаття «Южно-русская женщина XVI-XVII в.», а в першій книжці «Кіевской Старини» за 1906 р. знаходимо статтю О. І. Левицького «Стоворъ малолѣтнихъ. Страница изъ исторіи брачнаго права на Украинѣ XVI в.». Нарешті, вже аж у 1909 році вийшов у світ частини восьмої том третій «Архива Юго-Западной Россіи», що містить у собі «Акты о брачномъ правѣ и семейномъ бытѣ въ Юго-Западной Руси въ XVI-XVII в.в.», які О. І. Левицький збирав протягом 30-трьох років, головним чином із актових книг лугьких, володимирських і житомирських. Вступна стаття О. І. Левицького до цього тому «Черты семейнаго быта въ Юго-Западной Руси въ XVI-XVII в. в.» це наче підсумок того, що він зробив для вивчення родинного побуту і права на Україні XVI-XVII в. в. Відомий польський історик Олександр Яблоновський, видатний знавець історії України, високо ставив в історіографії цю роботу О. І. Левицького: «Дослід Левицького, — каже він, — такий чудовий і, оскільки це дозволяють матеріали, такий вичерпуючий, що іншим дослідникам доводиться тільки йти його слідами». Сам Яблоновський протягом цілого року в своїй статті: «Stosunki rodzinne na Wołyniu» знайомив польських вчених з розвідкою О. І. Левицького¹⁾.

Порівнюючи дві доби в житті українського суспільства до і після люблінської унії, коли польський побут запанував на Україні, О. І. Левицький приходять до висновку, що в родинному побуті змін не помітно. Отпали тільки деякі пережитки, як зговір малолітніх. Причину цього автор бачить у тому, що литовський статут, в якому родинний уклад знаходив опір, — зоставсь у силі, а вдруге в загальному консерватизмі родинного права. Українська жінка в XVI-XVII ст., не вважаючи на норми статуту, користувалась з широкої вільності і незалежності і в цьому мало відрізнялась од чоловіків. Вона вільна була обірати собі чоловіка. Зговір малолітніх, який існував за старих часів, в XVI ст. стався вже анахронізмом. Шлюбні звичаї XVI-XVII в.в. нагадують ті, що й зараз ми зустрічаємо в селян. Церковне вінчання не відіграло рішучої ролі і після вінчання раз-

¹⁾ «Przegląd historyczny». 1911.

у-раз цілі роки жили окремо. Тільки «акт весільний» був тим моментом, після якого починалося сумісне життя. Питання про придане і віно займає теж показне місце в розвідці О. І. Левицького. Тільки відносно їх можна було говорити про спільність майна, але вона продовжувалась, поки існував шлюбний союз. Умірав чоловік, вдова робилась повною власницею свого приданого і здобувала права заставної володілиці віна. Розводам на Україні присвячено мало не половину розвідки О. І. Левицького. Це пояснюється кількістю матеріалу, який пощастило знайти авторові. Практика розводів в багатьох випадках рішуче не збігалася з канонічними правилами і литовським статутом. Народня правосвідомість дивилась на шлюб, як на договір, який заключали і розривали з волі осіб, що договорювалися. При розводі подружжя при свідках давали один другому розвідні листи, які потім пред'являлися відповідному урядові. Судова практика по цих справах була різноманітна, і, виучуючи її, О. І. зібрав багатющий матеріал для історії українського родинного права. Взагалі розвідка О. І. Левицького — це цінне надбання для науки історії українського права, в тій його частині, яку найменш було досі досліджувано, себ-то в галузі звичаєвого права і його норм, що в житті частенько беруть перевагу над писаним правом.

VII.

29 січня (за ст. ст.) 1878 року О. І. Левицького було обрано на дійсного члена «Исторического Общества Нестора-Літописца»; Товариство це було засновано в 1873 р. при київському університеті і О. І. залишавсь його членом аж до самісінької своєї смерті. З 1885 р. його обірали скільки разів на члена Ради Товариства, а р. 1902, після смерті О. М. Лазаревського, обрано було його й на товариша Голови. Це обрання дуже втішило Ор. Ів. «Те, що мене обрано за товариша голови Товариства Нестора-Літописця, — пише він російською мовою до В. О. Яценка 23 жовтня 1902 року, — це для мене не аби-яке моральне задоволення, як почесна нагорода за мою 23-річну діяльність в цьому Товаристві, як одного з найгорливіших його членів. Звичайно, на цю посаду обірають професорів університету або духовної академії, і тільки мій попередник, небіжчик (3 березня 1902 р.) О. М. Лазаревський, становив виняток з цього правила. Мені подвійно легко зайняти цю посаду після такого знаменитого вченого і притому особисто мені дуже близької і дорогої людини».

Першу доповідь в засіданні Товариства О. І. Левицький зробив 23 квітня (за ст. ст.) 1878 р. про «Афанасія Филиповича ігумена бересть-литовського і його діяльність для захисту православ'я проти унії». На підставі документів київської археографічної комісії і матеріалів, що їх О. І. Левицький відшукав в архіві синодальної бібліотеки в Москві, він розказав біографію Филиповича, який одмовився пристати до унії і за це був розстріляний. Доповідь цю було надруковано в «Кіев. Унів. Извѣстіяхъ» в тім-же-таки 1878 році. Взагалі більшість доповідів О. І. Левицького друкувалися потім або в «Кіев. Старинѣ», або в «Чтеніяхъ Общества Нестора-

Літописця», або по інших часописах. Доповідь «О семейномъ бытѣ і брачномъ правѣ Юго-Западной Руси XVI-XVII ст.», що її він прочитав у 1888 р., було надруковано в «Русской Старинѣ» за цей рік.

Нераз О. І. Левицький виступав як промовець на урочистих засіданнях Товариства. Так у 1882 році прочитав він промову «Социніане въ Южной Руси», а в 1896 р. «Брестская унія 1596 г.» з приводу її трьохсотріччя.

Доповіді О. І. в Товаристві Нестора-Літописця розкладаються по роках нерівномірно. То він робив їх по скількись на рік, а часом бували роки, коли ми не зустрічаємо жадної доповіді. Р. 1882, окрім промови, він прочитав доповідь «Пророкъ-многовѣръ и судъ надъ нимъ въ Кіевѣ (1825-1833)»; в 1883 році — «Анна-Алоиза княжна Острожская»; в 1884 р. — «Черты соборнаго устройства западно-русской церкви в XVI-XVII в.в.»; в 1886 р. — про віршований переклад псалми на українську мову, що його О. І. Левицький знайшов в Житомирській міській книзі; в 1887 р. — «Изъ исторіи князей Вишневецкихъ»; в 1890 р. — «Какъ относились у насъ въ старину къ самоубійству» и «О древностяхъ Луцка»; в 1891 р. — «Настроение общества кіевской губерніи въ 1812 году» і «Изъ исторіи Кіева и Юго-Западнаго края въ 1811 и въ 1812 г.г.» на підставі давніх справ Київського Центрального Архіву; р. 1894. — «Изъ исторіи обычнаго права въ Юго-Западной Руси въ XVI ст.» — про звичай визволити засудженого на смертну кару, коли якась дівчина згоджувалася побратися з ним; р. 1895. — «О судьбѣ древнихъ актовыхъ книгъ и собраніи ихъ въ Центральныхъ Архивахъ»; в 1896 р. — «Афанасій Заруцкій, малорусскій панегиристъ конца XVII и начала XVIII ст.»; р. 1899. — «Эпизодъ изъ польскаго мятежа 1831 года»; р. 1900. — «Къ вопросу о польскомъ возстаніи въ Юго-Западномъ краѣ въ 1831 г.»; р. 1901. — «Черты семейно-юридическаго быта во второй половинѣ XVIII ст.» на підставі актових книг козацьких судів в XVII ст.; р. 1902 — «Исторія одного древняго Волинскаго храма (св. Іоанна Богослова въ г. Луцкѣ)»; р. 1905 — «О формахъ заключенія браковъ въ Юго-Западной Руси въ XVI-XVII в.» («браки шлюбные и нешлюбные»). Останню доповідь О. І. Левицького в «Обществѣ Нестора-Літописця» було прочитано в 1913 р., за рік перед усесвітньою війною. Це був його нарис «Юзефъ Дунаевскій, поміщикъ Сквирскаго уѣзда второй четверти XIX ст.».

В органі Товариства «Чтенія» О. І. Левицький рідко уміщував свої праці: в кн. V надруковано його «Луцкую Старину» — наслідок подорожи на Волинь напочатку 1880-х років; в XVII книзі знаходимо «Отчетъ объ осмотрѣ старинныхъ храмовъ въ г. Полтавѣ и въ м. м. Богачкѣ и Шишакахъ Миргородскаго уѣзда»; в XVIII — «Переписку съ Запорожьемъ (1763-1765)», а в XXIII-XXIV — «Юзефа Дунаевскаго». Ось і все.

На Волинь О. І. Левицький їздив трохи не що-літа за командированням од Комісії для розгляду давніх актів. В своїх подорожах він захоплював часом також і Поділля та Холмщину. Мета його подорожів була розшукувати нові історичні матеріали — їх він розшукав і зібрав силу-силенну, а разом з тим оглядати і обслідувати пам'ятки старовини. Ви-

учуючи Волинські актові книги, О. І. Левицький зробивсь найкращим знавцем Волини та її побуту.

Чимала частина його творів торкається так чи инакше Волини. Природня річ, що він, людина в молодші роки надто жвава, цікавився тими місцевостями, де відбувалися події, що їх істориком він був. В його «Волинських оповіданнях» зустрічаємо сторінки, які, без сумніву, списані з натури. Екскурсії на Волинь для О. І. Левицького, полтавця родом, були наче додатковий курс з історії стародавньої України, що її минуле життя він знав з актів так детально, що, коли-б міг якимось чудом перенестись в XVI-XVII в.в., то був-би почував себе, немов у добре знаній країні, серед знайомих людей.

Вперше поїхав Ор. Ів. на Волинь влітку 1882 р. Він проїздив три тижні, був дуже задоволений з подорожі, багато бачив, багато довідався нового, але страшенно стомивсь і не міг виконати цілком наміченого програму. Залишалася ще більша половина місцевостей, де він хотів побувати. «Зараз,— пише він до Яценків 6 липня 1882 р.,— я відчуваю страшенну потребу хоч трохи переварити цю масу вражень, а ще більше одпочити». В 1886 р. було призначено особливу комісію для історично-археологічних дослідів Мстиславового храма в м. Володимир-Волинському. До складу цієї комісії увійшли професори В. Б. Антонович, А. В. Прахов, а також і О. І. Левицький. Археологічні досліді було зроблено влітку 1886 і 1887 р.р. як в самій церкві, так і в інших місцях, причому на околиці міста в урочищі «Стара катедра» було відкрито низи старої камінної церкви в будівлі XII-XIII в. Це прокинуло в місцевих людях чималий інтерес до старовини і спричинилось до заснування в м. Володимир-Волинському православного брацтва імени фундатора міста вел. кн. Володимира ¹⁾. Членом цього брацтва зробивсь і Ор. Ів.; він узагалі дуже цікавивсь як історією міста Володимир-Волинського, так і історією Мстиславового храма. Вже весною 1886 р. Ор. Ів. працював над історією Володимир-Волинського ²⁾, а в 1892 р., коли минуло 9 років, відколи заведено на Волині православну єпархію, Володимирське Брацтво надрукувало окремим виданням дуже цінну розвідку О. І. Левицького «Историческое описание Владимиръ-Волинскаго Успенскаго храма, построеннаго въ половинѣ XII в. кн. Мстиславомъ Изяславовичемъ».

Влітку 1888 р. одбулася знову подоріж Ор. Ів. на Волинь і Поділля. Він здобув листа, що в одному монастирі переховується аж до півсотні

¹⁾ О. Л. Владимиръ-Волинское Братство (по поводу его первого годовичнаго отчета) «Кіев. Стар.» 1889 г. т. XXVI (іюль—августъ—сентябрь), стр. 287.

²⁾ В листі Ор. Ів. до Яценків 6 травня 1886 року читаємо: «пишу історію г. Владимира, въ виду предстоящей въ іюнь поѣздки туда для раскопокъ. Юзефовичъ охотится издать ее на счетъ комиссії, съ рисунками, и это еще болѣе подзадориваетъ меня въ моей работѣ. Да и предметъ очень для меня любопытный: я все рылся досель въ XVI-XVII в.в., а теперь приходится „обозрѣть“ історію города (и края) на всемъ пространствѣ отъ IX в. до нашихъ дней».

рукописів, що їх іще ніхто не бачив. Комісія командувала його, і він знову провів в подорожі півтора тижні ¹⁾.

Збереглася книжка записів, що їх робив Ор. Ів. підчас останньої з своїх подорожів на Волинь. Тут ми знаходимо чимало цікавого матеріялу і виписки з документів, списки книг, відомості про стародруки, малюнки, плани, що їх зробив од руки він сам, то-що. Ця книжка свідчить про той науковий інтерес, що його прокидала у Ор. Ів. його подорож по Волині і Поділля. Як уважно ставився він до збирання матеріялів підчас своєї подорожі, можна бачити з його статті в п'ятій книжці «Чтеній въ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», «Луцкая Старина», де розказано історію й сумну долю луцьких пам'яток давнини. Тоді ще чимало стояло їх величними руїнами, що їх тепер і сліду немає. Ор. Ів. пощастило на місці зібрати силу-силенну невідомих до того матеріялів про те, як монументальні пам'ятки навіть православної давнини в Луцьку систематично нищили з відому і благословенства тих, хто повинен був берегти їх, як народні святощі. Мова мовиться тут за православне духівництво.

В 1892 році О. І. Левицький знов був на Волині. В цьому році, як вже було вище наведено, святкувалося в м. Володимир-Волинському 900-річчя заснування православної єпископської катедри. Ор. Ів. був присутній на цьому святі й описав його в квітневій книжці «Кіевскої Старини» за 1892 рік в статті: «Юбилейныя торжества на Волини (Впечатлѣнія очевидца)».

Наукові подорожі О. І. Левицького не обмежувалися тільки Волинню і Поділлям. Полтавське єпархіальне начальство звернулось в 1901 р. до «Товариства Нестора-Літописця» у Києві за порадою в справі ремонту старої Спаської церкви в Полтаві. В травні того-ж-таки року для цього був виражений до Полтави Орест Іванович. Він оглянув не тільки Спаську церкву, ба й Воскресенську, Миколаївську, Стрітенську, Христо-Воздвиженський монастир.

Із Полтави О. І. Левицький поїхав до м. Багачки Миргородського повіту. Причет Різдво-Богородичної церкви в цьому містечкові прохав дозволу оновити старовинний іконостас, жертівник, горне місце і сінь над престолом. Полтавська духовна консисторія вдалася в цій справі до Товариства Нестора-Літописця, і О. І. Левицькому було доручено оглянути церкву й дати свій висновок, чи-ж можна задовольнити прохання причету без шкоди для археології. Переїзжаючи через м. Шишаки, О. І. уже з власної ініціативи оглянув обидві церкви, що існують в Шишаках—Христо-Рождественську і Преображенську. Огляди всіх церков було зроблено дуже детально, розказано історію кожної з них на підставі документів, описано

¹⁾ Довше він не міг залишатися на Волині, а мусів поспішати до Києва на відкриття пам'ятника Богданові Хмельницькому. Як діловод Археографічної Комісії (Комісія для перегляду давніх актів) О. І. Левицький увів до складу Комітету для будівлі пам'ятника. Історію пам'ятника він описав коротко в «Кіев. Стар.» 1888 р. т. 22 (книга VII), стор. 145-156, а докладніше в «Літературно-Науковому Віснику» 1913 р. кн. VI, стор. 467-485.

всі художні цінності в храмі, археологічні речі, написи, старовинні церковні книги, то-що.

В 1903 році О. І. Левицький знов побував у Полтаві, цим разом на святі відкриття пам'ятника І. П. Котляревському, яке відбулося 30 і 31 серпня. Там він прочитав привітання од Товариства Нестора-Літописця. Привітання було надруковано в газеті «Полтавській Вѣстникъ», передруковано в статті С. О. Єфремова «Праздникъ украинской интеллигенци»¹⁾, схвилювало й обурило тих членів Товариства, які вороже ставились до українства взагалі. «Пам'ятник Котляревському, — говорилося, між иншим, в привітанні, — це пам'ятник не йому одному, але й тому живому народньому слову, що в його творах здобуло вперше літературну обробку і зробилося виразом вищих духовних інтересів багатомільйонного плім'я». Треба мати на увазі, що незадовго до свята Котляревського, в Києві одбувся XI Археологічний З'їзд, який викликав гостру полеміку з приводу української мови і її допущення на з'їзді.

Тоді з'явилися ворожі до української мови статті проф. Т. Д. Флоринського, а на її оборону було написано статті В. Б. Антоновича, В. П. Науменка, К. П. Михальчука. Коли полеміка стихла, наспіло свято Котляревського і привітання на ньому від імени Товариства Нестора-Літописця, в якому підкреслювалося значіння української літературної мови.

Діло було так. Відкриття пам'ятника Котляревському було призначено на кінець серпня, коли в університеті ще були вакації і Товариство Нестора-Літописця ще не функціонувало. Голови Товариства проф. Н. П. Дашкевича не було в Києві. Не був у місті і секретар проф. М. Н. Ясинський. Прочувши, що я їду до Полтави на свято, І. М. Каманін, який був тоді за бібліотекаря Товариства, удався був до мене з пропозицією бути представником і Товариства на святі. Я охоче згодивсь, і І. М. Каманін надіслав мені на квартиру в той-же-таки день уповноваження і привітання, дуже коротеньке, в якому говорилося тільки, що Товариство вітає з відкриттям пам'ятника. І уповноваження і привітання підписав за голову проф. В. С. Іконіков, а за секретаря І. М. Каманін.

В поїзді, який ішов того вечора на Полтаву і був повний гостей, що їхали на свято, я зустрів О. І. Левицького, тодішнього товариша голови Товариства. Коли голова бував відсутній, він, звичайно, заступав його місце.

Коли О. І. Левицький довідався, що я їду на свято, як представник Товариства Нестора-Літописця, він був страшенно здивований тим, що про це не знає, хоч і був весь час у місті; як заступник голови, він сам їде на свято і думає, сказав він мені, од імени Товариства говорити привітання. О. І. був обурений таким поведженням з ним. Я йому тут-же в вагоні передав своє уповноваження і привітання і сказав, що я виступати не буду од імени Товариства: нехай виступає він, О. І. Левицький. Привітання О. І. рішуче забракував: з таким привітанням на святі соромно виступати, сказав він, треба скласти нове.

¹⁾ «Кіевская Старина», 1903 г. кн. X (сторінка 189-190).

В Полтаві О. І. Левицький зупинивсь у свого приятеля й товариша по університету І. Хв. Павловського на Пушкінській вулиці. Ввечері напередодні свята зібралися у І. Хв. Павловського і О. І. Левицького дехто з членів Товариства Нестора-Літописця. О. І. Левицький виробив текст привітання, яке члени-кияни й підписали. Проф. Д. І. Багалій, хоч і був присутній, але підписати odmовивсь, як не киянин. Другого дня на святі ми з О. І. сиділи поруч, і коли дійшла черга до Товариства Нестора-Літописця, то вийшов О. І. і, узявши мене за руку, повів за собою. Я теж вийшов на естраду. Привітання прочитав О. І. Левицький, як товариш голови Товариства. Я мовчав.

Коли повернулися ми до Києва і з'явилася стаття С. О. Єфремова, дійшли до мене чутки, що в Раді Товариства про мене говорять, наче-то я підробив привітання од Товариства Нестора і прочитав не те, що мені доручалося. Я звернувся до О. І. Левицького, щоб він з'ясував в Раді Товариства всю справу, як це було, і сказав, що не я, а він читав привітання. О. І. Левицький чомусь не зробив цього, хоч був присутній в Раді, де справа обговорювалася в мою відсутність. Старіші члени Ради, як професор М. Ф. Владимирський-Буданов, В. С. Іконніков, не надавали їй ваги і радили залишити справу без уваги; але молодші члени Ради, що ставилися до мене вороже, винесли справу на шпальти часопису «Кієвлянинъ», де фельетоніст «Неизвѣстный» висміював мене, як я підробив привітання і порушив довіру Товариства. Я написав листа до редакції, в якому дещо пояснив, що можна було, не чіпаючи О. І. Левицького та инш. осіб. Але газета замовчала це не через те, що вдовольнилась з мого листу: проф. В. С. Іконніков просив не роздухувати справу і редакція «Кієвлянина» припинила фельетони і усякю полеміку.

VIII.

В 1883 році, з ініціативи відомого збирача української старовини В. В. Тараловського і на підставі його колекції, проф. анатомії Київського Університету В. О. Бац розпочав був випускати в світ видання «Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи в біографіяхъ и портретахъ». Вийшов тільки перший випуск, який містить у собі 9 портретів і біографій виборних гетьманів і один портрет макарівського сотника Сави Туптала. Всі біографії написав В. Б. Антонович, окрім біографії Богдана Хмельницького, яка належить перу О. І. Левицького.

З першого січня 1882 р. в Києві почали видавати історичний журнал «Кієвская Старина». Ініціатива журналу належала В. Б. Антоновичеві і О. М. Лазаревському ще в 1878 р., а першим видавцем і редактором його був Ф. Г. Лебединцев ¹⁾. Журнал існував двадцять п'ять років, до 1907 р., коли був перейменований в «Україну» і в тому-ж році закrywсь навіки. Закриваючи свій орган, редакція мала повне право сказати так: «За чверть віку «Кієвская Старина» стала тією скарбницею, з якої тепер черпають

¹⁾ А. М. Лазаревскій. Какъ основалась «Кієвская Старина»? »Кієвск. Стар.» 1897, кн. III. Документи, замѣтки и извѣстія, стор. 63-64.

наукові багатства сучасні робітники на ниві науки та якою ще довго будуть користуватися нові покоління». «Кіевская Старина» протягом 25-ти років потроху завоювала собі становище українського органу, який всі визнавали за єдиний національний прапор, хоч і невеличкий, та проте привселюдно виставлений серед широких ланів Російської України¹⁾. Через те українська інтелігенція, особливо та, яка виховувалася в 1860-1880-х роках, до якої належав і О. І. Левицький, дуже дорожила своїм історичним журналом і справедливо надавала йому велику наукову і суспільну вагу. Через те будь-які хитання в стані журналу, чи то матеріальному, чи то залежному від політичних причин, будь-які поліпшення його чуло переживали усі ті, хто близько стояв до часопису, бо він їх об'єднував і додавав суспільний інтерес їх науковій праці. В 1887 р., завдяки хоробі Ф. Г. Лебединцева, журнал мало не закrywсь. Його вирятував, одначе, О. С. Лашкерич, один з представників українського руху 1860 років, який взяв на себе видання журналу. «Одержано врешті,—пише Ор. Ів. 17-го лютого 1888 р. Яценкові,—дозвіл на передачу «Кіевской Старини» новому редакторові, мойому доброму приятелеві. Приймаємо всі змісти засоби, щоб поліпшити видання. Вже приступили до друку першої книжки, яка може поспіє до 1-го березія. В ній буде і моя робота, аркушів п'ять. Хочу і наперед не покладати рук».

З О. І. Левицького справді був один з найголовніших прихильників «Кіевской Старини» і один з найпрацьовитіших співробітників цього журналу. Було-б дуже важко перелічити все те, що умістив О. І. в «Кіевской Старині». Візьмімо, наприклад, перший рік видання журналу, 1882-й. Вже в першій книжці зустрічаємо ми статтю О. І. Левицького «Южно-руссіє архієреи XVI-XVII в.в.», далі в 4-6 кн. знаходимо його «Социніанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси»; в 7-й кн. — «Пасѣка Богдана Хмельницького»; в 10-й кн. — «Путевыя замѣтки Н. Д. Иванишева»; в 11-й кн. — «Кієво-Выдубицькій перевозъ на Днѣпрѣ и его неожиданная политическая роль». Те-ж саме бачимо ми і в останньому році існування «Кіевской Старини». В 1906 р. в цьому журналі Ор. Ів. надрукував п'ять статтів і заміток. Майже всі доповіді, що їх робив О. І. Левицький в «Обществѣ Нестора-Лѣтописца», були потім надруковані в «Кіевской Старині». Матеріал, який давав він до цього журналу, був різноманітний. Тут знаходимо дрібнізамітки, рецензії, поясіння до документів, біографії, бібліографічні відзиви, великі розміром статті і нариси, як приміром, «Тревожные годы», або «Очерки народной жизни». Треба правду сказати: після О. М. Лазаревського, О. І. Левицький оддавав «Кіевск. Стар.» найбільше своїх літературних сил. Не треба забувати, що праця була даремна з матеріального боку. Журнал не мав змоги платити і не платив своїм співробітникам. Робота була цілком за-для ідеї. Вона виходила з глибокого наукового інтересу до історичної долі свого українського народу. Ор. Ів. Левицький був не тільки співробіт-

¹⁾ Коротеньку історію «Кіевской Старини» розказано в замітках «Од редакції» в I і X числах «України» за 1907 р. «Україна» 1907 р. кн. 1-ша стор. 4.

ником журналу. Він був за члена його редакції. На редакційних зібраннях я зустрічався з Ор. Ів., починаючи від 1891 р. і стежив за його роботою. Він завсіді з великим захопливим інтересом ставився до питання про чергову книжку «Київск. Старини», до матеріялів, які були в розпорядженні редакції, до статтів, які відповідали моментові (ювілей та т. инш.). Всі доручення по читанню та виправці статтів, що надсилалися до редакції, він брав на себе охоче і виконував це швидко і, звичайно, в строк. Бракувало редакції статтів, матеріялу для відділу «Замітки», не було в портфелі бібліографії, — Левицький охоче бравсь і за це і розшукував серед своїх величезних запасів цікаві документи для заміток або садився за статтю чи рецензію. До «Київскої Старини» він узагалі ставивсь дуже горливо. Як і О. М. Лазаревського, редакційний бік журналу далеко не задовольняв і О. І. Левицького. Відповідальна редакційна робота лежала на небіжчикові В. П. Науменкові, який, будиши редактором, ніякої платні за це не здобував, а був обтяжений педагогічною і суспільною роботою. Звичайно, в редакційному напрямку були хиби. Редактор не мав часу і спромоги звертати увагу на молоді наукові сили і притягати їх до часопису; людина дуже м'яка і делікатна, він не міг настоювати, щоб інші члени редакції виконували свої обов'язки. Все це хвилювало О. І. Левицького, і він не завсіді був стриманий і справедливий з приводу редакційних справ «Київскої Старини». Коли р. 1902 святкували 30-літній ювілей педагогічної діяльності В. П. Науменка, О. І. Левицький виступив з промовою, в якій нетактовно зачепив і редакційні хиби «Київскої Старини». Іншим особам довелося виправляти цю нетактовність, яка, без сумніву, була викликана любов'ю і горливістю О. І. до журналу, що його він справді-таки любив, надаючи йому не-аби-яку наукову і суспільну вагу. Коли р. 1907 «Київську Старину» було замінено «Україною», О. І. Левицький мало брав участі в цьому журналі. У числі за квітень він умістив одну тільки замітку українською мовою за підписом О. Л. «Дещо про українську прокламацію 1847 р.». В ній він розказав про листування з приводу цієї прокламації, що було надруковане в I числі «Вільного» за 1907 р. і про яку згадала «Україна». Невелику участь в «Україні» О. І. Левицький брав, треба гадати, через те, що журнал умирав природньою смертю. Працювати в ньому й підтримувати його не було охоти і інтересу. Новий час ставив на чергу і нові завдання, надавав і иншого характеру періодичним виданням.

IX.

Закриваючи з кінцем 1907 р. «Україну», редакція посилалася на те, що в Києві склалося «Українське Наукове Товариство», твердо вже стало на ноги і візьме на себе, звичайно, ролю оборонця всіх наукових потреб рідного краю. На голову Товариства був обраний проф. М. С. Грушевський, а на одного з товаришів голови О. І. Левицький. Товариство почало видавати свій науковий орган «Записки Українського Наукового Товариства в Києві». Ор. Ів. Левицький з перших-же часів існування Наукового Товари-

ства взяв у ньому досить енергійну участь: бував на його засіданнях, сам не раз читав доповіді і уміщував їх в «Записках» Товариства. 7 грудня 1908 р. він прочитав про «Невінчані шлюби на Україні в XVI-XVII столітті» — доповідь, яку було надруковано в III книзі «Записок»; в VIII книзі — було надруковано статтю П. О. Куліша «Українофиламъ» з передмовою О. І. Левицького; в IX — листи Лебединського ігумена Філотея Контаровського з передмовою О. І. Левицького; в X книзі — «Церковні справи на Запоріжжі в XVIII ст.»; в XII кн. (1913 р.) — про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. євангелію на просту мову.

В інших виданнях Українського Наукового Товариства, як «Україна», «Основа», «Український Науковий Збірник» ми також знаходимо статті О. І. Левицького. Науковий трьохмісячник «Україна» почав був виходити за редакцією проф. М. С. Грушевського і О. І. Левицького. Але це викликало страшне незадоволення. В травні 1914 року «Клубъ рускихъ націоналістівъ», який під той час займався виказами на різних діячів, що не поділяли їхніх поглядів, а особливо на українців, надіслав до газети «Новое Время» отаку телеграму: «Кіевское русское общество глубоко возмущено выступленіемъ секретаря Археографической Комиссии Ореста Левицкаго купно съ извѣстнымъ австрофиломъ М. Грушевскимъ въ изданіяхъ украинскаго научнаго общества сепаратистовъ».

На цю телеграму звернув увагу Ф. Ф. Трепов, що був тоді за генерал-губернатора київського — при ньому саме вважалася Комісія. О. І. Левицькому довелося зняти своє імення, як редактора, і під своїми статтями українською мовою він став підписуватись псевдонімом, переважно Л. Орленко (од річки Орель).

Окрім суто наукових, і в інших українських часописах О. І. Левицький брав участь. Так ми знаємо, що в педагогічному часопису «Світло» за 1912 рік було надруковано його нариса «Моя початкова школа»; в журналі «Правник» за 1918 рік, органі Українського Правничого Товариства в Києві, зустрічаємо його статтю «Суд над матерями-злочинницями в давній Україні». Але особливо близький за останніх років став він до журналу «Літературно-Науковий Вісник», коли він із Львова був перенесений до Києва. Ор. Ів. зробився членом його редакції і брав у часописі таку-ж саму гарячу участь, як колись у «Кіевской Старинѣ». Так продовжувалось до 1918 р. включно, аж поки в 1919 році журнал закотився зовсім.

До Української Академії Наук О. І. Левицький був призначений разом із тими чотирма академіками, які повинні були зробити перші кроки для організації Академії і обрати перших академіків. Призначений він був не на катедру історії по першому Відділу Академії, а по III-му Відділу — на катедру звичаєвого права, зважаючи на характер багатьох праць О. І. Левицького, котрі мають історично-побутовий зміст і дають цінні надбання для вивчення українського звичаєвого права.

В III Відділі Академії О. І. Левицький був за голову Відділу, стояв на чолі і керував «Постійною Комісією для вивчення звичаєвого права

України»¹⁾. Окрім того, до самісінької своєї смерти був він за голову Правничого Товариства, що існує при Українській Академії Наук, і якийсь час за голову Термінологічної Комісії, яка виробляє українську юридичну термінологію. Для цієї останньої участь у ній Ор. Ів. Левицького, поки він фактично міг працювати, була надзвичайно цінна й корисна. Знання сучасної народньої української живої мови і поряд з цим таке-ж саме знання й давньої побутової та правничої термінології, як наслідок вивчення давніх актів і правних документів, робило з Ор. Ів. Левицького особу, котра не мала, в цьому відношенні, собі рівної і яка була незамінна. Неможливість через хворобу й неміч, а далі—смерть, брати участь у роботі Термінологічної Комісії, звичайно, не могла відбитися інакше, як шкідливо на її роботі.

Спільне Зібрання Академії Наук обрало О. І. Левицького на Заступника свого Президента і він залишавсь на цій посаді аж до самісінької своєї смерти. Коли виїхав з Києва Президент Української Академії Наук акад. В. І. Вернадський, О. І. Левицький був за Президента.

О. І. Левицький був членом багатьох наукових установ. Він був почесним членом Полтавської Архівної Комісії і Київського Українського Правничого Товариства і дійсним членом Львівського Наукового Товариства імені Шевченка, Київського Українського Наукового Товариства, Історичного Товариства Нестора-Літописця, Київської Археографічної Комісії (Комісії для розгляду давніх актів), Московського Археологічного Товариства, Російського Географічного Товариства, Київського Товариства Охорони Пам'яток Старовини, Київського Правничого Товариства по Відділу Звичайного Права (з 1883 р.) та інших.

X.

Оглядаючи наукову діяльність О. І. Левицького, ми підкреслили скількись його самостійних наукових дослідів і розвідок (про літопис Самовидця, про соцініянство, про церковні, родинні відносини, то-що), які свідчать, що в особі Ореста Івановича наука мала талановитого й видатного дослідника. Його досліді й тепер не втратили своєї вартости й ваги, бо українська історична наука, взагалі посувалася наперед надто мляво. Але не в цих дослідях характерна риса О. І. Левицького, як історика і письменника. Його інтерес притягав, головним чином, побутовий бік давнього українського життя. Коли він пише про «Южно-руських архієреєвъ XVI-XVII в.», життєписа Ганни Алоізи княжни Острозької, про пророка многовіра або

¹⁾ Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р., стор. LXI-LXIII — Н. Н. Павлов-Сильванський. Краєведение и обычное право. «Краєведение» 1923. № 2, стор. 109-110. М. М. Павлов-Сильванський був в Академії найближчим й найпрацьовитішим співробітником О. І. Левицького з Комісії для вивчення звичаєвого права. Як співробітника, Ор. Ів. його дуже цінив і ставив високо. На жаль, скрутні обставини життя примусили М. М. Павлова-Сильванського в 1921 році покинути Київ і податися до Лубень.

Ганну Монтовт і «Тревожные годы», — всенькі свої зусилля він прикладає до того, щоб змалювати сучасні подіям обставини, і під його талановитим пером і люди давніх, далеких часів устають наче живі, і сучасне життя стає таке колоритне й мальовниче. Чимала частина творів О. І. Левицького — це низка побутових нарисів. Він бере акт, уривок акта або цілу низку документів і на підставі їх, строго додержуючись наукової правди, малює і людей і життя давно минулого. Іноді О. І. надає своїм нарисам белетристичної форми, заховуючи при цьому і старовинну сучасну мову. Частину його історичних оповідаць було видано й окремою книжкою, під назвою «Волинські оповідання». Тут ми знаходимо оповідання про Ганну Монтовт вельможного роду, яка спустилася на самісіньке дно громадського життя, причому автор дуже гарно малює сцену суду. В оповіданнях «Пашквіль» і «Превелебний сват» перед нами проходить родинне життя і родинні стосунки XVI-XVII в.в. і т. д.

Інтерес до вивчення давнього побуту приводив О. І. Левицького і до таких явищ, які були дуже цікаві з боку звичаєвого права. Ми вже бачили, як багато що-до цього дає розвідка О. І. Левицького «Черты семейнаго быта в Юго-Западной Руси въ XVI-XVII вв.». Є, напр., невеличка стаття О. І. Левицького «Старинныя воззрѣнія на самоубійство и отголосокъ ихъ въ народныхъ обычаяхъ Южной Руси» (Києв. Стар. 1891, XII). На думку автору, поняття про карність самогубства перейшли на Україну в народню масу з Західної Європи через магдебурзьке право і мали практичне значіння. В иншій теж невеличкій статті «Взглядъ на ремесло палача въ Старой Малороссіи» (Києв. Стар. 1899, XII, 390-398) О. І. Левицький доводить, що хоч українське законодавство (Магдебурзьке право, Литов. Статут) і признавало кару на смерть за велику кількість учинків, але в житті бувало не так: або винний платив «головцизну» тому, хто потерпів, або просто не знаходили ката. Відношення до цього останнього було цілком негативне: катів виганяли з суспільства, їх не пускали до церкви і вони були виключені з релігійного єднання. Таким чином, писаний закон і народня совість та правосвідомість різко в цьому розходилися.

Ще яскравіше це видно з звичая, за яким винний одержував помилування, коли котрась дівчина вибирала його собі за чоловіка (Києв. Стар. 1905, т. 88, стор 89). Коли засуджений на смертну кару відмовлявся од цього, його карали на горло. На думку О. І. Левицького, звичай цей перейшов на Україну теж із Західної Європи. Як широко він був розновсюджений, цього не можна сказати, бо в Правобережній Україні найменше заховалися актові книжки судів магістратських та ратушних. Вони-ж-бо найчастіш і пристосовували до суду місцеві звичаї.

Найбільш народні звичаї і народні правві поняття виявляються в декретах козацьких судів. Актові книги Полтавського і почасти інших козацьких судів і використовував О. І. Левицький у своїх «Очеркахъ народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII ст.» (Києв. Стар. 1901 р.).

Порядок і форми судочинства в козацьких судах визначалися надзвичайною простотою і патріархальністю, а в актових книгах помічається від-

сутність формалізму. Вони дуже прості змістом. Народня мова, якою писалися книги, ще більше наближує їх до життя. Вони являють собою неначе коротенькі стенограми. Писар дослівно записував промови учасників процесу, заховуючи майже різноманітні форми звертання до суду, до сторін і свідків. «Завдяки такому способу викладання, — пише О. І. Левицький, — актові книги козацьких судів мають у собі надзвичайну силу захватности: їми можна зачитуватися, як реально-художніми творами. Перед вами проходять наче-б живі люди XVII ст.; наче із фонографа чуєте ви їх справжні промови, почуваете наче-б-то дихання давно минулої старовини. І кого тільки нема в цій чарівній панорамі! Завдяки єдності суду, перед нами мигають живі тіні з різних верств тодішнього безсословного суспільства. Тут уся Малоросія за часи Самойловича і Мазепи, правда, в особі переважно ганебних своїх горожан. А і самі їх хиби і злочинства нерідко так саморідні, так різко відзначені характером того оригінального побуту і віку».

Для своїх «Очерковъ» О. І. Левицький вибирав такі справи, в яких розкривалися, по можливості, різноманітні сторони і прояви тодішнього життя. Він підійшов до цього матеріялу, як письменник, що цікавиться побутом, але самий характер судового матеріялу не дозволяв залишити його без уваги і з боку права. Ось через що його «Очерки» набувають значіння і для історії українського права взагалі, і для звичаєвого права зокрема і переважно.

В нарисі шостому мова мовиться про обвинувачення священника в убивстві. В звязку з цим Ор. Ів. торкається деяких особливостей процесу, бо обвинувачували особу духовну, а, за литовськими законами, вона підлягала виключно суду духовному. В нарисі сьомому маємо випадок, коли убивця був прикутий до труни своєї жертви. Про цей страшний звичай не говорять ані статут, ані Магдебурзьке право. Проф. М. Ф. Владимирський-Буданов уважав його за дуже давній, коли убивцю прив'язували до ноги забитого і так залишали до суду або до офіційного огляду убивства. На Україні цей звичай в XVII-XVIII ст. втратив уже свій правний характер і залишивсь у згоді з звичаєм, як непотрібний додаток до кари, яка загрожувала злочинцеві. Приковування до труни було знищено тільки в 1783 році розпорядженням гр. П. А. Румянцева, тодішнього правителя Лівобережної України.

Між карними справами козацьких судів мало не більшу частину займають справи про перелюб. Карали його січенням на майдані або, виставляючи злочинця коло ганебного стовпа, виганяючи його з міста чи то села, і в рідких тільки випадках накладаючи пеню. Перелюб мала народня свідомість за великий гріх. Через те кожен міг виступити на суді з обвинуваченням у справах перелюбу. Звичай дозволяв вистерегати підозрілих на місці вчинку і урізати їм поли білизни або одягу, щоб представити потім це «лице» до суду, бо воно мало значіння непорушного доводу.

Приклади, які ми витягли з «Очерковъ народної жизни», незаперечно свідчать про те, який багатий побутовий і правний матеріял використовував у них Ор. Ів., використовував притому цікаво, вміло і цілком науково. Беле-тристична форма, як було вказано вище, ані трохи не шкодила вартості

праць Ор. Ів. Левицького. Вони через те не втрачали значіння ані для історика, ані для правника, бо Ор. Ів. звертав увагу і на той бік, який залишавсь досі у тіні, на бік правничий. Через те він належить не тільки науці історії України, але й науці історії українського права, головним чином, в його звичаєвій формі. Тут його цінуватимуть і пам'ятатимуть за нього, як за одного з найсерйозніших і найталановитіших піонерів, які підготовлювали ґрунт для будівлі ще молодій науки — історії українського права.

Наприкінці свого життя Ор. Ів. Левицький власноручно переклав «Очерки народної жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII в.» на українську мову. Та надрукувати її було неможливо через сучасні тяжкі умови друку, і Ор. Ів. доручив охорону цього рукопису Українській Академії Наук.

Третьому-ж Відділові Академії (соціально-економічному), де він був за голову, Ор. Ів. подарував свою книгозбірню, свою збірку рукописів і стіл для писання. Усе це було перевезено до Академії під його власним доглядом, коли він в-останнє виїздив на Полтавщину, щоб звідтіля вже більш не повернутися.

XI.

Хто знав і бачив Ор. Ів. Левицького тільки за останніх років його життя, коли він почав вже немоцяти і хилитися до могили, той навряд чи зможе уявити собі, яка з нього була жвава, цікава людина в пору розцвіту його фізичних і інтелектуальних сил! Треба було бачити Ор. Ів. Левицького серед молоді або серед малих дітей. Зібралися вони, сидять похнюпившись, не знають, що робити. Ор. Ів. зразу сідає за роялю, коли тая є, підбирає мотив, налагоджує хор, починає якоїсь жартливої, веселої пісні, чи-то «Задумав дідошок, задумав женгись», чи-то «Купер'яна», — і всенької нудьги начеб-то й не було, всі захоплюються його запалом, починають співати, балакати, жартувати. А немає роялі — і так перебудеться. Ми вже знаємо, що з Ор. Ів. був музика в душі, він знав силу пісень і вмів їх співати. Рояля завсіди вабила його до себе, і сам він, бувало, сяде біля роялі і тихенько підбирає мелодії до народньої пісні, а то якогось церковного мотива, бо він страшенно любив церковні піснопіння, як про це ми вже були згадували вище. З юнацтвом Ор. Ів. мало зближавсь, був далекий від нього; почасти, він не розумів тих течій, що по-за межами національного, охоплювали молодь, почасти він сторонивсь од неї і через мотиви політичні, бо був певний, що це може заплутати його в якусь політичну справу, а він цього весь час і боявсь і цуравсь¹⁾. Тільки коли він бачив, що хтось цікавиться наукою,

¹⁾ В р. 1897, шукаючи вчительку для своїх старших дітей в Веприк, Ор. Ів. Левицький писав до свого першого тестя: «я собиралъ справки объ этой барышнѣ у моихъ знакомыхъ, знавшихъ ее близко въ бытность ея на курсахъ и отовсюду слышалъ самыя похвальныя о ней отзывы... Я и о том собралъ справки у ея знакомыхъ, о чемъ Вы меня предупреджали, т. е. насчетъ политическихъ убѣждений, и получилъ успокоительныя увѣренія, что она ничѣмъ не скомпрометирована и убѣжденій въполнѣ мирныхъ» (лист од 8 березня).

піснею, національним українським питанням (в давньому етнографічному розумінню), він увесь був тут, готовий і радий допомагати. Зате діти — ось де була його сфера. Він страшенно любив дітей. Якось у травні ми проходили в Кліві через Ботанічний садок. Був чудовий весняний день. Цвіли дерева. Ор. Ів. згадав те почуття, яке охопило його, коли в нього народивсь перший син. Це було в липні 1876 р. Він не міг сидіти вдома, побіг сюди, в Ботанічний садок. Йому хотілося розказати про своє щастя всім, всім: і цим людям, що проходили повз нього, і цим деревам, що, здається, всі спочували йому. Коли підросли власні діти Ор. Ів. і стали вже переходити в юнацтво, Ор. Ів. знайшов малих дітей у родині свого приятеля Н. В. Молчанівського й на них переніс був усеньку тую ніжність, якою повна була його душа, коли він бував серед малих дітей.

Ор. Ів. був інтересний і незамінний розмовник. Це приваблювало до нього людей, скоро зближало їх із ним і, треба сказати, багато допомагало йому і в житті і в наукових подорожах. Всі дивувалися, як Ор. Ів. міг бути в гарних стосунках з людьми різних станів і суспільних поглядів. Але це цілком зрозуміло, коли пригадати, що на ці відносини він дививсь більш з життєвого, ніж з принципового погляду. Тут він виступав більш як розмовник, ніж принциповий суспільний діяч. Наприкінці 1890-х років якось Ор. Ів. Левицький вкупі з О. М. Лазаревським і Н. В. Шугуровим поїхали до Полтави. Зупинилися вони в давнього приятеля О. М. Лазаревського присяжного повіреного П. Г. Васькова і прогостювали там щось із тиждень. Тут був і огляд Полтави, і старі спомини Ор. Ів., і співи, і гулянки за город, і веселі розмови вдома. Ор. Ів. надовго залишив по собі пам'ять бажаного гостя.

Раз я побачив у Ор. Ів. в бібліотеці «Тератургіму» Афанасія Кальнофойського, видану 1638 року. Книга ця, як відомо, дуже рідка.

— Звідки Ви дістали її? — запитав я.

— А це мені один ксьондз на Волині подарував — одповів, Ор. Ів., — Ось бачите. — Він показав мені напис, зроблений його власною рукою: «Дедеркалы 25 іюня 1882 года».

— Я побачив цю книгу в бібліотеці в ксьондза і став просити, щоб він подарував її мені. Ксьондз не хотів і вагався. Прогостив я в Дедеркалах день, другий. Часто бачилися ми з ксьондзом і час нам минав весело. На прощання був гарний обід, випили добре. Коли я вже садивсь у візок, щоб їхати до міста — бачу ксьондз вийшов на хвилину і несе щось завинене в папір. «Нате, — каже, — це за те, що ви такий хороший чоловік. Тільки розгорніть папір не раніш, як приїдете до міста».

— Я пообіцяв і додержав свого слова, — додав Ор. Ів. В Луцьку я розгорнув пакунок і здивувався: в пакунку була «Тератургіма» Кальнофойського. Ось як потрапила до мене ця рідка книга.

Ор. Ів. ніколи не цуравсь представників духовної класи, із якої він вийшов і постійно піддержував звязки з ними. Серед духівництва він багато мав знайомих і багато заводив нових знайомств підчас своїх подорожів по Волині, Поділля і Полтавщині. Приїхавши до якого-небудь села, він перш

за все звертався до священника. Знаючи гарно побут духівництва, маючи великі звязки серед осіб духовних, до архіреїв включно, Ор. Ів. був завсіди бажаним гостем. Це не значило, одначе, що він не бачив хиб у духівництві. В його «Луцькій Старині» багато достається православному духівництву за недбайливість що-до охорони пам'яток старовини.

Ор. Ів. не був професором або патентованим вченим, але він придбав собі популярне ім'я видатного знавця історії України. Через те багато людей удавалося до нього по пораду або по вказівки в наукових справах. Треба було О. М. Лазаревському для його роботи мати справку про Литовський статут і його пристосування до духівниць (тестаментів), він удався до Левицького, і той зробив йому вказівки на 6 духівниць першої половини XVIII ст. в документах Луцького брацтва [(Памятники т. I отд. I) ¹]. Відомий автор популярної історії України-Руси звертався до Ор. Ів. Левицького, щоб той визначив дійсність портрета гетьмана Мазепи ²). Відповіді О. І. Левицького на листа Аркасового ми не знаємо. А втім, в паперах його залишилися замітки, з яких видно, що О. І. Левицький зібрав більш-менш докладні відомості в справі, яка цікавила М. М. Аркаса, і надіслав їх йому 11 листопаду 1905 р.

Не на всі, проте, запити відповідав О. І. Левицький. До нього частенько зверталися по вказівки й пораду і ті, що домагалися шляхетських прав на підставі давніх документів. Здебільша, це були люди військові. Ор. Ів. завсіди нервово ставився до таких запитань і залишав їх, звичайно, без відповіді. На цьому ґрунті сталася у нього і курйозна помилка. В Київ до 14 саперного батальйону був призначений молодий старшина В. Л. Модзалевський, який цікавився родослов'ями. По допомогу він удався до Ор. Ів. Левицького, але

¹) Лист О. М. Лазаревського 13/г (рік невідомий): «Дорогой Орестъ Ивановичъ! Будьте добры, скажите мнѣ: нѣтъ ли въ напечатанныхъ изданіяхъ Комиссіи духовныхъ завѣщаній, писанныхъ при дѣйствіи Литовскаго статута. Мнѣ очень нужно знать практику примѣненія Литовскаго статута къ духовнымъ завѣщаніямъ. Вѣроятно, Вы помните и можете указать.

Засимъ, пожалуйста, при случаѣ, доставьте тотъ томъ рукописей моихъ, гдѣ борзенскія городскія книги. Очень мнѣ онъ нуженъ.

А почему Вы не упомянули о пирятинской городской книгѣ изъ бібліотеки Коллегии Галагана. Она не должна погибнуть. Весь Вашъ А. Лазаревскій».

²) Лист Миколи Миколовича Аркаса з Миколайова 26 серпня 1905 р. «Високоповажний добродію, Оресте Івановичу! Вибачайте, що, незнайомий, звертаюсь до Вас з цим листом, але роблю це по раді шановного С. Х. Чикаленка, до котрого звернувся з питанням моїм, ось яким: „Я почав писати коротеньку популярну історію України, ілюстровану, у 3 рази просторішу, ніж, як Ви мабуть знаєте, історію України-Руси О. Барвінського у Львові, у ній більш 200 ілюстрацій у тексті. Тепер я довів цю працю до часів Мазепи і ніде не можу знайти певного портрета цього гетьмана; якось мелькнуло у часописах, що десь у Харківськім повіті хтось знайшов дійсний портрет Мазепи; чи не знаєте Ви, вельмишановний добродію, де дістати фотографію з нього, а якщо ні — то який з досі друкованих портретів радитимите помістити у історії. Ще раз прошу пробачити мені, що одірвав дорогий Вам час листом своїм, але роблю це певний, що матиму од Вас бажану відповідь і що Ви дасте мені можливість розібратися у купі несхожих один на одного портретів Мазепи. З великим поваженням щиро прихильний і повсякчас готовий до послуг Ваших, М. Аркас“.

той зустрів його холодненько і поставивсь до нього, як до звичайного військового, що шукає дворянства. Щоб позбутися його, він направив В. Л. Модзалевського до мене. Згодом Ор. Ів. дуже зблизивсь із ним і відогравав не аби-яку ролю в родинному житті В. Л. Модзалевського, той звав його, навіть, «бать». З В. Л. Модзалевського вийшов, як відомо, не аби-який український архівіст і дослідник української історії.

З О. І. Левицьким я зазнайомивсь у листопаді 1890 р., коли, закінчивши Дорпатський Університет, тоді ще німецький, я приїхав до Київа, щоб працювати науково і, коли буде можливо, тут оселитися. Ми зустрілися з ним уперше в одну з субіт у О. М. Лазаревського. Там було чимало народу, що мав те чи инше відношення до «Кіевскої Старини». Найбільше вражіння тоді справили на мене П. Г. Житецький і О. І. Левицький (В. Б. Антоновича не було), перший — своїм великим розумом, сміливими і несподіваними аналогіями; О. І. Левицький — цікавістю свого оповідання. Я читав тоді вже деякі твори О. І. Левицького, і тепер, звичайно, інтерес до їх автора захоплював мене, тим більш, що й сам хазяїн, помітно було, з великою увагою ставився до О. І. Левицького. Це моє вражіння було цілком правдиве. З О. І. була людина завсіди близька до родини О. М. Лазаревського, як до його смерті в 1902 р., так і потім. Не одного разу доводилося мені чути од О. М. Лазаревського гарячі слова на користь О. І. Левицького. «Люблю-сь, Ореста» — додавав він звичайно.

Після першої зустрічі, ми частенько бачилися з О. І. Левицьким і в редакційних зібраннях «Кіевскої Старини», і у О. М. Лазаревського, і на журфіксах у відомого діяча музею української старовини і музею Шевченка — В. В. Тарановського. Журфікси ці відбувалися взімку що-двох тижнів. Брат В. В. Тарановського у-других, відомий київський цензор Б. М. Юзефович, що за нього ми вже були згадували вище, звав їх, жаргуючи, «Мазепині суботи». Але політичного в цих зібраннях аж ніяк не було; один однісінький раз вирішено було клопотатися перед генерал-губернатором Ігнатєвим про дозвіл на прилюдну панахиду по Т. Г. Шевченкові у Софійському соборі. Клопотавсь за це В. В. Тарановський. Панахиду було дозволено, але щоб не оголошувати про це в газетах. Це було в середині 1890 років. Людей на панахиді було багато.

Інтереси зібрань у В. В. Тарановського були переважно літературні, культурні, а розмови часом мали і чисто обивательський характер. Гурток гостей складався виключно із співробітників «Кіевскої Старини» або осіб, які близько стояли до неї. Сам хазяїн не закликав гостей на ці суботи з своєї волі. Коли одного разу він захтів був запросити О. Я. Кониського, це не було йому дозволено. Жінок на цих зібраннях теж не бувало. Закінчувалися вони завсіди доброю вечерею з хорошою випивкою і затягалися геть-аж за північ, бо, зважаючи на звичай В. В. Тарановського обідати щось близько 8-ої год. вечера, збиралися пізенько. О. І. Левицький ніколи не пропускав цих вечірок, завсіди бував на них, і я пам'ятаю його як цікавого оповідача і розмовника, бо багато знав він і умів розказати і про старовину, і про сучасне життя в тих освітніх колах, де бував О. І., і про літературні відносини у Київі серед українства.

Щоб знати Ор. Ів., як оповідача, треба було раз-другий походити з ним в екскурсії по Києву.

Я чув трьох видатних керівників наукових екскурсій по Києву — В. Б. Антоновича, П. Г. Житецького і Ор. Ів. Левицького. Таких, як вони, вже нема і не буде. Ніхто з сучасних знавців Києва не може порівнятися з ними. Давній Київ у них — це була ціла історія України, ілюстрована живими пам'ятниками старовини. Для цього потрібне було велике знання історичних подій, їх значіння і сили. І в оповіданнях Антоновича, Житецького і Левицького давній Київ — це був цілий історичний світогляд, який мав за ґрунт народне життя в його минулому. Колись Ор. Ів. Левицький показував, в моїй присутності, Софійський собор невеличкому гурткові екскурсантів. Дійшли до куп'ятицької ікони Божої Матері. Він розказав про куп'ятицький монастир, що був у Пинському повіті, про Афанасія Кальнофойського і його оповідання про ікону, про боротьбу уніятів з православними за монастир і про те, яким чином ікона попала в Київ — і перед слухачами повставали, наче живі, образи минулого та вперта релігійна боротьба, її зміст і напрямок, і мирна ікона, що стоїть у Софійському соборі — поветавала в новому історичному розумінню народньо-релігійного прапору для боротьби. Слухачі не тільки бачили пам'ятник мистецтва, ба й розуміли його історичну вагу.

За свого життя Ор. Ів. Левицький водив по Києву чимало екскурсій. Водив він гостей в 1888 р., коли з'їхалися вони до Києва підчас святкування 900-річчя прийняття християнства і відкриття пам'ятника Богданові Хмельницькому. Водив він по Києву і членів XI Археологічного З'їзду, що в 1899 р. засідав у Києві. Ми не кажемо вже про малі екскурсії педагогічного значіння, які що-року приїздили до Києва, в них брали участь учні середніх шкіл. В 1912 р., наприклад, приїздила петербурзька жіноча гімназія М. Н. Стоюніної, що згодом дякувала О. І. Левицькому за ту допомогу, яку він зробив їй, показуючи Київ.

Любов до Києва у О. І. Левицького не була явище випадкове. Вона виходила з історичного світогляду, де Київ в українському культурному життю посідав завжди центральне місце. Вихованням своїм Ор. Ів. був, як ми знаємо, українець-народник. І в дитинстві він близько стояв до народу, і в свої студентські роки він цікавився народнім життям, збирав пам'ятки народньої творчості і старовини, працював і хотів працювати на користь своєму рідному народові. Центром українського культурного руху був завжди Київ, як історичний осередок. Через те Ор. Ів. був органічно зв'язаний із Києвом своїм життям і вихованням, не кажучи вже про різні інтимні переживання і відносини. Вони теж були зв'язані з Києвом. Адже тут пройшли кращі роки його довголітнього життя.

Орестові Івановичеві довелося переживати всенький час таку-ж трагедію, яку переживала й сила інших свідомих українців: щоб зберегти своє офіційне становище вчителя гімназії і діловода Комісії, він мусів критися з своїм українством. Такий був тоді час. Одного разу прийшов він на вечір до В. В. Тарановського, страшенно обурений, прямо з обіда в куратора

шкільної округи В. В. Вельямінова-Зернова, що був за голову Комісії для розгляду давніх актів. Там зайшла мова про існування українофільських течій серед учительства, і один з професорів-класиків, який мостився бути директором першої гімназії, розвивав ідею, щоб перевести всіх учителів-українців до Великої Росії, а на Україну призначати виключно великоросів. З В. В. Вельямінова-Зернова був великий пан і стояв він вище над подібні лукаві обивательські проекти. Він тільки розсміявся, вислухавши пропозицію київського професора. Але чому було не здійснитися і цьому проекту, коли був уже відомий указ 1876 р.? І Ор. Ів. хвилювався і в ці хвилини він обурювався на клятих «кацапів». Але з нього не був шовініст, і ніколи й піде не висловлював він свого ворожого відношення до великоросів.

Переслідування українства з боку російського уряду не могло, як ми бачили, не відбитися і на житті Ор. Ів. З природи людина полохлива, Ор. Ів. Левицький більше може, ніж хто-небудь і чим потрібно було, одходив од українського суспільного життя, вийшов із Старої Громади, забороняв писати до себе по-українськи. Але він завсіди заховував у собі вогонь живий, і, коли обставини мінялися, він роздмухував цей вогонь і являвся перед нами тим, яким завсіди був у душі — щирим прихильником і робітником на користь широкого культурного розвитку українського народу.

Коли почався релігійний рух серед українського громадянства, О. І. Левицький прилучився до нього. Це цілком зрозуміло. З О. І. була людина релігійна¹⁾. Обряди цікавили його мало. Його цікавила народня мова в церкві. Цілковито переконаний, що це потрібно, він свого часу брав участь у перекладі святого письма на українську народню мову. За останніх років свого життя О. І. записався й до української парафії Софійського собору.

— Нащо це ви зробили? Нащо покинули свою Маріїнсько-Благовіщенську парафію? — запитала його одна приятелька.

— Помру — одпіватимуть по-нашому, по-українському і святе письмо прочитають надо мною рідною мовою.

— Не все одно? Чи-ж варто, щоб за-для цього тягли вас так далеко?

— Варто, — гаряче і хвилюючись одповів Ор. Ів. І замовк. Видко було, що це було його душевне, глибоке питання, якого він не хотів, щоб торкалися шуткуючи.

В 1921 р. Ор. Ів. Левицький був на престольному святі в св. Софії 8-21 вересня. До нього поставилися з великою повагою, закликали на церковну трапезу, посадовили на почесне місце. О. І. був з усього цього дуже задоволений, а головне — з церковної відправи українською мовою і того настрою, який він бачив і в церкві і навколо себе. На нього все це надовго справило велике вражіння і він поїхав на село з вірою в те, що українська народня мова запанує в церкві.

¹⁾ В листі з 2 квітня 1894 р. Ор. Ів. писав до В. О. Яценка: «Дѣти обѣщали мнѣ почаще писать, по крайней мѣрѣ, въ первое время. Напоминайте имъ объ этомъ. Пусть аккуратно ходятъ въ церковь. Помимо исполненія христіанскаго долга, имъ это необходимо для практическаго озвакомленія съ богослуженіемъ, а они въ этомъ очень несвѣдущи».

Помер він далеко від Київа, на Полтавщині. Його одпівали не в Софійському соборі, як він бажав, а в бідній сільській церкві. Але сталося так, що одпівання було українською мовою і над ним в-останнє по-рідному читали святе письмо, яке він свого часу перекладав.

Перед смертю Ор. Ів. дуже хотів повернутися до Київа, чекав тільки теплих днів. Отже, не судилося.

Ореста Івановича поховали в селі Митлашівці Золотоносського повіту, недалеко Драбова, на цвинтарі коло церкви.

В Київі пройшло все, можна сказати, життя Ор. Ів. Левицького і його громадська робота, і треба гадати, згодом, українське громадянство спроможеться перенести до Київа і його труну.

Академик Николай Василенко.

Список праць академіка О. І. Левицького

в хронологічному порядку.

З доручення Постійної Комісії для вивчення народнього права на Україні при Українській Академії Наук склав співробітник Комісії О. М. Сімзен-Сичевський¹⁾,

I. Надрукованих російською мовою:

- 1874 р. 1) Очеркъ внутренней исторіи Малороссіи во второй половинѣ XVII вѣка. Выпускъ первый. «Кіев. Университ. Извѣстія». 1874 р. III, IV, V, VI, VII і XI. Окрема відбитка, ст. 125.
- 1875 р. 2) Секта шалапутовъ в южной Полтавщинѣ. Рефератъ, читанный в Юго-Зап. Отд. Географич. Общества въ Кіевѣ. Часопис «Кіевскій Телеграфъ», 1875 р.
- 1878 р. 3) Афанасій Филипповичъ, игуменъ Брестъ-Литовскій, и его дѣятельность въ защиту православія противъ уніи. «Кіев. Унив. Извѣстія», 1878 р. V. Окрема відбитка, стор. 30.
- 4) Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца. Вступна студія до виданої Київ. Археогр. Комісією, під редакцією О. Левицького «Лѣтописи Самовидца по новооткрытымъ спискамъ». Київ, 1878 р., стор. XVIII—76.
- 1880 р. 5) О семейныхъ отношеніяхъ въ Юго-Зап. Руси въ XVI-XVII вѣкахъ. «Русская Старина», 1880 р., кн. XI, стор. 549-574.
- 1882 р. 6) Южно-русскіе архіереи XVI-XVII вѣковъ. «Кіевская Старина», 1882 р., кн. I, стор. 49-100.
- 7) Социніанство въ Польши и Юго-Зап. Руси. Там-же, кн. IV-VI, стор. 25-57, 193-224, 401-432. Окрема відбитка, стор. 95.
- 8) Пасѣка Богдана Хмельницкаго. Там-же, кн. VII, стор. 171-194.
- 9) Путевыя замѣтки Н. Д. Иванішева. Там-же, кн. X, стор. 79-88.
- 10) Кіево-Выдубецкій перевозъ на Днѣпрѣ и его нежданная политическая роль. Там-же, кн. XI, стор. 368-372.
- 1883 р. 11) Богданъ Хмельницкій. Биограф. очеркъ. «Историч. дѣятели Юго-Зап. Россіи въ біографіяхъ и портретахъ» Выпускъ I, сост. проф. Антоновичъ и Бець. Кіевъ, 1883 г., стор. 6-25.
- 12) Изданный Кіевск. Археограф. Комиссіей, подъ редакціей О. І. Левицькаго, 6-й томъ I части Архива Юго-Зап. Россіи: «Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Зап. Россіи», стор. 938.
- 13) Необыкновенная ярмарка. «Кіевская Старина», 1883 р., кн. IX-X, стор. 301-309.

¹⁾ Після О. І. Левицького повного списку його творів не залишилося. Не залишилося також повного списку і всіх видань, в яких друкував свої твори О. І. Левицький. Доводилося самому О. М. Сімзену-Сичевському їх розшукувати. Через те й у цьому списку можуть бути деякі прогалини.

Примітка Редакції.

- 14) Анна-Алоиза, княжна Острожская. Там-же, кн. XI, стор. 329-373.
15) Опись актовой книги Киевск. Центр. Архива № 2036. 1883 р.
- 1884 р. 16) Рецензія на «Указатель къ изданіямъ Киевск. Археолог. Комисіи т. 2, Имена географическія. Составилъ И. П. Новицкій». Там-же, 1884 р., кн. 7, стор. 509-511.
17) Основные черты внутренняго строя Западно-русской церкви въ XVI и XVII вѣкахъ. Там-же, 1884 р., кн. VIII, стор. 627-654.
18) Внутреннее состояніе Западно-русской церкви въ Польско-Литовскомъ Государствѣ въ концѣ XVI в. и Уніа. Вступна студія до видавого К. Археогр. Комисією, під редакцію О. Левицького і нимъ зібраного 6-го тому I-шої частини «Архива Юго-Зап. Россіи». Окрема відбитка, стор. 1-108.
19) Волынская бивальщина. Киевск. Старина. 1884 р. I, стор. 165-168.
20) Рецензія на кн. «Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографической Комиссіей, томъ 8, СПб. 1884 г.». Там-же 1884 р. X, стор. 328-330.
21) Опись актовой книги Киевскаго Центрального Архива № 17. 1884 р.
22) Опись актовой книги Киевскаго Центрального Архива № 2038. 1884 р.
- 1885 р. 23) Кирилл Терлецкій, епископъ Лудкій и Острожскій. Исторично-біографічний нарис, з його портретом. «Памятники Русской Старины въ западныхъ губерніяхъ, издаваемые П. Н. Батюшковымъ, выпускъ VIII, Холмская Русь», 1885 р. стор. 308-341.
24) Ипатій Потѣй, Киевскій Уніатскій Митрополитъ. Такой-же нарис з портретом. Там-же, вып. VIII, 1885 р., стор. 342-374.
25) Пророкъ Многовѣръ и судъ надъ нимъ въ Киевѣ. 1825-1833 г.г. «Киевская Старина», 1885 р., кн. 5, стор. 79-106.
26) Рецензія на кн. «Памятники Русской Старины въ западныхъ губерніяхъ, издаваемые П. Н. Батюшковымъ, вып. VII, Холмская Русь». Там-же, кн. VI, стор. 307-314.
27) Опись актовой книги Киевскаго Центрального Архива № 2039. 1885 р.
- 1886 р. 28) Двѣ малорусскія оды изъ эпохи Наполеоновскихъ войнъ. «Киевская Старина», 1886 р., кн. I, стор. 187-195.
29) Находка въ области старинной южно-русской письменности. Там-же, кн. III, стор. 598-601.
30) По поводу турецкихъ анекдотовъ въ Украинской народной словесности. Там-же, кн. X, стор. 388-391.
31) Черниговскія Губернскія Вѣдомости на нынѣшній годъ и новыя въ нихъ историко-этнографическія матеріалы. Там-же, 1886 р., кн. VIII, стор. 746-754.
- 1887 р. 32) Отголоски Польско-Украинской борьбы XVII стол. въ мелочахъ будничной жизни. «Киевск. Стар.» 1887 р., кн. III, стор. 575-579.
33) Рецензія на кн. «Poczet rodów w wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku», Бонецкого. Там-же, кн. 6-7, стор. 523-526.
34) Потемкинъ и черноморцы. Там-же, кн. 9, стор. 185-190.
35) Панская «пыха». Там-же, кн. IX, стор. 195-196.
36) Рецензія на «Историческіе очерки сель Конотопскаго уѣзда» О. М. Лазаревскаго. Там-же, кн. 10, стор. 368-369.
37) Волынская бивальщина. Там-же, кн. X, стор. 384-387.
38) Раина Могилянка, княжна Вишневецкая (къ портрету). Там-же, кн. XI, стор. 1-10.
39) Къ вопросу о южно-русскихъ апокрифахъ. Там-же, кн. XII, стор. 775-779.
- 1888 р. 40) Ганна Монтовтъ, историко-бытовой очеркъ изъ жизни волынскаго дворянства XVI стол. «Киевск. Старина», 1888 р., кн. I, стор. 94-161.
41) Памятникъ Богдану Хмельницкому, историческій очеркъ его сооруженія. Там-же, кн. VII, стор. 145-156.
42) Два документа изъ эпохи Богдана Хмельницкаго. Там-же, стор. 14-18.
43) Богданъ Хмельницкій и неблагодарная исторія. Там-же, кн. XI, стор. 395-400.
44) Опись актовой книги Киевск. Центр. Архива № 2044. 1888 р.

- 1889 р. 45) Рождественская вирша въ спискѣ XVIII стол «Кіевск. Стар.», 1889 р., кн. I, стор. 242-244.
- 46) Рецензія на книгу «Богданъ Хмельницкій. Историческая повѣсть для юношества О. И. Роговой». Там-же, кн. II, стор. 521-526.
- 47) Очерки стариннаго быта Волини и Украины. 1. Пасквиль и судъ. Там-же, кн. IV, стор. 92-123. Окрема відбитка, стор. 82.
- 48) Владиміро-Волынское братство — по поводу его перваго годичнаго отчета. Там-же, кн. VII, стор. 285-291.
- 49) Заботы Петра I объ овцеводствѣ въ Малороссіи. Там-же, кн. X, стор. 79-182.
- 50) Пропавшія рукописи Н. И. Костомарова. Там-же, кн. X, стор. 183-184.
- 51) Очерки стариннаго быта Волини и Украины. 2. Матери-преступницы. Там-же, кн. XI, стор. 350-368.
- 52) Опись актовой книги Кіевск. Центр. Архива № 2045. 1889 р.
- 1890 р. 53) Неудачная археологическая экскурсія Н. Д. Иванюшева. «Кіевск. Стар.», 1890 р., кн. III, стор. 533-537.
- 54) Письмо и стихи Варлаама Ясинскаго. Там-же, кн. III, стор. 537-539.
- 55) Пасхальная вирша въ спискѣ XVIII вѣка. Там-же, кн. V, стор. 375-377.
- 56) Автобіографическая «сказка» Малороссійскаго лѣтописателя Стефана Лукомскаго. Там-же, кн. IX, стор. 477-485.
- 57) Транспортъ вещей царя Петра I, арестованный на Волини въ 1701 г. Там-же, кн. X, стор. 143-147.
- 58) Опись актовой книги Кіевск. Центр. Архива № 2047. 1890 р.
- 1891 р. 59) Луцкая старина. «Чтенія въ Истор. О-вѣ Нестора-Лѣтописца», стор. 51-90, кн. V, отд. III. 1891 р. Окрема відбитка, стор. 87.
- 60) Къ исторіи водворенія въ Кіевѣ униі. Там-же, отд. III, стор. 137-143.
- 61) Очерки стариннаго быта Волини и Украины. 3. Превелебный сватъ. «Кіевск. Старина», 1891 р., кн. I і II, стор. 19-39, 269-280. Окрема відбитка, стор. 32.
- 62) Письмо Петра I къ коронному гетману Ад. Сенявскому о Полтавской побѣдѣ. Там-же, кн. I, стор. 162-164.
- 63) «Слезорыдающее» прошеніе малороссійскаго «дидаскала». Там-же, кн. IX, стор. 489-491.
- 64) Тревожные годы. Очеркъ изъ общественной и политической жизни Кіева и Юго-Зап. края въ 1811-1812 г.г. Там-же, кн. X і XI, стор. 1-21, 169-194.
- 65) Старинныя воззрѣнія на самоубійство и отголоски ихъ въ народныхъ обычаяхъ Южной Руси Там-же, кн. XII, стор. 345-360. Окрема відбитка, стор. 16. 1892 р.
- 66) Опись актовой книги Кіевск. Центр. Архива № 2050. 1891 р.
- 1892 р. 67) Историческое описаніе Владиміро-Волынскаго Успенскаго храма, построеннаго въ половинѣ XII вѣка княземъ Мстиславомъ Изяславичемъ. Окрема видання з малюнками. Стор. 132.
- 68) Юбилейныя празднества на Волини по случаю 900-лѣтія ея крещенія; впечатлѣнія очевидца. «Кіевская Старина», 1892 р., кн. VI, стор. I-IV.
- 69) Къ исторіи Владиміро-Волынскаго базилианскаго училища. Там-же, кн. X, стор. 121-122.
- 70) Интересный приказъ о благопристойности духовенства въ началѣ прошлаго вѣка. 1724 р. Там-же, кн. XI, стор. 300-301.
- 71) Тревожные годы. Очерки изъ общественной и политической жизни Кіева и Юго-Зап. края въ 1811-1812 г.г. Там-же, 1892 р., кн. XI-XII, стор. 188-212, 347-360. Окрема відбитка, стор. 95.
- 72) Опись актовой книги Кіевск. Центр. Архива № 2048. 1892 р.
- 1893 р. 73) Пятидесятилѣтіе Кіевской Комиссіи для разбора древнихъ актовъ (1843-1893 г.). Историческая записка о ея дѣятельности. Видання Комисіи, 140 стор.
- 74) Судъ Божій надъ епископомъ. (Историч. легенда XVII ст. вирши). «Кіевская Старина», 1893 р., кн. I-II-III, стор. 485-492.

- 75) Письмо Платона Лукашевича къ генераль-губернатору Д. Г. Бибикову. Там-же, кн. III, стор. 339-346.
- 76) Бердичевская ярмарка. Изъ воспоминаній шляхтича, относящихся къ 1823 г. Там-же, кн. VI, стор. 428-458.
- 1894 р. 77) Союзники Наполеона на Волыни въ 1812 г. «Кіев. Стар.», кн. I, стор. 134-135.
- 78) Археологическія экскурсіи Т. Г. Шевченка въ 1845-1846 гг. Там-же, кн. II, стор. 231-244.
- 79) Письмо А. С. Анненкова къ генераль-губернатору Бибикову съ просьбою не дозволять дѣлать археологическія раскопки въ его саду. Там-же, кн. IV, стор. 152-155.
- 80) Историко-статистическіе матеріалы, своевременно не переданные въ Кіевскій Центральнй Архивъ. Там-же, кн. XI, стор. 304-305.
- 81) Къ біографіи гетмана Павла Тетери. Там-же, кн. XI, стор. 305-307.
- 1895 р. 82) Рождественская вирша въ рукописи XVII в. «Кіевск. Старина», 1895 р., кн. I, стор. 9-10.
- 1896 р. 83) Новыя открытія въ области древне-волынскаго бытописанія. «Кіевская Старина», 1896 р., кн. X, стор. 93-109.
- 84) Изъ путевыхъ замѣтокъ вел. князя Николая Павловича 1816 г. Там-же, кн. XII, стор. 78-80.
- 85) Документальныя небыллицы. «Кіевская Старина», 1896 р., кн. II, стор. 242-250.
- 86) Афанасій Заруцкій, малорусскій панегиристъ конца XVII и начала XVIII ст. Там-же, кн. III, стор. 378-398.
- 87) Царскій посланникъ и панскій управитель. Там-же, кн. IV, стор. 13-16.
- 88) Рекреаціонный діалогъ. Там-же, кн. V, стор. 46-49.
- 89) Путешествіе малороссійскаго іеромонаха Тарасія Капланскаго въ Италію въ 1697 г. Там-же, кн. V, стор. 49-53.
- 1897 р. 90) Неизданное стихотвореніе Е. П. Гребенки. «Кіевская Старина», 1897 р., кн. I, стор. 10-11.
- 91) Историческая картина временъ Богдана Хмельницкаго. Там-же, кн. I, сторінки 39-41.
- 92) Документъ изъ эпохи «панованья войска Запорожскаго» въ Малороссіи. Там-же, кн. I, стор. 42-43.
- 93) Сборъ съ православныхъ помѣщиковъ на постройку Кіевскаго костела. Там-же, кн. V, стор. 68-69.
- 94) Вирша о Мазепѣ и Чернышѣ 1710 г. Там-же, кн. XI, стор. 33-37.
- 95) Праздникъ Цереры. Изъ воспоминаній польскаго шляхтича о событіяхъ въ Юго-Зап. краѣ 1819-1824 г. Там-же, кн. XII, стор. 311-331.
- 1898 р. 96) Вторично изданныя подъ редакціей О. І. Левицкаго съ дополненіями «Памятники Кіевск. Комисіи для разбора древнихъ актовъ», томъ I-II, стор. 616 и т. III, стор. 600.
- 97) Заговоръ отъ лихорадки, изъ рукописи XVIII стол. «Кіевск. Стар.», 1898 р., кн. I, стор. 10-11.
- 98) «Почидѣвская» лѣтопись. Новѣйшее произведеніе древле-волынскон писменности. Там-же, кн. IV, стор. 87-106.
- 99) Аэролиты, упавшіе въ Оврудкомъ и Васильковскомъ уѣздѣ въ концѣ прошлаго столѣтія. Там-же, кн. IV, стор. 3-4.
- 100) Свадебные и другіе обрядовые народныя обычаи въ Червоной Руси сто лѣтъ назадъ. Там-же, кн. V, стор. 245-253.
- 101) Покинутая жена. Эпизодъ изъ эпохи войнъ Хмельницкаго. Там-же, кн. V, стор. 37-39.
- 102) Заславская легенда. Там-же, кн. VI, стор. 83-85.
- 103) Панъ презесь. Изъ воспоминаній польскаго шляхтича. Там-же, кн. X, стор. 118-135.
- 104) Заботы начальства о «наружномъ образованіи» кіевскихъ студентовъ въ 1840 г. Там-же, кн. XII, стор. 77-80.

- 105) Ланкастерская школа въ м. Городище, Черкасск. уѣзда въ 1840 г. Там-же кн. XII, стор. 80-82.
- 105¹) Рецензія на книгу проф. С. Т. Голубева «Кіевскій Митрополитъ Могила и его сподвижники», томъ 2-й, Кіевъ, 1893 г. Там-же, кн. XII, стор. 85-92.
- 1899 р. 106) Находка клада въ Почаевской лаврѣ въ 1840 г. «Кіевская Старина», 1899 р., кн. I, стор. 5-8.
- 107) Эпизодъ изъ исторіи польскаго мятежа 1831 г. въ Кіевщинѣ. Там-же кн. IV, стор. 90-116.
- 108) Рецензія на брошюру «Церковно-приходская лѣтопись с. Глубочка, Житомир. уѣзда Волынской губ.». Там-же, кн. IV, стор. 48-50.
- 109) Рецензія на брошюру проф. Голубева «Къ исторіи кіевскій Трехсвятительской церкви за 2-ю половину XVII стол.». Там-же, кн. V, стор. 94-97.
- 110) Письмо Теофана Прокоповича къ Кіевско-Печерскому архимандриту Іоаннику Сенютовичу. Там-же, кн. XI, стор. 65-66.
- 111) Къ исторіи торговли кольцами св. Варвары въ Кіевѣ. Там-же, кн. XII, стор. 381-389.
- 112) Взгляды на ремесло палача въ старой Малороссіи. Там-же, кн. XII, стор. 390-398.
- 113) Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Запад. края и Малороссіи. «Труды XI Археологическаго Съѣзда въ Кіевъ въ 1899 г.», стор. в окремія відбитці 1-30.
- 114) Рецензія на кн. «Записки Имп. Одесскаго Общества исторіи и древностей», т. XXI, «Кіевская Старина», 1899 р., кн. III, стор. 171-173.
- 115) Рецензія на кн. «Соч. Н. И. Косиненка — Малороссы во Франціи и друг. разсказы». Там-же, 1899 р., кн. III, стор. 173-174.
- 116) Истребленіе древняго замка на Подоліи. Там-же, 1899 р., кн. X, стор. 15-16.
- 1900 р. 117) Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI-XVII стол. «Кіевск. Стар.», кн. I, стор. 1-15.
- 118) Разведеніе козъ въ старой Малороссіи. Там-же, кн. I, стор. 9-10.
- 119) Воспрещеніе повѣнчаннымъ молодымъ жить врозь до свадьбы. Там-же, кн. II, стор. 65-68.
- 120) Стоимость школьнаго содержанія въ Кіевѣ и Юго-Зап. краѣ, шестьдесятъ лѣтъ назадъ. Там-же, кн. III, стор. 142-143.
- 121) Рецензія на «Регесты и надписи». Сводъ матеріаловъ для исторіи евреевъ въ Россіи, томъ I. Там-же, кн. III, стор. 162-168.
- 122) Портретная икона Чацкихъ въ м. Боромлѣ. Там-же, кн. IV, стор. 6-7.
- 123) Истребленіе еврейскихъ безцензурныхъ книгъ и судебное преслѣдованіе евреевъ за ихъ утайку. Там-же, кн. VII-VIII, стор. 1-5.
- 124) Южно-русская женщина въ XVI-XVII стол. «Иллюстрир. Сборникъ Кіевск. Лит.-Артист. Общества». Кіевъ. 1900 р. стор. 108-122.
- 125) Арестъ Осетра. «Кіевская Старина». 1900 р., X, стор. 21.
- 1901 р. 126) Очерки народной жизни въ Малороссіи во 2-й половинѣ XVII стол. «Кіевская Старина», 1901 р., кн. I, II, III, V, VII-VIII, IX, X, XI і XII, в окремія відбитці 1902 р., стор. 311.
- 127) Рецензія на кн. «Волынкій историко-археологическій сборникъ, выпускъ 2-й». Там-же, кн. XI, стор. 95-100.
- 1902 р. 128) Рецензія на кн. «Старинный Малорусскій письмовникъ.— Книга глаголемая Листовня, съ предисл. Б. Д. Гринченко». «Кіевская Старина», 1902 р., кн. III, стор. 191-196.
- 129) Къ исторіи учрежденія Кіевскаго и другихъ Центральныхъ архивовъ актовыхъ книгъ въ 1832 г. Там-же, кн. V, стор. 81-86.
- 130) Рецензія на книгу А. Грановскаго: «Полтавская епархія въ ея прошломъ (до открытія епархіи въ 1803 г.) и настоящемъ». Историко-статистическій опытъ. Выпускъ I, Полтава, 1901 г. Там-же, кн. V, стор. 121-129.
- 131) О сектантахъ въ Кіевщинѣ. Зъ приводу брошюры В. И. Ясевич-Бородавскаго. «Сектантство въ Кіевск. губ. СІБ. 1902 г. Там-же, кн. X, стор. 1-16.

- 132) Басня о стрекозѣ и муравьѣ въ южно-русской редакціи. 1743. Там-же, кн. X, стор. 1-4.
- 133) Рецензія на «Труды Общества Изслѣдователей Волины». Т. I. Там-же, кн. X, стор. 41-48.
- 134) Фаддей Ростиславовичъ Рыльскій (некрологъ). Там-же, кн. XI, стор. 335-349.
- 135) Рецензія на книгу В. С. Бучневича: «Записки о Полтавѣ и ея памятникахъ», изд. 2-е. Там-же, кн. XI, стор. 114-123.
- 1903 р. 136) Отчетъ объ осмотрѣ старинныхъ храмовъ въ Полтавѣ и въ м.м. Багачкѣ и Шишацкахъ Миргородскаго уѣзда. Чтенія въ Истор. Об-вѣ Нестора-Лѣтописца, 1903 г., кн. 17. вып. 3, отд. V, стр. 35-43. Окрема відбитка 1903 р., стор. 29.
- 137) Исторія учрежденія Кіевского Центр. Архива древнихъ актовыхъ книгъ. Там-же, кн. XVII, вып. I, стор. 3-36 і вып. II, стор. 37-72.
- 138) Исторія одного древняго Волинскаго храма — стародавней Соборной Луцкой церкви Іоанна Богослова. «Кіевск. Старина», 1903 р., кн. I, стор. 70-90. Окрема відбитка. 1903 р., стор. 21.
- 139) Неосуществившійся проектъ «Общества распространенія сельско-хозяйственныхъ знаний въ Мал. россіи». Там-же, кн. II, стор. 69-70.
- 140) Рецензія на «Акты, издаваемые Виленской Комиссіей для разбора древнихъ актовъ, т. XXIX. Акты о евреяхъ». Там-же, кн. IV, ст. 57-62.
- 141) Розыски волшебниковъ и отравителей въ Нѣжинскому полку въ 1767-1777 г.г. Там-же, кн. IV, стор. 1-2.
- 142) Старинная картина не на своемъ мѣстѣ. Там-же, кн. V, стор. 88-90.
- 143) Къ исторіи народнаго повѣрья о «скарбахъ». Там-же, кн. V, стор. 90-92.
- 144) Къ исторіи Каневской Соборной церкви — по поводу предполагаемой ея перестройки. Там-же, кн. X, стор. 9-14.
- 145) Къ исторіи винокуренія и винной торговли въ Малороссіи въ XVIII в. Там-же, кн. XI, стор. 57-60.
- 146) Изъ быта малорусскихъ сельскихъ пастырей XVII стол. Там-же, кн. XII, стор. 125-128.
- 147) Изъ давно минувшей жизни Полтавщины. Бытовые очерки. I. Мужеубійство, раскрытое ясновидящей. «Полтавскій Вѣстникъ». 1903 р. № 234.
- 148) Такой же бытовой очеркъ «Злая свекровь». Там-же, 1903 р. № 278.
- 149) Переписка Кіевскихъ монаховъ съ Запорожьемъ въ 1763-65 г.г. «Чтенія въ Истор. Об-вѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XVIII, відд. III, стор. 23-49.
- 1904 р. 150) Рецензія на кн. Н. И. Теодоровича «Волинь и описаніе городовъ, мѣстечекъ и селъ въ церк.-историч. и др. отношеніяхъ. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волинской епархіи». Томъ V. Ковельск. уѣздъ. Почаевъ, 1903 г. «Кіевская Старина» 1904 р., кн. II, стор. 86-89.
- 151) Рецензія на кн. I. Иллюстрова «Сборникъ російскихъ пословицъ и поговорокъ». Кіевъ. 1904 р. Там-же, кн. II, стор. 90-92.
- 152) Резолюція Имп. Екатерины II по жалобѣ малорусскаго священника. Там-же, кн. III, стор. 101-103.
- 153) Кандидатъ на священство изъ «шкурниковъ». Там-же, кн. IV, стор. 104-113.
- 154) Домашніе учителя изъ лицъ польскаго происхожденія въ Юго-Зап. краѣ въ 1840 г.г. Там-же, кн. XI, стор. 49-51.
- 155) Письмо гетмана Скоропадскаго къ митрополиту Іоасафу Кроковскому. Там-же, кн. XI, стор. 51-52.
- 156) Изъ давно минувшей жизни Полтавщины. Очеркъ III: «Орельскій пустынножитель». «Полтавскій Вѣстникъ». 1904 р. № 348.
- 1905 р. 157) Обычай помилованія преступника, избраннаго дѣвужкой въ мужья. «Кіевская Старина». 1905 р., кн. I, стор. 89-97.
- 158) Искъ о вырытомъ тайно кладѣ. Там-же, кн. I, стор. 1-4.
- 159) Одинъ изъ питомцевъ Сѣчевой школы. Там-же, кн. II, стор. 128-131.
- 160) Изъ сельской церковной лѣтописи. Там-же, кн. III, стор. 222-223.

- 161) Старинныя публикації о бѣглыхъ монахахъ. Там-же, кн. IV, стор. 38-41.
- 162) О тысячелѣтнемъ юбилей г. Переяслава. Там-же, 1905 р. кн. VII-VIII, стор. 47-52. Часоп. «Полтавщина» 1905 р. №№ 144 і 145.
- 1906 р. 163) Сговоръ малолѣтнихъ. Страница изъ исторіи брачнаго права на Украинѣ XVI в. Там-же, 1906 р., кн. I, стор. 64-72.
- 164) Планъ жизни учебныхъ заведеній Юго-Зап. края въ 1840-хъ годахъ. Там-же, кн. III-IV, стор. 421-432 кн. V-VI, стор. 72-87. Окрема відбитка, стор. 27.
- 165) Непонятная тревога З приводу продажу кількох польських маєтків в 1840-х роках на Дубенських контрактах. Там-же, кн. V-VI, стор. 11-12.
- 166) О положеніи крестьянъ въ Юго-Зап. краѣ во 2-й четверти XIX вѣка. Там-же, кн. VII-VIII, стор. 231-274. Окрема відбитка, стор. 46.
- 167) Новый храмъ въ старомъ украинскомъ стилѣ. «Кіевская Старина». 1906 р., кн. XI-XII, стор. 598-610.
- 1909 р. 168) Зібраний і зредатований О. Левицьким «Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VIII, т. 3,— Акты о брачномъ правѣ и семейномъ бытѣ въ Юго-Зап. Россіи въ XVI-XVII в.в.». Видання Київської Археографічної Комісії.
- 169) Його-ж вступна студія до актів цього тому: «Черты семейнаго быта въ Юго-Зап. Руси въ XVI-XVII вѣкахъ», в окремій відбитці, стор. 128.
- 1914 р. 170) Юзефъ Дунаевскій, помѣщикъ Сквирскаго уѣзда 2-й четверти XIX стол. «Чтенія въ Истор. О-вѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XXIII, 1913 р., вип. 2-й, від. V, стор. 47-91, кн. XXIV, вип. I, від. 1-8.
- 171) Виданий Київськ. Археолог. Комісією під ред. О. І. Л-го, збірник «Львовская Лѣтопись» и «Лѣтопись Іоахима Ерлича» съ указателями къ нимъ. Стор. 1-456.

II. Надрукованих мовою українською:

- 1885 р. 172) Шлюб на Русі - Україні в XVI-XVII ст. Львівська часопись «Зоря» за 1885 р. №№ 13, 14, 15, 16, 17 і 18.
- 1906 р. 173) Олександр Матвієвич Лазаревський. Поминка «Громадська Думка», часопись 1906 року.
- 1907 р. 174) Де-що про українську прокламацію 1847 р., що була наліплена в Києві, на паркані. «Україна» науков. та літерат. публіцистичний щомісячний журнал за 1907 р., кн. IV, стор. 81-85.
- 1909 р. 175) Невінчані шлюби на Україні в XVI-XVII столітті. «Записки Наукового Т-ва в Києві», 1909 р., кн. III, стор. 98-108.
- 176) Пірогов у Києві і його проводи. «Літер.-Науковий Вістник» за 1909 р., кн. V, стор. 281-288.
- 1911 р. 177) «Українофиламъ». Невідомий твір П. Куліша з передмовою О. Лев-кого. «Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві», кн. VIII, стор. 62-68.
- 178) Ганна Монтовт. Историчне оповідання з життя Волинського панства XVI стол. «Літерат.-Наук. Вістник», 1911 р., кн. II, стор. 250-275, кн. III, стор. 454-489.
- 1912 р. 179) Моя початкова школа. Часопись «Світло» за 1912 р. № 2, стор. 41-50.
- 180) Церковні справи на Запоріжжі в XVIII ст. «Записки Наук. Т-ва в Києві», 1912 р., кн. X, стор. 49-76.
- 181) Листи Лебединського ігумена Філотей Контаровського (1765-1767), з передмовою О. Лев-го. Там-же, 1912 р., кн. IX, стор. 1-28, в додатку.
- 1913 р. 182) Про Василя Тшинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на «просту мову». Критична розвідка. «Записки Україн. Наук. Т-ва у Києві», 1913 р., кн. XII, стор. 5-21.
- 183) «Превелебний сват». Оповідання з Волинського життя XVI ст. «Літер.-Наук. Вістник», 1913 р., кн. III, стор. 401-426.
- 184) Сторінка з життя Володимира Антоновича. Там-же, кн. IV, стор. 19-27.
- 185) Історія будови пам'ятника Богданові Хмельницькому у Києві. Там-же, кн. VI, стор. 467-485.

- 186) Історія України в освітленню рос. націоналіста. Рецензія на кн. проф. П. І. Ковалевського «Історія Малоросіи». Петерб. 1912 р. Там-же, кн. X, стор. 114-119.
- 187) Сауїтська преподобниця. Історичне оповідання. Там-же, кн. XI, стор. 195-216 і кн. XII, стор. 397-414.
- 1914 р. 188) Великодні «кукли». Стародавній народній звичай. «Україна», науковий трьохмісячник, видає Укр. Наук. Т-во в Києві, 1914 р., кн. I, стор. 81-85.
- 189) Книжні відомості українців про Московське царство наприкінці XVII стол. Там-же, кн. III, стор. 66-72.
- 190) Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII стол. Там-же, кн. IV, стор. 11-24.
- 191) Нехвороцанський сотник. Історичне оповідання. «Літер.-Наук. Вістник», 1913 р., 1914 р., кн. I, стор. 45-57.
- 192) Орельський пустельник. Історичне оповідання. Там-же, кн. III, стор. 425-48.
- 193) Кремінецький замок. Там-же, кн. IV, стор. 33-40.
- 194) Волинські оповідання з життя XVI-XVII в.в. з портретом Анни Адамової Острозької. Видання Т-ва прихильників україн. літератури. Київ. 1914 р., стор. 1-315.
- 195) «Пашківіль і суд». Оповідання з Волинського життя XVI стол. «Літер.-Наук. Вістник», 1913 р., кн. I, стор. 29-55.
- 1915 р. 196) Лиха свекруха. Побутовий нарис з Поліс. життя XVIII ст. «Основа». Альманах 1915 р., кн. I, стор. 27-37.
- 197) Помета загублених. Такий-же нарис. Там-же, кн. II, стор. 4-16.
- 1916 р. 193) Несподіваний шлюб. Такий-же нарис. «Степ». Альманах, виданий в Одесі 1916 р., стор. 7-31.
- 199) Справа Ксенії Розляч. Нарис. «Українськ. Науковий Збірник». Видання Українського Наукового Товариства у Києві, Москва, 1916. Випуск, II, стор. 40-48.
- 1917 р. 200) Лакей його преосвященства. Такий-же нарис. «Літер.-Наук. Вістник», 1917 р., кн. I, стор. 108-120.
- 201) Український шляхтич Прокіп Верещака і його прагоди підчас Хмельниччини. «Україна», наук. трьохмісячник, вид. Україн. Наук. Т-ва в Києві за 1917 р., кн. I і II, стор. 20-37.
- 1918 р. 202) З ростриги сотник. Істор.-побутовий нарис з укр. життя XVIII ст. «Літер.-Наук. Вістник», 1918 р., кн. I, стор. 6-16.
- 203) Пан Сенюта. Істор. оповідання з Волинського життя XVI ст. Там-же, кн. XII-XIII, стор. 97-126.
- 204) Суд над матерями-злочинницями в давній Україні. «Правник» орган Українськ. Правничого Т-ва в Києві, 1918 р., ч. I, стор. 11-17 і ч. III, стор. 6-14.

Підписи О. І. Левицького.

«О. Лев-й», «Ор. Л-й», «О. Л-й», «О. Л.», «О. И.», «О. L.», «L.», «О-ь», «И. Беркутъ», «Ив. Луговой», «Волынець», «Л. Орленко», «Левко Маяченко», «Орельскій».

І. ДОСЛІДИ І РОЗВІДКИ.

Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію.

Класифікація наук одіграє визначну ролю в науковій філософії. До того в більшості випадків автори, котрі намагалися розкласти в систему різні науки, надавали своїм класифікаційним таблицям лінійного характеру: науки утворюють у цих збудуваннях ніби драбину, відповідно до більшої чи меншої складності даної науки. Такий характер має, наприклад, класифікація наук в Огюста Конта, що мала особливий успіх поміж представниками точних наук та викликала чимало наслідувань.

Лінійне угруповання наук, відповідно до їх більшої чи меншої загальности, це здається найприродніша їхня класифікація, і впливає вона з самої природи знання. От, ясно, що математика внутрішньою своєю природою, це знання загальнішого характеру, ніж природознавство, а фізика та хімія — це науки загальніші од геології — і т. д. і т. д.

Звідцїля впливає висновок, що як ми розкладемо науки, спіраючися на ступінь спільности їхніх висновків, то дістанемо таку систему наукового знання, в якій кожний наступний член спірається на попередній у тому розумінні, що висновки тієї науки, котра займає наступне місце, наперед припускають дані тієї науки, котра займає попереднє місце, та й неможливі вони по-за цими останніми. Оця послідовність логічної природи знання, річ природна, повинна відбиватися і на ході розвитку відповідних наук: конкретніші науки повинні виникати пізніші од абстрактніших, та й розвиток перших повинен іти за розвитком останніх.

Та отака лінійна класифікація наук зустрїчає дуже значні труднощі. Передовсім, місце декотрих наук у цьому лінійному ряді викликає сумнів. Візьмїм, напр., психологію. Конт відносив був психологію до біології. Таким чином виходило, що психологія це наука з дуже спеціалізованою цариною досліджування аж надто конкретного характеру. Але, з другого боку, психологію можна розглядати й як науку про пізнаючого суб'єкта. В такому розумінні психологія це буде найзагальніша наука, бо кожнісіньке пізнання наперед припускає пізнаючого суб'єкта, а через те й знання властивостей цього суб'єкта треба буде

визнати за умову для всякого иншого пізнання. Що-правда, логічно, теорію пізнання, гносеологію, можна, ба й треба, строго одрізнати від психології. Проте певного зв'язку поміж психологією та гносеологією відкидати не можна. В усякому разі історично гносеологія та психологія це такі науки, що перебувають поміж собою у близькому зв'язку. А що теорія пізнання і логіка являють собою зразок найзагальнішого знання, то воно неприродним здається зовсім одривати психологію від цих наук і вміщувати її в ряді наук із значно конкретнішим змістом, давати їй значно дальше місце у класифікаційній драбині.

Але ще значніша друга трудність лінійного угруповання наук. Річ у тому, що цілком неправдиво, ніби-то науки конкретні не мають впливу на науки абстрактні. А справді обоюбісна залежність наук має складніший характер — конкретні науки не тільки підпадають під вплив наук абстрактних, але і, навпаки, абстрактні науки підпадають під могутній відворотний вплив конкретніших наук.

Ці відворотні впливи свідчать, що в дійсності всі науки утворюють не просту лінію, а колесо, в якому кожна точка з'являється рівночасно і початком і кінцем. Що-правда, не можна заперечувати, що конкретніші науки логічно припускають науки загальнішого характеру, але з таким самим правом можна казати, що абстрактніші науки ґрунтуються, у своєму розвитку, на науках конкретніших. Система наук являє собою таким чином, не драбину, а живий організм, в якому кожнісінька окрема частина, кожнісінький орган служить иншим частинам і органам і разом з тим користується їми, — з'являється, рівночасно, і засобом і метою.

Дійсно; візьмім що-найдовершенішу й найабстрактнішу науку — математику. Історично обидві оснiвні галузі найдавнішої математики — арифметика й геометрія — вирости цілком із потреб господарчого життя: арифметика із потреб торгового обороту, з потреби рахувати гроші, а геометрія, як це показує сама її назва, із потреби вимірювати земельні участки на продаж. Та не така тільки була первісна генеза математичної науки — і за наступних часів, геть аж до наших днів, математика без перерви розвивалася під безпосереднім впливом тих завдань, які давали їй конкретніші науки та й практичне життя.

Ось, напр., що каже з приводу цього один із сьогочасних математиків, проф. Граве: „Вага застосування для прогресу математики, на мій погляд, настільки значна, що я не беруся відповідати, що має більшу вагу: математика для пристосування, чи пристосування для математики. Ми не погрішимо, коли скажемо, що розвиток математики одбувався під постійним впливом застосування. Оці застосування були теоретичні, у натуральній філософії, і практичні, у техніці та й узагалі в повсякденному життю. Без сумніву, що як-би не було Кеплера, то все те, що зробив Ньютон, могло-би було з'явитися, можлива річ, значно пізніш та, можливо, ми й досі не були-б мали диференціального та інтегрального вираховання. Ці вираховання могли-би були з'явитися під впливом инакших пристосувань та й, узагалі, історія математики могла-би була мати цілком

инакший хід" (Д. Граве, Енциклопедія математики. 1912, стор. 587 - 588).

Ото-ж виходить, що геть аж до наших часів тая наука, котра згідно з Контовою класифікацією лежить в основі всієї системи наукового знання, залежить у своєму розвитку від тих завдань, які ставить їй і практичне життя, і конкретніші науки. Те саме сказати треба й за всі інші науки: кожна з них розвивається під складним впливом і всіх інших наук — не самісіньких абстрактніших, ба й конкретніших, ніж ця наука — тай підо впливом практичного життя.

Треба одмовитися від отої думки, що не теорія впливає з практики, а практика з теорії. Справді бо практика й теорія являють собою живу одність і кожна з складових частин цієї одности істотно має значіння для розвитку цілого. Практика дає для теорії мету і завдання досліду і, таким чином, як найсильніше впливає на напрямок і характер теоретичного досліджування.

В цій статті я хочу зупинитися на одному з найцікавіших прикладів зазначених відворотних впливів конкретних наук на обстрактні, а саме — на впливі ідей політичної економії на природознавство та філософію.

Політична економія — це одна з наймолодших суспільних наук; вона набуває виразних зарисів лише в XVIII віці у працях Кене й Адама Сміта. Проте, хоч і виникла політична економія аж так пізно, вона серед усіх суспільних наук найбільше наближується до того типу наукового пізнання, що зразком його можуть вважатися природничі науки, які вивчають загальні закономірності природи, як, напр. фізика, хімія чи біологія.

Не підлягає сумніву, що політична економія у своїх дослідах спирається на дані природознавства. Взяти, хоч-би, теорію земельної ренти; теорія ця впливає із так званого закону падаючої продуктивности хліборобської праці. Закон цей каже, що за певною межею кожна наступна затрата праці мусить давати що-раз меншу кількість хліборобського продукту. Закон цей має характер природничо-наукового узагальнення. Що-правда, узагальнення це економісти не запозичили од натуралістів, а добули вони його сами самостійно — ба навіть, навпаки, натуралісти запозичили його в економістів. Так, напр., славетний хімік Лібіх, що надає першорядного значіння оцьому законові, показує як на джерело, звідкіля він пізнав оцей закон, на відомий курс політичної економії Д. С. Мілля. Але, в кожному разі, сам по собі закон падаючої продуктивности хліборобської праці (чи, як його неправильно називають, закон падаючої продуктивности ґрунту) гносеологічною природою своєю належить, це річ безсумнівна, до царини природознавства, у прикладній його частині, і довести його можна лише даними природознавства.

Вчення економістів про переваги великого виробництва перед дрібним так самісінько цілком ґрунтується на певних даних прикладного природознавства — технології, агрономії, то що. Тільки виходючи із оцих даних, економісти приходять до висновку, що в тих галузях праці, в котрих людська праця прикладається до неорганічної природи, користі

великого виробництва далеко значніші, ніж у тих галузях праці, котрі безпосередньо дотикаються до біологічних процесів природи. Технолог та агроном це вчителі для економіста геть в усіх питаннях що-до загального напрямку економічної еволюції, бо-ж кожна зміна техніки, як це особливо випукло показав Марке, не може не впливати як наймогутніше на характер економічної структури громадянства.

Взагалі, залежність політичної економії від загальніших і абстрактніших галузів знаття, як природознавство, настільки ясна та загально відома, що особливо це доводити не треба. Значно меншу досі звертав на себе увагу відворотний вплив політичної економії на розвиток природознавства. А тимчасом оцей відворотний вплив такий самий безсумнівний, як і прямий вплив природознавства на політичну економію.

Кожен натураліст згодиться з тим, що Дарвінова теорія про походження видів шляхом природнього добору одіграла цілком виключну ролю в історії природознавства. У другій половині XIX віку не було іншої природничо-наукової теорії, котра могла-би була зрівнятися своїм загально-науковим значінням з дарвінізмом. Можлива річ, що зараз дарвінізм у занепаді, і що на зміну йому приходять інакші біологічні доктрини; та проте дарвінізм був надзвичайно могутнім фактором розвитку біології у другій половині минулого віку і зробив епоху в історії науки.

Оснівна ідея Дарвінової теорії це гадка, що через обмеженість їжі, при практично необмеженій у живих істот здатності розмножуватися, організми мусять провадити поміж собою запеклу боротьбу за існування і в боротьбі цій гинуть усі слабші, а виживають та залишають своїх нащадків лише найбільш пристосовані організми. Із оцієї ідеї надзвичайно легко здобути висновок, і його Дарвін зробив — він становить основу так званого дарвінізму — що характерні риси кожного організму це не що інакше, а тії перейняті в спадок од предків природженні їхні особливості, котрі стали цим предкам в пригоді у боротьбі за існування.

Звичайно, треба було виключної розумової даровитости Дарвіна та його на-прочуд великого обсерваційного зміслу, щоб з отаких простих оснівних ідей витягти геть усі, котрі з них випливають, небувалі висновки для з'ясування походження органічних видів у всій їхній різноманітності. Але сама ота теорія походження видів полягала тільки в двох указаних простісінських міркуваннях, з яких друге — це природній висновок із першого.

Через це, особливо набуває значіння той безперечний факт, що оснівну свою ідею Дарвін запозичив не в кого, а в економіста Мальтуса. Про це свідчить і сам Дарвін. Ось що каже він з цього приводу у своїй автобіографії. Повернувшись, як каже він, із мандрівки на кораблі „Вігль“, він узявся систематично дошукуватися причин змінности організмів, яка вразила була його у цій мандрівці. Та жадного пояснення для цих фактів він знайти не міг. Як він каже, ішов він методом Бекона, збираючи та угруповуючи факти, без будь-якої упередньої теорії. Дуже швидко зрозумів він, що в витворюванні порід домашніх тварин рішучу ролю

одігравав штучний добір. „Але яким чином добір міг бути прикладений до дикоживучих організмів, це залишалось — каже Дарвін — деякий час для мене таємницею. У жовтні 1838 р., тобто через 15 місяців після того, як почав я свою систематичну роботу, я випадково перечитав для розваги книгу Мальтуса про народонаселення. Я був підготований довгими спостереженнями над життям тварин і рослин, щоб оцінити значіння боротьби за існування, що її скрізь видко, і мене вразила ідея, що в такому разі сприятливі зміни повинні зберігатися, а протилежні зникати. Як наслідок цього повинні виникнути нові форми. Отаким чином я досягнув того, що міг сформулювати теорію, і вже виходючи з неї, я міг провадити свою роботу“ (La vie et la correspondance de Charles Darwin. 1888. т. I, стор. 86).

Та як-би навіть і не було рішучого свідoctва самого Дарвіна, то подібність дарвінізму та мальтузіанства така велика, що обопільна залежність обидвох теорій не могла-би підлягати хоч-би найменшому сумніву. Осівну ідею боротьби за існування Мальтус розвив з надзвичайною силою та виразністю, що не залишає вона бажати нічого більшого.

Як це малює Мальтус, торкаючись що-правда тільки людського суспільства, інстинкт розмножування це і єсть тая природня сила, котра приводить до того, що людськість завжди стоїть на порозі злиднів і голоду. Людська громада розмножується доти, аж поки стане вона перед непереможною стіною браку їжі. З особливою різкістю цеє уявління про завзяту боротьбу за існування поміж людьми змалював Мальтус у першому виданні своєї славетної книги. У наступних виданнях віч цю думку знякшив визнаючи, що моральне самоогнуздання людини може вводити в певні межі діяльність інстинкту розмножування та ставити може границі для боротьби за існування. Але обмеження цеє, навіть у відношенні до людини, здавалося Мальтусові мало дійсним, і осівна концепція його залишалася давня — інстинкт розмножуватися, при обмеженості їжі, мусять приводити людську громаду до злиднів.

У застосуванні до інших організмів тії обмеження боротьби за існування, що їх вказував Мальтус, природня річ мусіли бути однасти і, таким чином, Дарвін повинен був витягти із Мальтусової книги ідею про те, що в органічному світі панує що-найзавзятіша боротьба за існування і усунути її абсолютно не можна, бо впливає вона з самої природи річей. Звідціля Дарвін і зробив, як сам він за це признається, всі дальші свої висновки, що зробили епоху в історії природознавства.

Оцей висновок про безпосередню залежність Дарвінової теорії від значно ранішої теорії Мальтуса набуває тим більшої перекональности, що й Уоллес, який поділяє вкупі з Дарвіном славу створення теорії про походження видів шляхом природнього добору, так самісінько — він сам теж признається в цьому — здобув свою ідею з тої самої-таки книги Мальтуса. Як відомо, Уоллес дійшов до своєї теорії — в усіх істотних своїх рисах вона збігається з Дарвіновою теорією — цілком незалежно од Дарвіна. І тая обставина, що обидва вони показують на Мальтусову книгу, як на джерело, звідкіля вони позичили свої осівні ідеї, найкраще до-

водить, яку важливу роль одіграла ця книга в генезі дарвінізму. Очевидячки, Мальтусова теорія не була випадковим товчком, що викликав роботу думки Дарвіна та Уоллеса в певному напрямку, а дійсно логічним відповідним пунктом для всіх дальших міркувань обидвох творців нової доктрини.

Отже, історія дарвінізму переконуюче свідчить, як міцно впливали в XIX віці ідеї економістів на розвиток природознавства. Та приклад з дарвінізмом далеко не єдиний.

Візьмім ми ширшу теорію про еволюцію, що в найдовершенішому вигляді зустрічаємо ми її в філософії Герберта Спенсера. Спенсер був один із тих філософів другої половини XIX віку, що зробили особливо міцний вплив саме на натуралістів, особливо в Англії й Америці. Його теорію про всевітню еволюцію можна вважати за найзначніше досягнення наукової філософії англо-саксонського світу за останні піввіку. Суть цього вчення зводиться до двох дуже простих ідей — розвиток іде, по-перше, в напрямку що-раз більшої диференціяції, що-раз більшого й більшого ускладнення та різноманітності сущого, а по-друге, в напрямку що-раз більшої інтеграції, що-раз більшої й більшої зв'язаности частин цілого. Ці ідеї Спенсера являють собою не що, а узагальнення геть на всенюк природу спостережень біологів над ходом розвитку органічного світу. Зокрема міцно вплинула на Спенсера Бєрова еволюційна теорія.

Та вчення біологів про прогресивний характер ускладнення функцій і органів організму з що-раз більшою залежністю органів один од одного, без сумніву одбиває на собі пануючі ідеї політичної економії. Ще геть за часів Адама Сміта в економічній науці твердо закріпилася теорія про поділ суспільної праці, як про оснївний фактор суспільного прогресу. Теорію про поділ праці висловлено на перших-таки сторінках „Багатства народів“; до того-ж Сміт надто прибільшував значіння цього фактору, як стимула суспільного багатства. Слідом за Смітом вчення цеє засвоїла й усенька його школа, і аж соціялісти визнали за необхідне ввести істотні обмеження в отую тезу про прогресивний характер поділу праці, що йде що-раз далі й далі.

Не підлягає сумніву, що біологи визнали більшу чи меншу складність будови організму за критерій висоти його розвитку саме під впливом учення економістів про прогресивний поділ праці. Од біологів перейняв своє вчення про всевітню еволюцію Спенсер і, таким чином, чисто економічна доктрина лягла в основу з'ясування фактів найзагальнішого значіння, які охоплюють усенький світ з'явищ у їхній сукупності.

Другим прикладом для всеосяжного застосування принципу, встановленого економічною наукою, буде цікава доля характерного збудування економічної науки — доля так званого „економічного принципу“. Економічним принципом, в якому чимало економістів вбачали характерну ознаку самого поняття господарства, економісти називають теє правило, що згідно з ним людина у своїй господарській діяльності повинна намагатися здобути як-найбільшу користь з найменшою затратою сил. Оцей „економіч-

ний принцип“ одіграє дуже важну роль в економічній літературі другої половини минулого віку, переважно в німців.

Вага цього принципу для раціонального збудування господарства явна сама по собі. Він з'являється критерієм раціональності господарства, і через те багато економістів (напр. Рошер, Ад. Вагнер, у Росії проф. Ісаєв та інші) визначають господарство, як діяльність, що відповідає цьому принципові.

Та отаке визначення господарства треба визнати за невідале ось на яких підставах. Бажаючи встановити характерну ознаку господарства, економісти відкрили принцип значно ширшого значіння. Справді-бо, геть усяка-ж розумна діяльність повинна йти за оцим принципом. Ми думаємо згідно з господарчим принципом, намагаючися з найменшою затратою своїх розумових сил вирішити те питання, що нас цікавить, і тим самим принципом визначається цінність продукту нашої розумової творчости. Абстрактне поняття, яке закріплює в загальній формулі необмежену кількість окремих конкретних вражінь, через те й з'являється таким необхідним знаряддям нашого мислення, що, завдяки йому, економізуються сили нашого розуму. В цьому-ж-таки і змісл всіх способів математики. Можна було-б перебуватися, напр., без множення, замінюючи його додаванням множимка — але це надзвичайно збільшило-б затрату наших розумових сил. Так самісінько алгебра, узагальнюючи літерними позначеннями окремі числа, надзвичайно економізує наші сили й у цьому її перевага над арифметикою.

Естетична вартість витворів мистецтва так самісінько залежить од здатности їх з найменшою затратою зовнішніх засобів досягати найбільшої суми естетичного вражіння. Чим одрізняється малюнок мистця од фотографії? Тим, що на фотографії відбивається все те, що впливає на світлочутливу пластинку, а тимчасом на малюнку мистець переносить на полотно лише істотне для його мети, відкидаючи все зайве й непотрібне. А зайве й непотрібне все те, що не зміцнює того вражіння, яке бажає викликати своїм малюнком мистець. Власне в оцьому й полягає перевага малюнка над фотографією, секрет значно міцнішого вражіння, яке робить малюнок, бо всяка непотрібна подробиця, одтягаючи увагу від головного та істотного, тільки ослаблює вражіння.

Оцей економічний принцип поширив на значно ширшу царину славетній австрійський філософ і натураліст Ернет Мах. У його філософській системі принцип економії сил займає видатне місце. „Економія думки — каже він — найбільш розроблена в тій науці, котра досягла найвищого формального розвитку, і що до її послуг так часто вдається і природознавство, — тоб-то в математиці... Фізика являє собою економічно впорядкований досвід“ (Ернетъ Махъ, Научно-популярные очерки. Перев. Г. Котлера. 1909. Стр. 158 — 159). Пояснюючи, звідкіля він перейняв свою ідею економії сил, Мах покликається на еноміста Е. Германна (Populärwissenschaftliche Vorlesungen, 209). Таким чином і в даному випадку ми бачимо, що економічна наука встановлює такі принципи, які здобувають

згодом далеко ширше застосування, до того-ж у науках загальнішого характеру, ніж політична економія.

Але, треба гадати, найглибший та найширший вплив ідей та принципів політичної економії на наукову філософію ще перед нами. Я маю в даному разі на думці одну наукову доктрину, яку розробила цілком політична економія та яка набуває за наших часів що-раз більш і більш всеосяжного значіння — теорію вартости.

За останні часи ми помічаємо, що проблема вартости що-раз більше притягає до себе увагу філософії в найширшому змислі. Філософи починають розроблювати теорію вартости з неменшою старанністю, ніж економісти. З цього погляду надто характерний великий трактат про вартість у чисто філософському розумінні, що належить одному сьогочасному англійському філософові, Вільбурові Урбанові. „Навряд чи був в історії думки такий час — каже він на початку свого трактату — коли проблема вартости була-би до такої міри в центрі загальної уваги, як тепер“ (Wilbur Urban, *Valuation, its nature and Laws*. Стор. 1).

І справді, для найновішого напрямку філософського мислення характерне отее намагання що-раз більше й більше розсувати рямки розуміння вартости, яке робиться одним з осівних філософських понять. Це перебуває у зв'язку з волюнтаристичним напрямком сьогочасної психології. Волю визнають сьогочасні психологи за осівний і визначливий елемент психічного життя людини. Але категорія вартости — це не що инше, як одна з форм категорії волі. Як можемо ми одрізнити цінне від нецінного? Тільки за реакцією нашої волі. Воля завжди до чогось змагає та од чогось одпихається, чогось уникає. Те, до чого вона змагає, те ми визнаємо за позитивну вартість, а те, чого вона уникає, — за негативну вартість. Поза волею немає вартости, та поза вартістю немає волі. Ось через віщо сьогочасна філософія з її волюнтаристичним напрямком і надає категорії вартости першорядного значіння посеред усіх психічних категорій. „Момент вартости — каже приміром славетній німецький натураліст і філософ Вундт — становить найважливу характерну ознаку духовного від чисто фізичного. Духовний світ — це світ вартостей, які мають що-найріжніші квалітативні особливості і що-найріжніші ступені. В духовному світі все має свою позитивну чи негативну, свою більшу чи меншу вартість“ (Wundt, *Logik. Methodenlehre*. II. стор. 16). „Філософія — каже Віндельбанд — це критична наука про загально-обов'язкові вартості“ (Windelband, *Präludien*. Стор. 30). „Те, чого не достає нашому мисленню — каже американський психолог і філософ Мюнстенберг — це закінчена в собі система чистих вартостей; аж тоді філософія зробиться знову дійсно життєвою силою“ (Münstenberg, *Philosophie der Werte*. 1908. Стор. VI). Отже, категорія вартости, що її вперше зрозуміла й розробила економічна наука, набуває першорядного значіння для загальної філософії. Ба що більше. Я зважуюсь гадати, що поняття вартости мусить одіграти істотну ролю і в розвитку природознавства. Я постараюся показати, яке застосування може мати отее поняття для вирішення одної з найважливіших та найважчих проблем фізіологічної психології.

Відома для всіх річ, яку видатну роль в сьогочасній фізіологічній психології одіграє так званий „закон Вебера-Фехнера“. Закон цей уперше встановив був експериментальним шляхом Вебер, математичне оброблення здобув він у Фехнера і Фехнер назвав був його „осівним законом психофізики“. Справді-бо, закон цей, встановлюючи математичну залежність поміж подразненнями зовнішнього фізикохімічного оточення організму та внутрішніми його переживаннями, займає центральне місце у фізіологічній психології.

Закон цей, як його сформулював Фехнер, каже, що відчуття зростають, як логаритми подразнень, або інакшими словами кажучи, що зріст подразнень у геометричній прогресії дає зріст відчуть в арифметичній прогресії. Оцей самий закон можна висловити ще простіше, а саме, що абсолютні різниці двох відчуттів бувають однакові при однаковому відношенні подразнень або що для однакового абсолютного збільшення відчуттів потрібно збільшення подразнень в однаковому відношенні.

Отії величезні експериментальні праці, що їх проробили різні дослідники, щоб перевірити цей закон, показали, що він має силу лише в певних межах, а саме — логаритмічної залежності непомітно тоді, як відчуття близько до свого порогу (Reizschwelle, своєї найнижчої точки) або до своєї межі (Reizhöhe, своєї найвищої точки). А саме — коло свого порога та коло своєї межі відчуття зростають повільніш, ніж в арифметичній прогресії (при зрості подразнень у геометричній прогресії). Але в своїх середніх частинах ціла низка відчуть змінюється за законом Вебера-Фехнера.

Експериментальним шляхом встановлено, що для кожного відчуття існує свій постійний коефіцієнт зростання. А саме: за даними, наведеними у Вундта в його «*Physiologische Psychologie*», коефіцієнт цей для світлових відчуть рівняється $\frac{1}{100}$, для м'язових (підіймання тягарів) — $\frac{1}{40}$, відчуть тиснення — $\frac{1}{20}$, звукових — $\frac{1}{10}$. Інакше кажучи, ми відчуваємо зміцнення світла в тому разі, як сила світла збільшується на $\frac{1}{100}$, ми відчуваємо ледві помітне збільшення тиснення, коли тягар збільшується на $\frac{1}{20}$ і т. д.

Отакий змісл Веберового закону; величезне значіння його для всієї царини психічних з'явищ не може бути прибільшено. Та як сьогочасна наука й установила цей закон, то пояснення його, зведення його до простіших закономірностей — досі викликає незгоди поміж дослідниками. Вундт зводить різні спроби пояснити цей закон до трьох осівних типів.

По-перше, пояснення самого Фехнера. По суті Фехнер жадного пояснення для встановленого ним закону не дав, добачаючи в цьому законі осівну закономірність психічного життя, яка не дається вже розкласти на простіші елементи. Сьогочасна наука, не поділяючи містичного Фехнерового світогляду, не може йти за прикладом творця психофізики та й не може завдовольнитися визнанням логаритмічного закону за осівну закономірність життя духа.

Значно науковіший характер має те чисто фізіологічне пояснення даного закону, котре належить фізіологові Георгові Мюллерові. На думку Мюллера, подразнення передається нервом не згідно з логаритмічним законом — наростання подразнюючої сили в геометричній прогресії викликає наростання і подразнень, які передає нерв, теж у геометричній прогресії. Та в центральній нервовій системі подразнення оції зустрічають певні перешкоди та деяку затримку, і через це у нашій свідомості подразнення, хоч зростають вони геометрично, обертаються на відчуття, що наростають арифметично.

Та й це пояснення Вундт одкидає, бо не підтверджують його експериментальні дані.

Оцінюючи різні спроби пояснити логаритмічний закон, Вундт приходить у результаті до ось якого висновку. Само по собі подразнення нашої нервової системи зростає пропорціонально до тієї сили, яка подразнює, ані трохи не одстаючи. За це — каже Вундт — промовляють Фікові експерименти із скороченням м'язу під впливом подразнення нерву. Проте в свідомості нашій подразнення, пропорціональні до тієї сили, що їх викликає, обертаються на відчуття, які наростають у значно повільнішій арифметичній прогресії. Пояснюється це особливостями нашого психічного життя, і в них-то й треба шукати пояснення для Веберового закону. Таким чином Вундт приходить до психологічного пояснення даного закону. Суть пояснення цього зводиться ось до чого:

„Психологічне пояснення — каже Вундт — виводить даний закон не з фізіологічних особливостей нервової субстанції та не з своєрідного взаємодіяння фізичного та психічного, а з психологічних з'явищ, які впливають при обмірному зрівнянні відчуттів. Тлумачення це виводить закон не з відчуть самих по собі, а з процесів аперцепції, що без них ніколи не може одбуватися квантитативна оцінка (*Schätzung*) відчуть. Психологічний Веберів закон очевидно зводиться до загальнішого спостереження, що ми у своїй свідомості маємо не *абсолютне*, а *відносне* мірило для інтенсивності станів цієї свідомости, що ми, виходить, завжди міряємо один стан свідомости другим станом свідомости, що з ним ми мусимо порівнювати отой перший стан нашої свідомости. Через те маємо ми право дивитися на Веберів закон як на окремай випадок загальнішого закону відносности (релятивности) наших внутрішніх душевних переживань. Найважніший довід за отаке розуміння — це наявність цього загальнішого закону, що його ми спостерігаємо теж і по інших царинах психіки, а саме в квалітативному порівнюванні відчуть, та ще в відношеннях почувань до уявлень. Згідно з отаким розумінням Веберівський закон це не є закон відчуть, а закон аперцепції, — тільки оцим можна з'ясувати, що чинність цього закону виходить по-за межі відчуть. Разом з тим очевидно, що отакому розумінню не противурічить припущення, що відчуття, як таке, зростає у своїх межах за тим таки законом приблизної пропорціональности, як і зворушення центральної сприймальної нервової системи, — адже даний закон відноситься не безпосередньо до

відчуть, а до тих процесів аперцепції, що їх викликають отії відчуття. Через те психологічне тлумачення має тую перевагу, що воно не виключає фізіологічного тлумачення, тимчасом як два попередні тлумачення можуть освітлити це питання лише з одного боку. До того завважити треба, що нервові процеси центральної нервової системи знаємо ми ще надто мало, щоб дати ми могли емпіричну основу для такого тлумачення" (Wundt, Grundzüge der physiologischen Psychologie. III Auflage. 1. Band. S. 377 — 378).

Вундт чи не найавторитетніший сьогочасний представник молодого ще науки — фізіологічної психології. Через те його тлумачення „оснівного психофізичного закону“ заслуговує особливої уваги. До чого-ж зводиться воно?

На Вундтову думку закон цей коріниться цілком у царині оцінок відчуттв в нашої свідомості. Ми не бачимо світла додаткової свічки при наявності 200 запалених свічок не через те, щоб 201 свічка не реагувала на н.ші органи почуття та центральну нервову систему, а виключно через те, що увага наша заповнена світлом 200 свічок. Наша свідомість оцінює, несвідомо для нас, силу всіх подразнень, що їх сприймає наша нервова система, одводить їм відповідне місце, причому на увагу бере в цій оцінці не абсолютну, а відносну силу кожного подразнення. Як що перед нами 50 свічок, то ми помічаємо зміцнення світла, коли до 50 свічок додати ще одну свічку. Але коли перед нами 500 свічок, то збільшення сили світла ще на 1 свічку ми зовсім не помічаємо.

Як це пояснює Вундт, оснівний психофізичний закон це наслідок несвідомих процесів оцінки зовнішніх подразнень нашою свідомості. Можна згодитися з оцим поясненням, та воно, очевидячки, не доведене до кінця, — Вундт не показав, через віщо-то наша свідомість оцінює подразнення саме так, а не инакше, через віщо вона бере на увагу відносну, а не абсолютну величину подразнень; в оцьому власне й лежить головне питання, — та Вундт його залишає без відповіді.

Я гадаю, що невдача Вундта пояснюється тим, що Вундт не економіст і мало знайомий з теорією вартости, витвореною сьогочасною економічною наукою. Звичайно, є у Вундта загальне знайомство з політичною економією, ба навіть у своїй „Логіці“ присвятив він чимало дуже цікавих сторінок методології економічної науки. Проте з усенького його викладу я виношу вражіння, що Вундт побільше знайомий із старою економічною літературою, а сьогочасної теорії вартости — теорії так званої граничної корисности так що й цілком не знає. А тимчасом подібність оснівного психофізичного закону з процесом оцінки, оскільки процес цей з'ясований теорією граничної корисности, кидається зразу на-віч. Людина, яка має в своєму розпорядженні сто карбованців, цінує одного карбованця значно менше ніж тая, котра має всього 10 карбованців; отак самісінько при наявності 100 свічок світло однієї свічки реагує на нашу свідомість значно менш, ніж при наявності 10 свічок. Хіба тут не повна аналогія свідомої оцінки (в першому випадкові) та несвідомої оцінки

(в другому)? Подібність Веберового закону та наших свідомих оцінок за методом граничної корисності давно завважено економістами. Вказуючи на цю подібність, економісти пояснюють її тим, що економічна оцінка це-ж не що інше, як окреме застосування Веберового закону.

Я цілком погоджуюся з наявністю цієї подібності, але пояснюю її цілком навідвороті: *не економічна оцінка, в моїх очах, з'являється окремим випадком Веберового закону, а навпаки — Веберів закон це не що інше, як окремий випадок економічної оцінки.* Така парадоксальна теза, і я спробую її довести.

По суті, довести це не так уже важко. Мені треба тільки розвинути та продовжити далі те пояснення оснiвного психофізичного закону, котре дає Вундт.

Вундт вказує на те, що в процесі аперцепції беруться на увагу лише відносні, а не абсолютні одміни. Але виникає питання, через віщо наша аперцепція має саме такий, а не інакший характер?

Я гадаю, що це можна цілком задовольняюче пояснити, виходячи з теорії природнього добору. Наша аперцепція, так само як і взагалі наша свідомість, яка є виявом своєрідного характеру нашої нервової системи, витворилися в наслідок боротьби за існування та виживання найбільш пристосованих. Можна припустити, що нервова система спочатку одбивала зовнішні подразнення пропорціонально до їхньої сили без будь-якої затримки. Питання, — чи відповідав отакий характер аперцепції збереженню виду чи ні? Негативна відповідь очевидна. Адже тих зовнішніх сил, що викликають подразнення в нашому організмі, серед нашого оточення страшенна сила. Як-би наша нервова система реагувала на кожну туо силу, що викликає подразнення, то вона перебувала-би в безупинному зворушенні, і на це даремно витрачувалися-би сили нашого організму. Організм зацікавлений у тому, щоб сприймати тії подразнення, що реакція на них може бути для нього практично корисна; але сприймати тії подразнення, котрі ніяк не можуть змінити умов боротьби за існування виду, це не тільки що не приносить користі, ба навіть і шкодливе, з погляду збереження виду. Адже ж кожнісінька нервова реакція вимагає деякої витрати сил організму, і вони в даному разі затрачуються без практичного результату, цілком даремно.

Вид зацікавлений у тому, щоб наша свідомість помічала лише практично важливе, тоб-то те, відповідь на що, шляхом відповідної зовнішньої реакції організму, може вплинути на збереження виду. Через те ми сприймаємо тільки обмежену кількість подразнень і до того відповідно до їхньої відносної, а не абсолютної сили.

Так, приміром, яку користь принесла би нам здатність одрізняти слабкі джерела світла при наявності міцних? Уявім собі, напр., що ми могли-би удень бачити місяць і зорі. Чи була-б оця здатність для нас практично корисна в боротьбі за існування? Ані трішки! Навпаки, здатність бачити вночі світло місяця і зір необхідна для благополучности організму — організми, цілком сліпі уночі, мусіли-б вигинути од нападів усяких хижаків.

Можна припустити, як це робить Вундт, що нервова система спершу передає центральній свідомості відчуття пропорціонально до сили подразнень — тес подразнення, що його викликає світло од зірки, сітничка нашого ока сприймає та передає центральній нервовій системі так самісінько вдень, як і вночі. Та свідомість наша в-день не сприймає цього подразнення через те, що в боротьбі за існування ми виробили здатність сприймати подразнення не за їхньою абсолютною, а за їхньою відносною силою.

Можна собі уявити, що спершу організми сприймали світло зірок в-день; шляхом переживання найбільш пристосованих оці організми уступили місце іншим, котрі втратили здатність бачити зірки в-день, але замість того розвинули здатність одрізнати слабкі джерела світла в-ночі. Таким чином, потрохи наці сприймальний апарат розвинув у собі здатність сприймати за логаритмічним Веберовим законом, бо-ж отакий характер сприймання найбільш відповідає інтересам збереження виду.

І справді, уявім собі, що не було-б у нас оцієї здатности, — що сприймали-б ми подразнення не за їхньою відносною, а за їхньою абсолютною силою. Як би це одбилося на нашому існуванні?

В такому разі кількість наших вражінь зросла-б була надзвичайно — ми чули-б рівночасно геть-усякі шуми і звуки, і кількість їх була-б така велика та ріжноманітна, що в них було-б надзвичайно важко розібратися — поряд з голосом нашого розмовця ми чули-б торохкотіння коліс на вулиці і голоси в сусідній кімнаті, шум вітру в комині та шарудіння миші. Всі нічні шамотіння вривалися-б до нас до кімнати в-день підчас жвавої розмови. Легко зрозуміти, як усе це одтягало-б було нашу увагу і яку даремну витрату сил нашої нервової системи виявляв-би був отакий її устрій.

Так само уявімо собі, що нам треба перенести на велику віддаль пакета. Для нас дуже важно вміти визначити вагу цього пакета і з погляду витрати наших сил далеко не байдуже, чи важить цей пакет 5 чи 6 хунтів. Але як справа йде про розвантажування лантухів, переносення значних тягарів на невеличку віддаль, то ріжниця на один хунт, як лантух важить декілька пудів, не одіграє жадної ролі, і ми з таким самим зусиллям перенесемо на плечах 3 пуди, як і 3 п. 1 хунт. Виходить, що уміння визначати незначні ріжниці в вазі, коли абсолютна вага не велика, істотно важне для нашої благополучности, а тимчасом уміння одрізнати такі самісінькі абсолютні ріжниці в вазі, але при великій вазі, було-б практично річ цілком даремна.

Оце саме цілком справедливо, як ми були вказували, і що-до вміння бачити слабкі джерела світла при наявності міцних та й без них. В усіх цих випадках цілком ясно, як виграє організм од того, що він сприймає відчуття за їхньою відносною, а не за абсолютною силою, інакше кажучи, — за Веберовим законом.

Щоб найкраще досягати своєї мети, наша свідомість мусіла була виробити здатність не помічати слабких подразнень при наявності міцних.

А що роль свідомости в боротьбі організмів за існування надзвичайно велика, — цілком ясно, що власне завдяки свому інтелектові людина зайняла пануюче місце серед організмів — то не дивниця, що наша аперцепуюча здатність набула саме тих властивостей, котрих вимагали інтереси збереження виду.

Але-ж економічна оцінка, яка бере на увагу граничну корисність кожної, що оцінюється, одиниці корисних предметів, власне і є оцінка за відносним, а не за абсолютним значінням даного предмета для нашого добробуту. Через віщо ми цінуємо 1 хунт хліба менше тоді, як у нашому розпорядженні 3 хунти хліба, ніж тоді, коли в нас тільки 2 хунти хліба? Через те, що третій хунт хліба менше значіння має для нашого добробуту, ніж другий хунт. У цьому процесі оцінки не можна не бачити повної аналогії з нашою здатністю сприймати дуже слабкі подразнення, коли тільки наша увага не захоплена подразненнями більшої сили. Різниця поміж цими двома нервовими процесами полягає хіба в тому, що в першому випадку економічної оцінки ми маємо до речі з процесами цілком довільними і свідомими, а тимчасом процес сприймання не залежить од нашої волі — хоч як-би ми напружували свій зір, в-день зірки ми не побачимо. Різниця ця пояснюється тим, що природній добір закріпив у нашій нервовій системі здатність сприймати зовнішні подразнення згідно з законами економічної оцінки — інакше кажучи, згідно з Веберовим законом, бо Веберів закон, як я старався показати, це не що інакше, як закріплена економічна оцінка.

Таким чином виходить, що економічна теорія вартости це основа для пояснення центрального закону психічних з'явищ. Взагалі, в усіх випадках, коли доводиться пояснювати будь-яке пристосування організму, котре має доцільний характер — а такий характер властивий кожному організмі, — то необхідно при поясненні його виходити з економічної теорії вартости, бо економічна оцінка це не що інше, як облік доцільности. В основі всякої телеології, яка-б вона не була, чи відноситься вона до зовнішнього світу збудування організму, чи до внутрішніх психічних переживань — скрізь ми зустрічаємо з'явища оцінки.

Натуралісти мало знайомі з теорією граничної корисности, що її витворення становить гордість найновішої економічної науки. Але зчасом знання оце прийде, і тоді природознавство з'уміє витягти з цього принципу всі багаті висновки для пояснення органічного світу, які з нього випливають. Розвинена економістами теорія боротьби за існування вже зробила цілу революцію в науці про походження організмів; не меншу може роль відіграє в майбутньому й економічна теорія вартости.

Але чим-же викликано оцею могутний вплив політичної економії на інші науки, до того на науки значно загальнішого характеру? Особливим характером економічної науки.

Річ у тому, що геть із усіх наук політична економія студіює з'явища, котрі торкаються найнасуцніших, найжиттєвіших інтересів людини. Звичайно, я не хочу сказати, що господарський інтерес це єдиний практич-

ний інтерес людини. Практичні інтереси людськості складні і різноманітні, і господарські інтереси, посеред цих інтересів, — це найпростіші та найелементарніші.

Життя, звичайно, далеко не вичерпується господарськими турботами. Проте господарські інтереси одіграють зовсім виключну роль посеред інших життєвих інтересів у такому розумінню, що вони найнасуцніші наші інтереси і, рівночасно, вони найближчі до матеріальної основи життя. Господарство це не що інше, як пристосування зовнішнього матеріального оточення до потреб людини; всяка людська потреба припускає отаке пристосування, і через те задоволення всіх потреб життя в більшій чи в меншій мірі сполучене з господарською діяльністю.

В силу насущности господарської потреби (*primum vivere, deinde philosophare*) людина надто близько зацікавлена в старанному облікові геть-усього, що торкається умов задоволення цих потреб. А разом з тим завдяки безпосередньому відношенню господарства до матеріального оточення — такий облік стає можливий у точнішій формі, ніж в інших царинах психічного життя. Таким чином, наука про господарство вироблює способи точнішого обліку тих психічних процесів, з котрими вона має до діла, ніж будь-яка інша наука про дух.

Строго кажучи, в самієйській тільки господарській царині процеси оцінки призводять до числових результатів. Геть-уєе в житті людини має свою визначену вартість, але майже ніде, поза сферою господарської вартости, вартість ця не припускає числового визначення. Як змірити вартість краси, розуму, здоров'я, талану? Вартість усього цього не викликає сумніву, але вимірам вона не піддається.

Навпаки, господарська вартість, ціна, виявляються в строго визначених величинах, цілком співмірних одна з одною. Тільки завдяки квантитативному співвимірові вартости, господарські розрахунки набувають того точного, закінченого характеру, який необхідний для успіху господарства.

Тільки завдяки оцьому точному облікові і вироблюється поняття вартости. При цьому треба мати на увазі, що поняття господарської вартости набуває завершеного квантитативного вигляду тільки на певному ступіні господарського розвитку у грошовому господарстві. Поки товарне господарство не здобуло великого розвитку, й головна маса господарських потреб задовольнялася без допомоги обміну, то господарська вартість мала дуже незавершене квантитативне визначення. Але в розвиненому грошовому господарстві кожний предмет господарства, кожний елемент прибутку та видатку, висловлюється в строго визначених грошових цінах, які припускають що-найточніший обмір та порівняння їх поміж собою.

У формі грошової ціни господарська вартість зробилася предметом точного наукового вивчення й аналізу; на цій грошовій основі зросла й сьогочасна господарська теорія вартости, що охоплює значно ширшу царину, ніж господарство. Господарська теорія вартости, відкрита економічною наукою, це разом з тим і теорія вартости, як загального з'явища

психічного життя, з'явища, що присуще психічному життю як такому. Сьогочасна науково-філософська думка визнає примат практичного розуму над теоретичним, примат волі над розумом. Інтелект, з сьогочасної точки погляду, це орган, витворений волею, слуга волі, знаряддя організму в боротьбі за існування,—знаряддя, яке й розвилося в оцій боротьбі.

Вплив ідей політичної економії на розвиток науки взагалі пояснюється тим, що предмет досліду для політичної економії це сфера найбільш загостреного практичного інтересу. Господарський інтерес це найнагальніший, а рівночасно і найелементарніший, спрощений інтерес; він в силу своєї елементарности припускає квантитативне вимірювання. Таким чином, економічна наука приходять до узагальнень, які охоплюють взагалі всю царину телеології, ділення волі. Дарвінізм надзвичайно поширив царину прикладання телеологічного вивчення з'явищ природи й жадної в тому дивниці немає, що побудку до цього наукового перевороту дала політична економія. І можна гадати, що економічна теорія вартости повинна стати джерелом для нових теоретичних будовань у тих науках, котрі вивчають ті з'явища, що виникають на основі боротьби організмів за існування.

Акад. Михайло Туган-Барановський.

Таблиці смертності для України. 1896-1897 р. р.

Tableaux de mortalité pour l'Ukraine. 1896 - 1897.

par

MICHEL PTOUKHA.

1) Національність, як об'єкт статистичного вивчення. 2) Загальні коефіцієнти смертності, як її мірило. 3) Таблиці смертності, як знаряддя наукового дослідю. 4) Характеристика російських статистичних матеріалів з точки погляду вивчення смертності різних національностей. 5) Статистичні матеріали, які послужили за підставу для виражування таблиць смертності для України. 6) Інтерполяція чисел живущих та померлих. 7) Виразування ймовірностей дожити й померти у віках до 5 років. 8) Виразування ймовірностей померти у віках 6—70 років, 71—109, 110 років та вище. 9) Виразування колон ймовірностей дожити, значить тих що доживають, тих що помирають та середньої й ймовірної протяжності майбутнього життя. Виразування нормальної протяжності життя для України.

1. „Національність — це та зовнішня ознака людини, котра, як показують численні статистичні досліді, має більший чи менший вплив на демографічні явища. Від неї залежить інтенсивність смертності, шлюбності, народженості й інших демографічних явищ, а так само й протяжність різних станів (протяжність життя взагалі, життя шлюбного, парубочього, в тій чи иншій професії, то-що). Національність, правда, не є така причина, або сила, з якими ми зустрінасмося у науках природничих, де під ними розуміють цілком ясний однозначний зв'язок, що завжди має місце поміж двома феноменами. Вона, як і піл, вік, родинний стан, професія, релігія, то-що, покриває собою комплекс у тій чи иншій мірі цілком неподільних і до того-ж неприступних для точної кількісної оцінки причинових моментів, що лежать по-за ними і зв'язані з ними, а до того зв'язок цей не є необхідний і незмінний, він існує тільки „за загальним правилом“¹⁾. Та хоча значіння національності добре відоме всім дослідникам соціального життя людини, то саме поняття її залишається у високій мірі спірним. Класифікація: раса, племя, сім'я, група, національність, нарід являє собою поняття, в які різні автори вкладають різний зміст. З етнографічної точки погляду поділ людськості на раси це поділ найзагальніший. „Ще не так давно трохи чи не за єдину і в усякому разі за найнадійнішу знаменну ознаку етнічних груп вважали їхню мову“. Але „несійкість мови як расової ознаки давно вже примусила антропологів звернутися до постійніших і через те надійніших ознак, якими є колір верхніх покровів тіла, волосся та очей, зріст, пропорції та форми різних частин тіла, а особливо кістяка. Уважне вивчення цих ознак показало, що вони не є лише індивідуальні, а що вони передаються спадщиною, не змінюються протягом багатьох тисячеліть і як найстійкіші можуть справді бути надійними расовими ознаками“. Отже, чисто наукове, вивчення з точки погляду антропологічних ознак „почалося порів-

¹⁾ М. Птуха, Очерки по теорії статистики населенія и моральной, II 1916, p. 25

нюючи недавно і посунулося не надто далеко¹⁾. Недостатність вивчення особливо почувається що-до слов'ян. Як зазначає Вовк (Волков), Топінар рішуче заперечує спроможність визначити антропологічний тип слов'ян, а Денікер взагає це просто за „хімеру“. Сам Вовк визнає, що „з точки погляду незбігу лінгвістичних ознак з ознаками антропологічними, одих гадок не можна не визнати за безумовно правдиві“²⁾.

Нац'я це явище нове. Поняття її має незривно спірніший характер. У цій ознаці часто в-одно зливається спільність походження, мови, підданства, економічних інтересів, релігії, традицій, сприймань, змагань, то-що. Слід при цьому зазначити, що багато із згаданих ознак змінюються під впливом соціальних та природних умов. Важко знайти більш визначену та компактнішу націю ніж французи, а тимчасом вони складаються із кельтів, франків, бургундців, нормандців, бретонців, гасконців і т. ин., що помішалися між собою. Що торкається, з'окрема, етнічного типу українця, то, як правильно зазначає Вовк, наслідком того, що Україна протягом багатьох віків була за битий шлях для всіх масових пересувань народів із Азії до Європи, „не могла не виникнути певна змішаність етнічного типу сьогочасного її населення — українців“³⁾. Визначення різних етнічних типів вимагає складного антропологічного аналізу і такий метод навряд чи може мати чисто статистичне значіння навіть і не в такій близькій майбутності. Слід теж одзначити, що для більшости практичних проблем цікаві не так ознаки антропологічні, як чисто соціальні — головним чином зв'язаність спільними інтерсами, сприйманнями та змаганнями.

З точки погляду соціальної статистики, таким чином, залишаються тільки два критерії, щоб однести того чи іншого індивідуума до певної національності: його власне свідчення та рідна (матірня) мова. Соціальна статистика, на нашу думку, повинна мати діло тільки з дійсністю, чи з такими фактами минулого, які залишили твердий слід у сучасному, і через те з точки погляду статистичної не припускають різних тлумачень. В противному разі, замість реальних фактів статистика даватиме сукупності гадок про дійсність, іноді симпатії та антипатії, які існують у різних груп населення. Таке освітлення реальности, за допомогою статистичного метода, іноді може бути дуже цікаве, та навряд чи можна рекомендувати його статистикам, особливо коли є инакші, чисто об'єктивні способи статистичного підходу до вивчення досліджуваного явища. Стара статистична школа твердо стояла на цій точці погляду, причому й питання про національність набуло собі відповідного об'єктивного вирішення. Один із найвидатніших представників статистичної науки, покійний професор берлінського університету Р. Век, уже в 1866 році ясно показав, що під національністю розуміти треба людей, об'єднаних рідною мовою⁴⁾.

1) О. К. Волковъ, Антропологическія особенности украинскаго народа — „Украинскій Народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. II, II. 1916, pp. 427-428.

2) Ibid. p. 428. P. Topinard, L'antropologie, Paris 1879, p. 469; S. Deniker, Les races et les peuples de la terre, Paris 1900, p. 405.

3) Волковъ, Антропологическія особенности... p. 427.

4) R. Vöckh, Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalitäten, Berlin 1866.

У виданнях Статистичного Бюро Київської Мійської Управи знаходимо єдиний у своєму роді приклад того, яку плутанину являє з себе статистика національностей

Це і є тая ознака, яка з усіх найпридатніша для того, щоб виділювати людей будь-якої національності, бо при масових статистичних спостереженнях інші ознаки не дають такого ясного, певного та безумнівного критерія, як рідна мова. Та проте жадного сумніву немає, що й рідна мова, як підстава статистичних сукупностей, доводить до того, що частина людей одної і тієї самої національності, з точки погляду, скажемо, антропологічних особливостей, виключена буде з неї, і навпаки, де-хто з людей інших національностей будуть до неї зараховані¹⁾. Та це лихо неминуче, бо все-ж-таки з одного боку, таких випадків у порівнянні з осівною масою дуже мало, а з другого — знайти кращий критерій для масових статистичних спостережень, на наш погляд, не можна²⁾.

2. Важко перебільшити значіння смертності, як характерної риси загальних умов існування того чи іншого населення. Наукове вивчення її дає, між іншим, можливість вимірювати значіння різних факторів, які мають позитивний або негативний вплив на середню протяжність майбутнього життя населення, або на інтенсивність його вимірювання. Вивчення смертності населення певної національності дає міриво життєздатності її, бо величина цього мірива визначається всіма причиноними моментами, об'єднаними одною і тією самою ознакою „нація“.

Є різні методи вивчення смертності. Найпростіший із них це вирахування так званих „загальних цифр“ або загальних коефіцієнтів смертності. Він полягає в тому, що кількість смертних випадків, які мали місце впродовж певного часу, порівнюється з населенням, де вони трапи-

в епоху неспокійного соціального життя, особливо в зв'язку з суб'єктивними свідченнями про себе населення. Таблиці 10—15 „Статистического Бюллетеня по городу Киеву“ за 1918 р., вип. 1, наводять результати зведення даних перепису цивільного населення 11—16 вересня 1917 р. Вони дають розподіл по національності, рідній (матірній) мові та мові обихідній. Національність реєструвалася згідно із свідченнями самого населення. Крім національностей російської та української є також „малоросійська“. Другим наслідком такого методу збирання відомостей про національність було створення націй „австрійської“, „швейцарської“, то що. Нижче я наводжу уривок із таб. 10, щоб показати, якими мовами говорили найцікавіші в даному разі нації, а також, щоб підкреслити різницю поміж числами, одержаними для кожного з трьох випадків.

	Національність			Рідна мова			Обихідна мова		
	Російська.	Українська.	Малоросійська.	Російська.	Українська.	Малоросійська.	Російська.	Українська.	Малоросійська.
	231,403	56,225	20,567	251,181	52,232	11,913	284,555	42,222	8,599
‰	50,26	12,21	4,47	54,78	11,39	2,60	62,19	9,33	1,88

¹⁾ Ю. Е. Янсон вважає, що «немає ознак народності, які в достатній мірі піддаються статистичній реєстрації. Звичайна ознака — мова є ознака сама по собі недостатня. Інші-ж антропологічні та етнографічні ознаки статистичному спостереженню не підлягають». Див. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств, том I. Территория и население; СПб. 1878, р. 66. Див. також його „Теорію статистики“, 4 изд. СПб. 1907, р. 239.

²⁾ З приводу національності, як об'єкта статистичного дослідження див.: Г. Майр, Статистика и обществоведение, т. II. Спб. 1901, pp. 153—162; Р. Майо-Смит, Статистика и социология, М. 1901, pp. 305—330; N. Colajanni, Manuale di demografia, 2 ed., Napoli 1909, pp. 65—71; Zacher, Die Statistik, München 1913, p. 55; J. Conrad, Politische Ökonomie, IV Teil, Statistik—1 Teil, 4 Auflage, Jena 1918, pp. 107—108. Питання про національну статистику докладніше всього в сучасній літературі освітлено у С. Дністрянського, див. „Національна статистика“—Студії з поля суспільних наук і статистики, видання Статистичної Комісії Наукового Товариства ім. Шевченка, під редакцією М. Грушевського, т. I, pp. 17-64, т. II, pp. 27-67, Львів 1909-1910.

лися. А населення не є щось таке незмінне і через те загальні коефіцієнти смертності матимуть різні числові значіння, коли за знаменник узяти населення на початку, у кінці, чи в середині часу спостереження. Теорія демографічної статистики і рекомендує замість населення брати час, прожитий ним впродовж часу спостереження. Таким чином, кожна людина відноситься до того часу, впродовж якого вона підлягала ризику смерті. Для цілих народонаселень неможливо точно визначити час, прожитий ними під спостереженням. Доводиться звертатися до деяких гіпотез для того, щоб знайти його приблизну величину. Звичайно беруть протяжність часу спостереження і множать її на кількість населення в середині цього періода часу, або-ж на півсуму населень на початку й у кінці його.

У статистиці населення та моральній звичайно дають оцінку певного явища, порівнюючи його міру з мірами для того самого явища за інший час чи для іншого населення. Всі люди помруть раніш чи пізніш і через те той факт, що та або інша частина населення вмірає на протязі, скажемо, року, не зустрічає жадних сумнівів з точки погляду принципової. Інакша річ оцінити це явище, встановити, оскільки велика смертність за певний час у даного населення в порівнянні з іншими населеннями. Для цієї мети загальні коефіцієнти смертності непридатні з теоретичної точки погляду. Кількість смертних випадків кожного населення у великій мірі залежить од складу його по віку, а тимчасом склад цей у різних населень ріжний. Імовірність померти на першому році життя для хлопців на Україні рівняється 0,23644, а для 14 років вона всього 0,00480.

Як, що загальний коефіцієнт смертності для двох населень однаковий, то це ще не значить, що і смертність їх однакова, бо така рівність може бути чиста випадковість, тоб-то і тоді, коли міри смертності для окремих віків неоднакові. Загальний коефіцієнт смертності це середня зважена. А числове значіння таких середніх залежить і од величини смертності для кожного віку, і од „ваги“ її, тоб-то од кількості осіб кожного віку. Як-що ми розложимо загальні коефіцієнти смертності кількох населень у зростаючому або падаючому порядку, то неможливо наперед сказати, який буде порядок цих мірів, коли привести все населення до одного складу по віку. Через оцю їхню особливість багато авторитетних демографів не визнають загальні коефіцієнти за міру придатну для наукового вивчення масових явищ статистики населення та моральної.

Правда, бувають випадки, коли вирахування загальних коефіцієнтів доцільне, як, наприклад, для одного і того самого населення на протязі певного, не надто довгого часу, коли склад його по віку залишається більш-менш той самий. З другого боку, вони часто правильно вирішують питання про те, смертність якого з двох населень більша. Але порівнювати загальні коефіцієнти смертності поміж собою з точки погляду кількісної, тоб-то намагатися оцінити, оскільки смертність одного населення більша од смертності іншого населення — недоцільно, для цього можуть служити тільки міри, вираховані на підставі таблиці смертності. Та все-ж-таки досвід показує, що загальні коефіцієнти виявляють значну стійкість на

протязі досить довгого часу. Все те, разом із легкістю їхнього вирахування і робить їх популярнішими у звичайних дослідях з демографічної статистики. Але ніхто з досвідчених статистиків не заперечує того, що загальні цифри — міриво занадто сумарне, непридатне для цілком наукових глибоких дослідів ¹⁾.

3. Цілком инакше значіння мають таблиці смертності, як знаряддя наукового дослідю. Вони являють покоління осіб, які проходять через час до їх цілковитого вимірання. Час, з цієї точки погляду починається з моменту народження покоління, він називається віком людини. У першій колоні таблиці смертності позначають вік у роках, починаючи од нуля (народження) аж до того року віку, коли вмирає остання людина з даного покоління. Візьмім покоління з 100000 новонароджених і простежмо порядок їхнього вимірання. Дітей, що померли на першому році життя, напишім проти віку нуль (краще поміж 0 та 1), дітей, що померли на другому році життя — проти 1, то що. Так одержують колону вмираючих. Коли простежують не поступінне вимірання генерації, а те, скільки осіб дожило до границі першого року життя, другого року, то-що, то одержують колону доживаючих, числа її пишуть проти відповідного віку. Таблиця смертності у найпростішому вигляді і дає значіння позначених вище колон. Окрім них, для кожного року життя наводять звичайно ймовірності вмерти й дожити, а також середні та ймовірні протязності життя.

Таблиці смертності дають точну міру середньої протязності життя осіб даного покоління, а також інші мірива, бездоганні з наукової точки погляду. Відомий англійський статистик, доктор Уільям Фарр назвав їх свого часу „міривом життя“ — біометром. Значіння їх для вирішення питань, зв'язаних із життям людини й санітарними умовами, він порівнює із значінням термометра, барометра і т. п. знаряддів для фізичних дослідів. Він цілком правильно зазначає, що з того часу, як Галлей збудував першу таблицю смертності, бере свій початок нова галузь знання — наука про суспільне здоровля ²⁾.

Окрім величезного наукового значіння таблиці смертності мають також і практичне значіння, — як підстава для технічних вирахувань при страхуванні життя. Лише за допомогою таблиць смертності страхування з лотереї обертається в точну науку. Через оцю практичну потребу і виникли свого часу таблиці смертності й зародилися перші початки теорії їхнього будування.

Доктор Фарр, а за ним А. Ньюстолм наводить дуже гарну й глибоку алегорію Аддісона з „Видіння Мірзи“, яка наочно ілюструє ідею й результати таблиць смертності, і навіяне воно було Аддісонові чи не таблицею Галлея.

„Міст, що ти його бачиш — це життя людське; тож розглянь його уважно. Після довшого огляду його я побачив, що він складався з сімдесятьох цілих арок та кількох поломачих, і вони разом з цілими становили коло сотні. Коли рахував я арки, то Геній сказав мені, що міст отой

¹⁾ Докладніше про це див. М. Птуха, Очерки..., pp. 350—357.

²⁾ W. Farr, Vital Statistics, London 1885, pp. 492—493.

раніш складався був із тисячі арок, але велика повинь знесла решту їх і залишила міст в отому стані руїни, в якому бачив я його тепер. Але, сказав він, скажи мені, що ти відкривеш на ньому. Я бачу безліч усякого люду, що проходить по ньому, сказав я, і чорну хмару, що висить на кожному його кінці. Як приглянувся я уважніше, то побачив, що де-хто з тих, котрі проходять, провалювалися через міст тай падали у великий потік, що протікав під мостом. Як приглянувся я далше, то завважив, що на мості було безліч потайних люк і як тільки ті, що проходили, наступали на них, зразу провалювалися й падали у воду і негайно зникали. Ці потайні западні були дуже густо розсіяні при самому вході на міст, так що натовпи людей, заледви встигнувши прокласти собі шлях через тучу, попадали в оці люки і провалювалися. Вони рідшали к середині, але збільшувалися і густішали під кінець цілих арок. Було, звичайно, кілька осіб, гравда дуже небагато, котрі й далі шкандибали і по ламааних арках, але й вони провалювалися один за одним, бо були до краю стомлені й виенажені такою довгою ходьбою¹⁾.

Смертність населення залежить од багатьох факторів. Окрім віку, національності, професія, місце перебування, то що, теж більше чи менше впливають на демографічні явища. У різних населень вони мають ріжну питому вагу і через те можна сказати, що при порівнянню смертності двох населень загальні коефіцієнти являють собою середню зважену з точки погляду кожного з них. Для теоретичної безсумнівности висновків треба було-б порівнювати смертність дуже дрібних однорідних підгруп обох населень. Та проте є принципова ріжниця поміж віком та іншими ознаками людини. Полягає вона в тому, що конструювання таблиць смертності, шлюбности та й інших таблиць, які дають безперечні й досконалі мірива ріжних явищ, можна зробити лише за допомогою цієї ознаки²⁾. Що-ж-до характеристики впливу всіх інших факторів, то науково безперечно можна зробити це тільки шляхом конструювання таблиць смертності для підгруп населення, об'єднаних досліджуваною ознакою.

З теоретичного погляду найдосконаліша міра загальної смертності—це коефіцієнт смертності стаціонарного населення, що його можна вирахувати лише на підставі таблиці смертності³⁾. Для того, щоб наочно уявити собі, наскільки помилковий метод загальних коефіцієнтів, можна порівняти коефіцієнти смертності стаціонарного населення й загальні цифри для тих-таки населень і того-ж-таки часу.

4. Таким чином, при вивченні демографічних особливостей українського народу ми й повинні-б були виходити з даних про теє населення, котре показало за свою рідну мову—мову українську. При демографічних дослідах, що відносяться до населення б. Російської Імперії, в першу чергу доводиться вдаватися до матеріялів Центрального Статистичного Комітету, тоб-то до першого всеросійського перепису населення 1897 р. і

1) A. Newsholm, The Elements of Vital Statistics, 3 ed., London 1899, pp. 255-256.

2) Докладніше про це див. М. Птуха, Очерки..., pp. 204-216.

3) Див. C. Vallod, Die Lebensfähigkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung, Leipzig 1897, Grundriss der Statistik, Berlin 1913, p. 55; L. v. Bortkiewicz, відзив на першу роботу проф. Валода в Jahrbuch für Gesetzgebung, 22 Jahrgang, p. 772.

до щорічних відомостей про рух населення в 50 губерніях б. Європейської Росії. Наукове вивчення демографічних явищ звичайно полягає в комбінуванні статистичних даних про стан і рух населення, і внаслідок цього обсяг наукового оброблення з конечности обмежується лише однорідними матеріялами, які є одночасно в обох видах статистичних відомостей.

Перепис 1897 р. дає розподіл населення за рідною мовою, а тимчасом „Движеніє населенія въ Европейской Росіи за ... годъ“ цілком не має таблиць, складених за позначкою національности. Для гімшенія деяких питань про демографічну фізіономію українського народу все-ж-таки можна використувати і ці джерела. Населення 9 губерній України на 72,58% складалося з осіб, що показали підчас перепису українську мову за свою рідну. В них є також розподіл новонароджених, померших і тих, що взяли шлюб, за ріжними релігіями, причому серед православних у 1897 р. було 83,89% українців. З другого боку, і розподіл населення по місцю перебування (місто та село) теж може допомогти в даному разі, бо сільське населення має в своєму складі більший відсоток укр їнців, ніж міське (78,98%). Та проте обидві можливості можна використувати головним чином тільки для більше чи менше сумарної картини демографічного життя українського народу.

Порівняймо обидва джерела з точки погляду вивчення смертності. Відомості про розподіл населення в 1897 р. по релігіях подано в отакому вигляді: до 1 року, 1-9 і далі по десятилітніх періодах; а дані про рух (лише для головних віросповідань губерній) — до 1 міс., 1-3, 3-6, 6-12, по однорічних групах до 5 років і далі по п'ятиліттях 5-80; а для православного населення — по однорічних до 80 і по п'ятиліттях 80-100. Для комбінації віку та місця проживання перепис дає до 1 року по місяцях, а далі однорічні періоди до 110 років, а в відомостях про рух маємо: до 1 міс., 1-3, 3-6, 6-12, однорічні група до 5 років і далі п'ятиліття до 80 років.

Можна вирахувати повну таблицю смертності і на підставі таких даних, та проте часто-б довелось вдаватися до інтерполяції, тоб-то до штучного знаходження однорічних сукупностей. Окрім того, як це видно з наведеної нижче таблиці, різниця поміж числами осіб, що показали за свою рідну мову українську, не така вже велика. Тільки для православного населення вона трохи перевищує 10% у відношенні до всього населення України.

% % українців.	Вся Україна.	Волинь.	Катерино- славщина.	Київщина.	Поділля.	Полтав- щина.	Таврія.	Харків- щина.	Херсон- щина.	Чернігів- щина.
Серед православ- них.	83,89	94,34	76,39	93,2	95,42	97,27	56,85	81,87	66,42	71,62
Серед сільського населення.	78,98	74,37	74,29	86,96	84,77	96,91	50,15	85,21	68,20	68,19
Взагалі.	72,58	70,10	68,90	79,21	80,93	92,98	42,21	80,62	53,48	66,41

Таким чином, з огляду на особливий характер статистичних даних, з якими мають до діла в цьому випадкові, при конструюванні таблиці смертності для України найкраще брати дані про населення 9 українських губерній по перепису 1897 р. та смертні випадки за будь-який період часу. Це не так уже сильно одіб'ється на результатах, бо вони навряд чи будуть значно одрізнятися від смертності чисто українського населення. Адже-ж безперечно, що дані перепису дають нам лише мінімум українського населення. Підчас перепису головним чином селяни й узагалі мешканці невеликих залюднених місць показували за свою рідну мову — „малоросійську“, хоча й населення міст на Україні у значній мірі складається з осіб українського походження, що частина з них показала за рідну мову мову російську. Тимчасом при вивченні смертності населення дуже важливими являються саме фізично-психічні особливості, для яких спадковість одіграє значну роль.

5. При збудуванні перших таблиць смертності для України ми керувалися ідеєю необхідності порівняти їх у першу чергу з таблицями смертності для 50 губерній б. Е. Росії, врахованими відомим російським демографом, доктором *С. Новосельським*. Ця ідея й визначила основні моменти, характерні для вирахування таблиць смертності. Вибіраючи той час, що його смертність бажано було-б дослідити, *С. Новосельський* керувався завданням характеристики смертності 50 губерній наприкінці XIX віку при відсутності холери та виключно великих епідемій. На протязі 1892—1895 р. р. в Росії була холерна епідемія, а в 1892 році смертність була вийняtkово висока ще й завдяки висипному тифу та неврожаю¹⁾. Через це він і зупинився на двох роках, ближших до перепису: 1896 та 1897. У наведених нижче таблицях я даю зведення даних перепису 1897 р. та біжучих записів Центрального Статистичного Комітету по 9 губерніях України, які послужили за підставу для вирахування таблиць смертності²⁾.

У виданнях Центрального Статистичного Комітету, на жаль, зустрічаються иноді неоговорені друкарські помилки, і їх доводиться винаходити і виправляти самому дослідникові. При сумуванні чисел перепису для окремих губерній з'ясувалося: 1) що для чоловіків у віці 35-36 років, котрі жили на Київщині, помилково подано число 24362 замість 24654, і 2) що для жінок у віці 16-17 років, котрі жили на Катеринославщині, помилково наведено число 22921 замість 22926.

¹⁾ Смертность и продолжительность жизни въ Россіи, П. 1916, pp. 97—98.

²⁾ Таблиці смертності для України було вираховано за моїми вказівками і під моїм керуванням у Демографічному Інституті Всеукраїнської Академії Наук. Головну участь у технічних роботах брали лектори Київського Інституту Народнього Господарства, співробітники Демографічного Інституту: *І. Ю. Тренін-Петушков* та *П. І. Пустохід*.

Числа живущих в 9 губерніях України по перепису 28 січня 1897 р. і числа померших у 1896 і 1897 р.р.

В і к.	Ч О Л О В І К И.				Ж І Н К И.			
	Числа живущих.	Числа померших			Числа живущих.	Числа померших		
		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.
0-1	422518	133956	127723	261679	419648	107413	103350	210763
1-2	343663	35247	35033	70280	353576	32018	32488	64506
2-3	381788	18815	19305	38120	380031	17670	18520	36190
3-4	371934	11386	11542	22928	368097	10768	11329	22097
4-5	354083	7609	7758	15367	357800	7526	7803	15329
	1876986	207013	201361	408374	1879152	175395	173490	348885
5-6	334203	5929	5892	11821	335797	6124	5944	12068
6-7	326463	4229	4233	8462	323962	4201	4268	8469
7-8	313675	3100	2960	6060	320381	2862	2884	5746
8-9	315717	2400	2415	4815	319277	2361	2390	4751
9-10	266626	2306	2243	4549	264810	2127	2072	4199
	156684	17964	17743	35707	1564227	17675	17558	35233
10-11	300193	1782	1908	3690	300357	1664	1716	3380
11-12	230158	1766	1796	3562	223415	1694	1714	3408
12-13	318414	1445	1633	3078	313499	1589	1539	3128
13-14	257887	1356	1308	2664	256062	1514	1538	3052
14-15	253980	1235	1283	2518	259629	1489	1554	3043
	1360632	7584	7928	15512	1352962	7950	8061	16011
15-16	238167	1287	1154	2441	244343	1671	1674	3345
16-17	246102	1411	1361	2772	275213	1754	1723	3477
17-18	238268	1579	1568	3147	263883	1700	1836	3536
18-19	254198	1484	1536	3020	274007	1650	1653	3303
19-20	200551	1586	1649	3235	202679	1949	1726	3675
	1177286	7347	7268	14615	1260125	8724	8612	17336
20-21	216698	1709	1643	3352	276429	1635	1577	3212
21-22	203869	1535	1655	3190	136004	1478	1331	3009
22-23	208533	1476	1548	3024	196246	1598	1581	3179
23-24	195207	1386	1354	2740	179009	1501	1436	2937
24-25	169227	1407	1376	2783	160011	1717	1755	3472
	994234	7513	7576	15089	947699	7929	7880	15809

В і к.	Ч О Л О В І К И.				Ж І Н К И.			
	Числа живущих.	Числа померших			Числа живущих.	Числа померших		
		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.
25-26	181866	1350	1416	2766	232114	1627	1680	3307
26-27	183010	1322	1491	2813	170102	1407	1455	2862
27-28	188826	1343	1439	2782	166923	1537	1554	3091
28-29	199541	1105	1130	2235	200520	1201	1235	2436
29-30	121471	1113	1519	3032	95291	1983	1905	3888
	874714	6633	6995	13628	864950	7755	7829	15584
30-31	241879	1303	1249	2552	311307	1497	1576	3073
31-32	98276	1063	1010	2073	74079	1197	1183	2380
32-33	149198	1080	1113	2193	130692	1217	1185	2402
33-34	140552	899	912	1811	118805	1035	1058	2143
34-35	104997	1377	1367	2744	98000	1803	1731	3534
	734912	5722	5651	11373	740883	6799	6733	13532
35-36	172704	1313	1417	2730	205105	1659	1621	3310
36-37	137427	1033	1073	2106	131059	1212	1191	2403
37-38	135748	1132	1179	2311	115173	1285	1423	2708
38-39	158860	1026	1021	2047	146705	1036	1045	2081
39-40	92342	1668	1548	3216	67929	2065	1971	4036
	697081	6172	6238	12410	665971	7287	7251	14538
40-41	205914	1349	1361	2710	267306	1671	1537	3208
41-42	69117	1142	1112	2254	49394	1056	1041	2097
42-43	118527	1182	1166	2348	97472	1143	1101	2244
43-44	98733	947	1060	2007	77624	907	958	1865
44-45	77071	1751	1738	3489	60460	1771	1740	3511
	569395	6371	6137	12508	558256	6548	6377	12925
45-46	17412	1677	1676	3353	166401	1616	1572	3188
46-47	89235	1154	1128	2282	75629	1025	1034	2059
47-48	78370	1336	1284	2620	67003	1186	1135	2321
48-49	109461	1176	1111	2287	93642	1097	1002	2099
49-50	5575	2025	2006	4031	41710	2397	2298	4695
	477053	7368	7205	14573	450285	7321	7041	14362

В і к.	Ч О Л О В І К И.				Ж І Н К И.			
	Числа живущих.	Числа померших			Числа живущих.	Числа померших		
		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.
50-51	191933	1879	1826	3705	244903	1968	1871	3839
51-52	39101	1333	1215	2578	30870	1302	1291	2593
52-53	72817	1421	1247	2668	62189	1368	1238	2606
53-54	59554	1260	1235	2495	50169	1220	1216	2436
54-55	46686	1966	1850	3816	43864	1962	1991	3953
	410091	7859	7403	15262	431995	7820	7607	15427
55-56	120630	2014	1870	3884	121581	2010	1878	3888
56-57	69043	1489	1462	2951	55606	1376	1426	2802
57-58	52138	1483	1503	2991	40790	1460	1497	2957
58-59	60858	1291	1203	2499	50470	1223	1186	2409
59-60	26695	2929	2781	5710	20259	3762	3520	7282
	329424	9211	8824	18035	288706	9831	9507	19338
60-61	158542	2398	2276	4674	184594	2905	2752	5657
61-62	21530	1503	1398	2906	15297	1624	1549	3173
62-63	40469	1520	1499	3019	30071	1571	148	3119
63-64	36283	1161	142	2943	25700	143	1404	2877
64-65	25857	2708	2575	5283	19445	3145	2727	5872
	282681	9595	9230	18825	275107	10718	9980	20698
65-66	76103	2321	2122	4443	74101	2174	2245	4719
66-67	29406	1603	1548	3151	18350	1584	1504	3088
67-68	31338	1721	168	3409	20127	1634	1607	3291
68-69	25560	1400	1289	2689	19141	1293	1272	2565
69-70	10582	3331	3141	6472	8159	389	3600	7289
	172089	10376	9788	20164	140078	10724	10228	20952
70-71	83904	2399	2705	5604	94526	3050	2952	6002
71-72	8025	1401	1386	2787	5515	1249	1396	2645
72-73	15416	162	1415	2877	10626	1277	1241	218
73-74	11840	1203	1136	2339	7852	1023	921	1949
74-75	8953	2332	2196	4528	5577	2154	2049	4203
	128138	9297	8833	18135	12096	8753	8559	17317

В і к.	Ч О Л О В І К И.				Ж І Н К И.			
	Числа живущих.	Числа померших			Числа живущих.	Числа померших		
		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.
75-76	33612	2170	1917	4087	27793	1723	1623	3346
76-77	10803	1122	1011	2133	6459	810	766	1576
77-78	8528	1189	1192	2381	4577	806	860	1666
78-79	10069	1067	942	2009	6165	774	684	1458
79-80	3305	2323	2195	4518	2140	1899	1996	3895
	66322	7871	7257	15128	47134	6012	5929	11941
80-81	31463	—	—	—	29180	—	—	—
81-82	2236	—	—	—	1309	—	—	—
82-83	3588	—	—	—	2216	—	—	—
83-84	2651	—	—	—	1461	—	—	—
84-85	2693	—	—	—	1354	—	—	—
	42631	3579	3533	7112	35520	2890	2876	5766
85-86	8379	—	—	—	6268	—	—	—
86-87	2423	—	—	—	1327	—	—	—
87-88	1879	—	—	—	1147	—	—	—
88-89	1671	—	—	—	968	—	—	—
89-90	833	—	—	—	527	—	—	—
	15185	1793	1752	3545	10237	1356	1353	2714
90-91	5453	—	—	—	5188	—	—	—
91-92	332	—	—	—	194	—	—	—
92-93	430	—	—	—	347	—	—	—
93-94	431	—	—	—	243	—	—	—
94-95	317	—	—	—	213	—	—	—
	6963	598	663	1261	6185	471	541	1012
95-96	1222	—	—	—	972	—	—	—
96-97	593	—	—	—	316	—	—	—
97-98	429	—	—	—	290	—	—	—
98-99	463	—	—	—	266	—	—	—
99-100	183	—	—	—	167	—	—	—
	2890	301	349	650	2041	221	251	472

В і к.	Ч О Л О В І К И.				Ж І Н К И.			
	Числа живущих.	Числа померших			Числа живущих.	Числа померших		
		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.		в 1896 р.	в 1897 р.	в 1896 і 1897 р.р.
100-101	469	—	—	—	450	—	—	—
101-102	66	—	—	—	47	—	—	—
102-103	72	—	—	—	60	—	—	—
103-104	49	—	—	—	57	—	—	—
104-105	45	—	—	—	29	—	—	—
	701	—	—	—	643	—	—	—
105-106	68	—	—	—	76	—	—	—
106-107	30	—	—	—	19	—	—	—
107-108	29	—	—	—	17	—	—	—
108-109	25	—	—	—	13	—	—	—
109-110	21	—	—	—	16	—	—	—
	173	—	—	—	141	—	—	—
110 і вище ¹⁾	15	152	251	403	19	110	148	258
квiзд. віку	3345	1	5	6	3470	—	2	2
	11780525	340320	332295	672615	11649882	312294	307818	620112

6. Як видно з наведених вище таблиць, відомості про вік населення України при перепису та при реєстрації смертних випадків показують накопичення на віках, що кінчаться нулем та п'ятьма, особливо значні в літніх віках. Необхідно через це, за допомогою того чи іншого способу вирівнювання, одержати такі числа, які більше відповідають реальним, ніж досить неясне уявлення про свій вік у людей, що звикли рахувати п'ятками та десятками. Передовсім знайдено було п'ятилітні та однолітні групи для тих періодів віку, для яких їх дано в сумарному вигляді. Ті, що померли у віці 100 років і вище, були розподілені поміж п'ятилітніми

¹⁾ Для смертних випадків — 100 років і вище.

групами (до 125 років) пропорційно до випадків за 1874-1883 р.р., для яких Центральний Статистичний Комітет дає такі підрозподіли. Ті, що жили у віці 110 років і вище, були розбиті поміж трьома п'ятиліттями, пропорційно до п'ятиліттів 95-99, 100-104 та 105-109 років. Перехід од п'ятилітніх до однолітніх груп живущих та померших переведено було за допомогою отакої формули інтерполювання:

$$l_3 = \frac{S}{5} - \frac{S_{-1} + S_{+2} - 2S}{125}$$

$$l_2 = l_3 - \frac{S_{+1} - S_{-1}}{50} + \frac{S_{-1} + S_{+1} - 2S}{250}$$

$$l_4 = l_3 + \frac{S_{+1} - S_{-1}}{50} + \frac{S_{-1} + S_{+1} - 2S}{250}$$

$$l_1 = l_3 - \frac{S_{+1} - S_{-1}}{25} + \frac{2(S_{-1} + S_{+1} - 2S)}{125}$$

$$l_5 = l_3 + \frac{S_{+1} - S_{-1}}{25} + \frac{2(S_{-1} + S_{+1} - 2S)}{125}$$

де символ S визначає дану п'ятилітню групу, l_1, l_2, l_3, l_4 та l_5 тії, що їх ми шукаємо, однолітні сукупності, S_{-1} та S_{+1} попередню та слідуючу п'ятилітні групи¹⁾. Так були визначені однолітні групи тих, що живуть 110-120, та тих, що померли 80-120 років. Потім однолітні сукупності були інтерпольовані отаким способом Д. Фінлезона²⁾. Позначимо через a_x число живущих (або померших) віку x . Перше виправлене значіння його або a'_x рівняється середній арифметичній з п'ятьох сумежних значінь, з яких два йдуть перед a_x і два йдуть за ним, а п'яте виправлюване, тоб-то

$$a'_x = \frac{a_{x-2} + a_{x-1} + a_x + a_{x+1} + a_{x+2}}{5}$$

Середня арифметична з п'ятьох виправлених значінь a'_x дає друге виправлене значіння або

$$a''_x = \frac{a'_{x-2} + a'_{x-1} + a'_x + a'_{x+1} + a'_{x+2}}{5}$$

Підставивши замість перших виправлених значінь їх вирази у перших величинах a_x , одержимо

¹⁾ Di un metodo d'interpolazione per passare dalle classi quinquennali al popolazione alle classi annuali, tratta в *p. Annali di Statistica*⁴. Serie 2-a Vol. 12 (1880).

²⁾ Report of John Finlaison actuary of the National Debt, On the evidence and elementary facts on which the tables of lifes annuities are founded, London 1829.

$$a''_x = [(a_{x-4} + a_{x+4}) + 2(a_{x-3} + a_{x+3}) + 3(a_{x-2} + a_{x+2}) + 4(a_{x-1} + a_{x+1}) + 5a_x] : 25$$

Таким самим чином за третє інтерпольоване значіння приймається середня арифметична з п'ятьох відповідних виправлених значінь. Зробивши в ній заміни відповідними першими величинами, одержимо

$$a_x = 0,008(a_{x-6} + a_{x+6}) + 0,024(a_{x-5} + a_{x+5}) + 0,048(a_{x-4} + a_{x+4}) + 0,080(a_{x-3} + a_{x+3}) + 0,120(a_{x-2} + a_{x+2}) + 0,144(a_{x-1} + a_{x+1}) + 0,152a_x.$$

За формулою 1 переведено було вирівнювання однолітніх груп тих, що жили чоловічого та жіночого полу 7-8 років, за формулою 2 — чоловіків 9-19 років та жінок 9-14, за формулою 3 — перших з 20, а других од 15 до 114 років. Однолітні групи тих, що померли кожного полу, вирівнювалися за формулою 1 у віках 17-19 років, за формулою 2 — 20-39 та за формулою 3 — 40-114 років. Ті, що померли, чоловічого та жіночого полу у віках 7-16 років були інтерпольовані за формулою:

$$a_x = \frac{a_{x-1} + a_x + a_{x+1}}{3}$$

Суми вирівняних чисел тих, що жили, та тих, що померли, одхилилися од сум невіривнаних. Через те що кінцева мета вирівнювання було знайти ті числа, з яких можна-б було одержати потім відносні числа, що характеризують смертність населення, треба було суму інтерпольованих чисел зробити рівною першій сумі. І в цьому випадкові ми йшли за ходом вирахань, прийнятим С. Новосельським, хоч у деяких відношеннях його метод зустрічає заперечення. Всі інтерпольовані однолітні групи тих, що жили, та тих, що померли, він розбив на 4 великі групи: 7-24 років, 24-41, 41-58 та від 58 до кінця і зв'язав їх з першими групами. Кожне вирівняне число множилося на свій коефіцієнт пропорційности, тоб-то відношення суми невіривнаних чисел для кожної із чотирьох груп до вирівняних. Останній акт інтерполяції — це було рознести числа тих, що живуть, та тих, що померли, невідомого віку пропорційно до однолітніх груп.

Проти цього метода можна сказати, що його результатом є нерівності й скоки на граничних віках: 7, 24, 41 та 58 роках. Вони є наслідком тої обставини, що коефіцієнти пропорційности різних груп розминаються один з одним, в одному випадкові вони більші од одиниці, а в іншому менші. Зазначені нерівності, своєю чергою, відбиваються на ймовірностях померти й дожити, а через те й на значіннях колон доживаючих та помираючих, що викликає заперечення з точки погляду можливости ужити їх для страхування життя.

Цілком справедливо С. Новосельський задовольнився результатами перепису 28 січня 1897 р., хоч із строго теоретичної точки погляду для розрахунків треба-б було мати населення на 1 січня. День перепису стоїть досить близько од початку року, з другого боку всі перерахування цілком незначно відіб'ються на результатах. Окрім того, саме січневі дані про тих, що народилися та померли, особливо неточні. Метрики подавалися на ревізію до духовних консисторій та правлінь у січні і через те вони мало не скрізь закінчувалися раніш од 31 грудня, а до того-ж всі ті, що народилися та вмерли за час од подання старих та одержання нових книжок, неминуче переносилися на січень наступного року. Через це, звичайно, грудневі числа применшені, а січневі прибільшені.

У таб. II поставлено поруч вирівняні числа живущих та померших, які послужили за підставу для дальших вирахувань.

Інтерпольовані числа живущих (1. I. 1897) і померших (1896 + 1897 р.р.) в 9 губерніях України.

В і к.	Ч О Л О В І Е И.		Ж І Н К И.		О В И Д В А П О Л И.	
	Число живущих.	Число померших.	Число живущих.	Число померших.	Число живущих.	Число померших.
0-1	422638	26 684	419774	210765	842412	472449
1-2	346762	70281	353682	64506	700444	134777
2-3	38187	38120	380145	36190	762042	74310
3-4	372040	22928	36207	22097	740247	45025
4-5	354184	15367	357907	15329	712091	30696
5-6	334298	11821	335897	12068	670195	23889
6-7	326556	8462	324059	8469	650615	16931
7-8	311195	6389	311629	6198	622824	12587
8-9	303357	5095	304569	403	608926	9898
9-10	292233	4312	290896	4029	583129	8341
10-11	284393	3899	28277	3589	566370	7488
11-12	275438	3083	273242	3240	548680	6323
12-13	270966	3074	270074	3133	541040	6207
13-14	263083	2729	265185	3013	528268	5742
14-15	257403	2518	263526	3085	520929	5603
15-16	250074	2554	260004	3223	510078	5777
16-17	244367	2763	255633	3384	500000	6147
17-18	236331	2897	249003	3398	485334	6295

В і к.	Ч О Л О В І К И.		Ж І Н К И.		О В И Д В А П О Л И.	
	Число жи- вущих.	Число померших.	Число жи- вущих.	Число померших.	Число жи- вущих.	Число померших.
18-19	230314	3078	240610	3374	470924	6452
19-20	222113	3160	229166	3282	451279	6442
20-21	214822	2972	217561	3221	432383	6193
21-22	207430	3136	206242	3174	413672	6310
22-23	200853	3065	197037	3131	397890	6196
23-24	194785	2987	189676	3103	384461	6090
24-25	193126	2899	193450	3196	386576	6095
25-26	189057	2843	190385	3187	379442	6030
26-27	185456	2799	188057	3265	373513	6064
27-28	181296	2736	184645	3126	365941	5862
28-29	176958	2660	180890	3065	357848	5725
29-30	170651	2588	174227	3013	344878	5601
30-31	163876	2493	167009	2929	330885	5422
31-32	157032	2417	159263	2866	316295	5283
32-33	151223	2291	152755	2823	303978	5114
33-34	146243	2233	146624	2820	292867	5058
34-35	143981	2249	143837	2826	287818	5075
35-36	142538	2290	141973	2836	284511	5156
36-37	141701	2325	141044	2893	282745	5218
37-38	140169	2445	139333	2909	279502	5354
38-39	137918	2520	137412	2889	275330	5409
39-40	133348	2547	132472	2866	265820	5413
40-41	128671	2527	126553	2795	25462	5322
41-42	115290	2563	107484	2579	222774	5142
42-43	109799	2603	101522	2536	211321	5139
43-44	104576	2691	95540	2 21	200116	5212
44-45	101121	2747	92107	2532	193228	5279
45-46	98216	2807	89887	2569	188103	5376
46-47	96303	2871	89187	2636	185490	507

В і к.	Ч О Л О В І К И.		Ж І Н К И.		О В И Д В А П О Л И.	
	Число жи- вущих.	Число померших.	Число жи- вущих.	Число померших.	Число жи- вущих.	Число померших.
47-48	94368	2934	88774	2729	183142	5663
48-49	92631	2949	89032	2822	181663	5771
49-50	89406	2996	87113	2895	176519	5891
50-51	85851	3033	84066	2955	169917	5988
51-52	81582	3066	79577	2994	161159	6060
52-53	77459	3093	74546	3007	152005	6100
53-54	75152	3136	68582	3040	143734	6176
54-55	70626	3202	64584	3114	135210	6316
55-56	68433	3289	61546	3332	129979	6621
56-57	66835	3387	59671	3294	126506	6681
57-58	65245	3512	58402	3598	123647	7110
58-59	66187	3617	62371	4063	128558	7680
59-60	63254	3694	60205	4207	123459	7901
60-61	59823	3745	57064	4288	116887	8033
61-62	55842	3777	52869	4308	103711	8085
62-63	51628	3782	47966	4258	99594	8040
63-64	46913	3792	42093	4199	89006	7991
64-65	43371	3823	37685	4171	81056	7994
65-66	40329	3872	34264	4175	74593	8047
66-67	37718	3930	31827	4202	69545	8132
67-68	35395	3997	30191	4258	65586	8255
68-69	33589	4037	29509	4233	63098	8320
69-70	31118	4021	25032	4225	59150	8246
70-71	28409	3946	26004	4083	54413	8029
71-72	25589	3721	23451	3863	49040	7584
72-73	22771	3607	20485	3569	43256	7176
73-74	19819	3426	17029	2725	36848	6151
74-75	17576	3241	14331	2594	31907	5835
75-76	15764	3081	12226	2729	27990	5810
76-77	14320	2969	10719	2523	25039	5492

В і к.	Ч О Л О В І К И.		Ж І Н К И.		О Б И Д В А П О Л И.	
	Число жи- вущих.	Число по- мерших.	Число жи- вущих.	Число по- мерших.	Число жи- вущих.	Число по- мерших.
77-78	13103	2821	9708	2287	22816	5108
78-79	12199	2633	9220	2115	21419	4748
79-80	11046	2491	8514	1934	19560	4425
80-81	9 03	2186	7683	1806	17486	3992
81-82	8448	1918	6705	1593	15153	3511
82-83	7152	1631	5637	1358	12789	2989
83-84	5824	1331	4462	1150	10286	2531
84-85	4794	1161	3546	964	8340	2125
85-86	3975	976	2841	804	6816	1780
86-87	3378	828	2339	675	5717	1503
87-88	2876	712	1999	574	4875	1286
88-89	2528	606	1831	485	4359	1091
89-90	2160	505	1633	405	3793	910
90-91	1812	419	1425	338	3237	757
91-92	14 1	344	1210	28 1	2701	624
92-93	1212	280	996	229	2208	509
93-94	966	231	780	170	1746	401
94-95	790	197	620	138	1410	335
95-96	661	168	499	133	1160	301
96-97	563	146	411	111	9 4	257
97-98	485	127	348	97	833	224
98-99	420	110	307	82	727	192
99-100	346	94	260	70	606	164
100-101	272	83	212	58	484	141
101-102	203	66	165	47	368	113
102-103	148	55	125	39	273	94
103-104	105	46	92	32	197	78
104-105	74	38	67	25	141	63
105-106	54	31	48	2 1	102	51
106-107	41	26	35	16	76	42

В і к.	Ч О Л О В І К И		Ж І Н К И		О Б И Д В А П О Л И	
	Число жи- вущих.	Число померших.	Число жи- вущих.	Число померших	Число жи- вущих.	Число померших.
107-108	31	20	26	13	57	33
108-109	24	16	20	11	44	27
109-110	18	13	15	8	33	21
110-111	12	11	10	6	22	17
111-112	9	8	7	5	16	13
112-113	5	7	5	4	10	11
113-114	3	5	3	3	6	8
114-115	2	4	2	2	4	6
115-116	1	3	2	2	3	5
116-117	1	3	1	2	2	5
117-118	1	2	1	2	2	4
118-119	—	2	—	2	—	4
119-120	—	2	—	1	—	3
120-124	—	9	1	2	1	11
125 і вище	—	2	—	—	—	2
Всього	11780525	672615	11649882	620112	23430407	1292727

7. Перші п'ять років життя мають особливі труднощі при знаходженні для них мір смертності. З одного боку, смертність тоді дуже значна, а з другого, вік маленьких дітей при переписах часто позначається невірно. Ця друга обставина й примусила англійських статистиків знайти точніші методи визначення ймовірностей померти; за цими методами йшли ми та й і С. Новосельський. Вирахування тут оснований на таких припущеннях:

1) Приймається, що ті, котрі вмерли 0-1 року в 1896 та 1897 р.р., вийшли з покоління тих, що народилися з 1 липня 1895 по 1 липня 1897 р.

2) Число тих, що народилися з 1 липня 1894 по 1 липня 1896 р. за винятком тих, що померли 0-1 року в 1895 та 1896 р.р., приймається за число тих, що дожили до одного року життя, з яких вийшли ті, що померли 1-2 років у 1896 та 1897 р.р.

3) Число тих, що народилися з 1 липня 1893 по 1 липня 1895 р., за винятком тих, що померли 0-1 року в 1894 та 1895 р.р. та 1-2 років у

1895 та 1896 р.р., приймається за число тих, що дожили до двох років, з яких вийшли ті, що вмерли 2-3 років у 1896 та 1897 р.р.

4) Число тих, що народилися з 1 липня 1892 по 1 липня 1894 р., за винятком тих, що померли 0-1 року в 1893 та 1894 р.р., 1-2 років у 1894 та 1895 р.р. та 2-3 років у 1895 та 1896 р., приймається за число тих, що дожили до трьох років, з яких вийшли ті, що вмерли 3-4 років у 1896 та 1897 р.р.

5) Число тих, що народилися з 1 липня 1891 по 1 липня 1893 р., за винятком тих, що померли 0-1 року в 1892 та 1893 р., 1-2 років у 1893 та 1894 р., 2-3 років у 1894 та 1895 р. та 3-4 років у 1895 та 1896 р., приймається за число тих, що дожили до чотирьох років, з яких вийшли ті, що вмерли 4-5 років у 1896 та 1897 р.р.

Нижче наведено числа народжень та смертей серед хлопців, необхідні для вирахування зазначених величин.

Числа народжень і смертей по 9 українських губерніях.

Ч О Л О В І К И.

Календарний рік.	Число народжень		Число померлих			
	за 1 півріччя.	за 2 півріччя.	0-1 р.	1-2 р.	2-3 р.	3-4 р.
1891	—	290248	—	—	—	—
1892	250321	278795	121177	—	—	—
1893	256883	286757	87562	33815	—	—
1894	256696	299918	115008	43664	25938	—
1895	277650	302844	143974	43612	26085	17230
1896	288163	308105	113956	35247	18815	11386
1897	289841	—	—	—	—	—

Вирахувавши ті 5, що ми шукаємо їх, величини (1188953, 910645, 783180, 744385 та 709390) і поділивши кожну з них на два, здобудемо такі величини, які можна прийняти за так звані перші сукупності живущих (точних ровесників), з яких вийшли середні річні числа померлих у відповідному віці (в 1896 та 1897 р.р.). Перша з них визначає, таким чином, сукупність тих, що народилися, друга — тих, що дожили до точного віку 1 рік, третя — до точного віку 2 роки, то-що, при умові відсутності еміграції та іміграції дітей на Україні у попередні перед переписом роки. Позначимо через a , b , c , d , e вищенаведені числа поділені на два, і через N — 2168276,5 їх суму. Число одночасників (другі сукупності живущих) по перепису 1897 р. у віці 0-4 років повинно відповідати N після піврічної смертності та змін через еміграцію дітей. Позначимо його через C (1877521). В першому півріччі життя людини дітей вмирає значно більше,

ніж у другому, а для всіх інших віків без значної помилки можна прийняти, що смертні випадки розподіляються рівномірно на протязі всього року. Позначимо через T суму слідувачих чисел: C , середнього числа померших у віці до 6 місяців та півсуми середнього річного числа померших у віці 1-2, 2-3, 3-4, 4-5.

$$T = 1877521 + 98499 + \frac{39084 + 23613 + 14308 + 7684}{2} = 2018365$$

Різницю поміж числом T та N при переведених припущеннях слід однести за рахунок еміграції дітей з України. Щоб здобути наближені значіння перших сукупностей живущих у віках: 0, 1, 2, 3, 4 роки в 1896 та 1897 р.р., то треба величини a , b , c , d , e спершу помножити на вираз

$$\frac{T}{N} = \frac{2018365}{2168277} = 0,93086, \text{ а потім збільшити їх удвоє.}$$

Поділивши смертні випадки за 1896 та 1897 р.р. на перші сукупності живущих (ровесників), одержимо ймовірності вмерти на першому, другому, то-що, році життя. Вони відповідно рівняються

$$q_0 = \frac{261684}{1106750} = 0,23644; \quad q_1 = \frac{70281}{847684} = 0,08291; \quad q_2 = \frac{38120}{729032} = 0,05229;$$

$$q_3 = \frac{22928}{692919} = 0,03309; \quad q_4 = \frac{15367}{660344} = 0,02327.$$

Таким самим чином було враховано ймовірності вмерти у віці 0-5 років для дівчат і для обох полів.

8. Ймовірності вмерти у віках од 5 до 70 років включно враховувалися таким чином. Коефіцієнт смертності для віку x рівняється смертним випадкам за час од x до $x+1$ рік, поділеним на час, прожитий поколінням під спостереженням або на середнє населення за цей час. Середнє число живущих у 1896 та 1897 р.р. у віці од x до $x+1$ рік приблизно рівняється числу одночасників у віках од $x-1/2$ до $x+1/2$ року по перепису 1897 р. Припустивши, що смертні випадки розподіляються рівномірно за весь час, матимемо:

$$m_x = \frac{{}^{1896}d_{x/x+1} + {}^{1897}d_{x/x+1}}{1/2l_{x-1/2/x} + l_{x/x+1} + 1/2l_{x+1/2/x+2}}$$

де $d_{x/x+1}$ визначає число смертних випадків у віці од x до $x+1$ рік, а $l_{x+1/2/x+2}$ — число одночасників у віці од $x+1$ до $x+2$ року по перепису. Ймовірність померти за час од x до $x+1$ рік при гіпотезі пропорційності смертних випадків рівняється

$$q_x = \frac{2m_x}{2 + m_x}$$

Підставивши у попередню формулу замість m_x його значіння, матимемо

$$q_x = \frac{2(^{1896}d_{x/x+1} + ^{1897}d_{x/x+1})}{l_{x-1/x} + 2l_{x/x+1} + l_{x+1/x+2}}$$

Виразуємо для прикладу ймовірність хлопцеві померти на шостому році життя. Чисельник її буде: $11821 \times 2 = 23642$, а знаменник: $354184 + 2 \times 334298 + 326556 + 11821 = 1361157$. А сама ймовірність $q_5 = 23642 : 1361157 = 0,01737$.

Значіння ймовірностей для віків 71-110 років було визначено через інтерполювання за формулою Ньютона з поділеними різностями 1).

$$y_x = y_{x_1} + (x - x_1)\delta'(x_1, x_2) + (x - x_1)(x - x_2)\delta''(x_1, x_2, x_3) + (x - x_1)(x - x_2)(x - x_3)\delta'''(x_1, x_2, x_3, x_4) + (x - x_1)(x - x_2)(x - x_3)(x - x_4)\delta^{IV}(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5),$$

де y_x шукана величина для річного періода віку од x до $x+1$ рік, x_1, x_2, x_3, x_4 — віки, для яких такі величини вже є, а $\delta', \delta'', \delta''', \delta^{IV}$ поділені різності. Передовсім було вираховано ймовірності померти для 80, 90, 100 та 110 років. За прикладом Новосельського, за ймовірність померти у 80, 90, 100 та 110 років прийнято було відношення числа померлих 75-84, 85-94, 95-104 та 105 років і вище до подвоєного числа живущих у тих самих віках.

Нижче ми наводимо таблицю величин, необхідних при визначенні ймовірностей вмерти для віків 71-110 років для жінок, при чому для зручності, ймовірності збільшуємо у 1000 разів (див. табл. на стор. 40).

Визначимо, для прикладу, ймовірність для жінки померти на сотому році життя, або q_{99} . Згідно з вищенаведеною формулою, маємо $q_{99} = 75,91 + (99 - 70)4,179 + (99 - 70)(99 - 80)(-0,1438) + (99 - 70)(99 - 80)(99 - 90)0,004097 + (99 - 70)(99 - 80)(99 - 90)(99 - 100)0,0004683 = 135,8619$, що й дає ймовірність $q_x = 0,13586$.

Для віків, старших ніж 110 років, коли показання населення про свій вік стають цілком невірні, було прийнято, що ймовірності померти $q_{111}, q_{112}, q_{113} \dots$ ростуть у геометричній прогресії і знаменик її рівняється

$$\sqrt[10]{\frac{q_{110}}{q_{100}}}$$

9. Маючи ймовірності померти для кожного року віку, легко вирахувати ймовірності дожити. Для кожного віку x ця ймовірність рівняється

$$p_x = 1 - q_x.$$

Колона значінь тих, що доживають l_x , здобувається шляхом послідовного множення новонароджених (100000) на ймовірність дожити до 1 року, одержаного числа (l_1) на ймовірність дожити до двох років, то-що, аж до кінцевого віку ω , до якого не доживає ні одна людина з даного покоління. Всяке значіння $l_x = l_{x-1} \times p_{x-1}$. Колона значінь тих, що помірають, або

1) Oppermann, Notes on Newton's formulae for interpolation — Journal of the Institute of Actuaries, vol. XV, p. 145. Виклад див. у В. Малешевського, Теория и практика пенсионных касе. Приложение, СПб. 1890, § 22 p.p. 46 — 49.

d_x здобувається шляхом послідовного однімання одного значіння колони тих, що доживають, із другого попереднього.

$$d_0 = l_0 - l_1, \quad d_1 = l_1 - l_2 \text{ то-що.}$$

Значіння середньої протяжності майбутнього життя було вираховано починаючи із старших віків, за формулою

$$e_x = \frac{l_x + l_{x+1} + l_{x+2} + \dots + l_{\omega-1}}{l_x} - 1/2$$

Ймовірна протяжність життя — це час, протягом якого вмірає саме половина ровесників даного віку. В таблиці смертності рідко знаходимо числа тих, що доживають, які становлять половину ровесників віку x . У загальному випадкові значіння це лежить поміж двома якими будь роками віку. У тому разі, коли з сукупності l_x залишається в живих половина по скінченні $n + a$ років (де a — дріб), значіння a знаходять за допомогою нижче наведеної формули, виведеної при припущенні пропорційності смертних випадків часу на протязі $(n + 1)$ -го року життя.

$$a = \frac{l_{x+n} - \frac{1}{2}l_x}{l_{x+n} - l_{x+n+1}} = \frac{l_{x+n} - \frac{1}{2}l_x}{d_{x+n}}$$

а ймовірна протяжність життя особи у віці x буде

$$w_x = n + \frac{l_{x+n} - \frac{1}{2}l_x}{d_{x+n}}$$

Нормальна протяжність життя — поняття, введене в науку В. Лексисом — є той вік, коло якого смертні випадки розподіляються так, ніби то це є типова величина теорії ймовірностей. Розподіл їх згідно з законом випадкових помилок Гавса, правда, відноситься, головним чином, тільки до віків, старших од нормального. Що-ж торкається віків молодших, то число смертних випадків відповідає теорії лише на протязі 5—8 років, а в усіх інших віках, окрім випадків, що відповідають цій гіпотезі, є ще більша чи менша кількість випадків за термінологією Лексиса „передчасних“, що цілком залежать од причин випадкового характеру.

Уживаючи теорії ймовірностей для знаходження нормальної протяжності життя, треба-б було, власне кажучи, мати цілком точні дані, що відносяться до фактичного, досить великого покоління людей. В обиході науки таких таблиць смертності нема, та проте й пристосування цієї конструкції до таблиць смертності для фіктивного покоління, які будуть на підставі спостереження над смертністю людей на протязі певного часу (від 1—10 років) також приводить до цікавих результатів. Коли є таблиця смертності з однорічними віковими періодами, то вираховувати можна двояким родом: на підставі смертних випадків за кожний рік життя та за більший протяг часу. Останній спосіб кращий як з точки погляду того, що дані про смертність людей у пожилому віці відрізняються меншою вірністю, так і з тої точки погляду, що при цьому

виходить більша закономірність або більша відповідність фактичного вимірання до теоретичного.

Значіння нормальної протяжності життя знаходиться дуже просто; це той вік, на який у кінці життя людини припадає максимум смертних випадків. Позначивши його через d_m , одержуємо, що вік n який визначає нормальну протяжність життя людини, лежить в однорічному періоді від m до $m + 1$ рік. Як зазначає В. Борткевич, значіння n з достатньою точністю визначається за формулою

$$n = m + \frac{d_m - d_{m-1}}{2d_m - d_{m-1} - d_{m+1}}$$

Ї можна уживати, як що є дві умови; 1) таблиця смертності повинна мати однорічні періоди; 2) близько од d_m не повинно бути другого максимуму і взагалі він повинен бути досить виразно означений. Для довгих періодів часу Борткевич дає другу формулу, що являє собою узагальнення вищенаведеної

$$n = \frac{x'' + x'}{2} + \frac{(x'' - x')(c - a)}{2(2b - a - c)},$$

де x'' та x' найвища та найнижча межа вікового періоду, на який припадає максимум смертних випадків, b — цей останній, a та c число смертних випадків за попередній та наступний вікові періоди ¹⁾.

Для того, щоб визначити, оскільки конструкторську нормальну протяжності можна пристосувати до таблиць смертності, вирахованих нами для України, фактичний розподіл смертних випадків треба порівняти з теоретичним. Для цього, крім величини n треба визначити ще дві: нормальну групу смертних випадків, або тих, в яких закон розподілу відповідає закону Гауса ($2l_n$), та значіння міри точности, яка приблизно рівняється

$$h = \frac{0,4769}{W_n},$$

де W_n — ймовірна протяжність життя для осіб віку n . Маючи значіння n , $2l_n$ та h , легко одержати теоретичний розподіл усіх смертних випадків $2l_n$ навколо нормальної протяжності життя n . Математична формула,

яка в даному разі має місце,
$$F(u) = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^{hz} e^{-t^2} dt.$$

Значіння її для різних величин $u = hz$ дано між иншим у додатку до наших «Очерковъ».

Вирахуємо, як приклад, нормальну протяжність життя чоловіків. Число новонароджених прийнято нами за 1000 і замість однолітніх узято

¹⁾ Див. статтю Lebensdauer, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3. Auflage, 6. Band. Jena 1910, p.p. 424—426.

п'ятилітні групи тих, що вмерли 60—65, 65—70 років, то-що. Згідно з вищенаведеною формулою, нормальна протяжність життя чоловіка рівняється:

$$n = \frac{70 + 65}{2} + \frac{(70 - 65)(66 - 56)}{2(2 \times 67 - 66 - 56)} = 69,6 \text{ року.}$$

Значіння тих, що доживають до віку 69,6 року по таблиці смертності, лежить поміж 220,5 та 206,7. Припустивши, що смертні випадки розподіляються пропорційно до часу, знаходимо, що до віку 69,6 року доживає чоловіків

$$220,5 - (220,5 - 206,7) \times 0,6 = 212,2.$$

Всі ці особи й помірають у віках, старших од нормального; стільки-ж, згідно з законом випадкових помилок, помірає з нормальної групи у молодших віках, бо випадки розподіляються цілком рівномірно по обидва боки типової величини.

Визначаючи міру точности h , знову виходять із гіпотези пропорційности смертних випадків до часу. По таблиці смертності знаходимо, що половина сукупности l_n або 106,1 чоловіка пережило 77 рік і не дожило до 78 років. Значіння W_n визначалося за формулою

$$W_{69,6} = (77 - 69,6) + \frac{116,8 - 106,1}{116,8 - 105,6} = 7,4 + 0,95 = 8,35 \text{ року, а звідділя}$$

$$h = \frac{0,4769}{8,35} = 0,0571.$$

Теоретичний розподіл смертних випадків по п'ятиліттях одержано таким чином. Спочатку було вираховано число тих випадків, які розмістяться по обидва боки нормального віку 69,6 року не далі, як на 0,4 року (70—69,6). Це й буде в даному разі величина z . Перемінна $u = hz = 0,0571 \times 0,4 = 0,02284$, а $F(u)$, або ймовірність, що смертні випадки припадуть на віки, які одхиляються від 69,6 року не більше як на 0,4, буде рівнятися 0,026. Помноживши її на 424 або на нормальну групу тих, що помірають, одержимо 11,0 випадка, що припадають на віки од 69,6—70 та од 69,2—69,6 року, з яких на кожний період припадає таким чином 5,5 випадка. Щоб здобути теоретичне число смертей, які відносяться до віків 65—70, років треба знайти ще число їх, що припадає на 69,6—65 = 4,6 року. Перемінна $u = 0,0571 \times 4,6 = 0,2627$; $F(u) = 0,289$. Помноживши останню величину на 424, одержимо 122,54 смертних випадків. На віки 65—69,6 року припадає половина їх або 61,27, а всього, таким чином, на період 65—70 років припадає 61,27 + 5,5 = 66,77 або коло 67 випадків. Щоб одержати теоретичне число смертних випадків, які припадають на віки 70—75 років, треба спершу вирахувати випадки, котрі припадають на віки од 69,6—75 років (тоб-то за 5,4 року) і одняти від них 5,5 випадка за час од 69,6—70 років. Таким самим чином було знайдено й інші значіння. У наведеній нижче таблиці дано всі величини, що відносяться до вирахування нормальної протяжности життя чоловіків та жінок на Україні.

	Чоловіки.		Жінки.	
	n	$2l_n$	n	$2l_n$
n	69,6		67,4	
$2l_n$	424		455	
h	0,0571		0,0581	
ВІК	СМЕРТНІ ВИПАДКИ		СМЕРТНІ ВИПАДКИ	
	Факт.	Теорет.	Факт.	Теорет.
Молодший 60	47	43	55	55
60—65	56	58	68	67
65—70	67	67	77	74
70—75	66	66	67	68
75—80	56	56	52	53
80—85	39	40	33	35
85—90	22	24	18	19
Старший 90	24	20,5	18	16,5

Наведемо для порівняння величини нормальної протяжності життя для Е. Росії, вираховані нами таким-же способом, а також для деяких закордонних країн, вираховані професором В. Борткевичем¹⁾.

	Чоловіки.			Жінки.		
	n	$2l_n$	h	n	$2l_n$	h
Е. Росія	68,9	373,0	0,0560	68,8	402,8	0,0546
Німеччина	71,3	420	0,0744	72,8	467	0,0788
Прусія	70,9	439	0,0701	72,9	480	0,0767
Франція	74,2	388	0,0912	75,1	465	0,0862
Англія	70,8	465	0,0699	73,1	496	0,0728
Швеція	76,9	461	0,0891	77,9	510	0,0872

¹⁾ Див. статтю: «Lebensdauer», Handwörterbuch der Staatswissenschaften 3 Auflage VI Band, Jena 1910, p. 427.

Таблиця смертності для України. 1896-1897 р.р.

Ч О Л О В І К И.

Tables de mortalité pour l'Ukraine. 1896-1897.

H O M M E S.

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x+1$.	Імовірність вмерти на прогі-зі наступного року життя.	Імовірність за-лишитися живим на прогізі на-ступного року життя.	Пересічна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	Імовірна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
0	100000				35,78	34,65	0
1	76356	23644	0,23644	0,76356	45,71	53,42	1
2	70025	6331	0,08291	0,91709	48,79	55,90	2
3	66363	3662	0,05229	0,94771	50,46	56,80	3
4	64167	2196	0,03309	0,96691	51,17	56,89	4
5	62674	1493	0,02327	0,97673	51,37	56,59	5
6	61585	1089	0,01737	0,98263	51,27	56,10	6
7	60788	797	0,01295	0,98705	50,94	55,46	7
8	60172	616	0,01014	0,98986	50,46	54,74	8
9	59668	504	0,00837	0,99163	49,88	53,96	9
10	59231	437	0,00732	0,99268	49,24	53,15	10
11	58826	405	0,00684	0,99316	48,58	52,32	11
12	58499	327	0,00556	0,99444	47,85	51,46	12
13	58167	332	0,00567	0,99433	47,12	50,60	13
14	57867	300	0,00516	0,99484	46,36	49,73	14
15	57584	283	0,00489	0,99511	45,58	48,85	15
16	57291	293	0,00509	0,99491	44,81	47,98	16
17	56967	324	0,00565	0,99435	44,07	47,11	17
18	56620	347	0,00610	0,99390	43,33	46,25	18
19	56242	378	0,00668	0,99332	42,62	45,40	19
20	55844	398	0,00708	0,99292	41,92	44,57	20
21	55459	385	0,00689	0,99311	41,21	43,72	21
22	55042	417	0,00752	0,99248	40,52	42,89	22
		418	0,00760	0,99240			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x+1$.	Імовірність смерті на про-тязі наступного року життя.	Імовірність за-лишитися живим на протязі на-ступного року життя.	Пересічна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	Імовірна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
23	54624				39,82	42,06	23
24	54209	415	0,00760	0,99240	39,12	41,22	24
25	53802	407	0,00750	0,99250	38,42	40,38	25
26	53399	403	0,00749	0,99251	37,70	39,54	26
27	52997	402	0,00752	0,99248	36,98	38,69	27
28	52598	399	0,00752	0,99248	36,26	37,85	28
29	52203	395	0,00751	0,99249	35,53	37,00	29
30	51809	394	0,00756	0,99244	34,80	36,15	30
31	51416	393	0,00758	0,99242	34,06	35,30	31
32	51023	393	0,00765	0,99235	33,32	34,45	32
33	50638	385	0,00754	0,99246	32,57	33,59	33
34	50254	384	0,00759	0,99241	31,81	32,74	34
35	49864	390	0,00777	0,99223	31,06	31,89	35
36	49466	398	0,00799	0,99201	30,30	31,04	36
37	49061	405	0,00818	0,99182	29,55	30,19	37
38	48634	427	0,00870	0,99130	28,81	29,34	38
39	48190	444	0,00913	0,99087	28,07	28,51	39
40	47731	459	0,00952	0,99048	27,33	27,68	40
41	47256	475	0,00996	0,99004	26,60	26,85	41
42	46742	514	0,01088	0,98912	25,89	26,04	42
43	46191	551	0,01178	0,98822	24,65	25,24	43
44	45603	588	0,01273	0,98727	24,51	24,46	44
45	44989	614	0,01347	0,98653	23,84	23,68	45
46	44352	637	0,01415	0,98585	23,17	22,91	46
47	43696	656	0,01480	0,98520	22,51	22,15	47
48	43022	674	0,01542	0,98458	21,86	21,39	48
49	42340	682	0,01586	0,98414	21,20	20,64	49
		704	0,01663	0,98337			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що умирають при переході од віку x до віку $x+1$.	Імовірність смерги на про- тязі наступного року життя.	Імовірність за- лишатися живим на протязі на- ступного року життя.	Пересічна про- тяжність май- бутнього життя в роках.	Імовірна про- тяжність май- бутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
50	41636				20,55	19,89	50
51	40905	731	0,01755	0,98245	19,91	19,16	51
52	40144	761	0,01861	0,98139	19,38	18,43	52
53	39355	789	0,01965	0,98035	18,65	17,72	53
54	38536	819	0,02080	0,97920	18,04	17,01	54
55	37679	857	0,02223	0,97777	17,44	16,33	55
56	36786	893	0,02369	0,97631	16,85	15,66	56
57	35866	920	0,02502	0,97498	16,27	15,00	57
58	34923	943	0,02630	0,97370	15,70	14,36	58
59	33968	955	0,02735	0,97265	15,12	13,72	59
60	32988	980	0,02884	0,97116	14,56	13,10	60
61	31969	1019	0,03089	0,96911	14,01	12,49	61
62	30905	1064	0,03329	0,96671	13,47	12,70	62
63	29791	1114	0,03605	0,96395	12,96	11,35	63
64	28618	1173	0,03937	0,96063	12,47	10,81	64
65	27387	1231	0,04300	0,95700	12,00	10,31	65
66	26106	1281	0,04676	0,95324	11,57	9,84	66
67	24783	1323	0,05068	0,94932	11,16	9,39	67
68	23427	1356	0,05472	0,94528	10,78	8,97	68
69	22054	1373	0,05862	0,94138	10,42	8,58	69
70	20671	1383	0,06270	0,93730	10,08	8,21	70
71	19282	1389	0,06718	0,93282	9,77	7,86	71
72	17935	1347	0,06985	0,93015	9,47	7,53	72
73	16619	1316	0,07335	0,92665	9,18	7,20	73
74	15332	1287	0,07744	0,92256	8,90	6,90	74
75	14076	1256	0,08194	0,91806	8,65	6,63	75
76	12856	1220	0,08667	0,91333	8,43	6,38	76
		1176	0,09146	0,90854			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x + 1$.	Імовірність смерті на протя-зі наступного року життя.	Імовірність за-лишитися живим на протязі на-ступного року життя.	Пересічна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	Імовірна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
77	11680				8,23	6,16	77
78	10557	1123	0,09617	0,90383	8,05	5,96	78
79	9494	1063	0,10068	0,89932	7,89	5,81	79
80	8498	996	0,10488	0,89512	7,76	5,68	80
81	7574	924	0,10869	0,89131	7,64	5,58	81
82	6725	849	0,11205	0,88795	7,55	5,50	82
83	5952	773	0,11490	0,88510	7,46	5,44	83
84	5254	698	0,11722	0,88278	7,39	5,41	84
85	4629	625	0,11900	0,88100	7,32	5,39	85
86	4072	557	0,12026	0,87974	7,25	5,40	86
87	3579	493	0,12101	0,87899	7,18	5,41	87
88	3145	434	0,12132	0,87868	7,10	5,43	88
89	2764	381	0,12124	0,87876	7,01	5,45	89
90	2430	334	0,12076	0,87924	6,90	5,47	90
91	2138	292	0,12030	0,87970	6,78	5,47	91
92	1882	256	0,11967	0,88033	6,63	5,45	92
93	1658	224	0,11912	0,88088	6,46	5,39	93
94	1461	197	0,11882	0,88118	6,26	5,30	94
95	1287	174	0,11893	0,88107	6,04	5,17	95
96	1133	154	0,11967	0,88033	5,78	4,99	96
97	996	137	0,12126	0,87874	5,52	4,80	97
98	873	123	0,12393	0,87607	5,23	4,56	98
99	761	112	0,12795	0,87205	4,93	4,30	99
100	659	102	0,13359	0,86641	4,61	4,01	100
101	566	93	0,14114	0,85886	4,29	3,72	101
102	481	85	0,15093	0,84907	3,96	3,42	102
103	402	79	0,16329	0,83671	3,63	3,12	103
		72	0,17856	0,82144			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x + 1$.	Імовірність вмерти на пролязі наступного року життя.	Імовірність залишитися живим на пролязі наступного року життя.	Пересічна протяжність майбутнього життя в роках.	Імовірна протяжність майбутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
104	330	65	0,19713	0,80287	3,32	2,82	104
105	265	58	0,21939	0,78061	3,02	2,55	105
106	207	51	0,24575	0,75425	2,72	2,26	106
107	156	43	0,27663	0,72337	2,45	2,00	107
108	113	35	0,31249	0,68751	2,18	1,76	108
109	78	28	0,35379	0,64621	1,95	1,55	109
110	50	20	0,40099	0,59901	1,76	1,38	110
111	30	13	0,44512	0,55488	1,51	1,25	111
112	17	8	0,49412	0,50588	1,44	1,10	112
113	9	5	0,54849	0,45151	1,28	0,90	113
114	4	2	0,60886	0,39114	1,25	1,00	114
115	2	1	0,67588	0,32412	1,00	1,00	115
116	1	1	0,75028	0,24972	0,50	0,50	116

Таблиця смертності для України. 1896—1897 р.р.

Ж І Н Е И.

Tables de mortalité pour l'Ukraine. 1896—1897.

F E M M E S.

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що умирають при переході од віку x до віку $x+1$.	Імовірність вмерти на прогіз зі наступного року життя.	Імовірність за-лишитися живим на прогізі на-ступного року життя.	Пересічна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	Імовірна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
0	100000				36,85	38,88	0
1	80296	19704	0,19704	0,80296	44,77	52,40	1
2	74162	6134	0,07640	0,92360	47,44	54,65	2
3	70560	3602	0,04856	0,95144	48,83	55,30	3
4	68277	2283	0,03236	0,96764	49,45	55,27	4
5	66663	1614	0,02364	0,97636	49,63	54,95	5
6	65486	1177	0,01767	0,98233	49,52	54,43	6
7	64635	851	0,01299	0,98701	49,16	53,78	7
8	63999	636	0,00985	0,99015	48,64	53,03	8
9	63493	506	0,00790	0,99210	48,03	52,23	9
10	63057	436	0,00687	0,99313	47,36	51,40	10
11	62657	400	0,00634	0,99366	46,66	50,56	11
12	62289	368	0,00588	0,99412	45,93	49,70	12
13	61928	361	0,00579	0,99421	45,19	48,84	13
14	61578	350	0,00565	0,99435	44,45	47,98	14
15	61218	360	0,00585	0,99415	43,71	47,11	15
16	60839	379	0,00618	0,99382	42,98	46,25	16
17	60437	402	0,00661	0,99339	42,26	45,40	17
18	60025	412	0,00681	0,99319	41,54	44,56	18
19	59604	421	0,00701	0,99299	40,83	43,71	19
20	59179	425	0,00714	0,99286	40,12	42,87	20
21	58743	436	0,00737	0,99263	39,42	42,03	21
22	58294	449	0,00765	0,99235	38,72	41,19	22
		460	0,00790	0,99210			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x + 1$.	Імовірність смерти на протя-зі наступного року життя.	Імовірність залишитися живим на протязі наступного року життя.	Пересічна протяжність майбутнього життя в роках.	Імовірна протяжність майбутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
23	57834				38,02	40,35	23
24	57370	464	0,00803	0,99197	37,33	39,52	24
25	56894	476	0,00830	0,99170	36,63	38,68	25
26	56420	474	0,00833	0,99167	35,94	37,85	26
27	55932	488	0,00866	0,99134	35,25	37,02	27
28	55460	472	0,00844	0,99156	34,54	36,18	28
29	54990	470	0,00847	0,99153	33,83	35,34	29
30	54516	474	0,00862	0,99138	33,12	34,49	30
31	54040	476	0,00874	0,99126	32,41	33,65	31
32	53557	483	0,00894	0,99106	31,70	32,81	32
33	53065	492	0,00919	0,99081	30,99	31,98	33
34	52559	506	0,00952	0,99048	30,28	31,14	34
35	52046	513	0,00976	0,99024	29,57	30,31	35
36	51524	522	0,01003	0,98997	28,87	29,47	36
37	50997	527	0,01022	0,98978	28,16	28,64	37
38	50467	530	0,01039	0,98961	27,45	27,81	38
39	49937	530	0,01051	0,98949	26,74	26,98	39
40	49398	539	0,01078	0,98922	26,12	26,15	40
41	48840	558	0,01128	0,98872	25,32	25,33	41
42	48275	565	0,01157	0,98843	24,61	24,51	42
43	47676	599	0,01241	0,98759	23,91	23,70	43
44	47055	621	0,01302	0,98698	23,22	22,89	44
45	46415	640	0,01361	0,98639	22,53	22,10	45
46	45759	656	0,01413	0,98587	21,85	21,30	46
47	45088	671	0,01466	0,98534	21,17	20,52	47
48	44402	686	0,01522	0,98478	20,48	19,73	48
49	43699	703	0,01582	0,98418	19,81	18,96	49
		723	0,01653	0,98347			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x + 1$.	Імовірність вмерти на прогн-зі наступного року життя.	Імовірність за-лишитися живим на прогн-зі на-ступного року життя.	Пересічна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	Імовірна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
50	42976				19,13	18,19	50
51	42224	752	0,01750	0,98250	18,46	17,44	51
52	41436	788	0,01867	0,98133	17,80	16,69	52
53	40606	830	0,02003	0,97997	17,16	15,96	53
54	39722	884	0,02177	0,97823	16,53	15,26	54
55	38779	943	0,02373	0,97627	15,92	14,58	55
56	37748	1031	0,02658	0,97342	15,34	13,93	56
57	36723	1025	0,02716	0,97284	14,75	13,28	57
58	35633	1090	0,02968	0,97032	14,19	12,67	58
59	34463	1170	0,03284	0,96716	13,65	12,08	59
60	33275	1188	0,03448	0,96552	13,12	11,51	60
61	32042	1233	0,03705	0,96295	12,62	10,96	61
62	30758	1284	0,04006	0,95994	12,12	10,43	62
63	29416	1342	0,04364	0,95636	11,65	9,93	63
64	27997	1419	0,04825	0,95175	11,21	9,48	64
65	26499	1498	0,05351	0,94649	10,82	9,06	65
66	24943	1556	0,05871	0,94129	10,46	8,69	66
67	23359	1584	0,06352	0,93648	10,13	8,35	67
68	21780	1579	0,06760	0,93240	9,83	8,02	68
69	20245	1535	0,07049	0,92951	9,54	7,70	69
70	18767	1478	0,07297	0,92703	9,25	7,39	70
71	17343	1425	0,07591	0,92409	8,97	7,08	71
72	15960	1383	0,07976	0,92024	8,71	6,80	72
73	14620	1340	0,08397	0,91603	8,46	6,54	73
74	13327	1293	0,08842	0,91158	8,23	6,29	74
75	12088	1239	0,09297	0,90703	8,02	6,06	75
76	10908	1180	0,09755	0,90245	7,84	5,86	76
		1113	0,10204	0,89796			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x+1$.	Імовірність вмерти на прогіззі наступного року життя.	Імовірність залишитися живим на прогіззі наступного року життя.	Пересічна протяжність майбутнього життя в роках.	Імовірна протяжність майбутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
77	9795				7,67	5,68	77
78	8753	1042	0,10636	0,89364	7,52	5,53	78
79	7787	966	0,11045	0,88955	7,39	5,40	79
80	6897	890	0,11425	0,88575	7,28	5,28	80
81	6085	812	0,11770	0,88230	7,19	5,18	81
82	5350	735	0,12077	0,87923	7,11	5,10	82
83	4690	660	0,12344	0,87656	7,04	5,03	83
84	4101	589	0,12568	0,87432	6,98	4,99	84
85	3578	523	0,12750	0,87250	6,92	4,97	85
86	3117	461	0,12891	0,87109	6,87	4,95	86
87	2712	405	0,12991	0,87009	6,83	4,95	87
88	2358	354	0,13055	0,86945	6,78	4,95	88
89	2049	309	0,13086	0,86914	6,72	4,96	89
90	1781	268	0,13090	0,86910	6,66	4,97	90
91	1548	233	0,13073	0,86927	6,58	4,98	91
92	1346	202	0,13042	0,86958	6,50	4,98	92
93	1171	175	0,13007	0,86993	6,39	4,97	93
94	1019	152	0,12977	0,87023	6,27	4,94	94
95	887	132	0,12962	0,87038	6,13	4,90	95
96	772	115	0,12975	0,87025	5,97	4,84	96
97	671	101	0,13029	0,86971	5,80	4,74	97
98	583	88	0,13139	0,86861	5,59	4,61	98
99	505	78	0,13319	0,86681	5,38	4,47	99
100	437	68	0,13586	0,86414	5,14	4,28	100
101	376	61	0,13958	0,86042	4,89	4,26	101
102	322	54	0,14454	0,85546	4,63	3,86	102
103	273	49	0,15093	0,84907	4,37	3,63	103
		43	0,15896	0,84104			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x + 1$.	Імовірність вмерти на прогнззі наступного року життя.	Імовірність залишитися живим на прогнзі наступного року життя	Пересічна протяжність майбутнього життя в роках.	Імовірна протяжність майбутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
104	230				4,10	3,41	104
		39	0,16886	0,83114			
105	191	35	0,18086	0,81914	3,83	3,13	105
106	156	30	0,19519	0,80481	3,58	2,91	106
107	126	27	0,21203	0,78797	3,31	2,68	107
108	99	23	0,23193	0,76807	3,08	2,44	108
109	76	19	0,25486	0,74514	2,86	2,25	109
110	57	16	0,28125	0,71875	2,64	2,06	110
111	41	12	0,30166	0,69834	2,48	1,94	111
112	29	9	0,32356	0,67644	2,29	1,79	112
113	20	7	0,34704	0,65296	2,10	1,60	113
114	13	5	0,37222	0,62778	1,96	1,50	114
115	8	3	0,39924	0,60076	1,88	1,50	115
116	5	2	0,42821	0,57179	1,70	1,50	116
117	3	1	0,45939	0,54061	1,50	1,50	117
118	2	1	0,49273	0,50727	1,00	1,00	118
119	1	1	0,52849	0,47151	0,50	0,50	119

Таблиця смертності для України. 1896-1897 р.р.

О В И Д В А П О Л И.

Tables de mortalité pour l'Ukraine. 1896-1897.

DE L'UN ET DE L' AUTRE SEXE.

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x+1$.	Імовірність вмерти на протяженні наступного року життя.	Імовірність зажити живим на протяженні наступного року життя.	Пересічна протяжність майбутнього життя в роках.	Імовірна протяжність майбутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
0	100000				36,32	37,04	0
1	78295	21705	0,21705	0,78295	45,25	52,98	1
2	72058	6237	0,07966	0,92034	48,12	55,27	2
3	68426	3632	0,05041	0,94959	49,65	56,02	3
4	66186	2240	0,03273	0,96727	50,31	56,05	4
5	64634	1552	0,02345	0,97655	50,51	55,74	5
6	63502	1132	0,01752	0,98248	50,40	55,23	6
7	62678	824	0,01297	0,98703	50,05	54,59	7
8	62051	627	0,01000	0,99000	49,55	53,85	8
9	61548	503	0,00810	0,99190	48,96	53,07	9
10	61115	433	0,00704	0,99296	48,30	52,24	10
11	60715	400	0,00656	0,99344	47,61	51,40	11
12	60368	347	0,00572	0,99428	46,88	50,55	12
13	60022	346	0,00573	0,99427	46,15	49,69	13
14	59697	325	0,00541	0,99459	45,40	48,82	14
15	59376	321	0,00537	0,99463	44,64	47,95	15
16	59041	335	0,00564	0,99436	43,89	47,08	16
17	58678	363	0,00614	0,99386	43,16	46,22	17
18	58299	379	0,00646	0,99354	42,44	45,37	18
19	57900	399	0,00685	0,99315	41,73	44,53	19
20	57488	412	0,00711	0,99289	41,02	43,68	20
21	57078	410	0,00714	0,99286	40,31	42,84	21
22	56645	433	0,00758	0,99242	39,62	42,01	22
		438	0,00774	0,99226			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що умирають при переході од віку x до віку $x + 1$.	Імовірність вмерти на прогі-зі наступного року життя.	Імовірність за-лишитися живим на прогізі на-ступного року життя.	Пересічна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	Імовірна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
23	56207				38,92	41,17	23
24	55768	439	0,00781	0,99219	38,23	40,33	24
25	55327	441	0,00790	0,99210	37,53	39,50	25
26	54889	438	0,00791	0,99209	36,82	38,60	26
27	54445	441	0,00809	0,99191	36,12	37,82	27
28	54011	434	0,00798	0,99202	35,41	36,98	28
29	53579	432	0,00800	0,99200	34,69	36,13	29
30	53146	433	0,00809	0,99191	33,97	35,29	30
31	52712	434	0,00816	0,99184	33,24	34,44	31
32	52274	438	0,00830	0,99170	32,52	33,60	32
33	51836	438	0,00837	0,99163	31,79	32,75	33
34	51392	444	0,00856	0,99144	31,06	31,91	34
35	50941	451	0,00877	0,99123	30,33	31,07	35
36	50482	459	0,00901	0,99099	29,60	30,23	36
37	50018	464	0,00920	0,99080	28,87	29,39	37
38	49541	477	0,00954	0,99046	28,14	28,55	38
39	49055	486	0,00982	0,99018	27,41	27,72	39
40	48557	498	0,01015	0,98985	26,69	26,89	40
41	48042	515	0,01061	0,98939	25,97	26,07	41
42	47503	539	0,01121	0,98879	25,26	25,25	42
43	46929	574	0,01208	0,98792	24,56	24,45	43
44	46325	604	0,01287	0,98713	23,88	23,66	44
45	45698	627	0,01351	0,98646	23,20	22,87	45
46	45052	646	0,01414	0,98586	22,52	22,09	46
47	44388	664	0,01473	0,98527	21,85	21,32	47
48	43708	680	0,01532	0,98468	21,18	20,55	48
49	43016	692	0,01584	0,98416	20,52	19,79	49
		713	0,01658	0,98342			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x + 1$.	Ймовірність вмерти на про- тязі наступного року життя.	Ймовірність за- лишитися живим на про- тязі на- ступного року життя.	Пересічна про- тяжність май- бутнього життя в роках.	Ймовірна про- тяжність май- бутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
50	42303				19,85	19,04	50
51	41562	741	0,01752	0,98248	19,20	18,30	51
52	40787	775	0,01864	0,98136	18,56	17,57	52
53	39978	809	0,01984	0,98016	17,92	16,85	53
54	39128	850	0,02127	0,97873	17,30	16,15	54
55	38230	898	0,02295	0,97705	16,69	15,46	55
56	37272	958	0,02507	0,97493	16,11	14,80	56
57	36302	970	0,02603	0,97397	15,53	14,15	57
58	35289	1013	0,02791	0,97209	14,96	13,52	58
59	34230	1059	0,03001	0,96999	14,41	12,91	59
60	33149	1081	0,03159	0,96841	13,86	12,31	60
61	32025	1124	0,03390	0,96610	13,33	11,73	61
62	30854	1171	0,03658	0,96342	12,81	11,18	62
63	29629	1225	0,03971	0,96029	12,32	10,65	63
64	28337	1292	0,04359	0,95641	11,86	10,16	64
65	26979	1358	0,04791	0,95209	11,44	9,70	65
66	25569	1410	0,05228	0,94772	11,04	9,28	66
67	24122	1447	0,05659	0,94341	10,67	8,88	67
68	22658	1464	0,06068	0,93932	10,33	8,51	68
69	21204	1454	0,06418	0,93582	10,00	8,15	69
70	19771	1433	0,06757	0,93243	9,69	7,81	70
71	18360	1411	0,07135	0,92865	9,40	7,49	71
72	16991	1369	0,07456	0,92544	9,11	7,18	72
73	15660	1331	0,07836	0,92164	8,84	6,88	73
74	14367	1293	0,08258	0,91742	8,60	6,62	74
75	13116	1251	0,08707	0,91293	8,37	6,37	75
76	11914	1202	0,09167	0,90833	8,16	6,14	76
		1147	0,09628	0,90372			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що вмирають при переході од віку x до віку $x + 1$.	Імовірність вмерти на про-тязі наступного року життя.	Імовірність за-лишитися живим на прогнзи на-ступного року життя.	Пересічна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	Імовірна про-тяжність май-бутнього життя роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
77	10767				7,98	5,94	77
78	9682	1085	0,10076	0,89924	7,82	5,78	78
79	8665	1017	0,10503	0,89497	7,67	5,63	79
80	7721	944	0,10899	0,8910	7,55	5,51	80
81	6852	869	0,11259	0,88741	7,45	5,41	81
82	6059	793	0,11577	0,88423	7,36	5,33	82
83	5341	718	0,11850	0,88150	7,28	5,27	83
84	4696	645	0,12076	0,87924	7,21	5,23	84
85	4121	575	0,12253	0,87747	7,14	5,21	85
86	3611	510	0,12384	0,87616	7,08	5,20	86
87	3161	450	0,12470	0,87530	7,02	5,20	87
88	2765	396	0,12516	0,87484	6,95	5,22	88
89	2419	346	0,12527	0,87473	6,88	5,23	89
90	2116	303	0,12510	0,87490	6,79	5,24	90
91	1852	264	0,12474	0,87526	6,69	5,25	91
92	1622	230	0,12429	0,87571	6,56	5,24	92
93	1421	201	0,12387	0,87613	6,42	5,20	93
94	1245	176	0,12360	0,87640	6,26	5,14	94
95	1091	154	0,12364	0,87636	6,07	5,04	95
96	956	135	0,12415	0,87585	5,86	4,92	96
97	836	120	0,12530	0,87470	5,63	4,77	97
98	730	106	0,12730	0,87270	5,37	4,59	98
99	635	95	0,1303	0,86966	5,10	4,36	99
100	549	86	0,13465	0,86535	4,62	4,12	100
101	472	77	0,14047	0,85953	4,52	3,87	101
102	402	70	0,14806	0,85194	4,22	3,61	102
103	339	63	0,15768	0,84232	3,92	3,32	103
		58	0,16962	0,83038			

В і к.	Числа тих, що доживають до віку x .	Числа тих, що умирають при переході од віку x до віку $x+1$.	Імовірність вмерти на протя-зі наступного року життя.	Імовірність за-лишитися живим на протязі на-ступного року життя.	Пересічна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	Імовірна про-тяжність май-бутнього життя в роках.	В і к.
x	l_x	d_x	q_x	p_x	e_x	V_x	x
104	281				3,62	3,03	104
105	229	52	0,18417	0,81583	3,33	2,77	105
106	183	46	0,20166	0,79834	3,05	2,52	106
107	142	41	0,22242	0,77758	2,77	2,29	107
108	107	35	0,24679	0,75321	2,52	2,00	108
109	78	29	0,27512	0,72488	2,27	1,79	109
110	54	24	0,30781	0,69219	2,06	1,62	110
111	35	19	0,34524	0,65476	1,90	1,50	111
112	22	13	0,37772	0,62228	1,73	1,33	112
113	13	9	0,41326	0,58674	1,58	1,17	113
114	7	6	0,45215	0,54785	1,50	1,25	114
115	4	3	0,49469	0,50531	1,25	1,00	115
116	2	2	0,54123	0,45877	1,00	1,00	116
117	1	1	0,59215	0,40785			

Д о д а т о к.

Наша стаття є лише одна з глав роботи: «Смертність в Росії і на Україні». Невідомо, коли пощастить її надрукувати і тому я вважаю доцільним додати витяги з деяких таблиць смертності, необхідні для оцінки смертності на Україні. Для цього я наводжу таблиці смертності С. Новосельського для Е. Росії, а також ті, що надруковані проф. К. Баллодом в 1913 р. Гадаю, що таблиці смертності для різних частин і городів Е. Росії вираховані за допомогою короткого метода, який вживався проф. Баллодом з великим успіхом в його попередніх роботах¹⁾ і що його райони відповідають тим, що вживались колишнім Міністерством Земельних Справ. Деякі з чисел для закордонних держав розходяться з числами Баллода—вони взяті нами з Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 200, Deutsche Sterbetafeln, Berlin 1910.

¹⁾ Die Lebensfähigkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung, Leipzig 1897; Die mittlere Lebensdauer in Stadt und Land, Leipzig 1899.

Таблиці смертності для Е. Росії. 1896 - 1897 р.р.
 Tables de mortalité pour la Russie D'Europe. 1896 - 1897.

<i>x</i>	Чоловіки.			Жінки.			Обидва пола.		
	Число тих, що доживають до віку <i>x</i> .	Пересічна протяжність майбутнього життя в роках.	Імовірна протяжність майбутнього життя в роках.	Число тих, що доживають до віку <i>x</i> .	Пересічна протяжність майбутнього життя в роках.	Імовірна протяжність майбутнього життя в роках.	Число тих, що доживають до віку <i>x</i> .	Пересічна протяжність майбутнього життя в роках.	Імовірна протяжність майбутнього життя в роках.
<i>x</i>	<i>l_x</i>	<i>e_x</i>	<i>V_x</i>	<i>l_x</i>	<i>e_x</i>	<i>V_x</i>	<i>l_x</i>	<i>e_x</i>	<i>V_x</i>
0	100000	31,32	17,87	100000	33,41	26,80	100000	32,34	22,69
1	70200	43,41	50,56	74146	43,89	51,39	72133	43,64	50,93
2	63162	47,19	54,01	67176	47,39	54,78	65123	47,28	54,42
3	59511	49,06	55,23	63440	49,15	55,78	61435	49,09	55,49
4	57215	50,00	55,64	61040	50,06	56,01	59088	50,02	55,76
5	55609	50,43	55,41	59342	50,48	55,85	57436	50,44	55,62
10	52129	48,67	52,25	55702	48,65	52,57	53879	48,65	52,40
15	50727	44,95	47,96	54182	44,95	48,26	52120	44,93	48,10
20	49347	41,13	43,62	52601	41,22	43,95	50941	41,16	43,77
25	47629	37,53	39,43	50724	37,65	39,73	49143	37,58	39,57
30	45851	33,88	35,23	48688	34,12	35,55	47236	33,99	35,39
35	43955	30,24	31,07	46510	30,60	31,40	45201	30,41	31,23
40	41826	26,64	26,99	44147	27,10	27,31	42958	26,86	27,15
45	39261	23,22	23,07	41574	23,62	23,30	40367	23,42	23,19
50	36174	19,98	19,37	38653	20,22	19,44	37363	20,10	19,41
55	32488	16,95	15,94	35117	17,04	15,86	33755	16,97	15,90
60	28183	14,15	12,83	30531	14,15	12,79	29315	14,15	12,81
65	23195	11,64	10,14	25037	11,69	10,22	24080	11,67	10,18
70	17347	9,72	8,10	18621	9,86	8,30	1758	9,79	8,21
75	11743	8,18	6,50	12756	8,26	6,59	12235	8,22	6,55
80	7022	7,07	5,38	7712	7,09	5,35	7359	7,08	5,36
85	3697	6,35	4,70	4045	6,40	4,65	3365	6,37	4,68
90	1763	5,84	4,33	1911	6,05	4,43	1833	5,95	4,37
95	787	5,35	4,02	871	5,66	4,26	825	5,54	4,19
100	331	4,72	3,72	384	5,05	3,92	359	4,88	3,82

Пересічна протяжність майбутнього життя в Східній і Західній Європі (за проф. С. М. Ballod'ом „Grundriss der Statistik“. Berlin 1913. р. 66).

(Для різних місцевостей б. Европ. Росії за 1892—1901 р.р.).

Ч О Л О В І К И.

В і к.	Центр. Сільсько-Господар. край.	Середня Волга.	Нижне-Волзький край.	Промисловий край.	У р а л.	Білорусь.	Озерний край.	Надбалтійський край.	Новоросія.	Південно-Західн. край.	Малоросійський край.
0	27,3	26,5	26,6	27,1	28,8	36,6	30,4	41,8	35,8	34,3	34,6
5	46,8	47,0	47,3	47,9	49,9	51,7	48,5	52,9	50,4	48,9	50,0
20	38,6	39,2	39,7	37,7	40,4	41,8	38,1	42,8	41,8	40,4	41,2
30	31,7	32,4	32,9	30,7	33,4	34,5	31,1	35,1	34,9	33,5	34,4
40	24,9	25,5	26,2	24,0	26,3	27,0	24,4	27,6	27,9	26,2	27,1
50	18,6	19,3	19,9	17,9	19,7	20,3	18,4	20,5	21,3	19,7	20,3
60	13,1	13,8	14,2	12,5	13,9	14,7	13,4	14,2	15,4	13,9	14,4
70	8,8	9,6	9,2	8,4	9,1	10,5	9,4	9,2	10,6	10,1	9,9
80	6,6	6,5	7,1	7,0	6,4	8,6	7,7	6,3	7,9	8,7	8,6

В і к.	Е. Росія.	Німеччина. 1891—1900.	Прусія. 1891—1900.	Англія й Уельс. 1891—1900.	Франція 1898—1903.	Москва. 1892—1901.	Петербург. 1892—1901.	Берлін. 1886—1900.	Румунія.	Сербія.	Болгарія.	Швеція 1891—1900.	Україна (М. Птуха).
0	30,9	40,6	42,8	44,1	45,3	27,0	30,6	39,9	34,2	38,8	41,2	50,9	35,78
5	48,9	53,3	54,7	53,5	53,1	47,2	46,4	52,5	47,0	48,1	51,6	56,2	51,37
20	40,0	41,2	43,0	41,0	41,0	36,5	36,3	40,1	37,5	38,7	42,7	44,8	41,92
30	33,0	33,5	35,1	33,1	33,9	28,7	29,2	32,0	30,6	32,3	36,7	37,5	34,80
40	26,0	25,9	27,7	25,6	26,7	21,9	22,7	24,6	23,8	25,3	29,8	29,9	27,33
50	19,5	19,0	19,9	18,9	19,8	15,8	17,0	18,2	17,6	19,0	23,6	22,4	20,55
60	13,9	12,8	13,4	12,9	13,3	10,8	12,2	12,6	12,6	13,7	17,6	15,4	14,56
70	9,5	7,8	8,1	8,1	7,9	7,5	8,7	8,0	8,0	9,7	12,2	9,4	10,08
80	7,5	4,2	4,4	4,6	4,4	6,2	6,1	4,7	4,4	7,1	9,8	4,9	7,76

Пересічна протяжність майбутнього життя в Східній і Західній Європі (за проф. С. М. Ballod'ом „Grundriss der Statistik“. Berlin 1913. p. 66).
(Для різних місцевостей б. Европ. Росії за 1892—1901 р.р.).

ЖІНКИ.

В і к.	Центр. Сільсько-Господар. край.	Середня Волга.	Нижне-Волзький край.	Промисловий край.	У р а л.	Білорусь.	Озерний край.	Надбалтійський край.	Новоросія.	Південно-Західн. край.	Малоросійський край.
0	28,7	27,9	28,0	31,4	29,8	37,7	34,5	46,0	37,1	35,2	35,5
5	46,4	46,4	47,4	52,0	49,1	50,5	51,9	56,1	50,1	47,2	48,3
20	38,3	38,8	40,0	41,9	39,4	40,4	41,7	45,6	41,7	38,5	39,3
30	31,7	32,3	33,8	34,6	32,9	33,3	34,5	37,7	35,0	31,8	32,5
40	25,2	26,0	27,7	27,4	26,5	26,1	27,4	29,7	28,3	24,9	25,7
50	18,7	19,5	21,3	20,3	19,8	19,4	20,4	22,0	21,5	18,2	19,1
60	13,0	13,8	15,4	13,8	13,8	13,8	14,3	15,0	15,2	12,6	13,5
70	9,1	9,5	10,5	9,5	9,2	10,2	10,1	9,6	10,5	9,5	9,9
80	7,3	7,3	7,6	7,9	6,6	8,8	8,3	6,7	8,0	8,6	8,9

В і к.	Б. Росія.	Німеччина. 1891—1900.	Прусія. 1891—1900.	Англія й Уельс. 1891—1900.	Франція 1898—1903.	Москва. 1892—1900.	Петербург. 1892—1901.	Берлін. 1896—1900	Румунія.	Сербія.	Болгарія.	Швеція 1891—1900.	Україна (М. Птуха).
0	32,8	44,0	45,2	47,8	48,7	31,1	36,4	45,9	34,5	36,9	41,3	53,6	36,85
5	49,0	55,2	55,5	55,8	55,3	51,5	52,7	57,8	46,4	45,1	50,6	57,9	49,63
20	40,1	43,4	43,9	43,4	43,6	41,0	42,4	45,6	37,1	36,0	41,8	46,8	40,12
30	33,3	35,6	36,0	35,4	36,4	33,4	35,0	37,6	30,6	30,5	36,4	39,3	33,12
40	26,5	28,1	28,5	27,8	29,1	26,1	27,8	29,9	23,9	24,5	30,6	31,8	26,12
50	19,8	20,6	20,8	20,6	21,6	19,4	20,9	22,4	17,2	17,9	24,1	24,0	19,13
60	13,9	13,6	13,7	14,1	14,6	13,4	14,7	15,3	11,3	12,2	17,5	16,6	13,12
70	9,7	8,1	8,2	8,8	8,7	8,8	9,9	9,3	6,7	8,6	11,8	10,1	9,25
80	7,8	4,5	4,6	5,1	4,9	6,0	6,8	5,2	3,4	6,3	9,6	5,4	7,28

Польський Текстильний Ринок (1903 р.-1908 р.-1913 р.).

Раніш, ніж почати огляд польського текстильного ринку, необхідно зробити короткий історичний вступ, який виянить розвиток польської промисловости, а також її органічний зв'язок з історією та розвитком народнього господарства Росії та України.

В історії польської текстильної промисловости можна визначити такі три періоди. Перший період — налагодження мануфактурної промисловости за доби конституційного Царства Польського на початку ХІХ в.; кінчиться він листопадним повстанням 1830/31 р.р. Границею другого періода є епоха сімдесятих років, коли в економічному житті Царства Польського та Росії відбулося багато глибоких змін — зріст протекціонізму, інтенсивне залізничне будівництво, заміна натурального господарства грошовим, то-що. Накреслені границі дають тільки загальні контури тих періодів, що протягом їх наступала нова фаза у розвитку польської промисловости.

Спроби насадити мануфактури у Польщі починаються ще з другої половини ХVІІІ в. з епохи Ст. Августа. Думка завести їх зародилася головним чином під впливом поганого економічного й фінансового становища країни, а почасти під впливом прикладу Прусії та Австрії. Великі магнати на чолі з королем почали засновувати по своїх маєтках кріпацькі мануфактури для виробу фаянса, фарфора, люстр, килимів, кольорового скла, муслинів, то-що. Це модне захоплення польського магнатства засуджено було на невдачу, передовсім через те, що Польща в цю епоху переживала ще стадії натурального господарства. Єдиний клас, котрий міг виявляти хоч якийсь значніший попит на фабрики, це була заможна шляхта; але вона звикла користуватися чужоземними виробами. При таких умовах організатори мануфактур, поняття не маючи про ту справу, за яку вони бралися, не задумувалися над питаннями, чи є під рукою потрібна сировина, чи можна рахувати на збут виробів, то-що. Примусова організація праці так само не могла сприяти успішному розвитку кріпацьких мануфактур.

Ці, хоч і невдатні досліди, все-таки показали важливість розвитку промисловости й торгу в Польщі з її виразно виявленим аграрним характером.

В епоху Варшавського Герцогства, що виникло було за конституційним актом Наполеона (1807 р.), польський уряд почав притягати до краю на поселення чужинців, досвідчених у різних ремествах та про-

мислах, даючи для них низку пільг. Такі великі реформи, як введення цивільного кодекса Наполеона та визволення селян, здійснені за цієї доби, розхитали основи натурального господарства старої Польщі. З метою розвитку місцевої текстильної промисловости було заборонено (в 1811 р.) ввозити з Пруссії бавовняні пряди та бавовняні вироби. Цей захід абсолютно не міг вплинути на розвиток у Польщі бавовняної промисловости вже через те, що на польський ринок вільно перепускалися бавовняні вироби з Саксонії. Як відомо, король Саксонії був рівночасно і варшавським герцогом.

Стале виникнення польської текстильної промисловости слід однести до епохи утворення Царства Польського після Віденського конгресу (1815 р.). Перші заходи уряду насадити промисловість за цього періоду зводилися до притягування чужинців-мистців у різних промислах, шляхом дарування їм різних пільг, видавання допомог, позичок, давання помешкань або дерева на будівлі, то-що. Як про це свідчить Любецький, в Польщу до початку 1824 р. переселилося 150 тисяч ремісників. Як каже німецький історик Шмоллер, з 1818 по 1828 р. до Польщі виемігрувало коло 250 тисяч німців, переважно суконників, „коли після наполеонівських війн Росія огородила себе од Пруссії заборонними митами“.

На розвиток польської текстильної промисловости за цього початкового періоду значно вплинув сприятливий для Царства Польського митний тариф на ті товари, що вивозилися до Росії (закон 1822 та положення 1824 р.). По цьому тарифу вироби вовняної, зокрема суконної промисловости, пропускалися до Росії з страшенно низьким митом в 10% з ціни; крім того і ті вироби, котрі вироблювалися в Польщі з привізної сировини при ввозі до Росії оплачувалися не високим митом у 30% з ціни; і Польщі стало надзвичайно вигідно розвивати у себе перерібну промисловість з чужоземної сировини. Як це глибоко-вірно зазначив польський історик Смолька, цей тариф був „дійсно magna charta для польської промисловости, твердою опорою сприятливого розвитку Царства в економічному відношенні“. Польська тогочасна газета писала була з приводу збільшеного припливу чужоземних майстрів: „Польща може стати для Росії тим, чим є Англія для Європи“.

Для характеристики розвитку вовняної промисловости можна навести такі дані: в 1823 р. ткацьких станків нараховувалося 3.400, в 1828 — 5.213; в 1823 р. вироблено вовняних тканин — 3,7 міль. ліктів, в 1828 — 7,3 міль.; наприкінці двадцятих років продукція бавовняних тканин набрала значних розмірів — досягнувши 2,5 міль. ліктів. Загальна цінність річної продукції текстильної промисловости рівнялася в кінці 20-х рр. — 9 міль. карб. срібл., з них на суконну промисловість припадало 7,4 міль. карб. Важливим фактором розвитку польської текстильної промисловости за даного періоду треба визнати заснування Польського Банку (1828 р.), який одкрив широкий кредит під застав вовни та вовняних виробів. До цієї епохи треба віднести зародження всіх центрів польської текстильної промисловости, саме Лодзі, Згержа, Томашова, Пабіаніци, то-що. На-

прикінці цього періоду в Польщі вже було кілька великих фабрик з паровими моторами.

Торговельний баланс Польщі з Росією був активний, починаючи з 20-х р.р. У польській односторонній торгівлі головне значіння належало фабрикатам (8,6 мільйонів карбованців із загальної цінності 9,9 мільйонів карбованців). Переважне значіння одіграло сукно: в 1823 р. польських сукон було ввезено до Росії 12 тисяч пуд. на 1,9 мільйонів карбованців, в 1829 р. — 64 тисячі пуд. на 8,4 мільйонів карбованців. За цього періоду велике значіння мав для польської текстильної промисловости вивіз польських сукон до Кяхти (в 1823 р. вивезено 15,8 тисяч аршинів, в 1829 р. — 0,5 мільйонів аршинів).

Швидкий зріст польської промисловости за цієї доби одзначено низкою сучасників. З багатьох свідоцтв я наведу тільки одне: „Фабрична промисловість, каже проф. Ганк, іде вперед велитенськими кроками; на наших очах виникло кілька міст там, де перед вісьмома роками стояло кілька бідних халупок серед болот, серед мертвих пісків та зарослів. Є багато таких фабрик, які що-до якости вироблюваних сукон можуть конкурувати з голандськими, французькими й англійськими виробами“.

У Польщі протягом одного десятиліття в суконній продукції відбувся перехід від дрібного майстерства до великих фабрик, обладаних за останнім словом техніки того часу. Цей перехід можливий був завдяки іміграції чужоземної праці та капіталу. Промисловість Польщі двадцятих років минулого століття це була насправжки чужоземна промисловість, пересаджена на польський ґрунт¹⁾. Цей факт характеристичний і для пізнішої історії польської промисловости.

Повстання 1830-31 р.р. тяжкий удар завдало молодій польській промисловості. У новому тарифі, що регулював торгівлю Польщі з Росією (1831 р.), мито на польські товари значно підвищено, хоч усе-ж таки воно було нижче од мита, що бралось з чужоземних виробів. Ще дошкульніше для Польщі було припинення безмитного транзиту польських сукон до Азії через Кяхту (1834 р.). Наслідком такої зміни економічної політики Росії був занепад польської суконної промисловости: загальна цінність виробів вовняної промисловости впала в 1832 р. до 1,9 мільйонів карбованців, в 1850 р. вона трохи піднялася до 2,6 мільйонів карбованців і в 1860 р. до 4,3 мільйонів, тоб-то за трицять років вовняна промисловість не досягла того рівня, на якому вона стояла була наприкінці першого періоду. Становище бавовняної промисловости було не багато краще: в 1850 р. цінність бавовняних виробів рівнялася 2,5 мільйонів карбованців, в 1850 р. — 2,6 мільйонів і в 1860 р. — 3 мільйонів. Як-що тут не було занепаду, то й не було розвитку. Цінність льняних та конопляних виробів у 1820 р. рівнялася 1 мільйонів карбованців, у 1841 р. — 0,9 мільйонів і в 1860 р. — 1,2 мільйонів. І в цій галузі текстильної промисловости ми бачимо стаціонарний стан за цього другого, сумного періоду в історії польського народного господарства.

Підвищення продукції в Польщі до початку шідесятих років

¹⁾ Проф. К. Г. Вобльй, Очерки по історії польської фабричної промисловости. Т. I. К. 1909, стор. 400.

безперечно однести треба на рахунок скасування митного кордону поміж Росією та Польщею в 1850 р.

Для характеристики становища текстильної промисловости наприкінці другого періоду можна навести такі дані за 1865 р.:

	Число робітників	Цінність продукції в міл. карб.
вовняна продукція	8.290	6,3
бавовняна	12.725	5,0
льняна та конопляна	5.534	0,9
шовкова та напівшовкова . . .	93	0,07
Разом	26.642	12,3

Ще в половині шістдесятих років цінність суковної продукції не досягла тієї висоти, на якій вона стояла була наприкінці 20-х років.

Третій період в історії польської текстильної промисловости можна почати з сімдесятих років. За цього періоду ми бачимо просто казковий зріст польської промисловости, спричинений, з одного боку, сполученням Польщі з Росією сіткою залізниць (у 1862 р. Польщу сполучено з Петербургом, у 1866 р. з Волинем та з Білоруссю, з 1870 р. з Москвою і в 1871 р. з Україною), з другого — остаточним переходом Росії до строго протекційної системи. Наприкінці 70-х років спостерігаємо ми прискорений розвій польської текстильної промисловости. Це було викликано сильним скороченням привозу з-за кордону мануфактурних товарів внаслідок заведення золотого мита. У 1877 р. було заведено платити мита золотом, а це було рівнозначне загальному підвищенню мита на різницю між паперовим та золотим карбованцем (на 40—50%). Таке значне підвищення мита сильно скоротило привіз товарів із-за кордону. А що попит на мануфактуру ані трішки не впав через російсько-турецьку війну, а навпаки — навіть підвищився, то в результаті польська промисловість значно поширила свою продукцію. Введення золотого мита це був поворотний пункт у Росії в бік інтенсивного митного протекціонізму. Починаючи з 20-х років, трохи чи не що-року підвищувалося мито на окремі товари. Всі ці поодинокі заходи завершення своє знайшли в строго охоронному тарифі 1891 р. З кінця сімдесятих років Росія ясно і виразно стала на шлях строгого протекціонізму. Цей напрямок митної політики, з частковими ухиленнями в той чи інший бік, у своїй суті не змінився і до всесвітньої війни. Протекційна система, прийнята Росією наприкінці XIX в., це було тее сонце, що під його живущим промінням розвилася й зроста в Польщі велика текстильна промисловість.

Зміцнення протекціонізму повело до того, що багато закордонних підприємців перенесли свої капітали, ба навіть свої підприємства, до Польщі. Цим вони поставили й себе під захист охоронних тарифів. Особливо значна імміграція закордонного капіталу та праці спостерігалася в есоновицькому фабричному районі, що виник за цього третього періоду. Як каже проф. Янжул, багато підприємств цього району являли собою просто філії чи відділи закордонних фабрик, обходячи інтереси російського фіска та мету протекційної системи.

У вісімдесятих роках на розвиток польської текстильної промисловості зробило значний вплив проведення Івангородо-Домбровської залізниці, що сполучила сосновицький район із загальною російською сіткою залізниць. У вісімдесятих роках польська промисловість починає завойовувати нові ринки збуту на Кавказі, в Закаспійському краї, у Малій Азії, то що. Цьому розширенню ринків збуту чимало сприяло між іншим відкриття закаспійської залізничної лінії.

З історії промисловості за цього періоду для нас цікаві дев'ятьдесяті роки. Низка неврожайних років у Росії катастрофічно відбилася на польській промисловості. Роки 1890, 1891 та 1892 характеризуються пониженням її продукції.

Загальне уявлення про розвиток польської текстильної промисловості за даного періоду можна собі скласти на підставі отакої таблиці (Труди Варшав. Стат. Комітета. Вип. XXIX, 1907 р.):

Роки	Вовняна продукція			Бавовняна продукція			Льняна та конопл. прод.		
	Число під-приємств	Число робітників	Сума продукції у міл. карб.	Число під-приємств	Число робітників	Сума продукції у міл. карб.	Число під-приємств	Число робітників	Сума продукції у міл. карб.
1876	335	6.539	8,6	?	15.336	12,0	?	9.260	1,8
1885	345	12.277	19,8	?	31.584	42,1	?	15.917	4,9
1895	480	34.591	53,2	76	30.139	47,9	16	10.824	8,0

З наведеної таблиці ясно видно, які величезні успіхи зробила польська текстильна промисловість за 20 років: з половини 70-х років до половини 90-х років.

Переведене проф. Янжулом у другій половині вісімдесятих років обслідування польської промисловості показало, що більшість фабрик виникла за десятиліття 1870—1880 р. (29%) і потім за п'ятиліття з 1880 по 1885 р. (32%)¹⁾.

Вовняна промисловість що-до суми продукції збільшилася в шість разів, бавовняна та льняна у чотири рази. На першому місці і що-до числа робітників і що-до суми продукції стояла вовняна промисловість, на останньому — льняна та конопляна. За дане двацятиліття ми спостерігаємо

¹⁾ И. Янжуль, Очерк историч. развитія фаб. завод. промышленности въ Ц. П. М. 1887, стор. 39.

сильну концентрацію продукції у текстильній промисловості, як це видно з нижченаведеної таблиці.

ПРОДУКЦІЯ	РОКИ	Середня продуктивність одної фабрики в тис. карб.	Середнє число робітників на одну фабрику
I. Вовняна	1876	25,6	19,5
	1885	57,3	35,6
	1895	110,8	72,1
II. Бавовняна одної петроковської губ.	1876	4,2	5,4
	1885	10,8	8,1
	1895	716,4	442,9
III. Льяна та конопляна	1887	285,1	408,8
	1895	503,4	677,1

В усіх трьох галузях промисловості підприємства стають більші і що-до суми продукції і що-до числа робітників. Процес концентрації особливо сильно виявився був у бавовняній промисловості, де з 1885 по 1895 р. середня продуктивність фабрики збільшилася мало не на 700%, а середнє число робітників на 500%, і потім у льяній та конопляній промисловості. Концентрація продукції у вовняній промисловості проявилася не так різко. Велика форма продукції домінувала у бавовняній та льяній промисловості, у вовняній переважали середні підприємства, що уступали першим двом і що-до суми продукції і що-до числа робітників.

Про становище польської промисловості на границі двох віків та про її питому вагу в текстильній промисловості Европ. Росії дасть нам уявлення така таблиця, складена на підставі фабрично-заводського перепису Варзара 1900 р.

Становище польської текстильної промисловості в 1900 р.

Галузі продукції	В абсолютних числах			У відсотках по відношенню до Европ. Росії		
	Число заводів	Сума продукції в тисяч зол. карбованц.	Число робітників	Число заводів	Сума продукції	Число робітників
I. Бавовняна	154	76.605,5	48.209	21	14,7	12,9
II. Вовняна	328	69.237,4	36.642	35,8	41,4	28,6
III. Льяна, конопляна та джутова	8	11.341,2	11.960	1,9	17,3	16,7
VI. Для обробл. шовку	19	2.783,3	1.769	6,1	9,6	7,1
V. Змішана група	115	13.489,8	10.653	33,7	42,4	42,0

З одієї таблиці видно, що перше місце у Польщі і що-до числа робітників і що-до суми продукції займала бавовняна промисловість, за нею йшла вовняна. Льняна та конопляна промисловість, з другого боку змішана група були своїм значінням мало що не рівноцінні. Оброблення шовку, яке займало 1,7 тис. робітників і давало виробів на суму 2,8 міл. карб., серйозного значіння в економіці Польщі не мало. Порівнявши питому вагу польської текстильної промисловости в господарському балансі Европ. Росії, ми бачимо, що вона займала вище місце, ніж цьому відповідало її відношення до території та населення Евр. Росії (2,6% та 10,4%) і особливо неспівмірна питома вага вовняної промисловости та змішаної групи. Оця остання група виробляла те, що на ринку відомо під назвою галантереї. У цій галузі продукції на Польщу припадало понад $\frac{2}{5}$ із загальної суми продукції. У льняній промисловості вражає невисокий відсоток закладів (1,9) та високий відсоток із загальної суми продукції та із загального числа робітників (17,3 та 16,7). Очевидячки, польські фабрики в цій галузі продукції були дуже великих розмірів.

На підставі обслідування¹⁾, виконаного Мін. Торг. та Пром. перед усесвітньою війною, становище польської текстильної промисловости в 1912 р. представляється у такому вигляді (див. табл. ч. 1 і ч. 2, на стор. 70 і 71).

Із огляду цих таблиць видно, що бавовняна промисловість Польщі скупчується мало що не в самій петроковській губ. У порівнянні з петроковською губ. занадто вже мізерні цифри варшавської та каліської губ., а в решті губерній цієї промисловости зовсім і не було.

Льняна промисловість майже однаково була розвинена в петроковській та варшавській губ. В першій було більше закладів та робітників, у другій — більше веретен. Очевидячки, підприємства варшавської губ. переважають, і своїми розмірами і технічним обладнанням, аналогічні підприємства петроковської губ. В обробленні вовни переважне значіння належало петроковській губ., та підприємства для оброблення вовни зустрічалися у варшавській, каліській, ломжинській та люблинській губерніях. Ця промисловість не була така вузько локалізована, як бавовняна.

Змішана група (килимових та меблевих тканин, стрічок, тесьми, трикотажне, капелюхів, парасолів, гудзиків, то-що) також майже однаково заступлена у варшавській та петроковській губ.: закладів більше в другій губ., робітників більше в першій. З інших губерній змішана група зустрічається ще в каліській губ. На підставі обслідування 1912 р. можна сказати, що осівний центр польської текстильної промисловости це була петроковська губ., другорядне значіння мали варшавська й особливо каліська губ. В обробленні льону, кочоплі та змішаної продукції варшавська губ. займала рівне місце з петроковською.

Огляд згаданих таблиць показує, яка була питома вага окремих галузів текстильної промисловости у всеросійському масштабі. Виходить, що польська бавовняна промисловість що-до числа закладів ста-

¹⁾ Фабричная промышленность Европ. России въ 1910-1912 г. Вып. X, XI и XII. П. 1914.

Таблиця ч. 1.

Оброблення бавовни в 1912 році в був. Царстві Польському.

	Г у б е р н і і								Разом	У % до цілої Росії		
	Варшав-ська	Каліська	Кежецька	Ломжин-ська	Люблин-ська	Петроков-ська	Плоцька	Радомська			Седлецька	Сувалк-ська
Число закладів . . .	8	15	1	1	—	198	—	—	—	—	223	27
” робітників . . .	1.796	2.270	14	20	—	59.611	—	—	—	—	63.714	13
” веретен . . .	79.452	30.100	—	—	—	1.409.100	—	—	—	—	1.518.652	16
” станків . . .	1.225	1.092	28	—	—	30.884	—	—	—	—	33.229	14*

Оброблення льону, коноплі та джута в 1912 році в був. Царстві Польському.

	Г у б е р н і і								Разом	У % до цілої Росії		
	Варшав-ська	Каліська	Кежецька	Ломжин-ська	Люблин-ська	Петроков-ська	Плоцька	Радомська			Седлецька	Сувалк-ська
Число закладів . . .	2	—	—	—	—	8	—	—	—	—	10	4
” робітників . . .	2.434	—	—	—	—	4.871	—	—	—	—	7.305	9
” веретен . . .	20.213	—	—	—	—	14.468	—	—	—	—	34.681	8
” станків . . .	1.192	—	—	—	—	1.199	—	—	—	—	2.391	15

Оброблення вовни в 1912 році в б. Царстві Польському.

	Г у б е р н і і										Разом	У % до цілої Росії
	Варшавська	Каліська	Келецька	Ломжинська	Люблінська	Петроковська	Плоцька	Радомська	Седлецька	Сувальська		
Число закладів . . .	3	65	—	7	1	444	—	1	—	—	521	48
„ робітників . . .	1.314	1.876	—	240	31	48.817	—	20	—	—	52.298	38
„ веретен . . .	49.198	2.600	—	1.560	600	774.804	—	—	—	—	828.762	57
„ станків . . .	—	2.114	—	28	21	28.896	—	—	—	—	31.059	54

Змішана група.

	Г у б е р н і і										Разом	У % до цілої Росії
	Варшавська	Каліська	Келецька	Ломжинська	Люблінська	Петроковська	Плоцька	Радомська	Седлецька	Сувальська		
Число закладів . . .	78	62	1	5	—	90	—	4	—	1	241	60
„ робітників . . .	8.209	2.842	15	224	—	7.546	—	175	—	36	19.047	38

новила 27% усіх підприємств в Європ. Росії; робітників у польських текстильних фабриках було 13%, веретен — 16% та станків — 14%. Значно менший відсоток припадав на продукцію для оброблення льону, коноплі та джута: ці підприємства становили лише 4%, а робітники, зайняті в них, — 9%.

В обробленні вовни та в змішаній групі польська текстильна промисловість займала вище місце. У вовняній промисловості на її долю припадала мало не половина всіх підприємств і більше од половини веретен та станків. У цій галузі промисловости виразно виявилось було пануюче становище польської промисловости. Змішана група, звичайно, не має такого економічного значіння, як вищезрозглянуті галузі текстильної промисловости, але й у цій галузі продукції спостерігалось переважне значіння Польщі: на її долю припадало 60% усіх підприємств змішаної групи та 38% усіх робітників, зайнятих у ній.

Одзначені тут риси польської текстильної промисловости, встановлені на підставі обслідувань промисловости, знайдуть собі підтвердження при розгляді товарообороту Польщі з Україною та Росією.

Оскільки участь Польщі у народньо-господарському балансі Росії перевищувала її питому вагу, видно з отакого порівняння: територія Польщі становила 2,6% території Європ. Росії, а її населення 10,4% усього населення Європ. Росії.

Про становище польської текстильної промисловости підчас окупації і по визволенні Польщі можна собі скласти певне уявління на підставі оцієї таблиці, наведеної в The Polish Economic Bulletin. September 1921.

Число робітників, зайнятих у текстильній промисловості в б. Царстві Польському (1912-1920 р.).

Галузі продукції	1912	Німецька окупація	1919		1920		Відношення 1920 р. до 1912 р. у відсотках
			Травень	Жовтень	Січень	Червень	
1. Бавовняна . . .	68.175	Не функціонували підприємства	—	10.000	17.800	35.000	25%
2. Вовняна . . .	57.178		3.000	10.350	16.000		
3. Льняна, конопляна та джутота	14.063		—	2.804	3.000		
4. Для оброблення шовку . . .	2.221		Не функціонували через брак та дорожнечу сировини.				

За час окупації Польщі німці систематично вивозили сировину, технічні та допоміжні матеріали, мідні частини з машин, то-що.

Процес відновлення польської промисловості почався допіру з осені 1919 р.; на початок 1920 р. число зайнятих у текстильних підприємствах робітників не перевищувало $\frac{1}{4}$ передвоєнного складу. Кількість робітників, з огляду на падіння продуктивності праці, зовсім ще не є доказ того, що в такій самій пропорції відновилася й продукція польських фабрик. Про падіння продуктивності праці польських робітників у текстильній промисловості ми не маємо жадних даних, але як-що навіть у крайніх економічно сильних, які до того-ж мало постраждали од війни, як Англія, продуктивність праці помітно упала, то в малокультурній, економічно одсталій Польщі, із зменшеним харчуванням робітничої класи, продуктивність праці мусіла значно понизитися.

З иншого польського джерела *Odrodzenie Przemysłu i Handlu Polskiego* (*Przemysł Włókienniczy*, t. I. 1920 r.) ми беремо нищенаведену (стор. 74) таблицю, де відсоток відновлення для 1920 р. що-до робочої сили показано той самий (25%), але де наведено було докладні дані про те, яка кількість веретен та станків функціонує у цілій Польщі, а не тільки в б. Царстві Польському.

Польське правительство, щоб відновити текстильну промисловість, закупило від американської місії 27.000 кіп бавовни (в 1919 р.), потім, за постановою Сейму з травня того-ж-таки року, відкрило для текстильної промисловості гарантований кредит на 20 міл. хунт. стерл. Польська економічна преса подає одне цікаве явище: польські фабриканти одержують від закордонних замовців сировину з умовою розплатуватися не грішми, а готовими виробами. Англія, Швейцарія не можуть виробляти так дешево, як країни з обезціненою валютою. Останніми часами закордонні експортери звертаються до Польщі з пропозицією вести продукцію за їх кошти. Готові вироби передається закордонному експортерові в рахунок уплати за сировину.

Із наведеної (стор. 74) таблиці видно, що в 1920 р. текстильну промисловість що до знаряддя продукції відновлено на 28%, а що-до робочих рук на 26%. У кращому становищу була бавовняна продукція, де відповідні відсотки рівняються 35% та 29%. В меншій мірі поновила свою роботу вовняна промисловість (21% та 25%). Як-що розглядати процеси відновлення промисловості по зазначених трьох частинах Польщі, то звертає на себе увагу одна подробиця: бязьсько-бязьський та білостоцький райони менше потерпіли од війни; в першому районі вовняна промисловість уже в 1920 р. виробляла більше, ніж на половину передвоєнної норми, в обробленні льону, коноплі та джута мало не дві їх третині. Звичайно, зазначені два райони в загально-польському господарському балансі одіграють скромнішу роль, ніж б. Царство Польське. Бавовняна продукція концентрується виключно в б. Царстві Польському, тільки вовняна промисловість сильніше заступлена в бязьсько-бязьському та білостоцькому районах, але й у цій галузі промисловості б. Царство Польське утриму-

Таблиця ч. 3.

Стан польської текстильної промисловости в 1920 р.

О К Р У Г И	Число ткацких фабрик, що функціонували	ВЕРЕТЕН			СТАНКІВ			РОБІТНИКІВ				
		Перед війною	% до функціонування	% до переведення	Перед війною	% до функціонування	% до переведення	Перед війною	% до переведення	% до переведення		
I Бавовняна продукція												
Б. Царство Польське	47	1.435.000	500.000	34,8	35.100	7.400	29,0	70.000	17.800	25,4		
Бяльсько-Вільський	—	—	—	—	900	—	—	—	—	—		
З. Галичина	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Білостоцький	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Р а з о м	47	1.435.000	500.000	34,8	36.000	7.400	29,0	70.000	17.800	25,4		
II. Вовняна												
Б. Царство Польське	145	925.600	140.000	15,2	24.000	2.500	14,1	58.000	11.500	19,7		
Бяльсько-Вільський	92	100.000	58.000	58,0	3.400	1.250	36,7	14.000	7.000	50,0		
Білостоцький	131	94.750	41.230	43,5	2.150	1.350	62,8	15.000	4.500	30,0		
Р а з о м	371	1.120.350	239.230	21,3	29.550	5.100	16,6	87.000	23.000	25,3		
III. Оброблення льону, коноплі та джута												
Б. Царство Польське	3	35.000	5.350	15,2	—	312	—	12.800	3.000	23,4		
Бяльсько-Вільський	1	9.600	6.000	62,5	295	110	37,3	1.300	900	69,2		
Білостоцький	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Р а з о м	4	44.600	11.350	25,3	—	—	—	14.100	3.900	27,6		
IV: Фарбярні												
Б. Царство Польське	63	—	—	—	—	—	—	7.400	2.100	28,3		
Р а з о м	485	2.600.150	750.380	28,0	—	—	—	178.500	43.800	26,2		

вало своє пануюче положення і що-до числа веретен, станків, а так само і що-до числа робітників.

Оброблення льону, коноплі та джута має в Польщі скромні розміри, порівнюючи з двома іншими галузями текстильної промисловости.

Із сказаного яено, що збільшення території Польщі спричинило помітний приріст її вовняної промисловости; але в усякому разі, провідна роля і в новій Польщі належатиме текстильній промисловості б. Царства Польського. Тут сконцентрована польська мануфактурна промисловість і тільки що-до вовняної промисловости треба рахуватися з двома ново-приєднаними районами.

У б. Царстві Польському текстильна промисловість переважно скупчується в петроковській губ. Ця губернія постачала Україні та Росії свої фабрикати, з другого боку, вона ж споживала головним чином ту сировину, яку давала решта частин б. імперії. В петроковській губ. слід розрізняти два райони текстильної промисловости: лодзинський та ченстоховський. Перший район включає м. Лодзь з повітом, міста Згерж, Пабіяніце, ласький пов., м. Томашів та брезинський пов. Весь цей інтенсивно-промисловий район тяготеє до Лодзі, через неї збуває свої вироби і закупає потрібну сировину.

В лодзинському районі було зайнято перед війною 112 тисяч робітників; що-до числа робітників, то однаково сильно була заступлена вовняна й бавовняна продукція.

Ченстоховський район охоплює південну частину петроковської губернії. Сюди крім Ченстохова треба віднести Мишков, Заверце, Сосновиці; число зайнятих робітників у текстильній промисловості значно менше, ніж у лодзинському районі (25.000 чоловіка). Переважне значіння в ченстоховському районі належить бавовняній продукції.

Третій район, варшавський, включає, крім Варшави, такі місця: Жирардов, Гродзиск та Марки. Що-до числа робітників, то цей район трохи менший од ченстоховського (22,5 тисяч робітників). Характерна особливість варшавського району це перевага в ньому підприємств для оброблення льону, коноплі та джута, змішаної групи, конфекційної продукції і, нарешті, наявність підприємств для оброблення шовку.

У білостоцькому районі було зайнято перед війною 17,7 тисяч робітників у текстильній промисловості. Це район майже виключно вовняної промисловости.

Останнє місце серед центрів польської текстильної промисловости займає бяльсько-більський район (12,6 тисяч робітників), який включає м.м. Більський, Бялу, Скорчов, Адрихов. Тут також переважають підприємства для оброблення вовни.

Можна дати таку коротку характеристику зазначених районів: лодзинський та ченстоховський — це райони з сильно розвинутою бавовняною та вовняною промисловістю, з невеликою перевагою першої. Текстильна промисловість варшавського району характеризується перевагою продукції для оброблення льону, коноплі, наявністю змішаної групи та конфек-

ційної продукції. Дві округи: білостоцьку та бяльсько-більську, що лежать на протилежних кінцях нової Польщі, можна назвати вовняними районами.

Короткий історичний нарис походження польської текстильної промисловости, схематична характеристика її сьогочасного положення дає нам можливість перейти до аналізу мануфактурного польського ринку, оскільки він виянюється на підставі даних зведеної статистики перевозок; та спершу скількиєсь ще слів про польські ринки збуту наприкінці минулого століття.

На підставі обслідування польської промисловости у вісімдесятих роках проф. Янжул прийшов до висновку, що 54% продукції збувалося в імперію і 46% у межах Царства Польського¹⁾. Проф. Янжул гадає, що „більша половина продукції польських фабрик збувалася по-за межами Царства“. Вовняні вироби Царства Польського займають перше місце в конкуренції з фабриками внутрішньої Росії, за ними йде бавовняна продукція.

Щоб розв'язати питання про напрямок збуту польських виробів, проф. Янжул скористав дані обліку векселів варшавською конторою та відділами Державного Банку. Векселі бралися в уплату за вироби польських фабрик; звичайно, багато торговельних угод робилося за готівку, через це вексельно-облікова статистика не може дати повної і точної картини ринків збуту польських фабрикатів. Виявляється, що в 1886 р. найбільша кількість векселів була прийнята на Правобережну Україну (3 міл. карб.), на білоруські, литовські та надбалтійські губ. (2,2 міл. карб.), потім ідуть центральні губернії (0,8 міл. карб.), надволзькі та кавказькі губ. (по 0,2 міл. карб.). На азіяцькі губернії припадала зовсім мізерна сума — всього 3 тисячі карб. Правобережна Україна та Білорусь — ці суміжні з Польщею райони, були в більш-менш тісному економічному зв'язку з Польщею здавна. Це природні ринки для польської текстильної промисловости. Цікаво, що Польща і в вісімдесятих роках збувала значну частину своїх напівфабрикатів (гребінної вовни, вигоні, черезина) у центральні губернії, з-окрема в московську губ. Вже у вісімдесятих роках польські вироби почали завойовувати Кавказ — ринок допіру одкритий тоді для російської промисловости. На чолі польського кавказького збуту йшли вовняні вироби.

В 1883 р. було скасовано встановлений на берлінському конгресі вільний транзит через Батум до Закавказзя, і Батум було включено до російської митної смуги. Через це західньо-європейські країни, головним чином, Англія, втратили ринок збуту для своєї промисловости у Закавказзі. Він, природня річ, перейшов до рук російської та польської промисловости. В половині вісімдесятих років польські вироби вперше

¹⁾ П. Янжуль, Очеркъ историч. развитія фабрично-заводской промышленности въ Царствѣ Польскомъ. М. 1887, стор. 60.

з'являються на Кавказі, ввіз їх швидко росте у трьох головних центрах кавказької торгівлі, як це видно з отаких даних ¹⁾:

	Батум	Тифліс	Баку
1885/6	39.000 пуд.	55.000 пуд.	68.000 пуд.
1887,8	95.000 „	200.000 „	258.000 „

З кінця вісімдесятих років польські вироби просуваються на схід у надволзькі губернії. Підвіз польського краму до важливого розподільчого центру на Волзі — Царицина рівнявся:

в 1887 р.	55,6 тисяч пуд.
„ 1888 „	73,7 „ „
„ 1889 „	106,4 „ „

У кінці вісімдесятих років улаштовуються польські склади на нижгородському ярмарку. На початку дев'яťдесятих років польські товари проходять у Сибір, а через Кавказ до Персії та Малої Азії.

Закінчення великого Сибірського Шляху (1896 р.) полекшило просування польських товарів до берегів Тихого Океану.

Після цієї короткої історичної справки про ринки збуту польської текстильної промисловости перейдемо до аналізу даних статистики грузообороту, яка характеризує напрям та глибину товарних потоків, що йшли з Польщі і назад. Зведену статистику перевозок використали ми за три роки — 1903, 1908 та 1913 р. Це найкраще джерело для вивчення ринків збуту та економічних районів у середині країни. Про його хиби говорилося вище, тут слід одзначити одну особливість зазначеного джерела, яка затруднює поглиблений динамічний дослід товарообороту — це зміни в номенклатурі товарів. У зведеній статистиці за 1903 та 1908 р.р. ми зустрічаємо серед мануфактурних товарів отакі групи: група 57, куди входять: а) затрапеза, крашенина, пестрядь, то-що, б) льняні та конопляні тканини, в) сукна салдацькі та селянські, г) решта з предметів групи. Ця решта предметів, як це побачить читач, важливістю своєю займала в зазначені два періоди пануюче положення. Вивіз предметів цієї останньої категорії перевищував вивіз всієї решти товарів тої самої групи. Через це було б бажано розшифрувати цю підгрупу; на жаль, зробити це неможливо. Хиба зазначеного угруповання побільшується ще тим, що до даної підгрупи, очевидно, увійшли бавовняні і вовняні тканини. Завдяки цьому не можна простежити окремо ринок бавовняних та вовняних тканин. У зведеній статистиці за 1913 р. зазначена підгрупа зникла. В дальшому викладі ми подаватимемо в окремих таблицях дані для 1903 і 1908 р.р. та для 1913 року.

¹⁾ Р. Люксембург, Промышленное развитие Польши. Спб. 1899, стор. і 37 д.

Таблиця ч. 4.

I. Збут бавовняних виробів та тканин у 1903 і 1908 р.р.

Ринки збуту	Абсолютн. у тисячах пудів		У %/о	
	1903	1908	1903	1908
Внутрішній	487,9	505,5	63,9	55,3
Російсько-український . .	271,6	393,8	35,6	43,1
Закордонний	3,6	14,4	0,5	1,6
Разом	763,1	913,7	100,0	100,0

II. Вовняні вироби (сукна салдацькі та селянські).

Ринки збуту	Абсолютн. у тисячах пудів		У %/о	
	1903	1908	1903	1908
Внутрішній	15,0	19,5	49,7	51,5
Російсько-український . .	15,2	16,3	50,3	45,5
Закордонний	—	—	—	—
Разом	30,2	35,8	100,0	100,0

I-II. Решта предметів цієї групи.

Ринки збуту	Абсолютн. у тисячах пудів		У %/о	
	1903	1908	1903	1908
Внутрішній	1.378	1.417	24,1	27,7
Російсько-український . .	4.320	3.662	75,6	71,5
Закордонний	18	40	0,3	0,3
Разом	5.716	5.119	100,0	100,0

III. Льняні, конопляні та джутові вироби.

Ринки збуту	Абсолютн. у тисячах пудів		У %	
	1903	1908	1903	1908
Внутрішній	97,9	53,5	49,7	32,4
Російсько-український	98,9	110,7	50,3	67,1
Закордонний	—	0,9	—	0,5
Разом	196,8	165,1	100,0	100,0

Із огляду поданої оце зведеної таблиці (ч. 4) видно, що в групі мануфактурних товарів найбільше значіння має підгрупа «решти» товарів (I—II). Збут товарів цієї підгрупи перевищував 5 міл. пуд., за нею йшли бавовняні вироби та тканини (913,7 тис. пуд.), далі льняні та конопляні вироби (165 тис. пуд.) і, нарешті, салдацьке та селянське сукно (36 тис. пуд.). Таким чином, перша підгрупа перевищувала що-до кількості всі інші роди виробів більше, ніж у чотири рази.

Де-ж ринки збуту для предметів цієї підгрупи? Значіння російсько-українського ринку для збуту цих виробів визначається тим, що $\frac{3}{4}$ товарів цієї підгрупи збувалося власне на цьому ринку (1903 р.), в 1908 р. відсоток цей трохи нижчий (71,5%); внутрішній ринок споживав $\frac{1}{4}$ загальної кількості збуваних виробів, а закордонний ринок так що й жадної ролі не одігравав (0,3% та 0,8%).

Збут бавовняних виробів розподілявся по тих самих трьох ринках трохи инакше: тут важливіше значіння мав внутрішній ринок (63,9% та 53,3%), а російсько-український ринок був слабший од нього в попиті (35,6% та 43,1%). Зовнішній ринок для цієї підгрупи мав більше значіння, ніж для попередньої, хоч значіння його було дуже скромне (0,5% та 1,6%). Перевага внутрішнього польського ринку над російсько-українським пояснюється складом тих товарів, що увійшли до даної підгрупи — це не закінчені, вироблені тканини, а напівфабрикат, який обертався в середині країни перед цілковитим риночним дозріванням.

У підгрупі салдацьке та селянське сукно ми бачимо майже те саме взаємне відношення поміж внутрішнім та російсько-українським ринками: внутрішній ринок для цієї підгрупи мав важливіше значіння, ніж російсько-український (49,7% та 54,5%). Ця підгрупа надто незначна і серйозного значіння в польській торгівлі не мала.

Збут льняних, конопляних та джутових виробів переважно одбувався на російсько-українському ринку (50,3 та 67,1); значіння цього ринку помітно збільшилося за дане п'ятиліття.

Значіння трьох зазначених ринків для польської промисловости в 1913 р. малюється в отакому вигляді:

Таблиця ч. 5.

Збут польських текстильних виробів у 1913 р.

А. Бавовняні вироби та тканини.

На внутрішній ринок	1.196 тис. пуд.	27,3%
„ російсько-український ринок	3.161 „ „	72,1 „
„ закордонний ринок	24 „ „	0,6 „
Р а з о м	4.381 тис. пуд.	100%

Б. Вовняні вироби.

На внутрішній ринок	303 тис. пуд.	11,0%
„ російсько-український ринок	2.463 „ „	89,0 „
„ закордонний ринок	1 „ „	0,0 „
Р а з о м	2.767 тис. пуд.	100%

В. Льняні, конопляні та джутові вироби.

На внутрішній ринок	208,6 тис. пуд.	43,2%
„ російсько-український ринок	250,2 „ „	51,8 „
„ закордонний ринок	23,7 „ „	5,0 „
Р а з о м	482,5 тис. пуд.	100%

Для бавовняних і, особливо, для вовняних виробів домінуюче значіння мав російсько-український ринок (71,7 та 89%). Збут вовняних виробів на внутрішньому польському ринку був дуже скромних розмірів (11%), важливіше значіння місцевий ринок мав для бавовняної промисловости, споживаючи 27,4% її виробів.

Щоб виявити динаміку текстильного ринку з 1903 по 1913 р., ми наведемо зведену таблицю для всіх зазначених підгруп за 1903, 1908 та 1913 р.р.

Таблиця ч. 6.

Збут польських бавовняних та вовняних виробів.

Ринки збуту	У тисячах пуд.			У відсотках		
	1903 р.	1908 р.	1913 р.	1903 р.	1908 р.	1913 р.
Внутрішній	1.80,9	1.942,0	1.499,0	28,8	31,8	24,5
Російсько-український	4.641,3	4.110,3	4.599,0	70,9	67,3	75,1
Закордонний	21,6	54,4	25,0	0,3	0,9	0,4
Р а з о м	6.543,8	6.106,7	6.123,0	100,0	100,0	100,0

Огляд цієї таблиці показує нам найперше, що продуктивність польської бавовняної та вовняної промисловости за десятилітній період перед усесвітньою війною понизилася. Найвищу продукцію дає початковий рік нашого періоду 1903 р. (перед японською війною і першою революцією), а

в роки після першої революції (1908 р. і навіть 1913 р.) продуктивність польської текстильної промисловости не досягала того рівня, на якому вона стояла була перед японською війною. Розглядаючи цей інтересний факт що-до окремих ринків, можна зробити такий висновок: вмістимість внутрішнього ринку помітно зменшилася (— 20,3%), російсько-український ринок, що скоротив був попит на польську мануфактуру після першої революції (— 11%), під 1913 р. знов відновив силу свого попиту, рівну 1903 р. Скорочення збуту в Росії польської мануфактури в 1908 р. стояло в зв'язку з неврожаєм, що трапився в цьому році. Російсько-український ринок залишився майже стаціонарний що-до попиту на польські текстильні вироби; за дане десятиліття закордонний ринок пред'являв надто мізерний попит на польські фабрикат, а через це динаміка його не може мати для нас серйозного інтересу.

Найважливіший ринок для польських текстильних виробів це була Росія та Україна. За всі три роки цей ринок і далі займав пануюче становище: більше, ніж дві третини загального збуту польських фабрикатів, припадало на зазначений ринок. Таким чином, загальний висновок наш буде такий: Польща збувала свою мануфактуру головним чином на Україну та в Росію. Протягом останнього десятиліття перед уєсвітньою війною питома вага російсько-українського ринку значно не змінилася ані в бік підвищення, ані в бік пониження: в 1908 р., через недорід, його значіння трохи понизилося, для 1913 р. воно знов відновилося.

А що з 1903 по 1913 р. номенклатура підгрупи льняних, конопляних та джутових виробів залишалася незмінна, то її можна порівняти по даних зазначених трьох років: у цій групі виробів продукція польських мануфактур значно підвищилася: з 196,8 тис. пуд. збуту в 1903 р. до 458,6 тис. пуд. в 1913 р.; інакше кажучи, зросло за одне десятиліття більш, ніж удвоє. Другий висновок, що заслуговує нашої уваги, полягає в тому, що на польському мануфактурному ринку товарооборот льняних та інших тканин одігравав порівнюючи скромну роль: збут бавовняних та вовняних виробів досягав 6,1 міль. пуд.; інакше кажучи, перевищував у 13 разів льняний та конопляний ринок.

В історії розвитку текстильної промисловости Польщі ми відзначили були, що продукція льняних, конопляних та джутових тканин у Польщі була значно менша розміром своїм од бавовняної та вовняної промисловости.

І тут російсько-український ринок превалював над польським ринком, але ця перевага виявлялася у порівнюючи скромних розмірах. Для цих товарів мав серйозне значіння і внутрішній ринок, — значіння майже рівне з російсько-українським ринком.

Розглядаючи динамічно співвідношення цих двох конкуруючих ринків, можна сказати, що значні зміни у співвідношенні двох зазначених ринків відбулися в 1908 р., коли значіння російсько-українського ринку значно зросло за рахунок польського, а в 1913 р. рівновага двох цих ринків знову встановилася. У цих хитаннях все-таки можна одзначити тенденцію до деякого збільшення значіння російсько-українського ринку за

даного десятиліття. В усякому разі що-до льняного, конопляного та джутового ринку Польща знаходилася в меншій залежності од зовнішнього ринку, ніж що-до отих двох інших текстильних ринків.

Польська бавовняна та вовняна промисловість працювала головним чином на зовнішній ринок. Те співвідношення поміж внутрішнім та зовнішнім ринками, яке ми спостерігаємо, являє собою рідке явище в економічній історії. Польська вовняна промисловість являє собою винятковий приклад експортової промисловости, даючи $\frac{9}{10}$ продукції для вивозу.

Не-що-давно проф. Зомбарт висловив був думку про кількісне падіння долі експорту в індустрії, — думку, підтверджену даними із зовнішньої торгівлі Німеччини. Поминаючи питання про те, чи має Зомбарт рацію, чи ні, ми використаємо його дані для порівняльного сопоставлення значіння зовнішнього ринку для німецької текстильної промисловости із значінням його для польської ¹⁾.

Доля експорту до продукції Німеччини у відсотках.

Роки	У бавовняній промисловості	У вовняній промисловості
1896-1900	18,6	19,6
1901-1905	20,3	23,1
1911	22,9	18,7
1912	21,1	16,7
1913	22,8	19,7

Доля експорту в Німеччині в відношенні до продукції становила у бавовняній продукції трохи більше од $\frac{1}{5}$, у вовняній — трохи менше од $\frac{1}{5}$. У Польщі доля експорту для бавовняної промисловости досягала мало не $\frac{3}{4}$, для вовняної — $\frac{9}{10}$ і для льняної — більше, ніж $\frac{1}{2}$. Могутня німецька текстильна промисловість залежить од зовнішнього ринку менше, ніж польська промисловість. Такого переважного значіння зовнішнього ринку над внутрішнім народньо-господарська історія не знає. В Польщі в текстильній промисловості ми маємо гіпертрофію зовнішнього ринку. Таке ненормальне співвідношення двох ринків пояснюється історично-політичним та економічним зв'язком Польщі з Росією.

Період вісімдесятих та дев'ятьдесятих років можна назвати періодом експансивного розширення ринку польської промисловости — це був час, коли польська текстильна промисловість завойовувала один район за другим. За цей час позначилася і виявилася боротьба поміж Лодзю та Москвою. Довколо цієї боротьби зав'язалася літературна полеміка. Московські промисловці зверталися і до правительства і до громадянства, щоб охоронити свої мануфактури од непосильної конкуренції лодзинських фабрикантів. На початку XX в. розширення ринків збуту для польської промисловости припинилося. За даного десятиліття ринок збуту набуває стаціонарного характеру. Завоювання польською промисловістю нових ринків у Росії та на Україні не спостерігалось.

¹⁾ Див. Sombart, Die deutsche Volkswirtschaft in XX Jahrhundert. Berlin, 1903. Новожиловъ, Значеніе вѣншнаго рынка для Германіи. К. 1915, стор. 9, 14.

Встановивши на підставі низки вищенаведених таблиць загальний характер польського текстильного ринку, співвідношення між внутрішнім та зовнішнім ринками, ми перейдемо тепер до аналізу ринків окремих галузів текстильної продукції і тої ролі, яку одіграє внутрішній та зовнішній ринок для кожної підгрупи товарів.

Прядива чулочне, вязальне, швальне, то-що, становили в загальному торговельному балансі порівнюючи скромну роллю. Прядиво чулочне й ин. вивозилося з Польщі в більшій кількості, ніж увозилося; для цього краму характеристичний значний привіз його з Росії до Польщі. Прядиво чулочне було предметом не тільки польського експорту, але й предметом польського імпорту. Закордонний ринок брав дуже слабу участь у привозі та вивозі прядива, а через це про нього не доводиться говорити. Експорт прядива до Росії трохи збільшився з 1903 по 1908 р., а імпорт скоротився.

Куди-ж експортувала Польща своє прядиво? В 1903 р. польське прядиво йшло головним чином до московської губернії (15,6 тис. пуд.), ліфляндської (11,6 т. п.) та донської області (10,0 т. п.); ввіз польського прядива одзначено лише до двох українських губернь — харківської (4,5 т. п.) та херсонської (3,1 т. п.). В 1908 р. прядиво інтенсивно вивозилося до петербурзької губернії (14,9 т. п.), ліфляндської (8,7 т. п.), віленської (7,7 т. п.). З українських губернь великий попит на прядиво чулочне почала пред'являти київська губ. (11,8 т. п.), харківська (6,6 т. п.). З'являється чулочне прядиво в зазначеному році в Туркестані (4,8 т. п.).

З Росії до Польщі прядиво ввозилося переважно з петербурзької та ліфляндської губ., де було кілька великих заводів, що постачали Польщі прядиво. В польському експорті брали участь, головним чином, два текстильні центри — Лодзь та Варшава: в 1903 р. переважне значіння в цьому експорті належало Лодзі, а в 1908 р. — Варшаві. Російський привіз прядива переважно скеровувався до Варшави і значно менше до Лодзі. Лодзь була для даного товару експортним центром, Варшава — рівночасно експортним і імпортовим.

Прядиво бавовняне, фарбоване, білене, сире, то-що становило важливіший предмет експорту та імпорту, ніж чулочне прядиво. Цей напівфабрикат був в однаковій мірі предметом польського вивозу і ввозу, при чому і в 1903 і в 1908 р. привіз трохи перевищував вивіз; виходить — що-до цього товару торговельний баланс для Польщі складався несприятливо. Прядиво бавовняне ввозилося в досить значній кількості з-за кордону. Звертає на себе увагу значна внутрішня торгівля прядивом, що перевищувала своїми розмірами зовнішню торгівлю. У внутрішній торгівлі домінуюче значіння належало тим самим двом центрам, та ще петроковській губ. без Лодзі. Участь у внутрішній торгівлі бавовняним прядивом петроковської губ. та Лодзі в кілька разів перевищувала участь варшавської губ. та м. Варшави.

Прядиво бавовняне направлялося з Польщі переважно до московської губ. (62 т. п. в 1903 р. та 96 т. п. в 1908 р.), потім до гродненської (21 т. п. та 20 т. п.), віленської (18 т. п. та 32 т. п.), володимирської

(9 т. п. та 23 т. п.), до петербурзької (8 т. п. та 12 т. п.). Загалом можна сказати, що Польща збувала своє бавовняне прядиво у промисловий район і потім до Литви. На Україну бавовняне прядиво так що й не ввозилося; дрібні, випадкові партії на 2 т. п. ввозилися на Київщину, Волинь.

З Росії бавовняне прядиво вивозилося до Польщі, головним чином, із петербурзької губ.; у значно меншій мірі з московської та з ліфляндської. Таким чином, Польща постачала прядиво центральному промислово-районові та Литві, а навпаки петербурзька губернія одправляла своє прядиво до Польщі. В результаті йшли два зустрічні товарні потоки: один із Лодзі до Москви, другий із Петербурга до Лодзі.

Торговля затрапезною фарбованою матерією, то-що не мала серйозного значіння для Польщі. І тут торговельний баланс складався для неї несприятливо: ввіз трохи перевищував вивіз і в 1903, і в 1908 р. У невеликих кількостях ввозилася до Польщі затрапеза, фарбована матерія, то-що з костромської, московської, гродненської губ. Торговля сукном салдацьким та селянським також мала незначні розміри і тут перевага схилялася на бік Росії. Салдацьке та селянське сукно експортувалося до Польщі московською губ. (3,5 т. п.), симбірською (3,4 т. п.), нижегородською (1,4 т. п.); брала участь в цьому вивозі і одна українська губ. — волинська (1,6 т. п.). З Польщі сукно салдацьке та селянське вивозилося дрібними партіями на Херсонщину (1,2 т. п.), до петербурзької губ. (1,3 т. п.), московської (1,2 т. п.), гродненської (1 т. п.).

На польському текстильному ринку перше місце займала торговля тканинами бавовняними та вовняними, включеними невдатно зведеною статистикою 1903 та 1908 р. до підгрупи „інших предметів“.

Тут товарооборот вимірювався не десятками тис. пуд., як це було що-до попередніх груп товарів, навіть не сотками тис. пуд., а міліонами пуд. (в 1903 р. — 5,7 міл. пуд., в 1908 р. — 5,1 міл. пуд.). Баланс для цієї підгрупи був сприятливий для Польщі, перевага її вивозу знов-таки виявлялася в міл. пуд. (в 1903 р. — 3,7 міл. пуд. і в 1908 р. — 2,8 міл. пуд.). Зазначена підгрупа товарів складає оснівну статтю польського експорту до Росії і на Україну.

Надзвичайно цікаво вияснити, до яких саме губерній направлявся експорт цієї важливої підгрупи. Із таблиць 7 та 8 видно, що ринки збуту для польської текстильної промисловости охоплювали всю Росію та Україну. Об'єднуючи губернії в райони, ми бачимо, що польські текстильні вироби знаходили найбільший збут у промисловому районі, зокрема в московській губернії, потім на Правобережній Україні, зокрема на Київщині, у степовій Україні, особливо на Херсонщині, в Білорусі, Литві, Лівобережній Україні; порівнюючи менший, але все-таки сильний попит на польську мануфактуру пред'являв Надозерний район. Ця перша група районів, до яких що-року ввозилося польських товарів не менше од 200 тисяч пудів лежить, окрім промислового та надозерного, географічно суміжно з Польщею. Литва, Білорусь та Україна являють собою найблищий ринок для польської промисловости. Значний збут польських виробів у промисловий район, точніше кажучи в московську губернію, і потім у петербурзьку,

поляється впливом столиць, як важливих розподільчих пунктів, з другого боку наявністю в зазначених губерніях розвинутої текстильної промисловости, яка пред'являла попит на ті чи інші напівфабрикати польської промисловости. Поміж польською та російською мануфактурною промисловістю існував взаємний обмін виробами. Інтенсивний ввіз польських виробів у московську губернію було відзначено ще проф. Янжулом. Зазначена вище група районів споживала в 1903 р. 65% загального привозу польських мануфактурних товарів.

За цією першою групою районів, що пред'являли найінтенсивніший попит на польську мануфактуру, йшов другий пояс районів, які споживали польські вироби що року в кількості, не менше од 100 тис. пуд.; це—Надбалтійський, Середньо-Волзький, Область Війська Донського та Закавказзя.

Таблиця ч. 7.

Збут польських виробів до Росії в 1903 та 1908 роках.

Бавовняні та вовняні вироби й тканини

(у тисячах пудів).

Губернії та райони	Прядиво чулочне, вязальне, швальне та інше		Прядиво бавовняне, фарбоване, білене, сире й інакше		Бавовняні та вовняні тка- нини		Р а з о м	
	1903	1908	1903	1908	1903	1908	1903	1908
Воронізька	—	—	—	—	19	17	19	17
Курська	—	—	—	—	11	7	11	7
Орловська	—	—	—	—	16	9	16	9
Рязанська	—	—	11	9	—	—	11	9
Тамбовська	—	—	—	—	15	6	15	6
Тулська	—	—	—	—	7	3	7	3
Разом для Центр. Хлі- бороб. району	—	—	11	9	68	42	79	51
Казанська	—	—	—	—	8	9	8	9
Нижегородська	—	—	—	—	66	56	66	56
Пензенська	—	—	—	—	3	3	3	3
Саратовська	—	0,8	—	—	41	41	41	41,8
Симбірська	—	—	—	—	6	4	6	4
Уфимська	—	—	—	—	8	8	8	8
Разом для Серед. Волз. району	—	0,8	—	—	132	121	132	121,8

Губернії та райони	Прядиво чудочне, вязальне, швальне й инакше		Прядиво бавовняне, фарбоване, білене, сире й инакше		Бавовняні та вовняні тканини		Р а з о м	
	1903	1908	1903	1908	1903	1908	1903	1908
Астраханська	—	—	—	—	—	7	—	7
Оренбурзька	—	—	—	—	21	25	21	25
Самарська	—	—	—	—	9	10	9	10
Разом для Дол. Волз. району	—	—	—	—	30	42	30	42
Обл. Війська Донського	10,0	7,2	—	—	75	117	85	124,2
Володимирська	—	—	9	23	10	9	19	32
Калужська	—	—	—	2	3	—	3	2
Костромська	—	—	—	—	8	4	8	4
Московська	15,6	5,1	49	96	447,5	387,2	512,1	488,3
Тверська	—	—	4	—	—	—	4	—
Ярославська	0,6	—	—	—	59	127	59,6	127
Разом для Промислов. району	16,2	5,1	62	121	527,2	527,2	605,7	653,3
Вітебська	—	—	5	2	66	107	71	109
Мінська	1,9	0,6	—	—	167	98	168,9	98,6
Могилівська	—	1,0	—	5	41	35	41	41
Смоленська	—	—	—	—	33	5	33	5
Разом для Білорусі	1,9	1,6	5	7	307	245	313,9	253,6
Віленська	3,6	7,7	18	32	68	57	89,6	96,7
Гродненська	2,3	—	21	20	122,6	121	145,9	141
Ковенська	1,2	—	—	—	59	44	60,2	44
Разом для Литви	7,1	7,7	39	52	249,6	222	295,7	281,7
Новгородська	—	—	—	—	3	—	3	—
Петербурзька	3,2	14,9	8	12	253,7	202,3	264,9	229,2
Псковська	—	—	—	—	4	3	4	3
Разом для Надозерн. району	3,2	14,9	8	12	260,7	205,3	271,9	232,2

Губернії та райони	Прядиво чулочне, визальне, швальне й инакше		Прядиво бавовняне, фарбоване, білене, сире й инакше		Бавовняні та вовняні тка- нини		Р а з о м	
	1903	1908	1903	1908	1903	1908	1903	1908
Курляндська	—	—	—	—	28	24	28	24
Ліфляндська	11,6	8,7	2	9	90	76,1	103,6	93,8
Естляндська	—	—	—	—	12	8	12	8
Разом для Надбалт. району	11,6	8,7	2	9	130	103,1	143,6	125,8
Вятська	—	—	—	—	4	3	4	3
Пермська	2,5	1,1	—	—	21	17	23,5	17,1
Разом для Підуральськ. району	2,5	1,1	—	—	25	20	27,5	20,1
Архангельська	—	—	—	—	5	5	5	5
Вологодська	—	—	—	—	10	8	10	8
Разом для Півн. району.	—	—	—	—	15	13	15	13
Кубанська	—	—	—	—	27	64	27	64
Ставропільська	—	—	—	—	5	10	5	10
Терська	—	—	—	—	9	17	9	17
Разом для Передкавк.	—	—	—	—	41	91	41	91
Бакинська	—	—	—	—	18	25	18	25
Кутаїська	—	—	—	—	26	21	26	21
Тифліська	—	0,6	—	—	45	57	45	57,6
Ериванська	—	—	—	—	3	6	3	6
Єлизаветпільська	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом для Закавказзя.	—	0,6	—	—	92	109	92	109,6
Єнісейська	—	—	—	—	7	4	7	4
Іркуцька	—	—	—	—	9	7	9	7
Тобольська	—	—	—	—	7	13	7	13
Томська	—	1,7	—	—	20	23	21,7	23
Разом для Сибіру	—	1,7	—	—	43	47	44,7	47

Губернії та райони	Прядиво чудочне, визальне, швальне й инакше		Прядиво бавовняне, фарбоване, білене, сире й инакше		Бавовняні та вовняні тка- нини		Р а з о м	
	1903	1908	1903	1908	1903	1908	1903	1908
Акмолінська	—	—	—	—	4	6	4	6
Уральська	—	—	—	—	5	4	5	4
Разом для Степового району	—	—	—	—	9	10	9	10
Бухарська	—	1,5	—	—	—	—	—	1,5
Сир-Дар'їнська	—	1,0	—	—	3	7	3	8
Ферганська	—	—	2	—	4	—	6	—
Самаркандська	—	2,3	—	—	—	—	—	2,3
Разом для Туркестану	—	4,8	2	—	7	7	9	11,8
Надморська	—	—	—	—	—	3	—	3
Разом для області	—	—	—	—	—	3	—	3
Невід. станц. Росії	14,0	16,3	44	71	838,8	686,6	896,8	773,9
Разом для Росії	68,2	67,8	173	281	2350,6	2616,2	3091,8	2965,0
Волинь	—	—	—	2	130	114	130	116
Київщина	—	11,8	2	—	397	285	399	296,8
Поділля	—	—	—	—	196	64	196	64
Разом для Правобереж- ної України	—	11,8	2	2	723	463	725	476,8
Полтавщина	—	—	—	—	80	63	80	63
Харківщина	4,5	6,6	—	—	172	194	176,5	200,6
Чернігівщина	—	—	—	—	27	3	27	3
Разом для Лівобереж- ної України	4,5	6,6	—	—	279	260	283,5	266,6
Басарабія	5,4	0,7	8	8	112	97,9	125,4	106,6
Катеринославщина	—	1,7	—	—	46	48	46	49,7

Губернії та райони	Прядиво чулочне, вязальне, швальне й инакше		Прядиво бавовняне, фарбоване, білене, сире й инакше		Бавовняні та вовняні тка- нини		Р а з о м	
	1903	1908	1903	1908	1903	1908	1903	1908
Таврія	—	—	—	—	33	30	33	30
Херсонщина	3,1	4,2	—	2	299	171,2	302,1	177,4
Разом для Степової України.	8,5	6,6	8	10	490	347	506,5	363,7
Разом для України.	13	25	10	12	1492	1070,1	1515	1107,1
Разом для Росії та України	81,2	92,8	188	293	4342,6	3683,3	4606,8	4072,1

Таблиця ч. 8.

Збут польських виробів до Росії в 1913 році.

Губернії та райони	Вовняних	Бавовняних	Льняних, ко- нопляних та джутових
Воронізька	12,4	—	—
Курська	4,1	—	—
Орловська	7,3	—	—
Рязанська	1,1	—	0,7
Тамбовська	6,1	—	—
Тульська	6,1	—	—
Разом для Центр. Хлібор. району.	37,1	—	0,7
Казанська	13,8	—	—
Нижегородська	47,8	28	—
Пензенська	2,8	—	—
Саратовська	30,5	—	5,1
Симбірська	8,9	—	—
Уфимська	7,8	—	—
Разом для Серед. Волзьк. району	111,6	28	5,1

Губернії та райони	Вовняних	Бавовняних	Льняних, конопляних та джутових
Астраханська	11,8	11	—
Оренбурська	13,5	—	—
Самарська	10,4	—	2,0
Разом для Долішн. Волз. району	35,7	11	2,0
Область Війська Донського . .	58,3	53	4,8
Володимирська	10,6	—	—
Костромська	6,9	—	—
Московська	484,0	228	8,7
Тверська	7,9	—	—
Ярославська	39,1	145	0,1
Разом для Промислового району	548,5	373	8,8
Вітебська	79,0	91	4,2
Мінська	47,3	110	6,1
Могилівська	15,9	16	—
Смоленська	4,3	—	—
Разом для Білоруського району	146,5	217	10,3
Віленська	37,4	61	3,5
Гродненська	40,5	63	7,9
Ковенська	18,4	13	0,4
Разом для Литви	96,3	137	11,8
Новгородська	7,0	—	—
Петербурзька	225,0	162	8,3
Псковська	4,9	—	—
Разом для Надозерн. району .	236,9	162	8,3
Курляндська	10,2	36	0,7
Ліфляндська	56,3	1	8,3
Естляндська	10,3	1	1,5
Разом для Надбалтійськ. району .	76,8	38	10,5

Губернії та райони	Вовняних	Бавовняних	Льняних, конопляних та джутових
Вятська	6,8	—	—
Пермська	23,3	—	—
Разом для Підуральск. району .	30,1	—	—
Архангельська	3,3	—	—
Вологодська	7,7	—	—
Разом для Північного району .	11,0	—	—
Кубанська	23,8	31	—
Ставропільська	7,4	—	—
Терська	6,2	—	—
Разом для Передкавказзя . . .	37,4	31	—
Бакинська	17,1	14	—
Кутаїська	10,4	—	—
Тифліська	22,9	53	0,6
Ериванська	1,5	—	—
Єлизаветпільська	1,3	—	—
Разом для Закавказзя	53,2	67	0,6
Єнісейська	4,2	—	—
Іркуцька	2,5	—	—
Тобольська	15,3	11	1,7
Томська	20,2	—	—
Забайкальська	3,6	10	—
Разом для Сибіру	45,8	21	1,7
Акмолінська	3,7	—	—
Уральська	3,6	—	—
Тургайська	1,1	—	—
Разом для Степового району .	8,4	—	—

Губернії та райони	Вовняних	Бавовняних	Льняних, конопляних та джутових
Бухарська	—	—	3,7
Сир-Дар'їнська	6,1	—	12,8
Ферганська.	1,5	—	59,0
Самаркандська	—	—	2,2
Закаспійська	—	—	4,0
Разом для Туркестану	7,6	—	81,7
Надморська.	5,3	—	—
Разом для області	5,3	—	—
Невідомі станції Росії	379,9	1242	62,6
Разом для Росії	1926,1	2380	208,9
Волинь.	40,0	57	1,7
Київщина	136,1	211	10,1
Поділля	20,3	36	0,7
Разом для Правобережж. України	196,4	304	12,5
Полтавщина	28,1	49	—
Харківщина.	103,3	196	6,3
Чернігівщина	6,1	—	—
Разом для Лівобережж. України.	137,5	245	6,3
Бесарабія	24,7	60	4,6
Катеринославщина	28,2	—	1,5
Таврія	13,3	—	0,9
Херсонщина	136,8	172	15,5
Разом для Степової України	203,0	232	22,5
Разом для України	536,9	781,0	41,3
Разом для Росії та України	2463,0	3161,0	250,2

Зазначена група районів, хоч і була далеко від Польщі, була важливим ринком збуту для її текстильної промисловости. Вона споживала 9% усього привозу за 1903 р. Невеликі партії польських товарів проходили до Сибіру, у Надморську область, у Степовий край, до Туркестану.

Цей величезний район не мав уже серйозного значіння для польської текстильної промисловости. У цій далекій області, що лежала на периферії польського експортного ринку, збут польських товарів був відвотно-пропорційний до віддалі: чим далі була губернія чи область од Польщі, тим менше вона ввозила польської мануфактури.

Цікаво відзначити таку характерну особливість у географічному розподілі ринків збуту для польських виробів. Польська експортна промисловість, інтенсивно збуваючи свої товари в географічно суміжні райони (Литву, Білорусь та Україну), проходила далі через Україну до Области Війська Донського, потім у Середньо-Волзький район і далі на Урал та до Сибіру; другий товарний потік ішов від України на південний схід, — до Передкавказзя та Закавказзя.

Характерний слабкий ввіз польських виробів до центрального хліборобського району, що лежав ближче до Польщі, ніж, скажемо, Середньо-Волзький. Очевидячки, тут, відбивався вплив конкуренції текстильної промисловости московської та володимирської губерній.

Порівнюючи ринок польського збуту за 1903 та за 1908 р., ми значних змін не знаходимо. Ті райони й губернії, які виявляли сильний попит на польські фабрикатів в 1903 р., виявляють такий самий попит і в 1908 р. А що в 1908 р. збут польських виробів у Росію та Україну понизився порівнюючи з 1903 р. (з 4,6 міл. пуд. до 4,0 міл.), то звичайно в більшості губерній ми помічаємо скорочення привозу польських фабрикатів.

Це скорочення в значнішому розмірі спостерігалось на Україні (з 1,5 міл. п. до 1,1 міл. п.), ніж у Росії (з 3,0 міл. пуд. до 2,96 м. п.). Скорочення привозу польської мануфактури в 1908 р. пояснювалось тим, що 1908 р. це був рік неврожайний, а 1903 р. був урожайний. Не вважаючи на загальне скорочення привозу польських фабрикатів у 1908 р. порівнюючи з 1903 р., у деяких районах ми бачимо збільшення привозу; так у Передкавказзі привіз зріс з 41 тис. пуд. до 91 тис. п., у Закавказзі — з 92 тис. пуд. до 109,6 тис. пуд., в Области Війська Донського — з 85 тис. пуд. до 124,2 тис. пуд. У зазначених областях збут польських виробів знаходив сприятливі умови. Польська експортна промисловість зміцнювалась на закавказькому ринкові і далі на початку біжучого століття.

Щоб вияснити значіння для Польщі українського ринку, порівняймо привіз польських фабрикатів до Росії і на Україну: на цю останню в 1903 р. припадало 33% загального привозу польських виробів. Ввіз польських фабрикатів був значніший до тих українських губерній, де були великі міста, на Київщину, Херсонщину та Харківщину. Мало не половина всього польського привозу на Україну припадала на Правоберіжжя. Ця частина України виявляла найінтенсивніший попит на польську мануфактуру.

Привіз на Україну та до Росії льняних, конопляних та джутових виробів був загалом скромних розмірів (див. таб. 9). Більші партії одселилися до Надбалтійського району (13 тисяч. пуд.), до Промислового (московської губ. 12,4 тис. пуд.) та Надозерного (петербурзької губ. — 6,8 тис. пуд.). Загалом до Росії ввозилося цих виробів 64,5 тис. пуд. та на Україну 46,2 тис. пуд., а це становило 42⁰/₀. Таким чином що-до цієї групи текстильних товарів Україна споживала відносно більшу частину, ніж це ми були бачили що-до бавовняних і вовняних виробів. На Україні значніший привіз із Польщі льняних, конопляних та джутових виробів спостерігався до Степової (20,7 тис. пуд.) та Правобережної України (18,7 тис. пуд.). Привіз із Польщі льняного прядива це було явище виїняткове і не мало воно будь-якого серйозного економічного значіння.

Через зміну номенклатури у зведеній статистиці вантажів, ми примушені окремо розглянути напрям польських вантажів за останній передвоєнний рік (1913 р.). За цей рік ми маємо спроможність розглянути ринки збуту окремо для бавовняних і для вовняних виробів.

Таблиця ч. 9.

Збут польських виробів до Росії, в 1903 та 1908 р.

Льняні, конопляні та джутові вироби.
(у тисячах пудів).

Губернії та райони	Прядиво льняне, конопляне та пакльове		Льняні, конопляні тканини та вироби		Р а з о м	
	1903	1908	1903	1908	1903	1908
Нижегородська	—	—	0,7	—	0,7	—
Саратовська	—	—	0,6	—	0,6	—
Разом для Сер.-Волзьк. району	—	—	1,3	—	1,3	—
Оренбурзька	—	—	0,7	0,8	0,7	0,8
Разом для Дол.-Волзьк. району.	—	—	0,7	0,8	0,7	0,8
Донська	—	—	—	4,2	—	4,2
Московська	1,3	3,3	9,9	9,1	11,2	12,4
Разом для Пром. району	1,3	3,3	9,9	9,1	11,2	12,4
Вітебська	—	—	1,5	2,2	1,5	2,2
Мінська	—	—	0,6	1,4	0,6	1,4
Разом для Білорусі. .	—	—	2,1	3,6	2,1	3,6

Губернії та райони	Прядиво льняне, конопляне та пакльове		Льняні, конопляні тканини та вироби		Разом	
	1903	1908	1903	1908	1903	1908
Віленська	—	—	2,2	2,2	2,2	2,2
Разом для Литви. . .	—	—	2,2	2,2	2,2	2,2
Петербурзька	—	—	4,6	6,8	4,6	6,8
Разом для Надоз. району	—	—	4,6	6,8	4,6	6,8
Курляндська	—	—	2,6	2,0	2,6	2,0
Ліфляндська	—	—	8,8	10,1	8,8	10,1
Естляндська	—	—	—	0,9	—	0,9
Разом для Надбалтійського району. . .	—	—	11,4	13,0	11,4	13,0
Тифліська	—	—	0,9	—	0,9	—
Разом для Закавказзя	—	—	0,9	—	0,9	—
Тобольська	—	—	—	0,6	—	0,6
Разом для Сибіру . .	—	—	—	0,6	—	0,6
Сир-Дар'їнська	—	—	—	0,6	—	0,6
Разом для Туркестану	—	—	—	0,6	—	0,6
Невідомі станції Росії .	0,3	0,8	27,8	19,5	28,1	20,3
Разом для Росії . .	1,6	4,1	60,9	60,4	62,5	64,5
Волинь	—	—	1,4	1,7	1,4	1,7
Київщина	—	—	7,5	13,6	7,5	13,6
Поділля	—	—	4,4	3,4	4,4	3,4
Разом для Правобер. України	—	—	13,3	18,7	13,3	18,7
Полтавщина	—	—	0,7	—	0,7	—
Харківщина.	—	—	6,2	6,8	6,2	6,8
Разом для Лівобереж. України	—	—	6,9	6,8	6,9	6,8

Губернії та райони	Прядиво льняне, конопляне та пакльове		Льняні, конопляні тканини та ви- роби		Р а з о м	
	1903	1908	1903	1908	1903	1908
Бесарабія	—	—	5,7	5,2	5,7	5,2
Катеринославщина	—	—	2,0	2,4	2,0	2,4
Таврія	—	—	—	1,7	—	1,7
Херсонщина	—	—	8,5	11,4	8,5	11,4
Разом для Степової України	—	—	16,2	20,7	16,2	20,7
Разом для України	—	—	36,4	46,2	36,4	46,2
Разом для Росії та України	1,6	4,1	97,3	106,6	98,9	110,7

Із огляду таб. 8 видно, що бавовняні вироби знаходили собі переважний збут у Промисловому районі (373 тис. пуд. — 19,7%), потім у Правобережній Україні (304 тис. пуд. — 16,0%), далі йдуть у спадаючому порядку Степова, Лівобережна Україна, Білорусь, Надозерна область та Литва. Це тая група, яка в 1903 та 1908 рр. виявляла інтенсивний попит на польські фабрикаті. Дана смуга споживала 90,6% загального привозу польських бавовняних виробів.

Вовняний ринок мав деякі особливості. Найзначнішу споживчу здатність виявляв Промисловий район (548,5 тис. пуд. — 26,3%), Надозерний район (236,9 тис. пуд. — 11,4%), Степова та Правобережна Україна, Білорусь та Лівобережна Україна.

Загалом уся ця смуга споживала біля $\frac{3}{4}$ усього привозу вовняних виробів. У розподілі вовняних виробів по районах не помічалася тієї правильності, як у розподілі бавовняних тканин: там райони з інтенсивним попитом на польські вироби виявляли більш-менш однакову напруженість цього попиту. На вовняному ринку ми спостерігаємо значну різницю в напруженості попиту. Москва споживала більш, ніж $\frac{1}{4}$ усього привозу польських вовняних виробів, з нею не міг зрівнятися ані один ринок. Український попит на вовняні вироби був не такий інтенсивний, як попит на бавовняні товари. У споживанні польських вовняних виробів Україна бере участь меншим відсотком, ніж у споживанні бавовняних виробів. Навпаки, деякі райони Росії відносно більше споживали вовняних тканин, ніж бавовняних (Надозерний район 11,4% та 8,6%), Середньо-Волзький (5,3% та 1,5%). В усякому разі і дані 1913 р. стверджують наш висновок про те, де знаходяться головні райони збуту для польської текстильної промисловости.

Із розгляду таблиці (ч. 9) збуту польських льняних, конопляних та джутових виробів можна бачити, що Україна в цьому збуті грає відносно більшу роль, ніж у попиту на бавовняні та вовняні вироби. Максимальний привіз цих виробів спостерігався в 1913 р. в Степову, Правобережну Україну; потім ідуть Литва, Білорусь, Надбалтійський район, Промисловий, Надозерний. Вражає значний ввіз названих товарів до Туркестану, а що він ішов до ферганської губ., то очевидно, ми тут маємо ввіз упаковочного матеріалу для бавовни. Інтенсивний ввіз польських виробів до Туркестану це явище нове. В 1903 р. його зовсім не було, в 1908 р. він появляється в незначній кількості 0,6 тис. пуд., в 1913 р. — 58 тис. п. Польській льняній, конопляній та джутовій промисловості пощастило знайти у Туркестані місцйй ринок для своїх виробів. Слід мати на увазі, що ввіз польських льняних, конопляних та джутових виробів зріс у 1913 р. порівнюючи з 1908 р. і навіть з 1903 р., а тимчасом збут бавовняних та вовняних виробів, який сильно скоротився в 1908 р., ще в 1913 р. не досяг того рівня, на якому він був стояв у 1903 р.

Щоб ясніше охарактеризувати експортний характер польської текстильної промисловости, для цього ми покажемо ринки збуту московської текстильної промисловости.

Таблиця ч. 10.

Збут текстильних виробів Московського Промислового району за 1913 р.

Бавовняні вироби:

На місцевий обласний ринок ¹⁾	13.459 т. п.	57,0%
„ інший російський та український.	9.334 „ „	40,0%
„ закордонний	485 „ „	2,2%
Р а з о м	23.278 т. п.	100,0%

Вовняні вироби:

На місцевий обласний ринок	414,0 т. п.	29,2%
„ інший російський та український	964,2 „ „	68,1%
„ закордонний	36,4 „ „	2,7%
Р а з о м	1.414,6 т. п.	100,0%

Льняні, конопляні та джутові вироби:

На обласний ринок	336,2 т. п.	35,2%
„ інший російський та український.	508,5 „ „	53,3%
„ закордонний	110,0 „ „	11,5%
Р а з о м	954,7 т. п.	100,0%

Із наведених таблиць видно, що закордонний ринок для московської текстильної промисловости не мав серйозного значіння, становив бо він лише 2,2% загального збуту бавовняних виробів та 2,7% загального збуту вовняних виробів, а що-до льняних, конопляних та джутових виробів, то

¹⁾ Мається на увазі шість губерній Центрально-Промислового району.

закордонний ринок набірав уже деякого значіння (11,5⁰/₁₀). Як-що ми за вивозний що-до московського району вважатимемо «інший російський та український» ринок, то й у такому разі структура збуту московської текстильної промисловости буде инакша, ніж структура польського збуту. На обласному ринкові Москва збувала більше, ніж половину своїх бавовняних виробів (57⁰/₁₀) понад $\frac{1}{3}$ льняних, конопляних та джутових (35,2⁰/₁₀), і тільки для вовняних виробів значіння місцевого обласного ринку було порівнюючи невелике (29,2⁰/₁₀). З наведеного порівняння ясно, що Москва працювала переважно на внутрішній ринок, тимчасом як Польща на зовнішній. В результаті розвитку, процвітання польської текстильної промисловости залежить од таких умов, які стоять поза сферою впливу польської держави.

Із огляду вищенаведених таблиць можна зробити висновок, що для московської текстильної промисловости найбільше значіння мав збут бавовняних виробів: що-до кількості він перевищував у 16 разів збут вовняних виробів і в 23 рази збут льняних, конопляних і джутових виробів.

Порівнюючи об'єм збуту польської та московської текстильної промисловости, можна бачити, що на бавовняному ринку домінуюче значіння належало Москві: збут польських виробів становив у відношенню до збуту московського району лише 18,8⁰/₁₀.

На вовняному ринку взаємне відношення цих двох конкуруючих центрів складалося инакше: польський збут перевищував мало не в два рази московський збут (2.766,0 тис. пуд. проти 1.414,6 тис. пуд.). На цьому ринку домінуюче значіння належало вже Польщі. Цей факт вражає дослідника незвичайністю, коли його порівняти з тим невеликим відсотком, який займала Польща що-до території та населення Европ. Росії. Вже при розгляді розвитку польської текстильної промисловости ми були одзначили, що вовняна промисловість і що-до кількості закладів і що-до числа робітників займала непропорційно високе місце порівнюючи з рештою Росії.

І в збуті льняних, конопляних та джутових виробів на Польщу припадає коло половини загального збуту Москви, ото-ж і на цьому ринку Польща була для Москви серйозним конкурентом. Цікава річ: число закладів, робітників, веретен, зайнятих у зазначеній галузі продукції, становило невеликий відсоток порівнюючи з рештою Росії (4⁰/₁₀ — 9⁰/₁₀). Очевидячки, польських підприємств не багато було, та виділялися вони високою продукцією. Польські підприємства для оброблення льону, то-що перевищували своїми розмірами і своєю технікою аналогічні підприємства в Росії.

Щоб з'ясувати взаємовідносини Москви та Лодзі, ми розглянемо райони збуту фабрикатів московської мануфактурної промисловости. Для московського бавовняного центру (див. таб. 11) велику питому вагу мали: суміжний з ним центрально-хліборобський район, Надволжщина й особливо Україна (13⁰/₁₀ загального товарового обороту) — Лівобережна (1284 т. п.) і Степова (1064 тис. пуд.), та ще Надозер'я. Великі партії бавовняних товарів Москва посилала до Сибіру, Туркестану та на Кавказ. Інші спо-

живчі ринки не одігравали серйозного значіння через свою малу вмістність. Московські вовняні вироби знаходили збут переважно у Надволжчині, у Центр.-хліборобському та Надозерному районі. Україна пред'являла на ці вироби порівнюючи менший попит (8⁰/₁₀ загального обороту). Льняві, конопляні та джутові вироби московського текстильного центру знаходили широкий збут на Україні (20⁰/₁₀ загального товарообороту) особливо в Степовій та Лівобережній і потім у Надозерному районі.

Таблиця ч. 11.

Розподіл вивозу з московського промислового району фабрикатів мануфактурної промисловости по районах Росії та України в 1913 р.

Район ввозу	Бавовняних тканин привезено у тис. пуд.	Вовняних тканин привезено у тис. пуд.	Льняних, конопляних та джутових виробів привезено у тис. пуд.
Ц -Хліборобський	884	149,3	17,2
Середньо-Волзький	1.120	188,3	44,5
Долішньо-Волзький	313	45,2	6,9
Білоруський	238	41,2	40,6
Литовський	55	11,0	4,0
Надозерний	690	152,7	86,9
Надбалтійський	65	6,6	19,9
Приуральський	150	22,6	2,1
Північний	103	18,6	—
Передкавказзя	325	41,7	9,0
Закавказзя	397	25,1	26,4
Сибір	897	16,6	36,7
Степовий	133	6,7	0,5
Туркестанський	563	22,3	15,7
Моск. Ц.-Промисл.	13.459	414,0	336,2
Степова Україна	1.061	75,1	78,8
Правобережна	535	27,6	31,4
Лівобережна	1.284	10,0	65,7
Польща	518	53,6	22,2
Загальний товарооборот	32.793	1.378,2	844,7

Цікаво вяснити взаємовідносини Польщі та Москви на окремих ринках збуту (див. таб. 12, стор. 100).

Таблиця ч. 12.

Споживання фабрикатів польського та московського походження по районах Росії та України в 1913 р.
на 1.000 мешканців у пудах.

Р а й о н и	У				П				У				У				В				И				Д				С				О				Т				К				А				Х																																																																																																																																																																																																																			
	Бавовняні вироби				Вовняні				Льняні, конопляні, джутові				Бавовняні вироби				Вовняні				Льняні, конопляні, джутові				Бавовняні вироби				Вовняні				Льняні, конопляні, джутові				Бавовняні вироби				Вовняні				Льняні, конопляні, джутові																																																																																																																																																																																																																							
	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.	москов-ського походж.	поль-ського походж.																																																																																																																																																																																																																														
Ц.-хліборобський	49,6	—	8,3	2,1	0,9	0,04	100,0	0,0	78,8	20,2	95,7	4,3	Середн.-Волзький	73,3	1,8	12,3	7,3	2,9	0,3	97,6	2,4	62,7	37,3	90,6	9,4	Дол.-Волзький	20,4	1,5	6,2	4,9	0,9	0,3	93,1	6,9	55,8	44,2	75,0	25,0	Білоруський	24,7	22,6	4,2	15,2	4,2	1,1	52,2	47,8	21,6	78,4	79,2	20,8	Литовський	9,1	22,9	1,8	16,1	0,6	2,0	28,4	71,6	10,0	90,0	76,9	23,1	Надзержний	103,0	24,2	22,8	35,4	12,9	1,2	80,9	19,1	39,1	60,9	91,4	8,6	Надбалтійський	21,3	12,5	2,1	25,2	6,5	3,4	63,0	37,0	7,6	92,4	65,6	34,4	Приуральський	18,7	—	2,8	3,8	0,2	—	100,0	0,0	42,4	57,6	100,0	0,0	Північний	46,0	—	8,3	0,2	—	—	100,0	0,0	97,6	2,4	—	—	0,0	Передкавказзя	58,2	5,6	7,4	6,7	1,6	—	91,2	8,8	52,4	47,6	100,0	0,0	Закавказзя	54,0	7,5	3,4	7,2	3,5	0,08	87,7	12,2	32,0	68,0	95,2	4,8	Степовий	25,4	—	1,2	1,6	0,09	—	100,0	0,0	42,6	57,2	100,0	0,0	Туркестан	95,7	—	3,7	1,3	2,6	9,9	100,0	0,0	74,0	26,0	20,8	79,2	Сибір	89,6	1,5	6,6	5,1	3,6	0,8	98,3	1,7	56,4	43,6	94,7	5,3	Ц.-Промисловий	1.087,4	29,6	32,8	43,5	26,6	0,7	100,0	0,0	42,9	57,1	47,3	52,7	Степова Україна	67,3	17,7	4,9	16,7	4,9	0,9	74,2	25,8	21,9	78,1	84,4	15,6	Правобережна Україна	41,0	28,3	2,1	15,1	2,4	0,9	63,7	36,3	12,2	87,7	72,7	27,3	Лівобережна Україна	124,1	23,7	0,9	13,3	6,3	0,6	83,9	16,1	6,3	93,7	91,3	8,7	Польща	38,8	89,6	4,0	22,7	1,6	15,6	30,2	69,8	14,9	85,1	9,3	90,7	Загальний товарооборот	130,1	17,6	7,8	13,6	4,8	2,1	88,1	11,9	36,4	63,6	69,7	30,3

Попередні таблиці не можуть досить ясно охарактеризувати ступінь участі обох мануфактурних центрів у постачанні тому чи іншому районі текстильних виробів. Щоб їх порівняти, треба прирівняти здобування виробів споживчими ринками до якоїсь загальної одиниці; — скажемо на 1.000 мешканців. У таблиці ч. 12 ми встановлюємо, скільки фабрикатів московського й польського походження припадає на 1.000 мешканців по окремих районах, а з другого боку, який відсоток становлять фабрики того й другого походження (їх сума = 100,0).

Відсоткове відношення участі обох виробничих центрів у постачанні одної тисячі мешканців для цілої Росії та України ми прийняли за таке становище, при якому конкуруючі центри перебувають у стані певної рівноваги, бо загальний випуск фабрикатів у товарний оборот залежить од продукційних ресурсів двох мануфактурних районів. Таким чином, для бавовняних виробів стан рівноваги спостерігається при участі Москви в загальному товарообороті в розмірі 88,1%, для Лодзі 11,9%, а для вовняних виробів: Москва — 36,4, Лодзь — 63,6 і т. д.

Ухилення від цієї точки рівноваги в той чи інший бік ми розділюємо на такі групи: стан урівноваженої конкуренції, стан переваги та стан панування. Щоб з'ясувати інтервали цих ухилень, слід розділити всю суму ухилень до 100,0 на три частини: у групі бавовняних виробів для Москви інтервал буде рівнятися 4 пунктам ($100 - 88 = 12 : 3 = 4$ пункти); для Польщі ($100 - 12 = 88 : 3 = 29$ пунктів). У результаті для бавовняних виробів виходить отаке угруповання: в чисельнику ступінь участі Москви, в знаменнику — ступінь участі Лодзі.

	Москва	Лодзь
Стан урівноваженої конкуренції	$\frac{88 - 92}{12 - 8}$	$\frac{88 - 59}{12 - 41}$
Стан переваги	$\frac{92 - 96}{8 - 4}$	$\frac{59 - 30}{41 - 70}$
Стан панування	$\frac{96 - 100}{4 - 0}$	$\frac{30 - 0}{70 - 100}$

Розглянувши таб. ч. 12, можна сказати, що що-до бавовняних та льняних виробів Москва займала стає становище в більшості районів, а що-до вовняних виробів було блискуче становище Лодзі. На бавовняному ринку перевага Польщі спостерігається тільки в вузькій смузі — Білорусі; на Україні Польща перебувала в стані урівноваженої конкуренції з Москвою. Пануюче становище вона займала в самісінській Литві, а Москва безроздільно панувала в Центрі, на Півночі, Сході та Південному Сході.

Таблиця напруження конкуренції мануфактурних центрів на льняному ринку матиме отакий вигляд:

	Москва	Лодзь
Стан урівноваженої конкуренції	$\frac{70 - 80}{30 - 20}$	$\frac{70 - 47}{30 - 53}$

Стан переваги	80 — 90	47 — 24
	<u>20 — 10</u>	<u>53 — 76</u>
Стан панування	90 — 100	24 — 0
	<u>10 — 0</u>	<u>76 — 100</u>

Лодзь перебувала в стані панування лише в самому Туркестані і, звичайно, на території б. Царства Польського, а в стані урівноваженої конкуренції — в Промисловому та Надбалтійському районах. Москва панувала на Лівобережній Україні, Сибірі, Підкавказзі, Приураллі, Надозерному, Середньо-Волзькому та Ц.-хліборобському районах. У Степовій Україні їй належала перевага, у Правобережній Україні, Литві, Білорусі, Долішньо-Волзькому районах — стан урівноваженої конкуренції.

Уживши того самого способу вирахування напружености конкуренції Москви та Лодзі на вовняному ринку, здобудемо таку таблицю:

	Москва	Лодзь
Стан урівноваженої конкуренції	36 — 57	36 — 24
	<u>64 — 43</u>	<u>64 — 76</u>
Стан переваги	57 — 78	24 — 12
	<u>43 — 22</u>	<u>76 — 88</u>
Стан панування	78 — 100	12 — 0
	<u>22 — 0</u>	<u>88 — 100</u>

На вовняному ринку Лодзь панувала на Лівобережній Україні, Надбалтиці та Литві, мала перевагу — в Степовій та Правобережній Україні, Білорусі, у стані урівноваженої конкуренції була вона в Закавказзі. За Московію лишалося панування в Ц.-хліборобському та Північному районах, перевага в Сер.-Волзькому й Туркестані, стан урівноваженої конкуренції — в Промисловому районі, Сибірі, Степовому, Передкавказзі, Приуральському, Надозерному та Долішньо-Волзькому районах. Що-до вовняних виробів Польща стало стояла на своїх історичних і географічних ринках; окрім того успішно конкурувала з Московією на інших ринках, а саме Надбалтійському, Кавказькому, столичних.

З огляду становища конкуруючих мануфактурних центрів на текстильному ринку можна зробити такий загальний висновок: Москва закріпилася, головним чином, по місцевостях з малокультурною людністю, а Польща в культурніших районах. Істотний вплив тут мало географічне положення ринків збуту. Польща займала західню територію Росії, а Москва — Центральну. Через це Москва мала перевагу перед Польщею в рухові на Північ, на Схід та на Південний Схід, просування її на Захід та Південний Захід зустрічало опір з боку польського мануфактурного центру.

Вивіз за кордон бавовняних тканин із Росії в 1913 р. рівнявся 1.050 тис. пуд., і з цієї кількості 541 т. п. вивезено до Персії, 298 т. п. до Китаю, 107 т. п. до Афганістану і 24 т. п. до Туреччини. Із загальних оглядів одсилання й прибування вантагів по Польщі видно, що вона

вивозила небагато бавовняних тканин за-кордон. Найбільший пограничний пункт, що приймав польські фабрикати, це була Одеса. За 1913 р. через одеську митницю одіслано за-кордон всього тільки 24 тис. пуд., а тимчасом прийшло на станцію Одесу із різних пунктів 469 тис. пуд., серед них 33 тис. пуд. до Одеси-порту. Очевидячки, Одеса виконує ролю важливого розподільчого пункту для півдня України, з другого боку, мабуть, через Одесу мануфактура йде до Криму й на Кавказ. Розподіливши вивіз закордон з Одеси (24 тис. пуд.) пропорційно до перебування вантагів на фабрикати польського та московського походження, ми здобудемо розмір вивозу польських фабрикатів через Одесу у 6 тис. пуд.

До Баку надійшло за той самий рік 188 тис. пуд. за залізничними даними; з них вивезено за-кордон 157 тис. пуд., а невивезених лишилося 31 тис. пуд., тоб-то шоста частина. До Баку надійшло з Польщі 14 т. п. мануфактури, а на закордонний вивіз можна з них однести 12 тис. пуд. На Кяхтинську станцію Забайк. залізн. надійшло усього 38 тис. п., серед них із Лодзі 10 тис. пуд.; а вивезено за кордон 24 тис. пуд., значить залишилося 14 тис. п. На закордонний вивіз із Лодзі припадає 6 тис. пуд.

У підсумку вивіз польських бавовняних тканин складається з 12 т. п. через Баку, 6 тис. п. через Одесу та 6 тис. п. через ст. Кяхтинську, разом 24 тис. пуд. Без сумніву, ця цифра применшена, бо ценз, прийнятий у зведеній статистиці перевозок для бавовняних виробів, надто високий, і через те чимало одсилалося на невідомі пункти. Для нас виведена цифра важлива з того погляду, що вона стверджує наш висновок про слабу участь Польщі в закордонному експорті мануфактурних виробів.

Встановивши ринки збуту польської текстильної промисловости, ми постараємось вияснити й ті джерела, звідкіля вона брала сировину.

Що-до коноплі та льону Росія з Україною займали на польському сировинному ринку пануюче становище. Понад $\frac{4}{5}$ коноплі й понад 90% льону, потрібних для польської промисловости — російсько-українського походження. Оці два види текстильної сировини приставляли до Польщі мало не виключно Росія та Україна. Інтенсивнішу участь у постачанні для Польщі коноплі брали такі губернії: на Україні Чернігівщина, з російських губернь — орловська, курська. Льон поставляли виключно з Росії. Україна не брала участі у постачанні цієї сировини до Польщі. Значніші партії льону одсилалися з отаких губернь: псковської, вітебської, могилівської, смоленської, каханської, Литви. З-за кордону привозили до Польщі незначну кількість коноплі та льону. Розглядаючи динаміку постачання для Польщі сировини, можна помітити, що конопля російсько-українського походження зберігла своє пануюче становище на польському сировинному ринку. Спостерігається навіть деяке збільшення значіння російсько-української коноплі (82,8% до 85,1%).

На льняному ринку одбулися деякі зміни: протягом п'ятиліття (1908 по 1913 р.) значно зросло значіння місцевої сировини. В 1908 р. — російсько-українському льонові припадало 94,6%, а в 1913 р. — вже 76,9%. Не лише відносно, але й абсолютно змалів ввіз льону з Росії з 348 тис. пуд.

до 323 тис. пуд., а за рахунок цього скорочення збільшилося споживання польського льону (з 5% до 23%). Таким чином, напередодні всесвітньої війни польська льняна промисловість почала ширше використовувати місцеві сировинні джерела. Що-правда, російський льон все ще займав був домінуюче становище, але не монополне, як це було раніш. Тепер чути голоси про те, що Польща зовсім може перебутися без російського льону. Культура льону знаходить що-раз нових прихильників серед польських землевласників. У 1912 р. під культурою льону та коноплі перебувало 39 тис. гек., у Галичині — 25 тис. гек., а це становило не більше 0,7% загальної сільсько-господарської площі. Польські економісти гадають, що цей відсоток можна піднести до 4. При такому відсоткові Польща мала-б досить льону й коноплі, щоб покривати свої потреби, ба навіть могла-би вивозити лишки за кордон.

Загалом, можна сказати, що польський сировинний ринок для Росії й України не мав важливого значіння. Збут льону до Польщі був надто незначних розмірів порівнюючи із збором.

Збір льняного волокна в Росії:

середня	1893 — 1897	33	міл. п.
„	1898 — 1902	30,4	„ „
„	1903 — 1907	35,8	„ „
„	1908 — 1912	26,0	„ „

В період 1893 — 1907 р. збір льону залишався стаціонарний, з 1908 по 1912 р. помічається пониження збору. Експорт льону з Росії за кордон в 1913 р. рівнявся 16,6 міл. пуд.; вивіз льону до Польщі (420 т. п.) і що-до збору і що-до експорту за-кордон становив незначну величину (2,5%).

У кінці минулого і на початку біжучого століття розвиток сітки російських залізниць склався дуже сприятливо для льоноводного району. У найпродуктивнішій його частині було збудовано цілу сітку залізниць. Це збільшило експорт льону за-кордон. За підрахунками зведеної статистики, по сітці залізниць льон перевозять головним чином для вивозу за кордон (на долю вивозної комунікації припадало за останнє трьохліття перед війною від 72 до 80% загальної перевозки льону). Із сказаного ясно, як мало зацікавлена Росія та Україна в польському льняному ринку.

Третій важливий вид сировини, бавовну, поставляли до Польщі здебільша з-за кордону. Цікаво, що ще в 1903 р. бавовна російського походження переважна на польському ринку (64,3%), а в 1908 р. ця перевага схилилася вже у бік закордонної бавовни (російська — 41%, закордонна — 57%), а в 1913 р. значіння закордонного бавовняного ринку ще збільшилося (70,1%). Про Росію в цілому можна сказати, що її бавовняна промисловість на половину користувалася закордонною бавовною. Очевидячки, польська текстильна промисловість у більшій мірі живилася закордонною бавовною, ніж російська, а це почасти пояснюється більшою близькістю Польщі до закордонних бавовняних ринків.

Переважне значіння мали закордонні ринки ще й у постачанні для Польщі вовни. В 1913 р. значіння закордонної вовни навіть збільшилося. Цікаво простежити занепад місцевого вовняного ринку. Ще в 1906 р. місцева сировина покривала коло 20% усієї потреби на вовну, в 1908 р. — вже 11%, а в 1913 р. — лише 5,6%. Зазначене явище стояло в зв'язку з занепадом польського вівчарства. Очевидячки, польська вовняна промисловість мусітиме базуватися на закордонній сировині.

Вовна ввозилася до Польщі в порівнюючи невеликій кількості — із Харківщини, Херсонщини та Таврії. Значні партії вовни йшли до Польщі із Передкавказзя (Ставропільщини, Кубані та Терської обл.), Донецької обл., гродненської губ., з петербурзької; з петербурзької губ., очевидно, йшла закордонна вовна. Вовна овеча відповідно до районів вівчарства, йшла на залізничну сітку з Кавказу, з південно-східних губернь. Головні станції призначення овечої вовни місцевої й закордонної — це були:

Лодзь	1601 тис. пуд.
Москва	731 „ „
Харків	446 „ „
Ченстохов	354 „ „
Ростов на Д.	333 „ „
Білосток	289 „ „
Клинці	159 „ „

Тут виразно вирисовується значіння великих мануфактурних центрів. Росія в цілому мала пасивний вовняний баланс:

Роки	вивіз вовни у тис. пуд.	ввіз вовни у тис. п.
1903	832	1.983
1908	405	2.065
1913	1.073	3.777

Наприкінці нашого огляду скажемо скількись слів про майбутню долю польської текстильної промисловости. Польська текстильна промисловість зросла під благодійною опікою високо-протекційного тарифу. Політично незалежній Польщі при її нових економічних зносинах з Росією та Україною доведеться стати поруч з розвиненими з промислового погляду країнами, як от Англія та Німеччина. Навряд чи польська текстильна промисловість зможе конкурувати на нашому ринку з цими країнами. Що правда, обезцінення валюти в Росії та Польщі полекшує взаємний експорт і ускладнює імпорт з країн з необезціненою валютою (Англією). З цього погляду Німеччина з обезціненою маркою займає сприятливе становище щодо України та Росії. Зрозуміла річ, що при таких умовах польська текстильна промисловість, яка працювала головним чином на російсько-український ринок, не зможе відродитися в передвоєнному масштабі.

Сьогодні Польщі навіть у розширених кордонах не пощастило утворити досить місткого внутрішнього ринку, який міг-би замінити їй

колишній ринок російський та український. Приєднані до Польщі території і перед революцією були її монополями ринками; не зважаючи на це, Польща просувала свою мануфактуру геть аж до Надволжчини, Передкавказзя, Закавказзя і навіть Сибіру. Цей занепад польської промисловості торкветься головним чином вовняної промисловості як переважно-експортової, а далі бавовняної.

Льняна, конопляна та джутова промисловість, яка має значно менше значіння в народньо-господарському балансі Польщі, працювала мало не в однаковій мірі на національний ринок і на російсько-український. Ця промисловість менше залежала від зовнішнього ринку. Але вона мала свою Ахілову п'яту — живилася вона російсько-українською сировиною. Для Росії та України вигідніш експортувати свою сировину до країн з повноцінною валютою, і з цієї точки погляду Польща, як ринок для нашої сировини, займатиме останнє місце. В результаті і ця галузь текстильної промисловості мусітиме пережити глибоку кризу.

Яке-ж значіння для нашого мануфактурного ринку матиме відокремлення Польщі? Навряд чи Москва зможе настільки розвинути свою продукцію, щоб покрити всю потребу російського та українського ринків. Очевидячки, необхідно утворити новий мануфактурний центр. З вищенаведених таблиць видно, що на райони збуту мануфактури значно впливають транспортні видатки. Деякі райони України являють собою вигідне місце, щоб насадити в них текстильну промисловість. Наше забезпечення сировиною та паливом, ані-трохи не гірше од московського чи лодзинського району. Деякі труднощі українська текстильна промисловість зазнавала б що-до постачання робочої сили. В усякому разі, низка дрібних текстильних підприємств у тих й інших губерніях України служать за порукою, що на Україні нова галузь промисловості знайде цілком сприятливий ґрунт для свого розвитку. Можлива річ, що ми будемо свідками перенесення мануфактур із Польщі на Україну, отак як у вісімдесяти роках вона перевозилася з-за кордону до Польщі.

Акад. Костянтин Воблій.

Учення Б. О. Кистяківського про державу.

Наукові переконання Б. О. Кистяківського склалися під впливом німецької та російської школи державного права і, щоб як слід зрозуміти вчення Б. О. Кистяківського про державу, треба пригадати хоч у загальних рисах основні напрямки наукової думки в Німеччині та в Росії.

„Всі правові ідеї, писав сам Б. О. Кистяківський¹⁾, у свідомості кожного окремого народу набірають своєрідного забарвлення і свій власний відтінок“. Історичні обставини, що під їхнім впливом розвивається наука права, політичні та соціальні умови, що породжують такі чи інші теорії, дозволяють говорити про національні школи в державознавстві, дозволяють ці школи індивідуалізувати, дозволяють відзначати зв'язані з зазначеними допіру впливами та умовами характерні риси цих шкіл.

Кінець XIX віку це була епоха найвищого тріумфу Німецької Імперії. Мрія про об'єднання Німеччини здійснилася; кров'ю та залізом виконано величність нової Німеччини, і здавалося, що могутність її встановилася, як *un rocher de bronze*. Новий державний устрій вважали за якнайвище досягнення німецької політичної думки і за якнайкращий витвір німецького національного духа. Як завдання для науки вважалося не критикувати цей устрій, а зрозуміти його, з'ясувати основні його риси, науково обробити той правовий матеріал, який дали творці нової Німеччини. Виконати це завдання міг тільки юридично-догматичний напрямок, і він власне й є характерний для всієї німецької школи державного права за цієї доби. У передмові до другого видання свого „Державного права Німецької Імперії“ Лабанд отакими словами окреслив завдання науки державного права: „наукове завдання догматики певного позитивного права полягає в конструкції правових інститутів, у тому, щоб звести окремі правові норми до загальних понять і, з другого боку, щоб вивести з оцих понять ті наслідки, що з них витікають. Це чисто логічна діяльність думки, як-що одхилитись від вивчення діючого позитивного права, тоб-то від ознайомлення з тим матеріалом, що підлягає обробленню, і цілковитого засвоєння цього матеріалу. Щоб розв'язати це завдання, нема инакшого засобу, окрім логіки; її не можна замінити для цієї мети нічим иншим“.

¹⁾ „Соціальна наука и право“, стор. 620.

Отже, науці державного права ставляться раз назавше певні межі: її завдання — вивчити позитивне право й логічно його обробити. Инакших завдань немає і бути не може. Сам Лабанд отакого висновку не робив; навпаки, кажучи про своє відношення до догматичної юриспруденції, він заявив: „Я далекий од того, щоб переоцінювати юридичну догматику і дуже далекий од того, щоб бачити єдину мету для всякої науково-правової роботи в яко-мога послідовнішій догматиці діючого права“. Але, як це справедливо зазначував Б. О. Кистяківський¹⁾, „ті успіхи й тріумфи, які природньо випали на долю розроблення проблем державного права за допомогою юридично-догматичного методу, призвели до того, що юридично-догматичний метод набув до певної міри значіння універсального методу для наукового спізнання державних явищ“.

Инакше кажучи, той напрямок, що панував був у німецькій науці, аналізуючи явища державного життя, намагався дати відповідь лише на питання: *quid est juris*, — що є з точки погляду права.

Инакше підходила до цих явищ й инакші завдання собі ставила російська школа державного права.

Як оснівна передпосилка в працях німецької школи це було почуття задоволення тим, що є, то з просто протилежним почуттям підходила до аналізу державно-правових явищ російська школа. „Росія переросла форму того устрою, що в ній існує; вона змагає до устрою правового на основах громадської волі“, — оці слова із славетного доклада гр. С. Ю. Вітте можна поставити як епіграф мало не до всіх праць з державного права, що вийшли в Росії за останню чверть XIX і в перші роки XX віку. Оту протилежність поміж інтересами держави, що розкинулася „от финских хладных скал до пламенной Колхиды“, та інтересами особи, яка приноситься в жертву зовнішній могутності цілого, відчували і представники суспільства, і представники науки. Як забезпечити інтереси особи, як погодити їх з інтересами держави — ось було оснівне питання, над яким зупинялася російська школа державного права. „Для правильного розвитку громадського життя, писав Н. М. Коркунов²⁾, вийдуть дуже серйозні перешкоди, коли, наприклад, для забезпечення зовнішнього порядку, яке через віцось набрало в даний момент інтересу, нерозважно поступляться необхідними умовами для духовного розвитку суспільства, коли, щоб запобігти поширенню небезпечних теорій, буде подавлено всякий вільний прояв думки. Можлива річ, що зовнішній порядок і буде за таких умов відновлено скоріше, але в майбутньому суспільство довго відчуватиме шкодливі наслідки утиску духовної волі. Право, розмежовуючи різноманітні інтереси, що становлять зміст громадського життя, усеює можливість подібних явищ. Хоч як був-би той чи инший інтерес заслонений иншими, що переважають у даний момент, завсіди знайдеться серед суспільства хоч-би й незначна меншість, яка одстоюватиме цей тим-

¹⁾ Соціальныя науки и право, стор. 437-438.

²⁾ Коркуновъ, Общая теорія права. стор. 233.

часово заслонений інтерес. І ось, як у суспільстві визнають панування права, — як, через це, поважають і права меншості, то даний інтерес буде охоронено за меншістю, а разом з нею і для цілого суспільства в його майбутньому“.

Надзвичайно характерна ця думка в устах такого консервативного мислителя, який був із Н. М. Коркунова. Громадське завдання науки полягає в тому, щоб обороняти права особи, права меншості, отакий погляд проводив у низці своїх праць і другий представник російської школи державного права, А. Д. Градовський. „Для того, щоб людина справді могла втішатися не самісінькими моральними, ба й матеріяльними благами, треба, щоб вона була цілком свідома своєї особи“ — писав А. Д. Градовський в одній із своїх статей¹⁾.

Річ природня, що при такому розумінні завдань науки вона не може обмежитися констатуванням того, що існує, обмежитися відповіддю на питання, що є. Вона мусить відповісти й на питання, що повинно бути. Відповідно до цього наука права не може обмежитися самісіньким логічним обробленням даного правового матеріялу. Неминуче повинна вона критично віднестися до цього правового матеріялу, вияснити його історичні і психологічні основи, вказати шляхи дальшого його розвитку. Догматика права стає політикою права. Досить порівняти догматичне оброблення державного права Німецької Імперії в класичній праці Лабанда з догматичним обробленням російського державного права в праці Н. М. Коркунова, щоб переконатися в осівній одмінності поміж російською та німецькою школою державного права. Не зважаючи на весь консерватизм Н. М. Коркунова, спроба (з неї, як відомо, не вийшло нічого) здійснити його розуміння російського державного права на практиці зробилася можлива аж тоді, коли вже чути було громи близької революції 1905 року.

Отакий характер російської школи державного права треба мати на увазі, щоб зрозуміти відношення Б. О. Кистяківського до юридично-догматичного напрямку. Методологічний плюралізм, якого він дотримувався, дозволяв йому оцінювати по гідності всі позитивні боки цього напрямку. „З точки погляду юридичної догматики, писав він²⁾, право це є сукупність тих правил, які показують, як знаходити в діючих правових нормах вирішення для всіх випадків зіткнення інтересів чи зіткнення уявлень про право та неправу. Ясно, що для вирішення догматичних завдань правознавства передовсім потрібно точне й виразне знання права. Через це юридична догматика ставить собі за завдання викласти діючі системи права у що-найлекшій і що-найзрозумілішій формі. Таким чином юридична догматика являє собою переважне науку описову. Але характерні особливості права призводять до того, що описова юридична дисципліна набуває своєрідних рис. Так, надзвичайно важливий спосіб догма-

¹⁾ Градовський, Собрание сочинений. т. III, стор. 372.

²⁾ Соціальныя науки и право, стор. 324.

тичного вивчення права полягає в тому, щоб переробити норми діючого права в юридичні поняття і звести їх у логічну систему. Цим шляхом дуже полекшується засвоєння діючого права з метою його застосування. У логічній системі змісл норм права робиться зрозуміліший і спосіб їхнього застосування виходить як-би необхідний логічний висновок із їхнього змісла". „Найвище благо для правника-догматика, зазначає він на инакшому місці своєї праці ¹⁾, це сталість правопорядку, а сталість ця вимагає, щоб на ті питання, які виникають, були вже готові, цілком одноманітні відповіді. Адже догматична юриспруденція існує для практичної, а не чисто-наукової мети". Але догматичного методу — саме через описовий характер догматичної юриспруденції — не можна вжити при вивченні державно-правових явищ, там де треба вияснити їхню суть. Через це Б. О. Кистяківський виступає проти вживання догматичного методу, щоб розв'язати питання про суть державної влади. „Розв'язати це питання, каже він ²⁾, ми зможемо аж тоді, коли поруч із юридично-догматичними дослідями буде переведено й історично-політичні, соціологічні психологічні та філософсько-ідеологічні досліди, направлені на державну владу та її правове виявлення. „Так самісінько не можна за допомогою самого лише юридично-догматичного методу визначити суб'єктивне право в його справдешній суті. Тії закиди, які Б. О. Кистяківський наводить проти того способу досліджувати питання про суб'єктивні права, яким користувався Єллінек у своїй відомій праці „System der subjectiven öffentlichen Rechte“, надзвичайно характерні для Б. О. Кистяківського. За головну хибу вважає Б. О. Кистяківський юридично-догматичний характер теоретичного збудування в Єллінека і, навпаки, визнає за „щасливі“ одхилення Єллінека від методу догматичної юриспруденції ³⁾.

На російську науку Єллінек зробив глибокий вплив, але саме тими сторонами свого учення, які являли собою „одхилення“ з точки погляду догматичної юриспруденції і які викликали критику представників німецької науки (напр. Кельзена). Саме ці сторони приваблювали до Єллінека представників російської школи державного права і зокрема Б. О. Кистяківського.

„Довгенько Єллінека зараховували до представників юридичної школи державного права, пише в своїх спогадах про Єллінека Б. О. Кистяківський ⁴⁾. Це цілком справедливо, якщо мати на увазі те, що він зробив для чисто юридичного поставлення й розроблення цілої низки питань з державного права. Але Єллінек, як мислитель, не вміщується в тіні рямки однієї юридичної школи. Не тільки Єллінек-філософ, ба й Єллінек-правник, далеко виходить за межі цих рамок. Довго звертали дуже мало уваги на те, що Єллінек, розв'язуючи проблеми державного права, на

¹⁾ Соціальныя науки и право, стор. 401.

²⁾ Соціальныя науки и право, стор. 548.

³⁾ Соціальныя науки и право, стор. 548.

⁴⁾ Георгъ Еллінекъ, какъ мыслитель и человекъ — Русская Мысль, 1911, III; окр. відб., стор. 5 — 6.

увагу бере і соціальні і політичні моменти. Нарешті, в його етюді „Конституції, їх зміна та перетворення“ питання про політичну долю тої чи иншої державної установи було просто поставлено... В другій своїй праці „Боротьба старого права з новим“ Єллінек, виступаючи проти небажаної форми внесення політики в державне право, бо вона робить це право «предметом настрою, а не спізнання», настоює проте на неминучості політичних оцінок при розв'язанні питань державного права і вказує, як на критерій їх правильности, на закінчений і суцільний світогляд“.

Оця думка найблище відповідала поглядам російської школи; ото-ж не дивниця, що серед чужинців, котрі приїздили до Гейдельберга слухати Єллінека, найбільше було росіян. З точки погляду російської школи не досить вивчити і логічно обробити той матеріал, який дає позитивне право. Треба ще оцінити його, а оцінка тісно сполучена з виясненням сути досліджуваного явища. Право — це не лише норма, але й соціальне явище, і, вказуючи на недостатність юридично-догматичного напрямку, Б. О. Кистяківський підкреслював важливість соціологічного методу для вивчення державно-правових явищ, воскресивши в цьому випадкові традицію, яка йде ще від С. А. Муромцева. „Російський науковий світ, каже Б. О. Кистяківський ¹⁾, може пишати тим, що саме в російській науково-юридичній літературі раніш од інших було висунуто вимогу вивчати право, як соціальне явище“. „При соціально-науковому вивченні права, пише він далі ²⁾, треба визнати здійснення права за осівний момент для спізнання його і відповідно до цього виходити із розгляду права в його втіленні в правових відносинах. Отож, дивитись треба на те право, яке живе в народі і виявляється в його поведінці, в його вчинках, в його усяких умовах, а не на те право, яке встановлено в параграфах кодексів“.

З оцієї саме точки погляду підходив Б. О. Кистяківський до вивчення російського державного права. „Наші Осівні Закони, писав він у передмові до російського перекладу праці Єллінека про зміну та перетворення конституцій, обернувши Росію з абсолютно-монархічної на конституційну державу, формально знищивши у нас стару самодержавну владу і необмежені уповноваження бюрократії, одночасно витворили нову владу народного представництва. Ця нова влада, влада народного представництва не брала участі в утворенні наших Осівних Законів. Але тим природніший був той процес пристосування до цієї нової влади, якого вже зазнали наші Осівні Закони. Вони почали перетворюватися зразу-ж таки після того, як їх було видано. Видання їх це була лебедина пісня нашої старої державної влади. Навпаки, застосувати їх це уже не залежало виключно від неї, бо здійснити їх, у значній мірі, була покликана нова влада“. І, користуючися недовгим досвідом Першої Думи, Б. О. Кистяківський показував, можна навіть сказати пророкував, шляхи та способи перетворення і Осівних Законів, і установи Державної Думи.

¹⁾ Соціальні науки и право, стор. 338.

²⁾ Соціальні науки и право, стор. 346.

Як змінився в Росії державний устрій, то чимало проблем набуло гострого, і практичного, і теоретичного значіння.

Передовсім, змінився самий характер державної влади. „Ознака влади, як зазначає Б. О. Кистяківський¹⁾, або елемент влади властивий не лише якійсь певній формі державного устрою, не якомусь типові держави; він властивий усім типам держави. Що ознака влади властива абсолютно-монархічній та деспотичній державі, то що-до цього не може виникнути жадного сумніву“. Але ознака влади властива і конституційній чи правовій державі з тією лише істотною відміною, що тут „владу введено в певні рямки, що тут вона здійснюється в означених формах і має строго правовий характер“.

Проблема правової держави це була осівна проблема, що притягала увагу російської школи державного права. Питанням про суть правової держави, про взаємовідношення держави та права; про організацію влади в правовій державі, то-що, були присвячені праці російських сучасників Б. О. Кистяківського: А. С. Алексеева, В. М. Гессена, Ф. Ф. Кокоскіна, С. А. Котляревського, Н. І. Лазаревського, Н. І. Палієнка та й инш.

Б. О. Кистяківський, і характером своїх інтересів, і методом, якого він уживав, тісно зв'язаний з російською школою державного права. Для Б. О. Кистяківського, так само як і для В. М. Гессена, права держава і держава конституційна — це синоніми. На це вказує сам Б. О. Кистяківський, покликаючись на слова В. М. Гессена і додаючи лише, що з його точки погляду²⁾ „правова держава це цілком і послідовно розвинена конституційна“. Але оце утотоження неминуче приводило російську школу державного права змальовувати не так те, що було, як те, що повинно було бути.

Отак, як Н. М. Коркунов, догматизуючи передконституційне російське право, намагався встановити можливість тріумфу принципу законности в абсолютній монархії, так само В. М. Гессен та Н. І. Лазаревський, догматизуючи російське право періода 1906-1917 років, намагалися витолкувати Осівні Закони 23 квітня 1906 року відповідно до принципів правової держави.

З'ясувати сами принципи правової держави ставив собі за завдання Б. О. Кистяківський.

Щоб виконати це завдання, Б. О. Кистяківський вдається не до дослідження позитивного права сьогочасних держав, а вважає за необхідне встановити ідеальний тип правової держави. „Абсолютно-монархічна держава, пише він³⁾, за останні періоди свого існування проймається вже звичайно певними рисами правової держави. З другого боку, конституційна держава після свого формального встановлення далеко не одразу стає права. Навпаки, цілі історичні епохи її існування треба охаракте-

1) Соціальныя науки и право, стор. 443.

2) Соціальныя науки и право, стор. 559.

3) Соціальныя науки и право, стор. 559.

ризувати як переходові. Таким чином, історично кожна з цих форм державного буття виступає не в чистому своєму вигляді, й завжди пройнята більшою чи меншою кількістю елементів іншої форми. Але тим важливіше уявити собі кожна з цих форм у безумовно чистому вигляді, бо аж тоді тільки можна мати критерій для оцінки, наскільки вона провикла в якусь конкретну державну організацію“.

Але як правова держава це лише „критерій для оцінки“ тих державних організацій, котрі існують, то в царині державного права вона є такий самий регулятивний принцип, як «природне право» в царині філософії права. „Правова держава“ через те це є той ідеал, до якого повинна змагати держава конституційна. „Сьогоднішня конституційна держава, каже Б. О. Кистяківський¹⁾, проголошує певний принцип як свій, девіз і свою мету, вона намагається здійснити його, але спершу здійснює його лише почасти і довгенько вона не може здійснити його до-краю“. При отакому розумінні взаємовідношення конституційної та правової держави тотожність цих двох понять можна прийняти лише з застереженнями: як-би можна так висловитися, — це тотожність не реального буття, а того, які вони повинні бути. Конституційна держава повинна зробитися синонімом правової.

Синонімом правової повинна зробитися і соціалістична держава.

Коли Б. О. Кистяківський писав свої праці, то соціалістична держава не була здобула ще свого історичного втілення. Через це йому доводилося мати до діла, як він сам зазначає²⁾, не з фактами, не з явищами реальної дійсності, а лише з „ідеями, сполученими з уявленнями про соціалістичну державу“³⁾. Аналізуючи ті ідеї, він приходить до висновку⁴⁾, що „поміж сьогоднішньою правовою державою і тією державою, яка здійснить соціальну справедливість, немає принципової квалітативної різниці, а є тільки одмінність у кількості та в ступені“. Пояснюється це тим, що „через саму природу правової організації в нормальному соціальному устрою кожній людині мусить бути загарантоване право на гідне людське існування, яке править за підставу для цілої низки правових домагань сеоби“⁵⁾.

Отже, правова держава це той ідеал, що втілити його однаково повинні намагатися і сьогоднішня конституційна держава і держава соціалістична. „Правова держава, каже Б. О. Кистяківський⁶⁾, це найдовершеніший тип державного буття. Вона витворює ті умови, за яких можлива гармонія поміж громадською цілістю та особою“.

А які-ж це ті особливі властивості правової держави, які дозволяють їй утворити цю гармонію?

1) Соціальні науки и право, стор. 566.

2) Соціальні науки и право, стор. 571.

3) Соціальні науки и право, стор. 573.

4) Соціальні науки и право, стор. 591.

5) Соціальні науки и право, стор. 588.

6) Соціальні науки и право, стор. 592.

Відповідь, яку дає Б. О. Кистяківський на це питання, надзвичайно характерна для російської школи державного права.

Як це ми зазначували були вище, освітнє питання, котре цікавило її, це було питання про забезпечення прав особи. Отой режим пригнічення особи, що був панував в абсолютно-монархічній державі, викликав, як природню реакцію, змагання відстояти права особи. Оскільки правова держава це є пряма протилежність до абсолютно-монархічної, остільки тії права особи, які пригнічувалися в абсолютно-монархічній державі, мають як найповніше бути визнані в правовій. Завдання правника — вказати тії засоби, що за їхньою допомогою можна права особи забезпечити. Завдання історика та соціолога — простежити еволюцію цих прав в історії громадських відносин. Завдання філософа — надати цим правам теоретичне обґрунтування. Отакий був той програм, що його ставила собі російська школа, і ідея охорони прав особи освітлюється в російській науковій літературі з різних боків. Оця ідея становить патос праць І. А. Покровського. Цією-ж самою думкою пройняті всі праці Б. О. Кистяківського.

Оцінюючи наукове та громадське значіння М. П. Драгоманова, Б. О. Кистяківський писав ¹⁾: „Бувши першим російським письменником, який зробив проповідь прав особи та політичної волі своїм головним ділом, Драгоманов не проголошував, звичайно, нічого нового для російського життя. Ідеї політичної волі, вироблені в Західній Європі ще в половині XVII віку, становлять неодмінну властивість усякої по-європейськи освіченої людини. З того часу, як вони вироблені, ані одна громадська група й ані один політичний письменник, що стоять на рівні європейської освіти, не можуть не бачити їх цінности та значіння, вони не можуть, хоч-би од часу до часу, в такій чи инакшій формі, не настоювати на них. У Росії традиції боротьби з самодержавством тягнуться від декабристів через Герцена до революціонерів шістдесятих років, а від них — до народників та народовольців сімдесятих та вісімдесятих років. І в оцій славній традиції російського суспільства цілком виразно висовується значіння Драгоманова, як першого послідовного конституціоналіста, творця першої російської конституційної теорії“.

Продовжуючи традицію російської політичної думки та російської науки, Б. О. Кистяківський бачив відмінну рису конституційної держави в тому, що саме тут права особи знаходять для себе найповніше визнання. „Оснівний принцип правової чи конституційної держави, каже Б. О. Кистяківський ²⁾, полягає в тому, що державна влада в ній обмежена. У правовій державі для влади покладено певні межі, і їх вона не повинна і правовим чином не може переступати. Обмеженість влади в правовій державі утворюється через визнання за особою неодмінних, непорушних та недоторканих прав. Уперше в правовій чи конституційній державі визнається, що є певна сфера самовизначення та самовиявлення особи, —

¹⁾ М. П. Драгомановъ, Политическія сочиненія, т. I. Передмова Б. О. Кистяківського стор. XV.

²⁾ Соціальныя науки и право, стор. 560.

сфера, в яку держава не має права втручатися“. Важко не добачити близькості цієї теорії до доктрини „декларації прав людини та громадянина“, і річ пілком природня, що Б. О. Кистяківський вважав за необхідне захищати декларацію від частих тепер на неї нападів. Він казав ¹⁾, що „вимога здійснення прав людини та громадянина витікає з самої природи взаємовідносин поміж державою та особою і являється неодмінною умовою всякого політичного, правового та соціального поступу“. Через це не праві ті, хто „поспішив оголосити декларацію прав за євангелію буржуазії“, бо „той державний устрій, в якому має здійснитися соціальна справедливість, ще більше, ніж конституційний, потребує послідовного і повного переведення в життя цих принципів“.

Визнання нескороминущого значіння за принципами декларації прав людини та громадянина стоїть у зв'язку з відродженням індивідуалізму, що його одзначив Б. О. Кистяківський. „Недавнє відродження індивідуалізму, зазначає Б. О. Кистяківський ²⁾, ішло в-парі, чи краще — було спричинене відродженням філософського ідеалізму. Бо він по всі часи був нерозривно зв'язаний з індивідуалізмом. Зв'язок цей ще раз підтвердився, бо найновіший поворот до філософського ідеалізму, який позначився ще напочатку шістдесятих років минулого століття і який вилився спершу у поклик повернутися до Канта, а потім у неокантіанському руху, зробив величезні послуги для відновлення індивідуалізму в його правах. Переважно теоретично-пізнавальні інтереси цього руху вимагали від нього великого самообмеження і при постановці етично-правової проблеми. Та, не зважаючи на велику обережність у висловлюванні позитивних тверджень, він призвів до відродження ідеї природного права, яка в переднішу епоху вважалася за остотошно одкинену“.

Відродження ідеї природного права, відродження індивідуалізму, відновлення значіння принципів декларації прав, — чи не визначає це повороту вже не-то-що до Канта, а й до його попередників, до політичної філософії XVIII віку? Як у німецькій літературі інтерес притягали, як це зазначив Б. О. Кистяківський у що-йно наведеній цитаті, переважно питання теоретично-пізнавальні, то в російській літературі увага була скерована переважно на питання державно-правові. Ця обставина змусувала російських дослідників звертатися до тих авторів, що під їхнім впливом у значній мірі склалися погляди самого Канта, зокрема до вчення одного з основоположників теорії правової держави, як його назвав П. І. Новгородцев, — до Русо. Назад не так до Канта, як саме до Русо — ось характерний мотив, що проходить через низку праць представників російської школи. Пробудження інтересу до Русо, що виявилось, не кажучи вже про книги А. С. Алексеева та М. М. Ковалевського, у працях П. І. Новгородцева, М. В. Гессена та Г. Д. Гурвича, являється безперечним показником цього напрямку російської наукової думки.

¹⁾ Соціальні науки и право, стор. 487 і далі.

²⁾ Соціальні науки и право, стор. 508.

У теорії Русо осівна ідея це теорія народного суверенітету і до цієї теорії цілком приєднується Б. О. Кистяківський „Ідея народної зверхности, пише він у своїй статті про установчі збори¹⁾, це сама через себе очевидна істина, яка не вимагає жадних доказів чи обґрунтувань. Вона подібна до найпростіших математичних тверджень та аксіом“. Це думка Русо, і Б. О. Кистяківський підкреслює²⁾, що саме у Русо „ідея народної зверхности здобула найповніше філософсько-наукове обґрунтування та розроблення. У сьогочасній державі принцип народного суверенітету, на думку Б. О. Кистяківського, виявляється в пануванні громадської опінії: „пануюче положення громадської опінії в політичному житті країни, пише він у своїй статті про кабінет міністрів³⁾, яке наводить собі вислів у парламентарній системі, це з державно-правової точки погляду найзагальніша і найпоширеніша, але, звичайно, зовсім не найповніша і найдовершеніша форма народного суверенітету“. Не можна тут-же не завважити, що думка про панування громадської опінії це була тая думка, яка мала широку популярність у діячів Національного Зібрання⁴⁾. Досконаліша форма здійснення принципу народного суверенітету це народне одобрення всіх найважливіших законів — референдум. „Народне одобрення для всіх державних заходів, пише Б. О. Кистяківський⁵⁾, коли вже утворені установи для визначення безпосередньої народної волі, це така раціональна і справедлива установа, що вона повинна набувати що раз більшого значіння і що-раз ширшого застосування“. „Але що більше значіння набуватиме безпосереднє народнє законодавство, то більше падатиме законодавче значіння зборів народніх представників. Кінець-кінцем роля законодавчих зборів, які складаються з народніх представників, зійде лише до того, щоб підготовляти і детально розроблювати законопроекти та урядові заходи“⁶⁾. Оцей висновок стоїть у безпосередньому зв'язку з переконанням Б. О. Кистяківського, що існування народного представництва можна пояснити і обґрунтувати лише історично і що „теоретичних доводів Русо проти народного представництва ніхто ще не збив“⁷⁾. Як і в діячів Національного Зібрання, у Б. О. Кистяківського ідея народного суверенітету сполучувалася з ідеєю неоднятних прав особи. „Народня зверхність, пише він⁸⁾, повинна йти у згоді з пануванням права. Це значить, що, хоч який був-би повновладний нарід, воля його не повинна противурічити певним правовим принципам. Воля верховного народу не може скасувати волю особи, тоб-то те, що відомо під

1) Учредительное Собрание, 1917; окр. відб. стор. 34. ✓

2) Учредительное Собрание, стор. 16.

3) Кабинетъ Министровъ — Свобода и Культура, № 2. стор. 105.

4) Див. Redloh, Die Staatstheorien der französischen National-Versammlung von 1789. S. 65; теж і Ардашев, Администрация и общественное мнѣніе во Франціи.

5) Какъ осуществитъ единое народное представительство — Русская Мысль, 1907, VII, стор. 165.

6) Там-же, стор. 166.

7) Учредительное Собрание, стор. 24.

8) Учредительное Собрание, стор. 17.

іменням «прав людини і громадянина», чи скасувати рівність усіх перед законом, відродивши рабство чи встановивши поділ громадян на повноправних і безправних. Таким чином, для народної волі, навіть при повному народовладді, повинні бути абсолютно недоторкані права особи».

Провідні ідеї французької політичної доктрини XVIII віку — ідея народнього суверенітету та ідея непорушних прав особи — це є провідні ідеї і для російської школи державного права. Відродження цих ідей у російській літературі початку XX віку являє собою надзвичайно цікаве явище в історії політичної думки. Б. О. Кистяківський був один із найблискупіших представників цього напрямку і його праці — це ніби синтез з цього погляду усього передішнього руху російської науки.

Але відроджений індивідуалізм одрізняється від свого попередника XVIII віку своїм соціалістичним забарвленням. Соціалістичні теорії, що найбільше, як відомо, поширилися саме в Росії, зробили вплив на наукові переконання Б. О. Кистяківського. Визнаючи ¹⁾, що „безпосередня мета держави майбутнього замінити тую анархію, яка панує в громадській капіталістичній продукції, організованістю продукції, яку буде здійснено разом із встановленням справедливих соціальних відносин“, і припускаючи ²⁾, що „в соціалістичній державі буде звужено те коло особистих прав, яке утворюється і забезпечується цивільним правом“, він казав ³⁾, що „в державі майбутнього права на позитивні послуги з боку держави повинні поповнитися новими формами цього розряду суб'єктивних публичних прав“. Всі ці права — право на працю, право на розвиток усіх своїх здібностей — „об'єднуються в одному загальному суб'єктивному публичному праві, а саме в праві на гідне людське існування“. Здійснитися право на гідне людське існування може лише в правовій державі, яка „є найдосконаліший тип державного буття“ і в якій „державна індивідуальність не пригнічує індивідуальності окремої особи“ ⁴⁾.

Право на розвиток своїх здібностей припускає і право на розвиток національної культури. Національне питання це було одно із найважливіших питань російського життя. Разом із М. П. Драгомановим Б. О. Кистяківський одстоював право на культурно-національне самовизначення. Разом із М. П. Драгомановим він цинив націю, як форму солідарности поміж людьми, а саму солідарність, витворювану нацією, він цинив „лише остільки, оскільки вона становить підставу та засіб для здійснення вищих соціальних та політичних ідеалів європейської цивілізації“, настоюючи, разом із М. П. Драгомановим, „на відмовленні від національної виключности та егоїзму“ і виступаючи проти скрайностей націоналістичного напрямку ⁵⁾.

Як-що на державно-правові погляди Б. О. Кистяківського головний вплив зробила французька політична доктрина XVIII віку, відроджена

¹⁾ Соц. науки и право, ст. 576; ²⁾ там-же, ст. 579; ³⁾ там-же, ст. 581; ⁴⁾ там-же, ст. 592.

⁵⁾ Про погляди Б. О. Кистяківського на національне питання див. М. П. Драгоманов, «Політичеськія сочиненія», т. I (передмова Б. О. Кистяківського, стор. XXXIII — XL).

російською школою державного права, то неокантіанство переконало його в самостійному значінні права. „Право“ каже Б. О. Кистяківський¹⁾, повинно діяти і мати силу цілком незалежно від того, які політичні напрямки панують у країні і в уряді. Право, з самої суті своєї, стоїть над партіями і через це утворювати для нього підлегле становище що-до тих чи інших партій це визначає перекручувати його природу“. „Формальна досконалість правового порядку, пише він далі²⁾, яка полягає в тому, що правові норми неухильно здійснюються, неминуче призводить і до матеріального удосконалення цього правопорядку, тоб-то до більшого пристосування змісту правових норм до реальних потреб народу та до його правосвідомості“.

„Право є той ґрунт, з якого складається держава³⁾, і завдання науки державного права вивчати „державу як правову організацію осілого народу, що довершення своє знаходить в органах державної влади“⁴⁾.

Підходяючи до вивчання держави саме з цієї точки погляду, ми знов приходимо до поняття правової держави: „в принципі правова держава основана лише на праві і в ній мусить здійснюватися безумовне панування права“⁵⁾.

Забезпечити панування права — ось завдання і для наукових діячів, і для практичних працівників. „Наш обов'язок, писав Б. О. Кистяківський⁶⁾, сприяти всіма силами піднесенню авторитету права, а це піднесення можливе лише при неухильному здійсненні правових норм“. Обстоюючи це, Б. О. Кистяківський продовжував — тільки инакше обґрунтовуючи своє твердження — традицію Н. М. Коркунова, що в передмові до своєї праці про „Указъ и Законъ“, писав: „для російського державознавця не може бути вищого і вдячнішого завдання, як сприяти, в міру сил, закріпленню і зміцненню принципа законности в нашому державному житті“.

Учення про державу, про її суть та її завдання не було у Б. О. Кистяківського самісіньке теоретичне збудування, одірване від дійсності. Воно впливало з усього світогляду Б. О. А цей світогляд, своєю чергою, стсаяв у тісному зв'язку з загальним напрямком російської науково-політичної думки, яка в Росії ХХ віку відродила французьку політичну доктрину ХVІІІ століття, і на працях Б. О. Кистяківського ми можемо простежити сполучення німецького неокантіанства з характерним для російської науки за передреволюційного періоду нео-русоізмом.

Проф. Борис Ландав.

1) Соц. науки и право, ст. 654; 2) там-же, ст. 656; 3) там-же, ст. 612.

4) Програма для самообразованія. Общее госуд. право, составл. Б. А. Кистяковскимъ, стор. 10.

5) Соц. науки и право, ст. 611; 6) там-же, ст. 655.

Професор Євген Губер.

1849-1923¹⁾.

У березні Правниче Товариство при Академії Наук на своїх річних зборах обрало, за внесенням од президії, на почесного свого члена відомого правника, історика та філософа, Євгена Губера. Незадовго перед тим ми здобули були, після довгої перерви, повідомлення про те, що професор Губер почуває себе цілком бадьоро й веде енергійну наукову роботу над швейцарським торговельним правом. І в думку нам не спадало, що так швидко доведеться нам утратити першого нашого почесного члена.

Причини загального й особистого характеру змушують нас виступити з цим невеликим повідомленням, присвяченим життю, науковій і громадській діяльності та значінню Євгена Губера для близької нам галузі наукового знання.

Підстави загального характеру полягають у тому, що професор Губер своїми науковими працями та своєю участю в утворенні новітнього Швейцарського Цивільного Кодекса завоював собі почесне місце серед корифеїв науково-правової думки. Промовчати про життєве діло Євгена Губера не можна. Надто помітну фігуру являв собою Губер на тлі сьогочасної цивілістики, історії та філософії права.

Але крім того спонукують нас мотиви й особистого характеру -- намагання учня належно вшанувати пам'ять свого вчителя і належно віддячити йому, посиленням виявлення значіння його наукових праць і заслуг перед сьогочасною наукою права.

Життя та діяльність Євгена Губера тісно сполучені з долею швейцарського цивільного права та з появою Швейцарського Цивільного Кодекса. Через це, освітлюючи творчість Губера, нам доведеться сполучувати звістки, що торкаються Губерової особи, з тими подіями та течіями, які одбулися в історії праворозвитку Швейцарії за останнє п'ятьдесятліття.

Євген Губер народився у Штамгеймі, в цюрихському кантоні, 13 липня 1849 року, в родині лікаря, що тут практикував. У рідному для нього Цюриху здобув він середню освіту. Вступивши до цюрихського університету, Губер скінчив юридичний факультет його 1872 року з чу-

¹⁾ Промова, виголошена 17 червня 1923 року в засіданні Правничого Товариства при Академії Наук, присвяченому пам'яті професора Євгена Губера.

довою дисертацією на історичну тему: про швейцарське спадкове право (*Die Schweizerischen Erbrechte in ihrer Entwicklung seit der Ablösung des alten Bundes von Deutschem Reiche. Zürich, 1872*). Ця перша наукова праця молодого Губера одразу виявила його смак і нахил до історичного досліду, його здатність опановувати різнобічний і великий матеріал, систематизувати джерела, висовувати провідні ідеї та стежити за їх розвитком і одмінюванням. Прихильна оцінка книги, якою зустріла її наукова критика, визначила напрям дальшого життя і навіть наукової Губерової спеціальності. Він покинув свій раніший намір присвятити себе адвокатури і вирішив піти академічним шляхом, вибравши собі за предмет для найблищих своїх зайняттів німецьке цивільне право, яке на швейцарському ґрунті зберіглося і розвивалося в найбільшій чистоті. Після недовгого перебування в університетах женецькому, берлінському та віденському, де він мав спромогу слухати Єрінґа та Унґера, він здобув приват-доцентуру в Берні і читав тут з 1873 по 1875 рік як германіст курси німецького приватного та церковного права. У 1874 році з'явилася його праця про шлюбно-маєткове право Швейцарії (*Studien über das eheliche Güterrecht der Schweiz. Bern, 1874*). До цієї теми повертався Губер ще й у пізніших своїх працях.

Академічна робота не забірала всі сили в молодого Губера. За цього періоду свого життя він оддавав частину свого часу журнальній роботі, беручи участь у редакції великої *Züricher Zeitung*, а потім, будучи бернським кореспондентом цієї газети. Року 1875 Губер на скількиє часу залишає академічну діяльність. Він цілком оддається газетній роботі, ставши як редактор на чолі провідної цюрихської газети після того, як Г. Вебера обрали до федерального суду. На цьому пості Губер показав стійкість своїх поглядів і вірність своїм переконанням. В тяжкі роки віроісповідної боротьби він зумів виявити самостійність та цілковиту незалежність духа. *Le droit, à ses yeux, ne pouvait être absent même de la politique*, зазначає у своїх спогадах про Губера *Virgile Rossel* (*Wissen und Leben, XVI Jahrgang, 1923, Heft 14. p. 682*).

Та проте, журналістика не могла довго приваблювати Губера. Він покидає її, щоб зайнятися практичною роботою як слідчий суддя в гірському кантоні *Appenzel-Ausserroden*, безпосередньо, таким чином, ознайомлюючись з характером народнього життя, набуваючи практичного знання та досвіду, які згодом стали дуже в пригоді Губерові при його законодавчих працях. В 1880 році Губер здобуває запрошення до Базеля, де в наступному, 1881 році йому оддають ординатуру по кафедрі швейцарського приватного права. В Базелі Губер цілком оддається науковій роботі і досить швидко утворює собі велике імення як германіст. З 1883 року Губер починає брати участь у виданні найкращого і перетвореного в цьому році швейцарського журналу *Zeitschrift für Schweizerisches Recht*, і участь ця не припинялася до останнього часу. До 80-х років відносяться такі Губерові праці: *Das Köhlnische Recht in den Zähringischen Städten* (Basel, 1881), *Die historische Grundlage des ehelichen Gü-*

terrechts der Berner Handfeste (Basel, 1884), Das Friedensrichteramt und die gewerblichen Schiedsgerichte im Schweizerischen Recht (Basel, 1886). Ставлячи питання про історичні основи шлюбно-маєткового права бернських Handfeste, Губер встановлює зв'язок їх із так званим народним правом алеманів та бургундів. Протягом усього досліджу автор дає надзвичайно тонкий, систематичний аналіз джерел і вміє витягти низку нових положень та нових точок погляду, проливаючи світло на дуже спірне питання історії германського права. В черговому випуску Zeitschrift für Schweizerisches Recht (Neue Folge, Bd. IV, 1885, S. 154) А. Heusler вітає цю працю, висловлюючи вітху, що він може auf diese höchst gediegene rechtshistorische Arbeit aufmerksam zu machen.

У 1884 році Швейцарське Юридичне Товариство запропонувало Губерові написати порівняльний курс кантонального цивільного права — eine vergleichende Darstellung der Kantonalen Privatrechte. Зайнятий тоді підготовленням Історії швейцарського родинного та спадкового права, Губер змінює напрям своєї роботи, приймає цю пропозицію і вже в 1886 році випускає перший том своєї Системи й Історії Швейцарського Приватного Права. В 1888 та 1889 році вийшли другий та третій томи Системи, що містили в собі спадкове, річове та облігаційне право, бо перший том одведено для систематичного порівняння та угруповання джерел, для визначення меж діяння кантонального права в часі та з територіяльного погляду, для викладення права фізичних та юридичних осіб і родинного права. Великий вступ присвячено загальній характеристиці науки та літератури швейцарського права, виясненню поняття швейцарського права, його системи та історії.

Поява цієї найбільшої Губерової праці склала еру в розвитку науки швейцарського цивільного права. У вивченні кантонального права Губер мав чимало солідних попередників. Так, Келлер одкрив свого часу курс про цюрихське приватне право і записки його лекцій ходили по руках у багатьох примірниках. Року 1838 з'явилася двотомова праця славетного Блюнтшлі Staats- und Rechtsgeschichte der Stadt und Landschaft Zürich. До цих праць долучалися досліді Серессера з історії Люцернського права, Лейенберґера з Бернського права, Calame писав про кутюми Невшателя, а Jacotet та Cropt працювали над діючим правом Невшателя та Валиса. Інші швейцарські вчені — I. Schnell, Fr. v. Wyss, P. F. v. Wyss, Münzinger, Hilty, A. v. Orelli та ин. поклали початок для оброблення швейцарського цивільного права в його цілості. Але здійснити в усьому об'ємі план систематичного порівняння швейцарського кантонального цивільного права припало Євгенові Губерові. Судити про те завдання, яке мав розв'язати Губер і здати собі справу, як справився він з його виконанням, можна лише познайомившись хоч-би в загальних рисах із станом швейцарського права за передкодифікаційного періоду.

Кантональне право являло собою дивну картину різноманітності, навіть пістрявості правових норм. Одна частина кантонів — Uri, Schwyz, Oberwalden, Appenzel зберігли своє старіше право (Landbücher und Statu-

tarrechte). Ці кантони ретельно оберігали спадщину своїх батьків і уникали новизни, бо все нове здається не тільки невідоме, але й небезпечне. Basel, Nidwalden, St. Gallen, Thurgau утворювали свій правовий устрій за допомогою спеціального законодавства. Інша частина кантонів рано стала на шлях кодифікування свого права. Але слабкість сил не дозволяла більшості з них утворити оригінальні кодекси. Фрайбург, Вадт, Валіс, Невшатель у своїх кодифікаціях переймали Наполеонів Кодекс з деякими одхиленнями, особливо в шлюбно-маєтковому та заставному праві. Женева та Бернська Юра перейняли навіть без змін Французький Кодекс і зробили лише згодом необхідні доповнення і почасти реформи через спеціальні закони.

Друга група кантонів — Берн, Люцерн, Ааргау, Золотурн — вибрали собі за зразок Австрійський Цивільний Кодекс 1811 року, іноді лише переймаючи форму і вливаючи часто-густо в неї свій, новий зміст, іноді виявляючи самостійність у самій редакції.

Нарешті, третя група кантонів має собі за вихідний початок оригінальний Цюрихський Цивільний Кодекс — витвір германіста Блюнтшлі, що за його ми вже згадували. Цей кодифікатор умів використовувати національні джерела, обробити їх зміст відповідно до потреб свого часу і надати їм сучасну зверхню плівку. Свого часу Цюрихський Кодекс вважали за зразковий кодекс. Його переклали були на російську мову для праць редакційної комісії на уложення проєкту цивільного кодексу. Цей Цюрихський Кодекс перейняли кантони Шафгаузен, Цуг, Гларус, Гравбюнден та Нідвальден.

Як-що до цих загальних угруповань ми додамо ще вказівку на чимало одмін, що торкаються спеціально шлюбно-маєткового, спадкового та іпотечного права, то перед нами встане яскрава картина правової роздробленості цивільного права Швейцарії.

Як відноситися до цієї множинності та різності права і як його оцінити? Чи слід вбачати в цьому лише пістрявий візерунок та хаос випадкового матеріалу, що не має жадного внутрішнього зв'язку й спільних елементів? Чи може за всією цією різноманітністю заховуються спільні риси та споріднені принципи? Може ці різності й є, але може вони не важливі? Губер не ухиляється од відповіді на це питання. Не закриваючи очей на різності в кантональному праві, він намагається пояснити їх.

Право походить не від випадку та від сваволі, воно виростає з багатьох сил, що утворюють його з необхідністю природнього організму. Різні частини країни не випадково мають різне право, розвиток у тому чи іншому місці не довільно прийняв неоднаковий напрям. В усій цій різності панують різноманітні фактори, яким у процесі правоутворення належала рішача сила. Через це всю цю різність у швейцарському праві треба звести до тих особливих обставин, які можуть пояснити нам цю рису швейцарського права.

Одною з найважливіших причин різності в складі цивільного права Швейцарії є різна мова поодиноких частин Швейцарії. Різності в мові

відповідала, вже підчас раннього середньовіччя, різність племен — романів, лонгобардів, алеманів, бургундів, франків. Але різність у мові набрала особливо важливого значіння за новітніх часів, коли виробилася мова великих націй, яка набирає такого значіння для всього сучасного культурного життя. Французька Швейцарія проймалася французькими законодавчими зразками і переймала науково-правову культуру Франції; німецька Швейцарія переймала культурний вплив німецької науки, завоювала її провідні ідеї, її поняття та конструкції. Звідсіля різність у праві поодиноких частин Швейцарії в найзагальніших його рисах.

Друга обставина, яка впливає на зміст правових норм, це одмінність життєвих умов населення в містах та в сільсько-господарських областях, до того-ж в одних випадках різні умови життя утворюють неоднаковий ступінь розвитку права, в інших — при однаковому ступені розвитку в результаті виходить різність самого права. Так, рухливе й заможне населення міст потребує усього апарату сьогочасного правознавства, а тимчасом цивільне право може перебуватися простими формами там, де неуклаве населення гірських місцевостей виганяє улітку свої череди на Альпи, а взімку розсіюється по селах і провадить тут своє скромне господарство. Цим і пояснюється, через віщо в невеликих кантонах з населенням, що займається сільським господарством, право не досягло такого розвитку, який спостерігається по великих торговельних та індустріальних кантонах. Одмінність добре усвідомлених інтересів та потреб призводила до вироблення права, придатного задовольнити ці інтереси й потреби. От через що місцевості з населенням, що займається переважно сільським господарством, утворили инакше спадкове право, ніж міста чи гірські громади. Як-що-ж ми підійдемо до цього самого явища з боку одміни права і розглянемо його в світлі історичного розвитку, то ми мусітимемо відзначити, що там, де соціальні відносини залишалися сталіші, і право одстало в своєму природньому рості. Звідсіля ті історичні утворення, які звичайно спостерігаються в часовій послідовності в одного і того самого народу, зустрічаються в швейцарському праві поодиноких суверенних областей рівночасно.

Сюди-ж слід приєднати той вплив, що його зробила наукова культура на утворення права. З наукою нероздільно зв'язана система, а ця остання вимагає систематичного удосконалювання правопорядку і накреслення його на зразок наукової системи. Наукова культура підготовлювала і сприяла кодифікації, а кодифікація, своєю чергою, правила за початок і за основу для дальшого наукового розвитку цивільного права.

Ось ті важливі моменти, що закладені в самому правотворенні. Правові інститути, що вже зміцнилися і набрали тривкої форми, виявляють своєрідну життєздатність. Виростаючи спершу з етичних поглядів та соціальних потреб країни чи її людности, вони набувають свою власну життєву силу, зберігаються і навіть розвиваються на такому в'єґрунті, який може був-би цілком несприятливий для їх виникнення. Загально-історичні рухи й політична доля народу й країни нерідко в мо-

гутньому потоці своїому захоплюють їх за собою, іноді знищуючи їх до щенту, іноді перетворюючи і одмінюючи або зливаючи з іншими, перейнятими утвореннями. Ці зовнішні фактори можуть порушити спокійний природній розвиток правових понять та поглядів, але цілком його знищити вони мають силу лише в дуже виключних випадках. Юридичне діяння того чи іншого правового інституту безперечно залежить від політичної долі країни. Але це не виключає розвитку цивільного права в послідовному перетворенні серед одних відносин і одмирання в інших випадках. Оця обставина, що її висунув Губер, дає йому підставу, щоб протиставити всім наведеним нами моментам одмінності в швейцарському праві риси спільности, єдності історичного походження та розвитку. *Das schweizerische Privatrecht ist deutsches Privatrecht und die schweizerische Rechtsgeschichte ist in ihrem Character deutsche Rechtsgeschichte* — каже Губер. Швейцарія не брала участі в реценції римського права. *Reichskammergericht* (1495 року) не поширював свого впливу на Швейцарію. Вона зберігла свій старий спосіб заповнювати суди народнім елементом, що судив за національними джерелами права. Через це в Швейцарії германське коріння права зберіглося в такій чистоті, яка не зустрічається в самій Німеччині.

З наведеного видко, як розв'язує Губер поставлене вище питання. З такими принциповими поглядами, з такою оцінкою одмінності й розумінням єдності швейцарського права Губер писав свою систему цивільного права Швейцарії, невтомно збираючи безліч джерел кантонального права, зводючи однорідні принципи в систематичні групи, зазначаючи місце оригінальним принципам і показуючи їхнє особливе значіння. Четвертий том, присвячений історії швейцарського права, закінчує собою оброблення швейцарського права, розпочате за згаданим нами планом. Цей четвертий том написав Губер уже в Halle, куди наш автор переїхав у 1888 році, здобувши запрошення на катедру германського права. В Halle Губер читає великі курси германського приватного права, історії германського права та державне право. Але читаючи лекції, він не перериває й роботи над швейцарським правом. Сюди до Halle йому надсилають із Швейцарії необхідні матеріяли. У канікулярний час Губер збирає замітки по швейцарських архівах. Свою Історію Швейцарського Приватного Права Губер випускає в світ у 1893 році.

Ми знаємо вже, яку ролю одводив Губер історії в правотворенні Швейцарії. Він вважав історію за зв'язуючий і об'єднуючий принцип, за той корінь, з якого розвинулося сьогочасне цивільне право, зберігши оригінальність та позитивні якості національного правотворення. З особливою любов'ю й захопленням написав Губер свою Історію. Він намагається змалювати читачеві картину історичного розвитку швейцарського права в образі гармонійної цілоти, що її зрозуміння повинно служити за підвалину для правових поглядів та переконань. З боку нашої свідомости, каже Губер, ми кладемо в основу історичного розгляду ідею удосконалення, бо право є здатне удосконалюватися і, не зважаючи на відміни

в часі, формі та місці, воно всупереч усім перешкодам таки удосконалюється. Всі фази, які ми розглядаємо, виступають тоді як діло людських рук і через це зони недоскональні, але не безпідставно і не безсистемно змінювали вони одна одну. Зміна відбувалася неухильно в змислі удосконалювання права, не вважаючи на те, чи була ця зміна поступом чи регресом у залежності від того, чи йшла тая лінія, що стреміла вперед, вправо чи вліво од спостерігача. Що-ж-до самого ідеалу, до якого йде праворозвиток, то про нього можна не говорити, він полягає не в натуральному праві, яке може набирати позитивної форми, а в силі, яка живе в грудях у людей, і яка примушує оцінювати те, що існує, з точки погляду мислимого досконального устрою, захищати його чи руйнувати. Під впливом цієї сили покоління, що змінюються одні за одними, заповнюють знищені закони новими правовими системами, які своєю чергою підлягають критиці і визнаються за недоскональні, хоч завжди складаються вони відповідно до задуманого ідеалу.

Що-ж-до самого наукового досліду, то з цього погляду, каже Губер, ми шукаємо в плані історичного розвитку тих оснiвних положень, які мали рішачче значіння для росту права від початку історичних звісток аж до цього часу. Завдання в даному разі не обмежується описом того стану, в якому право знаходилося за минулих часів. Треба ще показати, через які причини право було в такому саме стані і під впливом яких причин наступили в ньому зміни.

Одними принциповими поглядами пояснюється архітектоніка знаменитої Губерової книги. Першу частину становить виклад розвитку швейцарського права в загальних рисах — *Grundzüge der Entwicklung des Schweizerischen Privatrechts*, куди увійшла історія джерел та характеристика матеріального змісту цивільного права, оснiвних ідей історичного руху. Цей синхроністичний елемент повинен познайомити вас з тими факторами що впливали певного часу на утворення та характер окремих інститутів. У такій сполуці Губер розглядає в зв'язку з оснiвними завданнями приватного права відокремлення цивільного права від права публичного, а потім зупиняється на найбільших перетвореннях, яких зазнало цивільне право. Ці перетворення Губер зводить, з одного боку, до визволення індивіда від пут родинних та громадських і до утворення безмежного індивідуалізму. Губер розгортає перед читачем широку й повну фарб картину одмін у структурі родини та громадських зв'язків, еволюції в господарських відносинах та появи сьогочасного індивідуалізму. Сьогочасне цивільне право утворює особу з великими здібностями і великими вимогами, звільнену від колишніх утисків, особу, що безмежно користується вигодами цивільного права. Але це може бути лише скороми-нуцим явищем, додає Губер. На обрії з'являються вже ознаки того, що оцю-ж-таки особу можна підкорити утискам більшим, ніж яким вона підлягала за минулих часів. Держава втручається в розпорядження власністю, вона пред'являє до поодинокі особи вимоги в інтересах загального добробуту, вона обмежує її в вільному розпорядженні своїм майном на ви-

падок смерті, то-що. Як-що за нашого віку вільний розвиток індивіда в приватному праві призвів до досить сумних результатів, то можна сподіватися появи нової зв'язаності, але зв'язаності не в родині чи вузькозакреслених союзах, а в цивільно-правовій організації народу. Ідеї соціалістичного приватного права дано нам як тенденції в сьогочасних відносинах, але витворювати з них систему було-б так само помилково, як це треба сказати і що-до індивідуалістичного приватного права. Цивільне право повинно бути результатом різних сил, закладених у народніх взаєминах і неправильно було-б думати, що істина полягає лише в одному напрямі. Вона лежить навіть не посередині. Одхилення вліво чи вправо залежать не від чого, а од господарських умов, які висовують в одних випадках необхідність об'єднань — як у земельному володінні, охороні праці; в інших випадках — індивідуального принципу: в капіталістичному господарстві та в торговельному обороті. *Glücklich der Staat und die Zeit, wo diese beiden Grundelemente der Rechtsbildung sich zu einer erträglicher Harmonie verbunden haben,* — отакими словами закінчує Губер цю частину своєї книги.

Друга частина книги містить історію поодиноких інститутів цивільного права, і розвиток їхній Губер доводить до цього часу, даючи разом з цим безліч надзвичайно цікавих деталей та порівнянь, які притягають увагу і викликають стремління до дальших дослідів. *Quand on a bien étudié son pays et qu'on le connait bien, on l'aime mieux,* з прихильністю подає Губер слова старого патріотичного дослідника *Valentin-Smith*, і не забуває про це на протязі цілої своєї роботи. Стежучи за повільним ростом інститутів і постійно вкриваючи і відокремлюючи життєздатні елементи від застарілих, Губер з лише йому властивим умінням накреслює майбутній розвиток швейцарського права. Спираючися на історію і охоплюючи життєві тенденції в минулій еволюції, він майстерчо накреслює план майбутнього правотворення. Ідеал єдиного цивільного права для Швейцарії стоїть у нього виразно перед очима і служить йому за зірку провідну.

A. Heusler, рецензуючи свого часу четвертий том Губерової праці, писав, що германістичне правознавство має щокривої підставу *dem Verfasser zu hohem Danke verpflichtet zu sein und sein Werk unter die besten Erzeugnisse einzureihen, die auf ihrem Gebiete entstanden sind* (*Zeitschrift f. Schweizerisches Recht*, Bd. XIII, 1894, S. 128), а *Erler* у своїому Коментарі до Швейцарського Кодекса так одзивається про Губерову книгу — *Es ist wohl die gedankentiefste deutschsprachliche Privatrechtsgeschichte* (*Kommentar*, § Bd. I. 1911, S. XV).

Розглядаючи Губерову Систему й Історію в цілості, ми мусимо сказати, що догматика й історія знаходяться в цій праці в гармонійному сполученні. Як ми вже відзначили були, історичний смак у Губера виявився рано, але історик не придавлював у ньому догматика і не починав боротьби за перевагу чи першорядне значіння того чи іншого напрямку наукової думки. Строго методично розрізняючи догматичні та історичні елементи й одволюючи кожному з них своє місце, Губер уміє поставити

х у взаємній внутрішній зв'язок на користь і для історичного розуміння правових інститутів, і для зрозуміння сьогочасного змісту догматики цивільного права.

Оце загальні характерні риси цієї великої Губерової роботи. Завдяки цій праці Губер набув авторитету не лише серед швейцарських правників, але далеко за межами своєї невеликої батьківщини. Губерові історичні дослідження беруть на увагу геть-усі дослідники західньо-європейського приватного права і для багатьох новітніх робіт служать вони за одповідну точку для вивчання.

Але вернімося до дальших подій у Губеровому житті. В Halle Губера зустріли як найгостинніше. Тісні приятельські зв'язки, які зав'язав тут Губер з Германом Фітінгом, Максом Рюmeliном, Рудольфом Штамлером та іншими вченими Німеччини, зберіглися до останньої хвилини Губерового життя. Але ані академічний успіх у Halle, ані приятельські відносини не могли надовго затримати Губера у Німеччині.

В 1892 році Губер здобуває катедру швейцарського права в Берні, і її він не залишав уже й до останнього часу, не зважаючи на дальші запрошення. Тут він мав виконати іншу, ще більшу, ще відповідальнішу роботу, ніж написання системи й історії швейцарського права. Він мав зайнятися правовим об'єднанням Швейцарії в царині цивільного права і здійснити цю мрію найкращих швейцарських державних діячів. Недостатність кантонального права сильно відчувалася в практичному житті. У Губерових працях набула вона своє науково-теоретичне освітлення. Нові умови сьогочасного життя вимагали зміни правового становища жінки, вимагали реформ у царині опікунчого права, права спадкового та іпотечного. Не могла задовольняти раніша організація власності. Конфлікти міжкантонального права ставали що-раз частіші через збільшення пересування населення. Необхідність розмежувати кантональне та загально-швейцарське право створювала значні труднощі. До всього цього слід додати ще й національний мотив, який одігував значну роль. Підготовлявся Німецький Цивільний Кодекс. Його з'явлення обіцяло ще сильніше збільшити вплив німецької науки на німецькі кантони, а це своєю чергою викликало-б було дальше роз'єднання німецької та французької Швейцарії, яка набувала при такій ситуації новий стимул для зближення з французькою юриспруденцією. Всі ці міркування ставили завдання правового об'єднання Швейцарії на чергу дня. Швейцарський департамент юстиції обрав для виконання цього завдання Губера. Чи можна-ж було знайти відповіднішу особу? Губер був переконаний прихильник правового об'єднання і висовував цю ідею в своїй освітній праці. Він довів своє доскональне знання кантонального права. Він мав авторитетне наукове ім'я і великий практичний змісл. Рідко можна бачити таке щасливе сполучення особистих прикмет.

У 1892 році Губер прийняв доручення Швейцарського Союзного Департаменту Юстиції підготувати проекта швейцарського цивільного кодексу і тим самим узяв на себе нову відповідальну роботу, якій оддав

він найкращі свої сили і найкращі роки свого життя. Для здійснення такого заповзяття як кодифікація, звичайно, мають значіння не лише особисті таланти, творчі сили та технічні здібності. Необхідно побороти безліч перешкод найрізноманітнішого характеру, потрібні об'єктивні сприятливі умови. Але, як це цілком правильно зазначив Лабанд (*Deutsche Juristen-Zeitung*, 1908, Bd. XIII, S. 836), успіх цілої справи становить головну заслугу Губера. Він поклав щасливий початок своїм проєктом, який зустрів таку похвальну оцінку з боку критики. Губер був душею й невтомним провідником усього обміркування проєкту і переведення його через парламент. *Das Schweizerische Gesetzbuch wäre jedenfalls ohne Huber nicht so geworden, wie es geworden ist* — додає Лабанд.

В 1893 році було вироблено план підготовки проєкта Цивільного Кодексу. Було запитано кантональні правительства відносно бажаних для них реформ та зібраних при вживанні кантонального права спостережень. Надіслані багатьома кантонами матеріали повикористовував Губер ретельно. Для найтрудніших за-для об'єднання відділів виробив Губер часткові проєкти (*Teilentwürfe*). В 1893 році було приготовано й надруковано з мотивами перший проєкт, присвячений шлюбному праву. Цей проєкт обмірковувався багатьома правниками, практиками та вченими, серед яких були професори Герман Фітцінг та Фрідріх фон Віс. Окрім цього предмет цього проєкта обмірковувався за докладом Губеровим у засіданнях Швейцарського Юридичного Товариства в 1894 році. Другий проєкт, що появився з поясненнями в 1894 році, містив спадкове право — матерію, що для неї кантональні права давали найрізноманітніші постанови. Обґрунтування положень проєкта та оснєвних принципів об'єднання Губер зробив у своїй роботі, яка з'явилася в 1895 році: *Betrachtungen über die Reform und Vereinheitlichung des Schweizerischen Erbrechts*, та в докладі річним зборам Швейцарського Юридичного Товариства того-ж-таки року. Третього проєкта, який містив іпотечне право, було приготовано, з поясненнями надруковано й розіслано для критики в 1897 році. Наступного року Губер видав окрему роботу про це-ж-таки питання: *Betrachtungen über die Vereinheitlichung und Reform des Schweizerischen Grundpfandrechts*.

Зазначені нами три перші проєкти було оддано під уважний розгляд та експертизу. Всі уваги старанно зважувалися й обмірковувалися по різних комісіях. На підставі добутого матеріалу було виготовано проєкти: Права осіб та родинного права в 1896 році, Річового права, водного та гірничого права в 1899 році та Спадкового права в 1900 році. В 1901 та 1902 р.р. появились знамениті *Erläuterungen zum Vorentwurf des Eidgenössischen Justiz- und Polizeidepartements*, що правлять за мотиви, коментарій і обґрунтування для пропозицій, висловлених у проєкті.

Яку-ж мету ставив собі редактор проєкта, як він розумів завдання кодифікації і якими засобами намагався він його розв'язати? Законодавчо-політичні мотиви зустрічаються в багатьох роботах Губера. Але цим питанням спеціально уділено уваги у вступі до *Erläuterungen* та в окремій Губеровій статті *Ueber die Realien der Gesetzgebung*.

Законодавство на вищому ступені розвитку правового життя це необхідний вияв правотворення, каже Губер у вступі до своїх Пояснень. Воно може поглянути на порядок інтересів з вищої позиції, ніж це можуть зробити в кожному поодинокому випадкові особи, що беруть участь, чи суддя, що розв'язує справу. Законодавство може запобігти небезпекам і відкрити дорогу для такого розвитку, який заледви, а то навіть і зовсім не притяг-би був безумовно необхідної уваги, як-би залишити його судові, що розв'язує поодинокі спірні випадки. Ось завдання для законодавства, на думку Губера. Кожне законодавство, по суті своїй, виступає з вимогою вважатися за поліпшення існуючого стану. Воно намагається задовольнити вимогам часу. Перед поглядом законодавця одкривається широка перспектива. Він бачить недосконалість теперішнього устрою. В його свідомості встають ідеї кращої будуччини. Але чи має він силу перетворити свої ідеали в життя? Тепер ми вже не можемо поділяти віри Монтеस्कє у всевладність законодавця. Плани законодавця зустрічають на своєму шляхові сувору дійсність і ця дійсність змушує його давати концесії, уступлення. *Nah beieinander wohnen die Gedanken, doch hart im Raume stossen sich die Sachen.*

Серед цих фактичних сил, з якими законодавцеві завжди доводиться зустрічатися і рахуватися, найзначніше місце можливо належить фактично-існуючому устроєві правових відносин. Існуючий порядок має силу пануючих уявлень, силу, яка опирається на звичні та реформам. „Люди завжди переносять негоди, до яких вони призвичаїлися, але не хочуть терпіти нових“. Ці слова Бентама (Принципи законодательства. Москва, 1896, стор. 86) можна пригадати в даному разі.

Якого-ж погляду дотримується Губер в оцьому питанні, що його ми оце торкнулися? Як сполучувати порядок ідей, що реформують, з порядком річей, що існують? Як-що кодифікація визначає собою формально розрив з минулим, то чи виключає вона матеріально преемственність та зв'язок з минулим правом?

Законодавець творить право відповідно до того, що на його думку мусіло-б бути правом, але він не може створити собі такої думки-переконання по-за залежністю від сучасної ситуації. Завдання його полягає в переведенні того, що живе в народі. Ані наслідування; ані фантазія не можуть замінити тут справжнього життєвого нерва. Лише в тихій, постійній увазі і неперервному й тісному єднанні з правовим життям народу удається підслухати ті голоси, які кажуть нам про преемственный розвиток народнього права. Не слід забувати, що кожний правовий інститут виріс із власних корінів у своїй особливій індивідуальній формі. Він виріс у тому повітрі і на тому ґрунті, де він живе, і до того не за один день, а на протязі цілих століть (Erläuterungen, Bd. I, 2-te Ausg. 1914, S. 2. 7). В іншому місці Губер каже: можна вважати за найщасливіше і найудатніше таке утворення правопорядку, при якому пощастить нове регулювання витягти з старого без жадного шкодливого потрясення. Як покоління непомітно ідуть одне за одним у безконечній

низці, так найбільш задовольняючим можна назвати той праворозвиток, при якому без насильного потрясення новий живий світ спроквола виростає із старого, що вже одмірає. Gut Ding will Weile haben (Ueber die Realien, S. 77). Звертаючись до історії, до минулого, Губер шукає відповіді на запитання про майбутнє.

Але поруч із преемственими елементами, в сьогочасній кодифікації більш-менш ясно виступають й інші фактори. Пристосування матеріялу, що історично виник, мусить конкурувати в законодавстві з визнанням й утворенням нових ідей, стремлінь та потреб. *Універсальне й національне* вступают у боротьбу з вузьким колом локальних поглядів та упереджень. Не можна вважати за народній той правопорядок, який одмовляється розуміти інтереси малих й вузьких долин та областей. Але не здобуває визнання в своєму всеохоплюючому й вищому значінні і не здобуває пошани і той правопорядок, який не виявляє загальних рис вищої одности й відповідности праву нації та людськості. У сполученні цих елементів розкривається характер народу, з нахилом до дрібного чи до великого, здатного до великих рішень чи занятого марними потребами повсякденного життя. Багатство та бідність, торговля та сільське господарство, залежне та самостійне існування, воля або зв'язаність у розпорядженні утворюють основу поглядів та почувань, з яких народ творить собі право, яке відповідає його характерові і через те є народне і заслугове такої назви. В чому-ж іншому може полягати народне право Швейцарії, як не у вільному самовизначенні в сфері цивільного права, що є лише доповнення політичної волі. Wir halten es für die Grundlage einer künftigen Volkstümlichkeit der privaten Rechtsinstitute, dass sie auf jenen Prinzipien aufgebaut werden, die wir Freiheit der Rechtsordnung nennen möchten (Betrachtungen über die Vereinheitlichung des Schweizerischen Erbrechts, S. 4).

Цей принцип проходить через увесь проєкт, вироблений Губером. Він назначає різні системи шлюбно-маєткових відносин, він встановлює різні форми іпотечних прав, він дає дуже широкі рамки для утворення сервітутного права. Воля шлюбного договору, вибір поміж різними формами правовідносин, що їх подає проєкт, розширення тестаментної волі — дають великий простір для самовизначення в царині цивільного права. За допомогою цього принципу проєкт намагається полекшити переведення правової одности, з другого боку він утворює порядок, вільний од шаблону, порядок, який може служити за основу для дальшого праворозвитку в сьогочасних умовах. Оскільки публичні інтереси цього вимагають, хай примусове право поширює одноманітну форму. Але де цих загальних інтересів нема, там не повинно бути місця колишньому обов'язкові. Die Rechtseinheit ist die Schwester der Rechtsfreiheit... jenes System der Rechtseinheit mit dem Spielraum zur freien Entfaltung der lokalen Anschauungen ist das System der Zukunft (Betrachtungen, S. 7).

До таких висновків приводить Губера постулат народности. Але його діяння не обмежується впливом на зміст законодавства. І зовнішній бік законодавства підлягає його впливові, бо в сфері права форма та сло-

весний вияв це не лише одяг, але справжня тілесність думки — як це висловився Gierke, „die wahre Leiblichkeit des Gedankens“ (Der Entwurf etc, S. 27).

На цьому технічному боці законодавства Губер не раз зупиняється в своїх роботах і висловлюється з достатньою визначеністю (див. Erläuterungen, Bd. I. S. 12, 14 ff. System und Geschichte des Schw. Privatrechtes, Bd. IV, S. 182 ff. Zum Schweizerischen Sachenrecht 1914 S. 2 ff, то-що).

Законодавство, яке хоче бути народнім, мусить бути по змозі коротке і приступне для розуміння не самих лише спеціалістів. І Губерів проєкт завдовольняє й цією вимогою. В ньому поодинокі постанови зведено в межах можливого до небагатьох, ясних положень. Не вбачаючи порятунку в многословності, він уникає абстрактної казуїстики.

Було висловлено гадку і її притримується напр. Sohn (Bürgerliches Recht, Kultur der Gegenwart, 1906 S. 17), що сьогочасні кодекси не можуть бути народні формою своєю. Закони тепер пишуться не лише спеціальною, але й особливою мовою — незрозумілою для непосвячених. Навіть правники нерідко повинні багато зусиль затрачувати на розшифрування висловів закону. Але чи значить це, що не слід прагнути до загальної зрозумілості? Закони пишуться не лише для спеціалістів. Вони звертаються з своїми приписами до всіх членів громади і повинні бути для всіх приступні, як-що й не можна заперечувати, що професіонали завжди зможуть почерпнути з закону більше змісту, ніж непосвячені.

Губерів проєкт уникає умовної мови, пройнятої заховаємим зміслом. Він майже не дає дефініцій, числючи на те, що здоровий людський змісл відкриє правдивий зміст словесних виразів. Проєкт не користується покликаннями, силкуючись у кожному своєму положенні дати закінчену думку. Він говорить простою й ясною мовою, охоче вживаючи народніх виразів. Для складача проєкта Sprache ist nicht nur Logik; Sprache ist Gemüt und Laune, Klang und Farbe, Musik und Zeichnung, Leidenschaft und Wohlbehagen, ist alles, was überhaupt im Menschenherzen lebt (Amtliches stenogr. Bülletin. 1905, XV. S. 442). Авторитетний французький учений Жені порівнює законодавчу техніку швейцарського проєкта з технікою Наполеонового Кодекса і вважає першу за удосконалення другої, за спробу погодити цю техніку з потребами сучасного юридичного життя, а Салейль вбачає в редакції швейцарського проєкта прототип законодавчої форми майбутнього (Geny, La technique législative dans la codification civile moderne, Livre du centenaire, 1904, p. 989 sv. Saleilles, Introduction à l'étude du droit civil allemand, 1904, p. 28). Хоч як воно там є, але майбутньому кодифікаторові доведеться мати на увазі своєрідну й оригінальну техніку Швейцарського Кодексу, створену вже в Губеровому проєкті.

Як другий постулат сьогочасної кодифікації Губер висовує науковість. Законодавство не повинно одмовлятися від використання всіх переваг та допоміжних засобів, які їй може подати наука права. Die Wissenschaft ist nicht nur zur Ausschmückung und Verfeinerung der gesetzgeberischen Werke berufen, sonst könnten wir sie allenfalls entbehren und

з якою енергією обороняв він його і скільки праці вклав він у цю справу, можна уявити собі, лише познайомившись з стенографічними справозданнями та протоколами з засідань. Професор Віржіль Росель, довголітній співтовариш Губера з юридичного факультету в Берні і з участі в комісіях для підготовки проєкта, що присвятив пам'яті Губера сердечні рядки (*Wissen und Leben*, XVI, 1923, p. 687 sv.), отак говорить про цю Губерову діяльність: *Un juriste qui n'eût été que cela n'aurais jamais réussi à doter la Suisse d'un code civil. Il importait que le juriste fût doublé d'un diplomate. Je ne pense pas que Metternich ait déployé plus d'habileté à Vienne en 1815, ni manifesté une plus sûre connaissance des hommes, qu'Eugène Huber dans les innombrables séances de la Commission d'experts, des Commissions parlementaires et du Conseil national. Il n'était pas, de tempérament, très enclin aux concessions. Il savait parfaitement ce qu'il voulait, et il se pouvait qu'il eût des moments d'impatience ou des accès de nervosité. Dès qu'il fut le rédacteur du Code civil Suisse, il dompta tous les élans dangereux de sa nature et il n'a plus été, depuis lors, que l'organisateur prudent, vigilant et souriant de la victoire.* У своїх поясненнях, висловлених у парламенті, Губер виявив величезне знання та старанність підготовки проєкта. Не входячи в зайві і незрозумілі для більшості непосвячених деталі, Губер умів висловувати, завжди з цілковитою виразністю думки, найважливіші, з практичної точки погляду, сторони тих положень, які він обороняв. Він був надзвичайно стриманий у своїх запереченнях і охоче давав пояснення при багатьох питаннях, що повставали при обмірковуванні проєкта. Енергійно одстоюючи принципові положення, він іноді поступався в дрібницях, але не упускаючи нагоди підкреслити, якими невідповідними наслідками загрожує прийняття непередбачених проєктом пропозицій. Обмірковування проєкта в парламенті тривало з 6 червня 1905 року по 20 червня 1907 року. Після редакційного оброблення в парламентській редакційній комісії, яке тяглося з червня по листопад 1907 р., проєкт було одностайно прийнято обома палатами 10 грудня 1907 року. П'ятнадцятилітня Губерова праця закінчилася успішно. Наданого за конституцією референдуму не вимагали і як скінчився термін 20 березня 1908 року, то прийнятий парламентом закон увійшов у силу. Швейцарія здобула єдине цивільне право. Велике було це досягнення. Але напереді немало було ще праці над переглядом зобов'язкового права 1881 року. Зобов'язкове право — сфера первісного об'єднання з цивільно-правового погляду Швейцарії, потребувало ревізії не лише через формальний і матеріальний зв'язок зобов'язкового права з правом річевим, родинним та спадковим, що увійшли до Кодексу. Зобов'язкове право 1881 року як спеціальний закон включало до свого складу матерії, які систематично відносилися до інших частин цивільного права, як напр. порядок набуття права власності на рухомі речі, заставу то-що. Це було зроблено, щоб надати законові 1881 року необхідну повноту. А як-же з'явився Кодекс, то ці частини мусіли одійти до інших відділів системи. З другого боку до зобов'язкового права слід було ввести деякі норми, які в

нього не увійшли свого часу з тієї причини, що конституція 1874 року в ст. 64 зберігала для цих питань компетенцію кантонів, як напр. продаж нерухомостів. Вважалося, що деякі частини зобов'язкового права 1881 р., як напр. умова персонального найму, устаріли й потребували перероблення, а в зв'язку з цим знімалося питання про бажані реформи в усьому зобов'язковому праві в цілості для того, щоб координувати його з сучасними науковими течіями та поглядами. Зобов'язкове право — найменш національна царина цивільного права. Основи зобов'язкового права загальні. На зобов'язковому праві відбиваються особливо значно загальні течії, які характеризують певну епоху. Появлення Німецького Цивільного Кодексу висунуло на чергу перегляд цілої низки питань зобов'язкового права і нова теорія, що виростала на ґрунті німецького права, значно впливала на розуміння багатьох положень зобов'язкового права. Швейцарській кодифікації треба було встановити до цих проблем своє відношення. Нарешті було визнано за бажане ввести деякі нові інститути, непередбачені зобов'язковим правом 1881 року, як напр. перевід довгу, прилюдний продаж, маклерська умова, угоди товарних складів, умова доживітного утримання. Поруч із цими змінами та доповненнями в змісті зобов'язкового права 1881 року вважалося за необхідне перевести й чисто формальне оброблення цього закону — надати йому техніку Кодексу 10-го грудня 1907 року. Щоб досягти цього, конче треба було змінити в деяких випадках мову і внести однакові технічні вирази, з'єднати тії маргіналії, які мають статті Кодекса, усунути покликання, що їх мав закон 1881 року, і яких не знає Кодекс.

Питання про перегляд зобов'язкового права поветало одночасно з підготовленням проекту в 1893 році. І цю роботу було доручено Губерові. В 1903 році він виготував й подав до Департаменту Юстиції проект, і його після обміркування в Комісії Експертів у 1904 році, було запропоновано законодавчим палатам (*Botschaft des Bundesrates an die Bundesversammlung zu einem Gesetzesentwurf betreffend die Ergänzung des Entwurfs eines schweizerischen Zivilgesetzbuches durch Anfügung des Obligationenrechtes, vom 3 März 1905*). Але обміркувалася ця пропозиція в палатах допіру в 1909 році після розгляду проекту у Великій Комісії Експертів та в парламентській комісії. Обміркування закінчилося одноголосним прийняттям ревідованих двох частин зобов'язкового права 30 березня 1911 року. Третю частину зобов'язкового права 1881 року, яка містить норми про торговельні товариства, цінні папери та торговельні фірми (ст. 552 та сл.) залишили в неперегляненому вигляді.

Після прийняття зобов'язкового права залишалася виробити порядок введення у діяння нового права в поодиноких кантонах і видати допоміжні закони. І цю працю було виконано за постійною допомогою Губера, який був постійним співробітником Департаменту Юстиції.

Нарешті настав день 1 січня 1912 року — день вступлення у діяння Швейцарського Цивільного Кодекса та Зобов'язкового Права. З повним правом Губер міг вважати цей день за день свого тріумфу. Правове

об'єднання Швейцарії, яке здавалося багатьом неможливе через одмінності в мові, визнанні, в господарських та політичних умовах, було досягнуто. Губерові ідеї, закладені в його Системі й Історії Швейцарського Приватного Права, в його Поясненнях до проєкта, які ми подавали, здобули своє висловлення й законодавче визнання в Швейцарському Кодексі. Губер міг прийняти як цілком ним заслужені ті слова подяки, з якими звернувся до нього голова Національної Ради по скінченні обговорення проєкта в парламенті і по з'ясуванню результатів голосування (див. Bulletin stenogr. XXI, 1911, р. 53). От яке життєве діло професора Євгена Губера!

Нам хотілось-би додати до сказаного ще скількись особистих спогадів.

Доля закинула нас до Берну в 1913 році, коли всі роботи, про які ми оце згадували, було вже виконано. Сприятлива оцінка Швейцарського Кодекса, зроблена найвидатнішими західньо-європейськими вченими, оточила Губера ореолом цілком виключної пошани й поваги. Нам доводилось бачити, з яким пієтетом та з якою увагою прислухалися до Губерових слів у Бернському Юридичному Товаристві не лише молоді вчені, але й старі юристи практики.

Губер був ніби долею призначений для того завдання, яке йому довелося виконати. Губер мав тверду, рішучу вдачу й уроджене, ясно висловлене правове почуття. Етичний принцип ніколи не був для нього чимсь випадковим та другорядним. Якщо ми додамо до цього кристальову душевну чистоту, що виявлялася в кожному вчинкові Губеровому, в його простих, нештучних відносинах до людей, якою пройнята була ціла його істота, то ми складемо собі уявлення про цю людину.

Парафразуючи відомий вислів, деякі вчені називають Швейцарський Цивільний Кодекс *La conscience écrite* (пор. Rossel, l. cit. p. 684 sv.). Як-що ця увага правильна, то можна з цілковитою впевненістю казати, що в цій рисі Кодекса відбилася глибока й гармонійна особистість Губера. Для нього не було права без справедливості. Man kann im allgemeinen sagen, das Privatrecht hat die Aufgabe, Interessen zu gestalten, und zwar nach der Idee der Gerechtigkeit, одзначає в одному випадкові Губер (*Die Rechtsanschauungen in Jeremias Gotthelf's Erzählung Geld und Geist*, 1913, S. 8). В іншому випадкові, кажучи про спосіб доповнення прогалін у законі, він налягає на тому, що цей процес доповнення повинен переводитись nach den Grundlagen der Gerechtigkeit (*Bewährte Lehre, Polit. Jahrb. d. Schweiz. Eidgen.* 1911, S. 12 ff.). Die Rechtsidee... hat ihre Wurzeln in den letzten Gründen des menschlichen Bewusstseins und steht mit der Empfänglichkeit für das Gute und für das Gebot der sittlichen Pflicht in engster Verbindung (*Zeitschrift f. Schweiz. Recht*, XIII, 1894, S. 481). Виходячи з отаких поглядів, Губер ніколи не задовольнявся формальним відношенням до справи. В кожному питанні, яке повставало перед ним у житті, чи яке він сам пропонував у своєму семінарі, він шукав відповіді не лише формально-правильної, але й такої, що-б відповідала етичному розумінню. І це відношення до справи, до людей, до життя, відношення, яке є і строго

принціпове і разом з тим відповідає вимогам сумління, становило найхарактернішу рису глибокої істоти Губера і підносило його на недосяжну височінь. Він показував своїм слухачам не лише метод своєї науки, але й винесли мету та справжнє призначення права.

„При здійсненні прав та виконанню обов'язків кожний повинен поступати за принципами *Treu und Glauben*.“

„Явне зловживання правом не користується правовим захистом“.

„Хто, при тій обачливості, яку відповідно до обставин справи можна од нього вимагати, не міг бути сумлінним, той не в праві покликатися на свою сумлінність“.

„Як-що закон одсилає суддю до власного розуміння, чи до оцінки обставин, чи знов до поважних причин, то він повинен винести своє рішення по праву й справедливості“ (*Recht und Billigkeit*). Чи не відбилися в оцих статтях (2, 3, 4) Швейцарського Кодекса згадані нами осівні Губерові погляди, доля його особистості? Чи не слід сказати те саме і що-до відомої ст. 1, де законодавець вимагає від судді, щоб він на випадок прогалини в законі виніс рішення на підставі такої норми, яку він встановив-би як законодавець. Закон вимагає, щоб суддя, перемагаючи особисті смаки й симпатії, піднісся на височінь поглядів законодавця. Як це цілком правильно відзначив був Є. В. Спекторський, тут встановлюється щось в роді категоричного імператива для судді, загальнообов'язкове, не в матеріальному, а в чисто формальному розумінні правило для його судження — зовсім як у Кантовій етиці, що намагається перемогти можливий суб'єктивізм автономної моральності, вимогою, щоб він погодив свою поведінку з такою нормою, яка могла-б бути за правило для загального морального законодавства.

Губер, як університетський професор, користувався заслуженою пошаною. У Берні він читав раз у-раз осівний курс Швейцарського Приватного Права. Протягом зимових семестрів чергувалися курси Історії Приватного Права, Філософії Права та Законодавчої Політики. Він збирав велику аудиторію і слухачі з'їздилися до нього з різних кінців світу. Ми знаємо, яке велике значіння надавав Губер університетським викладам. Він не залишав читання навіть у найтяжчий для нього час підготовки проєкта та його оборони в парламенті, гадаючи, що будь-яка перерва в читанні дуже шкодливо відбивається на ході наукових занять. Його читання завжди виявляли найстаранніше підготовлення та доскональне знання матерії викладу. Систематичне збудування лекцій надзвичайно полекшувало їх сприймання. Сучасне право завжди виступало у Губера на широкій історичній підвалині. Не маючи смаку до відірваних од життя доктрин, він ніколи не входив в їх обміркування, але він охоче притягував законодавчий матеріал і раз-у-раз вдавався до судової практики. Серйозні потреби життя завжди одігравали для нього найважливішу роль. Знамените законодавчо-політичне освітлення проблем, тонкий та глибокий аналіз текстів і, особливо, з'ясування загальних і провідних ідей надавали читанням Губера виключного інтересу. В цьому разі ми зустрічає-

мось з тою рисою талану Губера, яку не безпідставно так високо цінить І. А. Покровський (див. Основные Проблемы Гражданского Права — Итоги Науки, стор. 47). Не обминула його природа, наділивши його ще й тим даром, який надає блиску і прикраси лекторові. Губер вільно володів словом. І мова його, спокійна й виразна, мала якусь вишукану простоту і була цілком вільна від того, що називають фразою. Спокійний і рівний виклад предмета досягав особливого піднесення, коли Губер торкався тем спадкового та річевого права. Багато Губерових слухачів пам'ятають мабуть його змістовну й переконуючу аргументацію значіння річевого права. Лекції Губера, і глибиною викладу і формою, були зразкові.

Коли Губер у приятельській розмові з ледви помітною усмішкою питався, чи не пора йому подаватись у димісію, то в питанню цьому звучала як-би іронія.

Ще біля десятих років судилося Губерові читати лекції і науково з користю працювати. В 1916 році його було обрано почесним членом казанського університету — *L'automne passé j'ai reçu le diplôme de Professeur d'honneur de l'Université de Kasan ce qui m'a fait beaucoup de plaisir*, — сповіщав нас тоді-ж-таки Губер.

Він підготовлював нове видання своєї Системи й Історії Швейцарського Права. В 1914 році з'явилося друге видання Пояснень до Проекта з деякими додатками та збірник його докладів, які торкалися річевого права. Займаючись в останній час підготовленням ще не перевіреної частини зобов'язкового права, він разом з цим встиг опублікувати дві роботи з філософії права. В 1920 році з'явилася його робота *Recht und Rechtswirklichkeit*, присвячена Рудольфу Штамлерові, а в 1922 році його остання праця *Das Absolute im Recht*. Тяжка сердечна хворість примусила його перед роком залишити читання лекцій, яке він так любив.

Губер виховав за мало не півстолітню свою академічну діяльність чимало юристів. Своім учням він уділяв багато часу та уваги. Багато з них займає тепер університетські катедри. *Docuit multos et quos docuit amavit*, можна сказати й відносно Губера тими словами, які Момзен свого часу відносив до Екка.

Почуття особистої прив'язаности та глибокої подяки за довге й не-оціниме керування в науковій роботі зв'язують нас з професором Євгеном Губером, що одійшов од нас 23 квітня. Нехай послужать ці обставини за пояснення для цих рядків, присвячених пам'яті дорого вчителя.

Проф. Арнольд Кристер.

До питання про пересічну густоту населення.

Відношення кількості мешканців до площі тієї території, яку вони займають, являє собою в разі рівномірного їх розподілу по всій площі густоту населення, а в разі нерівномірного — середню густоту.

Але вже хоч при скільки-небудь значній нерівномірності кількість ця дає цілком неправильну характеристику умов для життя відповідного населення.

Візьмім фіктивний приклад. Нехай ми маємо країну, яка складається з двох областей; у першій хай живе 10 мільйонів душ на площі в 100 тисяч кв. кілометрів, а в другій — лише 99 тисяч душ, на площі в 9 міль. 900 тис. кв. кілометрів. Густина у першій області буде $100 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}}$, а в другій $0,01 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}}$. А пересічна густина на всій території рівнятиметься $\frac{10.099.000}{10.000.000}$ душ, тоб-то $1,0099 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}}$. Ясно, що при всіх порівняннях даної країни з іншими, рівномірніше заселеними, це число лише до помилок буде приводити. Бо це-ж безперечно, що 99% усього населення, тоб-то мало не всі мешканці даної країни, живуть загалом при таких самих умовах густоти, як і в усякій іншій країні з густиною в $100 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}}$.

Можуть заперечити, що недостаточність пересічної густоти це така властивість, яку вона розділює геть з усіма пересічними величинами. Але це не вірно, як це ми зараз і покажемо. А саме, не заперечуючи, що пересічна величина, як така, має певні хиби в ролі характеристики, ми в пересічній густоті населення побачимо число, яке утворене логічно правильно, але якого логічно неправильно уживають.

Нехай ми маємо якусь територію, поділену на дрібні округи з різною густиною. Цей факт припускає двояке графічне зображення. По-перше, можна відкласти густоти населення по осі абсцис і поділивши весь інтервал на невеликі участки, збудувати над кожним із них по прямокутнику з площею, пропорційною до суми *територій*, населених з густиною, відповідною до границь даного елементарного інтервалу. Те, що вийде, це буде *розподілення території за ознакою густоти населення*. По-друге, можна зробити так. Відклавши, як і в попередньому випадку, густоту населення по осі абсцис, збудувати над кожним елементарним інтервалом по прямокутнику з площею, пропорційною до всієї кількості *населення*,

яке живе в умовах відповідної густоти. Тоді ми матимемо *розподілення населення за ознакою густоти*.

Пересічний розмір цієї ознаки вийде в обох випадках неоднаковий, бо за вагу будуть у першому випадку площі відповідних територій, а в другому — відповідні кількості населення. Хай s_1, s_2, \dots, s_m це будуть площі, n_1, n_2, \dots, n_m — їхні населення, а c_1, c_2, \dots, c_m — відповідні густоти. Тоді першій концепції відповідатиме така пересічна густота:

$$(1) \quad \bar{c} = \frac{\sum_{i=1,m} c_i s_i}{\sum_{i=1,m} s_i} = \frac{N}{S},$$

де N це буде все населення даної території, а S вся її площа. А другій концепції відповідатиме така знов пересічна густота:

$$(2) \quad \bar{\gamma} = \frac{\sum_{i=1,m} c_i n_i}{\sum_{i=1,m} n_i} = \frac{1}{N} \sum_{i=1,m} c_i n_i;$$

а вираз цей можна подати ще в одному з отаких виглядів:

$$(3) \quad \bar{\gamma} = \frac{1}{N} \sum_{i=1,m} \frac{n_i^2}{s_i} = \frac{1}{N} \sum_{i=1,m} c_i^2 s_i.$$

Отая логічна помилка, що її звичайно допускаються, полягає в тому, що вираховують пересічну густоту першого роду, тоб-то *пересічну арифметичну величину густоти, як ознаки територій*, а вживають її для характеристики населення та його життьових умов; а тимчасом за для цієї мети треба взяти *пересічну арифметичну величину густоти, як ознаки самого населення*.

Різниця, щоб пояснити це на простому прикладі, полягає в тому, що з густоти $10 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}}$ та з густоти $20 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}}$ виходить пересічна густота $15 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}}$, чи як при першій концепції, коли річ іде про дві рівні площі, заселені з зазначеною густотою, чи як при другій концепції, коли річ іде про рівні що-до кількості скупчення населення, які живуть одне при першій, друге при другій густоті.

Термінологічно величини ції можна-б було одрізнювати, назвавши першу з них пересічною *фізичною*, а другу — пересічною *соціальною* густотою населення.

Вирахуймо пересічну соціальну густоту для наведеного вище фіктивного прикладу. Вона рівнятиметься:

$$\bar{\gamma} = \frac{100 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}} \times 10.000.000 \text{ душ} + 0,01 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}} \times 99000 \text{ душ}}{10.099.000 \text{ душ}} = 99,02 \frac{\text{душ}}{\text{кв. кіл.}}$$

Це число дуже близьке до густоти переважної маси населення, як це й повинно бути для пересічної величини ознаки при даному розподілі населення за його величиною.

Наприкінці цікаво відзначити зв'язок поміж обома пересічними. Формула (3) дає:

$$(4) \dots \bar{\gamma} = \frac{1}{N} \sum_{1,m} c_i^2 s_i = \frac{S}{N} \cdot \frac{1}{S_{1,m}} \sum_{1,m} c_i^2 s_i = \frac{\frac{1}{S_{1,m}} \sum_{1,m} c_i^2 s_i}{\bar{c}},$$

тоб-то соціальна пересічна густина населення рівняється пересічному квадратові густот (зважених площами), поділеному на пересічну фізичну густоту. Або, як-що позначити через σ_c пересічне квадратичне одхилення

густототи (як ознаки території), тоб-то величину $\sqrt{\frac{1}{S_{1,m}} \sum_{1,m} (c_i - \bar{c})^2 s_i}$, а

через V_c , як звичайно, коефіцієнт варіації, тоб-то $\frac{\sigma_c}{\bar{c}}$, то, беручи на увагу певну тотожність:

$$\frac{1}{S_{1,m}} \sum_{1,m} c_i^2 s_i = \sigma_c^2 + \bar{c}^2,$$

здобудемо:

$$(5) \dots \bar{\gamma} = \frac{\sigma_c^2 + \bar{c}^2}{\bar{c}} = \bar{c} + \sigma_c \cdot V_c,$$

і звідціля, між иншим, видно, що завжди

$$\bar{\gamma} \geq \bar{c}.$$

Ясно теж, що на те, щоб $\bar{\gamma} = \bar{c}$, треба, щоб $\sigma_c = 0$, тоб-то, щоб $c_1 = c_2 = \dots = c_m$. А в усіх инакших випадках $\bar{\gamma} > \bar{c}$.

II.

Вищенаведений спосіб вираховувати пересічну соціальну густоту можна вживати без застережень лише в тому разі, коли часткові території: s_1, s_2, \dots, s_m всі заселені цілком рівномірно. В противному разі він дає, очевидячки, тільки наближену величину, і логічний змісл її треба ще з'ясувати і ступінь точности її нам поки-що невідомий. На перший погляд ясно тільки те, що чим рівномірніше заселення в межах кожної окремої часткової території, тим ближча тая величина, що ми її здобудемо, до справжньої пересічної соціальної густоти, і навпаки. Але що таке ця справжня пересічна густота?

Хай населення — це буде непереривна функція координат відповідної поверхні. Це визначає, що для всякого елемента площі Δs , який узято

коло довільної точки поверхні і який має населення рівне Δ_n , мусить існувати межа відношення $\frac{\Delta_n}{\Delta_s}$, коли Δ_s наближається до нуля. Тоді

$\text{Lim. } \frac{\Delta_n}{\Delta_s} = \gamma$ це буде густина населення в даній точці, γds це буде населення безмежно малого елемента території, а пересічна соціальна густина рівнятиметься:

$$(7) \dots \dots \dots \bar{\gamma} = \frac{1}{N} \int \gamma^2 ds,$$

де інтегрування поширюється геть на всю відповідну поверхню.

Розгляньмо тепер инакший випадок. Хай:

$$\Delta_{1s} > \Delta_{2s} > \dots > \Delta_{is} > \dots > \Delta_{is} > \dots$$

буде ряд елементарних площинок, які взято коло якоїсь точки і які безмежно наближуються до нуля.

Хай відповідні відношення:

$$\frac{\Delta_{1n}}{\Delta_{1s}}, \frac{\Delta_{2n}}{\Delta_{2s}} \dots \frac{\Delta_{in}}{\Delta_{is}} \dots \frac{\Delta_{in}}{\Delta_{is}} \dots$$

являють собою такий, що напівсходиться, ряд, тоб-то ряд з такими властивостями: величина $\frac{\Delta_{kn}}{\Delta_{ks}}$, починаючи з якогось значка i , наближується

що-раз більше до якоїсь постійної величини C , так що різниця між $\frac{\Delta_{kn}}{\Delta_{ks}}$ і цією величиною робиться менша, ніж тая, що її можна припустити з яких-небудь розумних підстав, величина помилки; а, починаючи з якогось

дальшого значка l , величина $\frac{\Delta_{kn}}{\Delta_{ks}}$ починає віддаляватися од величини C .

Цю останню величину, яка є, так-би мовити, квазі-межа для $\frac{\Delta_{kn}}{\Delta_{ks}}$, ми й

можемо умовитися вважати за густоту населення у відповідній точці. Тоді формула (6) дасть нам знов пересічну соціальну густоту населення для всієї території. З логічного боку справа стоїть тут приблизно так само, як і в аналогічних конструкціях статистичної фізики.

Але спробуймо розглянути питання з инакшої точки погляду. Поставмо проблему так: чи не можна надати поняттю пересічної густоти таке значіння, щоб воно логічно могло сполучуватися з усяким розподілом населення і припускало цілком адекватний підхід до такої істотно переривної функції, як населеність території. Ми гадаємо, що це можливо,

але що за-для цього треба ввести в поняття густоти населення деякий новий елемент.

Справді, звичайно, коли знаходять густоту населення, то окремих індивідів трактують як якісь цілком абстрактні одиниці, зовсім не беручи на увагу жадні відносини, що зв'язують дану особу з територією; відносини роботи, пересування, володіння, то-що. Одне тільки відношення береться на увагу, а саме те, що даний індивід перебуває в межах даної території. До того, як-що територія поділена на частини кількома системами послідовних поділів: губернії, повіти, волості, то-що, то кожен раз береться на увагу тільки перебування індивіда в межах найменшого з територіяльних підрозділів, так, ніби-то поміж ним, як мешканцем даної волості, і територією по-за цією волостю не було вже жадних відношень. Як знаходити звичайну (фізичну) пересічну густоту, то ця концепція не зустрічає явних недоречностей, хоч усе-таки викликає певні труднощі: наприклад, як-що особа живе в одному адміністративному підрозділі території, а працює в другому, то виникає питання, де зараховувати його до складу населення; далі — як бути з ненаселеними, чи дуже слабо населеними просторами: лісами, пустирами, то-що, вкрапленими серед густо населених місцевостей; все це — труднощі, добре відомі в географічній літературі.

Концепція пересічної соціальної густоти терпить далеко більше від недостатності своєї логічної бази. Тай, справді, як знаходити пересічну фізичну густоту, то переміщення індивіда з одного підрозділу території до другого, а так само і зміна меж поміж ними, відбиваються лише на пересічних густотах оцих участків, а величина пересічної густоти цілої території не міняється; але як знаходити пересічну соціальну густоту, то здобудемо для неї кожен раз нове значіння, при всякому пересуванні меж. А що внутрішні підрозділи території довільні, то й величина пересічної соціальної густоти населення виходить позбавлена об'єктивного змісту.

Недостатність збудування поняття густоти на одному лише відношенні індивіда до території, на відношенні перебування в межах даного участка, легко можна показати шляхом доведення до абсурду. Поділім ми всю територію на такі малі участки, щоб у кожному із них було не більше, ніж один індивід. Тоді, застосовуючи загальний принцип вираження, ми для тих участків, що в їхніх межах не буде ані одного індивіда, здобудемо елементарну густоту, рівну нулю, а для тих, в яких буде по одному індивіду, — таку густоту, яка залежатиме од величини участка і рівна буде для всіх. При величині участків в 2 кв. метри, 1 кв. метер, $\frac{1}{2}$ кв. метра ми матимемо густоти: $\frac{1}{2}$ душі на квадратний метер, $1 \frac{\text{душ.}}{\text{кв. м.}}$, $2 \frac{\text{душ.}}{\text{кв. м.}}$, то-що. А знаходючи пересічну соціальну густоту, як пересічну взважену кількістю індивідів, ми і для неї здобудемо в цьому разі ті-ж самісінькі числа, що залежать, виходить, не від об'єктивних умов населености та розселення, а виключно від нашої самоволі.

III.

Щоб здобути логічно валентне поняття густоти населення, ми повинні надати йому розуміння густоти якогось відповідного відношення поміж індивідом та тією територією, на якій він живе. Скільки таких відношень можна з якимись розумними підставами прийняти на увагу, стільки й буде в нас варіантів поняття густоти. Яке, чи які саме з них будуть корисні практично, або цікаві теоретично, це в рамках цієї нашої праці ваги не має.

Розгляньмо якесь відношення R , яке може існувати поміж індивідом та точкою території. Припустім, що всі точки, сполучені з даним індивідом цим відношенням становлять один чи скількись суцільних участків з відповідною поверхнею. Сукупність їх назвемо *областю, що її замешкує даний індивід у відношенні R , або коротше просто областю даного індивіда*. Розгляньмо спершу такий випадок, коли відношення R не пропускає жадних кількісних градацій, так що поміж точками області немає ніякої одміни в їх відношеннях до індивіда.

Тоді ми можемо назвати таку область рівномірно заселеною даним індивідом, причому густота її, очевиднож, рівняється $\frac{1}{S}$, де S є вся площа області.

Що торкається численности населення, то при відсутності інших індивідів, вона для всієї його області рівняється 1, для одної одиниці площі $\frac{1}{S}$, а для будь-якої частини області з площею s_i вона рівняється $\frac{s_i}{S}$.

Візьмім тепер на увагу індивідів, що населяють якусь територію. Визначмо межі тих областей, в яких живе кожен із них, і розгляньмо якийсь учасок з тих, що повстали наслідком перетинання меж окремих областей. Всі точки кожного такого участка будуть однорідні в тому розумінні, що кожна з них буде зв'язана відношенням R з таким самісіньким числом таких самісіньких індивідів; через це площа його в усіх своїх частинах матиме таку самісіньку густоту. Такі участки ми будемо називати *простими частинами території*.

Припустім, що якась територія ділиться на ω простих частин з площами $s_1, s_2, \dots, s_\omega$, і хай учасок s_i буде „населений“ m_i індивідами, області яких будуть: S_1, S_2, \dots, S_m . Тоді повне населення такої простої частини, згідно з вищесказаним, буде:

$$(7) \dots \dots \dots \gamma_i = \frac{s_i}{S_1} + \frac{s_i}{S_2} + \dots + \frac{s_i}{S_{m_i}}$$

а його густота:

$$(8) \dots \dots \dots \gamma_i = \frac{1}{S_1} + \frac{1}{S_2} + \dots + \frac{1}{S_{m_i}}$$

Очевидячки, що $\sum \gamma_i = N$, а $\sum s_i = S$, і що для вираховання пересічної соціальної густоти населення ми можемо з повним правом ужити здобуті вище формули (2) та (3).

Ми матимемо:

$$(9) \dots \dots \dots \bar{\gamma} = \frac{1}{N} \sum_{i=1, \omega}^i \gamma_i \gamma_i = \frac{1}{N} \sum_{i=1, \omega}^i \gamma_i^2 s_i = \frac{1}{N} \sum_{i=1, \omega}^i \frac{\gamma_i^2}{s_i}$$

Припустім далі, що ми можемо розділити всі прості частини даної території на елементарні учаски з однаковісінською площею Δs . Тоді, позначаючи символами Σ_i та Σ сумування, яке поширюється геть на всі елементарні учаски площі s_i та відповідно до всієї площі S , ми, через рівність густот у межах кожної окремої простої частини території, будемо мати:

$$(10) \dots \dots \dots \Sigma_i \gamma_i^2 \Delta s = \gamma_i^2 s_i, \text{ а звідциля}$$

$$(11) \dots \dots \dots \bar{\gamma} = \frac{1}{N} \Sigma \gamma_i^2 \Delta s.$$

А що в загальному випадку площі простих частин території неспівмірні, то формула (11) може мати значіння тільки як приближена. Та, проте, переходючи до межі, ми завжди матимемо точний вираз:

$$(12) \dots \dots \dots \bar{\gamma} = \frac{1}{N} \int_S \gamma^2 ds.$$

Все попереднє легко можна узагальнити на випадок, коли відношення індивіда до території має кількісний характер. Тоді для кожного індивіда існуватиме якась функція густоти замешкалости ним даної території у відношенні R , і густота населення в кожній точці вийде як сума всіх цих часткових густот. А пересічна соціальна густота визначуватиметься шляхом інтегрування, наприклад, за формулою (12).

Приклад:

По площі, скажемо, в 1 десятину, гуляє 10 душ — 6 арештантів та 4 сторожі. Вартові ходять по всій площі, а арештанти лише по участку, що становить $\frac{1}{4}$ усього простору. Тоді „населення“ цього участку рівнятиметься $6 + 4 \cdot \frac{1}{4} = 7$ чол., а густота $7 : \frac{1}{4} = 28 \frac{\text{чол.}}{\text{дес.}}$. Населення другого участку рівного $\frac{3}{4}$ одиниці площі, становить $4 \cdot \frac{3}{4} = 3$ чол., а густота

рівняється $3 : \frac{3}{4} = 4 \frac{\text{чол.}}{\text{дес.}}$. Пересічна соціальна густина рівнятиметься тоді

$$\frac{28 \times 7 + 4 \times 3}{10} = 20,8 \frac{\text{чол.}}{\text{дес.}}$$

а тимчасом фізична густина рівняється $10 \frac{\text{чол.}}{\text{дес.}}$.

IV.

І населення і густина його можуть підлягати змінам не тільки у просторі, але й у часі. До того-ж доводиться розрізняти ті самісінькі концепції. Як-що, шукаючи пересічну гуштоту, за вагу прийняти часи, то вийде пересічна фізична, а як-же — часи, прожиті населенням при відповідних густотах, то ми здобудемо пересічну соціальну.

Припустім, що постійне населення берегової смуги з площею в 10 кв. кіл. становлять 10 чол., але хай, протягом $\frac{1}{50}$ частини року, та сама місцевість заповнюється цілою промисловою армією із 10.000 чоловіка. Тоді густина населення на протязі $\frac{1}{50}$ року рівняється $1001 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. кіл.}}$, а на протязі $\frac{49}{50}$ року $1 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. кіл.}}$. Як-що ми знайдемо пересічну, взваживши ці густоти числами $\frac{1}{50}$ та $\frac{49}{50}$, то ми здобудемо:

$$\bar{c} = \frac{1001 \times \frac{1}{50} + 1 \times \frac{49}{50}}{1} = 21,0 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. кіл.}}$$

а як-же ми візьмемо на увагу, що протягом першого періоду на даній території прожито $10010 \times \frac{1}{50} = 200,2 \text{ чол.} \times \text{літ}$, а протягом другого — $10 \times \frac{49}{50} = 9,8 \text{ чол.} \times \text{літ}$, і ці числа прийемо за ваги, то пересічна густина буде:

$$\bar{\gamma} = \frac{1001 \times 200,2 + 1 \times 9,8}{200,2 + 9,8} = 954,3 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. кіл.}}$$

Перше число є пересічна арифметична густина населення, коли її розглядати, як позначку території, що більшу частину року майже пусте, а друга — пересічна арифметична густина, як позначка, що характеризує умови життя певних соціальних мас: 10010 чол. протягом $\frac{1}{50}$ року та 10 чоловіка протягом $\frac{49}{50}$ року. Кожна пересічна має свій особливий змісл і одна одної замінити не може.

До певної міри цікаво розглянути пересічну соціальну гуштоту за цілий період у загальному вигляді.

Хай t_1, t_2, \dots, t_k будуть елементарні періоди часу, s_1, s_2, \dots, s_w елементарні участки території, $\nu_{i_1}, \nu_{i_2}, \dots, \nu_{i_k}$ населення, а $\gamma_{i_1}, \gamma_{i_2}, \dots, \gamma_{i_k}$ густоти на i -ому участку протягом відповідних періодів часу. Хай далі l_{ij} буде час, прожитий населенням i -ого

участку за j -ий період часу, тоб-то $\nu_{ij} t_j$. Потім через \bar{y}_i та $\bar{\gamma}_i$ позначім пересічні населення і густоту за весь період часу $T = t_1 + t_2 + \dots + t_k$ на i -ому участку, а через l_i весь час, прожитий за період T його населенням.

Окрім того, ми повинні ще позначити: весь час, прожитий населенням території за весь період, через L , пересічне населення всієї території за весь період — через \bar{N} і пересічну соціальну густоту для всієї території за весь період — через $\bar{\gamma}_T$; аналогічні величини для всієї території за якийсь j -ий елементарний протяг часу ми позначмо через L_j , N_j та $\bar{\gamma}_{t_j}$.
Визначмо пересічну соціальну густоту за час T , як

$$(13) \dots \dots \dots \bar{\gamma}_T = \frac{1}{L} \sum_{1,\omega}^i \sum_{1,k}^j l_{ij} \gamma_{ij}$$

Цей вираз можна представити в одному ще з отаких виглядів. По-перше, підсумовуючи спершу що-до часу, ми здобудемо:

$$(14) \dots \dots \dots \bar{\gamma}_T = \frac{1}{L} \sum_{1,\omega}^i l_i \left[\frac{1}{l_i} \sum_{1,k}^j l_{ij} \gamma_{ij} \right] = \frac{1}{L} \sum_{1,\omega}^i l_i \bar{\gamma}_i,$$

тоб-то пересічна соціальна густота для всієї території за певний період вийде, як-що знайти пересічні соціальні густоти за весь період для кожного елементарного участка території, а потім їх пересічну арифметичну, взважену часом, прожитим населенням кожного участка за весь період.

По-друге, підсумовуючи спершу що-до всієї площі для кожного з окремих елементарних протягів часу, ми знаходимо:

$$(15) \dots \dots \dots \bar{\gamma}_T = \frac{1}{L} \sum_{1,k}^j t_j N_j \left[\frac{1}{N_j} \sum_{1,\omega}^i \nu_{ij} \gamma_{ij} \right] = \frac{1}{L} \sum_{1,k}^j L_j \bar{\gamma}_{t_j},$$

тоб-то пересічну соціальну густоту для всієї території за певний період можна здобути і таким чином, що спершу знайти треба пересічні соціальні густоти для всієї території для кожного елементарного протягу часу, а потім вирахувати їх пересічну арифметичну, взважену часом, прожитим усім населенням території за кожного з цих елементарних періодів.

По-третє, можна зробити ще й так: позначім через $m_2(\gamma_i)$ пересічний квадрат густоти на участку i -ому за весь період, тоб-то припустім:

$$(16) \dots \dots \dots m_2(\gamma_i) = \frac{1}{T} \sum_{1,k}^j \gamma_{ij}^2 t_j$$

ззначивши, що $l_{ij} = t_j \nu_{ij} = t_j \gamma_{ij} s_i$, а вираз (13) представмо в отакому вигляді:

$$(17) \dots \dots \dots \bar{\gamma}_T = \frac{1}{L} \sum_{1,\omega}^i \sum_{1,k}^j \gamma_{ij}^2 t_j s_i = \frac{T}{L} \sum_{1,\omega}^i s_i \left[\frac{1}{T} \sum_{1,k}^j \gamma_{ij}^2 t_j \right] = \frac{1}{\bar{N}} \sum_{1,\omega}^i m_2(\gamma_i) s_i.$$

Цей вираз являє собою цікаву аналогію з формулою (3). Остання переходить у нього, як-що квадрат густоти на елементарному участку замінити пересічним (у розумінні фізичної пересічної) квадратом густоти теж на кожному участку, але за весь період часу, а всеняке населення території — пересічним її за даний період населенням.

V.

До завдання цієї нашої праці не входить вивчення методологічних питань, які неминуче мусять виникнути при всякій спробі застосувати загальні теоретичні схеми до конкретно-емпіричного матеріалу. Все це будуть уже проблеми географії, а не теоретичної статистики. Ми обмежимося лише небагатьома увагами.

Ясно, що тільки в дуже рідких і до того цілком виняткових випадках дослідник зможе дійти до визначення густоти розподілу по відповідній території кожного індивіда зокрема. Взагалі, навіть при що-най-детальнішому досліді доведеться обмежитись встановленням більш-менш однорідних своїм відношенням до території соціальних мас і більш-менш однорідних участків території. Як на перше приближення можна показати на ось що.

Виділюються: (а) площі поселень мійського типу, (б) площі поселень хліборобських з приналежною до них землею, яка перебуває в нормальному сільсько-господарському користуванні, (в) площі з винятково рідким постійним населенням, як ліси і степові або гірські пасовиська і, нарешті, (г) цілком пустинні участки: болота, піски, то-що.

Густоту (а) вираховують, припустивши, що всеняке населення рівномірно користується всією площею населення і тільки нею; густоту (б) — припустивши рівномірне користування, але взявши на увагу, що частину часу населення проводить по-за відповідною площею, або на лісових роботах, або на літніх пасовиськах, або на одхожих промислах по-за даною територією; густоту (в) — взявши на увагу і рідке постійне і густіше тимчасове населення; і, нарешті, густоту (г) треба прийняти за таку густоту, що рівняється нулю.

Тільки монографічний дослід подібного роду, поширений на невеликі участки території, міг-би дати нам уявлення про справжнє розподілення населення та про пересічні з соціального погляду густоти окремих участків території. А покривши всю поверхню якоїсь країни достатньою кількістю отаких пробних участків, ми могли-б сподіватися здобути за принципами виборочного досліді і всю картину розподілу соціальних густот, а так само й пересічну соціальну густоту для цілої країни. По тих країнах, де, як наприклад, у Німеччині, над завданням монографічного вивчення фактичної густоти населення в межах що-найдрібніших адміністративних підрозподілів працювало вже багато дослідників з величезною упертістю і затратою величезної праці, там підготовча робота для відшукання пересічної соціальної густоти вже почасти проведена. Але в нас, де отакими завданнями так що й не займалися, все — тільки ще в майбутньому.

VI.

Оскільки різні повинні вийти числа пересічної фізичної та пересічної соціальної густоти, можна показати на такому прикладі, який ми здобуємо, схематизуючи трохи дані для московського повіту біля 1910 р.

Площа території — 2500 кв. верстов. Населення 2.000.000; воно розпадається: на 1.500.000 чол. населення головного міста і на 500.000 чол. решти населення, яке ми для простоти все зарахуємо за сільське і за рівномірно розподілене по всій території. Хай густота населення головного міста рівняється $180.000 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$ (приблизна цифра для Москви 1910 р.), а густота решти населення приблизно $\frac{500.000 \text{ чол.}}{2.500 \text{ кв. в.}}$, тоб-то $200 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$. Тоді ми маємо пересічну соціальну густоту:

$$\frac{180.000 \times 1\frac{1}{2} + 200 \times 1\frac{1}{2}}{2} = 132\frac{1}{2} \frac{\text{тисячі чол.}}{\text{кв. кіл.}},$$

а тимчасом пересічна фізична густота для всієї території становить лише

$$\frac{2.000.000}{2.500}, \text{ тоб-то } 800 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$$

При таких великих різницях поміж значіннями густоти для міського та сільського населення, ясно, що повного освітлення питання не можна дати самою цифрою пересічної густоти — все одно чи фізичної чи соціальної, а необхідна тут повна картина розподілу густот і зокрема окреме вирахування пересічних для цих груп населення, поруч з єдиною загальною.

Але наш приклад наводить ще й на отакі міркування. Не можна здобути пересічну соціальну густоту населення країни, оперуючи з середніми (фізичними) густотами для отаких великих підрозподілів території, як наші губернії та повіти, й не беручи на увагу ані цілком пустинних просторів, як от тундри далекої півночі та піски Середньої Азії, ані тісних скупчень населення на маленьких площах по містах. На пересічну густоту, вираховану, скажім, для всієї російської імперії в 1915 році з поповітових даних, взважених хоч-би населенням повітів, цілком не можна через це дивитися навіть як на грубе приближення до справжнього значіння пересічної соціальної густоти населення.

Така пересічна має одначе свій особливий логічний змісл, який одрізняється від пересічної фізичної і від пересічної соціальної густоти. Справді-бо, коли ми чуємо („Статист. Ежегодникъ Россіи за 1915 г.“), що на одну квадратну версту припадає чоловіка: в Бельгії — 273,1, в Англії — 157,9, в Німеччині — 127,7, у Франції — 83,1, то ці числа, хоч і невичерпуюче, все-таки кажуть нам де-що про умови життя населення відповідних країн. Тоб-то на фізичну пересічну густоту можна дивитися (з певними, правда, застереженнями) як на числову характеристику умов життя відповідних соціальних мас. Через це цілком логічно правомірне

буде утворення такого поняття, як пересічна з фізичних густот, але взважених числами, що становлять населення відповідних країн чи їх частин.

Легко викривати дефекти цього поняття, але все, що можна сказати про нього, має своїм перводжерелом дефектність тієї основи, яка служить для його вираховування, тоб-то звичайної пересічної густоти (фізичної). Але поки й оскільки вважають за можливе уживати її для характеристики умов життя населення, до того часу й остільки і пересічна (фізична) густина, вирахована не для пересічної квадратної версти, а для пересічної людини має, на нашу думку, свій *raison d'être*.

VII.

Розгляньмо, як приклад, густоту населення Росії в 1915 р. Дивно читати (див. „Статист. Ежегодникъ Россіи въ 1915 г.“ стор. 58—59) поруч із вищенаведеними цифрами для західньо-європейських країн цифру 9,5 — цифру, яка виявляє густоту населення для цілої Росії. Після всього, що було сказано вище, немає жадних сумнівів в тому, що для цілей порівняння з іншими країнами ця цифра цілком непридатна. Занадто вже величезні ті майже цілком пустинні простори території в порівнянні з площею, на якій скупчена головна маса населення, щоб звичайна пересічна цифра говорила щось про умови його життя. Щоб здобути коефіцієнт густоти, хоч трохи придатний для порівняння з цифрами (фізичної) густоти для західньо-європейських країн, слід визначити пересічну з (фізичних) погубернських чи поповітових густот, взважених кількістю їх мешканців.

Візьмім дані „Статистического Ежегодника Россіи за 1915 г.“. Все населення Росії без Фінляндії та Польщі становило 165.570,1 тис. чол., а вся відповідна площа — 18.750.093,7 кв. верст.

Точніше кажучи, ми виключили: Фінляндію в її офіційних межах, 9 губернь Надвислянщини, як Польщу та ще Холмську губ. як спірну; окрім того виключено Караногайське прист. Терської області з 7.898,0 кв. в. площі, для якого не зазначено населення, та Чукоцьку округу Камчацької області з населенням 1,9 тис. чол., для якого знов не показано площі. Населення та площу, що залишилися і наведені вище, ми й прийняли за основу для дальших вираховувань.

Усього в зазначених границях ми маємо 685 повітів (відпов. округ), які, коли їх розмістити в порядку зростаючої густоти, дають отаку картину.

Самісінька Туруханська округа Єнісейської губ. становить 8,6% усієї площі Росії, а її населення становить 0,01% усього населення і має густоту $0,01 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$.

50% усієї площі скупчує на собі усього 0,66% всього населення і заселені з густотою не понад $0,7 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$.

На 75% усієї площі живе лише 6,78% населення, і його густота не перевищує $4,4 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$.

Навпаки, підраховуючи населення, починаючи од повітів з найбільшою густотою, здобуваємо таку картину.

5%	населення займають	0,16%	території, густота понад	127,4	$\frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$
10%	„	„	0,55%	„	„
25%	„	„	2,1 %	„	„
50%	„	„	5,8 %	„	„
75%	„	„	11,6 %	„	„

Річ цілком природна, що пересічна густота (взважена численністю населення в відповідних групах) рівняється 63,4 чоловіка на квадрат версту, а тимчасом пересічна (фізична) густота, вирахована звичайним способом, рівняється лише $8,83 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$. Абсурдність останньої цифри, як характеристики умов життя населення, ясна хоч-би й з того, що з густотою понад $8,83 \frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$ жило майже $\frac{9}{10}$ (89,00%) населення Росії. Підраховуючи далі пересічну густоту (взважену численностями населення) по групах, здобуваємо¹⁾:

5%	населення живе при пересічній густоті в	333,7	$\frac{\text{чол.}}{\text{кв. в.}}$
10%	„	„	225,5
25%	„	„	142,6
50%	„	„	101,5
75%	„	„	80,5
90%	„	„	70,0
100%	„	„	63,4

А що вищенаведені цифри подаються лише як ілюстрації, то цим ми й обмежимося.

Проф. Євген Слуцький.

¹⁾ Вирахування % площі, що відповідає таким чи інакшим % населення, переведено було по картках для повітів, розмічених у порядку густоти з відповідною інтерполяцією.

А вирахування пересічних густот переводилося по матеріялу, зведеному в групи з інтервалами в 0,01; 0,1; 0,5; 1 і нарешті 5 чол./кв. в.; до того-ж 4 повіти з найбільшою густотою (московський, київський, харківський, камінець-подільський) взято індивідуально.

Кремінецький ліцей і університет св. Володимира.

Історично-юридична розвідка.

Є такий здогад, що університет св. Володимира переведено з Вільни. Історик університету, проф. М. Ф. Владимірський-Буданов у своїй «Історії імператорського університета св. Володимира» з'ясував помилковість цієї думки ¹⁾. «Університет св. Володимира — каже він — це, без сумніву, Кремінецький ліцей, перенесений до Київа; він з'єднав у собі два проєктовані, але ще нездійснені вищі шкільні заклади — ліцей в Орші і юридичний інститут у Київі» ²⁾.

Наша оця розвідка має собі на меті, на підставі документів, з'ясувати відношення між Кремінецьким ліцеєм і університетом св. Володимира при його заснуванні.

I.

Кремінецька гімназія це вже наслідок російської державної політики в царині народньої освіти напочатку XIX століття, що мала на меті імперію в її цілому. До тих губерній, що їх приєднано од Польщі, зокрема до віленської шкільної округи, політика ця прикладалася, як частина загально-імперської.

В напрямку цієї політики взагалі і зокрема в справі організації народньої освіти в Росії, на початку XIX століття поляки одіграли значну роль. З установами міністерств у 1802 році два видатні поляки, князь Адам Чарторийський і граф Северин Потоцький були призначені членами «Комісії об'є училищахъ» ³⁾. В обов'язок Комісії покладалося не тільки доглядати за школами в імперії, але й виробляти загальний для всіх шкіл план. Коли в січні 1803 року засновано шкільні округи, то Чарторийського призначено на попечителя віленської, а Северина Потоцького — харківської шкільної округи ⁴⁾. Чарторийський притягнув до

¹⁾ Томъ I. Університетъ св. Володимира въ царствованіе императора Николая Павловича. К. 1884, стор. 61.

²⁾ Там-же, стор. 62.

³⁾ Полное Собрание Законовъ № 20,467.

⁴⁾ П. С. З., № 20,598.

праці ректора віленського університету Стройновського, якому, таким чином, також належить чимала доля участі в реформі освіти в Росії¹⁾. Стройновський фактично виконував ту працю, яку Чарторийський провів в урядових колах.

Така роль Чарторийського пояснюється його особистою близькістю до імператора Олександра I. Про цю близькість багато говорить Чарторийський у своїх мемуарах²⁾.

Першим міністром народної освіти в Росії був граф П. В. Завадовський. «Я ніколи не мав приводу жалітися на нього, каже Чарторийський, і він завжди виявляв до мене повну довіру. Досить було мені тільки вдатися до нього з якоюсь пропозицією, він завжди з найбільшою готовністю і охочливістю підтримував мене»³⁾. Олександр I вважав графа Завадовського за ноль. «Усім заправляє Рада (Совѣтъ), яка складається з Муравйова, Клінгера, Чарторийського й инш. — пише імператор Лагарпові 7 липня 1808 року: немає бумаги, яка-б не була вироблена їми; немає людини, яка-б була призначена не ними. Приватні зносини мої, особливо ж з двома останніми, перешкоджають міністрові ставити будь-які перепони добру, яке ми стараємося робити. А зрештою ми зробили його ласкавим до краю; це — справжня овечка; словом, він нікчемний і перебуває в складі міністерства тільки для того, щоб не кричав, що його одсунуто»⁴⁾.

При таких умовах немає нічого дивного, що погляди польських діячів мали велику вагу. Граф Завадовський, без сумніву, хотів придобитися князеві Чарторийському, як другові імператора.

Шкільна ота Комісія, або Рада, як її називає Олександр I, відкрилася, під головуванням Завадовського, 13 вересня 1802 року. Уже в засіданні 4 жовтня Чарторийський вніс свій проект відносно «началъ для образования народнаго воспитанія въ російской имперіи» (принципів для утворення народного виховання в російській імперії). Це була велика своїм розміром записка, написана по-французьки, і складалася вона з десятиох відділів і 102 параграфів, які були розкладені систематично. В записці пропонувалося завести школи приходські, повітові й губерські (гімназії), а також університети, з ступневою одна од одної залежністю і підлеглистю. Од кількості шкільних округ, університетів пропонувалося шість: у Москві, Петербурзі, Казані, Харкові, Дорпаті і Вільні. Всеньке шкільництво мала об'єднувати Шкільна Комісія, а до її складу, під головуванням міністра народної освіти, входили попечителі шкільних округ й инші особи по призначенню верховної влади.

Заслухавши записку Чарторийського, Комісія погодилася з оснiвним її поглядом і постановила «взять ее въ разсужденіе при составленіи общаго плана» (мати її на увазі, складаючи загальний план).

¹⁾ X. Hugon a Kollątaja, Listy o przedmiotach naukowych. T. I, стр. 109, 225

²⁾ Mémoires du prince Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre I-er. Paris, 1887. Tom I.

³⁾ Mémoires du prince Czartoryski. T. I, стр. 330.

⁴⁾ Н. К. Шильдеръ, Императоръ Александръ I. Томъ II, стр. 96.

В основі цієї записки лежав той план, що його виробила колись Едукаційна Комісія Речі Посполитої. Це дало привід міністрові освіти, гр. Завадовському в тому-ж-таки засіданні Комісії внести пропозицію, пристосувати, на спробу, план Едукаційної Комісії до віленської шкільної округи. Розробити заходи в цьому напрямку доручено Адамові Чарторийському і Северинові Потоцькому ¹⁾.

Таким чином, думка про організацію, в першу чергу, віленської шкільної округи по планах Едукаційної Комісії вийшла не од поляків, а од російського міністра народної освіти. Князь Чарторийський подав план устрою шкільництва для всієї імперії і віленської шкільної округи з нього не виділяв.

24 січня 1803 року оголошено «Предварительныя правила народного просвѣщенія» (попередні правила народної освіти) ²⁾. В основу їх лягла записка Чарторийського, а, значить, і план Едукаційної Комісії. На це натякає, між иншим, і Коллонтай в одному з своїх листів до Яна Снядецького ³⁾. Правила ці були вироблені в загально-державному масштабі і розповсюджувалися, таким чином, і на віленську шкільну округу ⁴⁾. Школи поділено, як це проектувала і записка Чарторийського, на чотири види: приходські, повітові, губерські, або гімназії, і університети. Всю державу розділено на шість шкільних округ, а на чолі їх поставлено попечителів — звання почесне, яке не оплачувалося жадним утриманням. Попечителі, вкупі з иншими призначеними особами, становили «Главное училищъ правленіе» під головуванням міністра народної освіти. Догляд за школами доручено університетам, які засновувалися по шкільних округах. Для здійснення догляду університети мали рік-річно посилати своїх членів (візитаторів) на ревізію шкіл. Директори гімназій зносилися з ректорами університетів в усіх справах господарчих і навчальних. Ректор про все доносив попечителеві.

З огляду на те доручення, яке покладено було на Чарторийського і Северина Потоцького, статут віленського університету, згідно з новою організацією шкіл, скоро був вироблений Стройновським і затверджений 18 травня того-ж-таки 1803 року ⁵⁾. Шостий розділ цього статуту містить у собі правила про гімназії й инші школи. На університет покладалася обовязок виховувати вчителів, вибирати директорів для гімназій і інспекторів для повітових шкіл, а, головню, мати догляд над школами. Візитатори мусили що-року оглядати школи й рапорти свої подавати до віленського університету.

II.

29 квітня 1803 року князь Чарторийський подав на затвердження міністрові народної освіти трьох осіб, що їх віленський університет обрав

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи. Т. II, стор. 17-18.

²⁾ П. С. Зак. № 20,595.

³⁾ X. Hugona Kollataja, Listy. Т. I, стор. 109.

⁴⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 206.

⁵⁾ П. С. Зак. № 20,765.

за візитаторів шкіл. Це були почесні члени віленського університету: новогрудський староста граф Тадеуш Чацький, відомий своєю вченістю; віленський прелат Ксаверій Богущ, який і раніш нераз ревізував школи, і член Петербурзької Академії Наук, Василь Михайлович Севергін. Два перші були поляки з походження, Севергін — росіянин. Всіх їх обрано на один рік ¹⁾. Надалі вибори візитатором Чацького повторювалися що-року до самої його смерті в 1813 році; а інші візитатори мінялися ²⁾. Щорічні вибори Чацького пояснюються виключно видатною діяльністю його, як візитатора. За це раз-у-раз згадував і попечитель округи князь Чарторийський у своїх рапортах міністрові.

Як провідні вказівки для візитаторів виробив віленський університет «наставленіє», що його ухвалив і міністер народньої освіти гр. Завадовський ³⁾. Воно розвивало загальні принципи «Предварительныхъ правилъ народнаго просвѣщенія» і послужило за програму, яку енергійно і вміло виконував Чацький. Цікаво між иншим підкреслити, що, за винятком університетів, які були на казенному утриманні, школи, на підставі «Предварительныхъ правилъ», мусили утримуватися з місцевих коштів, а державна скарбниця видавала тільки ту суму, якої бракувало. Гімназії утримувалися на кошти Приказовъ Общественнаго Призрѣнія (ст. 44). А що едукатійний фондус указом 1 серпня 1797 року був переданий у розпорядження приказів ⁴⁾, і з цього погляду не було різниці поміж віленською й иншими шкільними округами, то й на віленську округу поширювалися загально-російські узаконення що-до коштів на утримання установ народньої освіти.

З самісінького початку було ясно, що коштів на утримання шкіл бракуватиме; через те правительство рахувало на меценатство і приватню благодійність. «Всі добромисні громадяни, говорилося в 48 ст. «Предварительныхъ правилъ» — при заснуванні шкіл, допомагаючи правительству патріотичними внесками і жертвуваннями приватних вигід на загальну користь, придбають собі особливе й переважне право на пошану од своїх земляків і на урочисту вдячність од фундованих установ, які мають піднести в теперішній і зміцнити на майбутні часи добробут і славу їхньої батьківщини».

Виходячи з цього, і віленський університет у своїх наказах для візитаторів писав: «на протязі огляду шкіл (візитатор) дбатиме й про те, щоб розбуджувати в дворянстві, яке має досить засобів, горливість допомагати добрим намірам правительства що-до народньої освіти і, скільки це можливо, пособляти, з свого боку, поширенню цієї освіти чи внеском на заснування в університеті якоїсь нової катедри, чи збільшенням суми на утримання вчителів гімназій, або повітових шкіл, чи утримуючи на свої кошти при університеті чи при відчинених школах бідну молодь,

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 206-207.

²⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 816; III, 9-12, 347-348.

³⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 215.

⁴⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 614.

яка сама не має чим себе утримувати (ст. 28)... Візитатор старатиметься, підчас огляду, нахиляти, щоб заводили парафіяльні школи, поміщиків, плебанів чи парафіяльних священиків і городське громадянство» (ст. 29). Окрім одмічених статей наказ візитаторам містив у собі і цілу низку вказівок, на які ще боки в напрямку навчальному, виховательському і організаційному повинен звертати увагу візитатор при своїх візитаціях ¹⁾. Окрім цих загальних, кожний візитатор здобував ще і «особливі доручення», які торкалися його району зокрема ²⁾. Але вже після першого року візитації, коли Чацький виявив надзвичайну енергію і перебував у постійних і живих зносинах з віленським університетом, «окремих доручень» йому не давалося: все вже доручалося його власній ініціативі ³⁾. З огляду на це, в загальній інструкції Чацькому додано було слова: «caetera activitati» ⁴⁾. Оцей додаток давав Чацькому право широко розвивати свою діяльність, як візитатора. Про це він не раз говорить у своїх листах до Коллонтая.

Чацький добре розумів, що, без допомоги місцевих губернаторів, пресвященних, предводителів дворянства, він мало буде мати успіху в справі збирання жертв на школи. Через те, на його прохання, кн. Адам Чарторийський звернувся до міністра народної освіти гр. Завадовського і просив написати Чацькому рекомендаційні листи до показаних вище осіб, причому листи до духовних осіб католицької віри, за згодою міністра, брався написати сам князь Чарторийський. Відповідні листи понаписувано, і міністер переслав їх Чарторийському, а він уже з свого боку, переслав їх Чацькому. Без сумніву, Чацький їх використовував і передав їх адресатам персонально, як це можна бачити з відношення київського воєнного губернатора А. П. Тормасова на ім'я міністра Завадовського. Цікавий рапорт міністрові освіти подав граф С. Ворцель, губерський маршал волинської губернії, де особливо енергійно працював Чацький над збиранням пожертв на школи. «Предписаніе вашего сіятельства, пише Ворцель гр. Завадовському, влагая на меня пріятный долгъ склоненія волинской губерніи обывателей къ споспѣшествованію г-на Чацкаго предположеніямъ о распространеніи въ имперіи наукъ и просвѣщенія молодыхъ людей, которые бы содѣйствовали на пользу отечеству, — подаетъ мнѣ драгоцѣнный случай изъяснить вашему сіятельству истинный залогъ благодарности, каковою веѣ ввѣренной мнѣ губерніи обыватели суть преисполнены за неограниченное вашего сіятельства попеченіе о совершенной ихъ пользѣ. Съ тѣмъ вмѣстѣ донестъ честь имѣю, что я въ семъ пріятномъ для меня случаѣ ничего не упустию такого, чтобы могло служить къ постановленію сихъ благихъ видовъ всемілостивѣйшаго государя на прямой степени совершенства и къ исполненію въ полной мѣрѣ предположенія вашего сіятельства» ⁵⁾.

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 207 і далі, 816-826.

²⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 826 і далі.

³⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 816, прим. 1-а.

⁴⁾ X. Hugon a Kollataja. Listy. T. I, стор. 222.

⁵⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 217-223.

Із цього видно, що: 1) ідея збирання пожертв на народню освіту не належала виключно Чацькому, як місцевому діячеві; вона не вийшла і із місцевих громадянських кіл, бо передбачали її «Предварительныя правила народнаго просвѣщенія» і рекомендувалося здійснювати її візитаторам віленської шкільної округи з затвердження міністра освіти. Таким чином, буде правдиво сказати, що ідея ця зародилася в центрі в її загальноімперському значінню. 2) Чацький, у даному випадку, як візитатор, був виконавець намірів правительства. 3) Допомогали збиранню жертв і місцеві духовні і світські власті. Те, що Чацький потребував їхньої допомоги і просив про це, свідчить, що в успішному припливі пожертв одіграли ролю не тільки авторитет і енергія Чацького, але, треба гадати, і авторитет і поміч властей, а головно свідомість того, що це в угоду буде імператорові. Про це говорить у своїому рапорті Ворцель.

Про всі пожертви доводилося до відома государя. Він затверджував фондуші і за жертвування висловлював своє «благоволеніє»¹⁾. Так зокрема «височайше» було затверджено: жертвування сенатора Ильїнського на інститут глухо-німих в с. Романівці на Волині²⁾; фондуші графа Олізара³⁾ і Лернета на волинську гімназію⁴⁾; тії обовязки, які взяло на себе з ініціативи Чацького, духівництво волинської, подільської і київської губерній на зібранні в Луцьку 20 жовтня 1803 року в справі участі його в народній освіті⁵⁾ і т. д. Були також випадки і безпосереднього звертання до верхньої влади з проханням прийняти жертвування. Так зробив, наприклад, кремінецький дворянин Дрогаєвський, який пожертвував три тисячі карбованців на волинську гімназію⁶⁾.

III.

Жертвування на потреби народньої освіти, зокрема на волинську гімназію, що їх зібрав Чацький серед дворянства і громадянства волинської, подільської і київської губерній, не являли собою щось виняткове. То був час, коли охоче відгукувалися на заклик, що йшов од молодого імператора, який користувався популярністю.

Жертвування на освіту, ще в більших розмірах, ніж у тих губерніях, де працював Чацький, зустрічаємо і по інших шкільних округах. В 1808 році слобідсько-українське дворянство пожертвувало 400 тисяч карбованців на харківський університет. До нього приєдналося з великими внесками і купецтво⁷⁾. Зробив великі пожертвування і Демідов на університет московський, київський та томський, а також на ярославську гімназію вищих наук⁸⁾. Граф Ілля Андрієвич Безбородько асигнував на

1) Сборникъ матеріаловъ, III, 21-22.

2) Сборникъ матеріаловъ, II, 471-523.

3) П. С. Зак., № 23, 521.

4) П. С. Зак., № 23, 522.

5) Сборникъ матеріаловъ, II, 598-610.

6) Сборникъ матеріаловъ, II, 540.

7) П. С. Зак., № 20, 775-а.

8) Сборникъ постановленій по министерству народнаго просвѣщенія. Т. I, стор. 73-83.

Гімназію Вищих Наук у Ніжині 200 тисяч рублів із тих грошей, що залишив по заповіту, на благодійні справи, брат його державний канцлер Олександр Андрієвич Безбородько. Сам І. А. Безбородько взяв на себе обов'язок на вічні часи вносити що-річно по 15 тисяч карбованців. Внесок цей був забезпечений 3000 душ селян на Україні ¹⁾. О. Судієнко пожертвував 40 тисяч карбованців на користь «училищъ въ Малороссіи» ²⁾. Ми не кажемо вже про дрібніші жертвування, як напр., зобов'язання московського купецького громадянства взяти на свої кошти і утримувати комерційну школу в Москві ³⁾, або асигнування чорноморського громадянства на користь освіти ⁴⁾ і т. д.

Звичайно, як порівнювати її з оцими жертвуваннями, то сума в 194 тисячі карбованців, яку зібрав Чацький, може здаватися дуже мала і незначна. Але це не зменшує ані-трохи заслуги Чацького. Багато потрібно було з його боку заходів, щоб розбудити у дворянства, духівництва й інших громадян охоту жертвувати на народню освіту. Як каже Андржейовський, який був учителем у волинській гімназії і добре знав її справи, Чацький з великими труднощами збирав фондуші на відкриття гімназій. Багато громадян, правда, давали і записували охоче; але багато обмежувалося порожніми обіцянками, а декотрі й обіцувати не хотіли. Той-же таки Андржейовський оповідає про такий, наприклад, випадок. У 1810 році був великий з'їзд громадян на публічний екзамен у волинській гімназії. Серед тих, що приїхали на цей екзамен, був і Ігнатій Ледоховський, людина дуже розумна і освічена. Чацький просив його екзаменувати учнів з історії. Учень, якого питав Ледоховський, відповідав погано. Тоді Чацький, щоб допомогти учневі, почав сам розказувати про хрестові походи. Розказував дуже гарно. Коли Чацький скінчив, Ледоховський вийняв з кешені срібного карбованця, приклав його до грудей Чацькому і замітив: «ти заслуговуєш медалі». «Дай, дай сюди карбованця» — заговорив Чацький: хоч цим ти виконаєш свою обіцянку, яку ти дав перед чотирма роками на користь гімназії». На другий день Ледоховський сам передав Чацькому 500 дукатів ⁵⁾.

Без сумніву, як-би не було енергії і завзятости в Чацького, то з доброго наміру центрального правительства може нічого-б і не вийшло. Заслуги Чацького з цього погляду визнано було й офіційно. На його ім'я даний був височайший рескрипт, в якому висловлювалася вдячність за невисипуще піклування його про жертвування на користь шкільництва і доручалося об'явити милість усім тим товариствам і особам, які брали участь у жертвуваннях ⁶⁾.

¹⁾ П. С. Зак., № 21,852. Гимназія Высшихъ Наукъ и Лицей князя Безбородка. Спб. 1881, стор. 26 і далі.

²⁾ Сборникъ постановлений по министерству народнаго просвѣщенія. Т. I, стор. 266.

³⁾ Сборникъ постановлений, I, 261.

⁴⁾ П. С. Зак., № 22,248-а.

⁵⁾ Ramoty starego detiuka o Wołyniu. Zebrał Antoni Andrzejowski. Т. III, стор. 141-142.

⁶⁾ Сборникъ матеріаловъ, III, стор. 24-25.

Особливу увагу, як відомо Чацький звернув на волинську гімназію і на ті установи, які були при ній засновані. Для гімназії була зібрана і більша частина пожертв. Загальна сума їх до часу затвердження статуту гімназії становила постійний капітал 194,000 карбованців, які давали 15,420 карбованців процентів ¹). Капітал цей пізніше виріс і в 1831 році, коли волинський ліцей переведено до Київ, приносив процентів, рахуючи із 6% річних, — 21,319 карб. 63¹/₂ коп. У цей рахунок не входили одноразові пожертви й пожертви на ті інституції, що до того часу ще не були закладені, як хірургічна школа і шпиталь у Кременці. Та пожертви ці не були великі ²).

Сума відсотків в 21,319 карб. 63¹/₂ коп. по губерніях розкладалася так: на київську губернію падало 2,747 карб.; на подільську — 6,048 карб. 48 коп. ср. і на волинську — 12,523 карб. 29¹/₂ коп. Таким чином, капітал, що був внесений громадянами волинської губернії, перевищував той капітал, що був внесений громадянами київської і подільської губерній вкупі ³).

Капітал в 194 тис. карбованців, що був зібраний для гімназії, був забезпечений законним шляхом на нерухомому майні жертвувателів і прирівняний до фондів ⁴). Записи на жертвування мало не всі мали застереження, що вони втрачають свою силу і нищать, коли перестане існувати волинська гімназія, або гімназія в Кременці, як говорилося в деяких з них. У записах звичайно додавалося, що жертвування даються під розпорядження Чацького. Це робилося для того, щоб, як пише в листі до Коллонтая Чацький, мати руки розв'язаними ⁵), тоб-то розпоряджатися коштами для організації гімназії по своїй волі. Само собою розуміється, що, як у 1813 році Чацький помер, то й додаток отой у записах про розпорядження їм коштами втратив силу і юридичне значіння.

¹) П. С. Зак., № 21, 849.

²) Одноразові пожертви: по подільській губернії — 2,300 карб. 98¹/₄ коп., %/о з них — 138 карб. 96 коп.; по волинській губ. — 523 карб. 34¹/₂ коп., %/о — 26 карб. 95 коп.; по Царству Польському — 650 карб., %/о — 6 карб. 50 коп. Разом — 3,474 карб. 32³/₄ коп.; з них %/о — 170 карб. 61 коп.

Пожертви на хірургічну школу і шпиталь з 1 січня 1803 по 1 січня 1831 року: 2021 золотий червінець і 75,884 карб. 80¹/₄ коп. ср., що буде, рахуючи червінець по 3 карб. ср. — 81,947 карб. 80¹/₄ коп. ср. Окрім того було в недоїмці 32 зол. червінці і 4,470 карб. 47 коп. ср., або 4,566 карб. 47 коп. А разом усього було 86,514 карб. 27¹/₄ коп. ср.

³) По окремих повітах Волині пожертви розподілялися не рівномірно, а саме на володимиро-волинський падало 1,722 карб. 05 коп.; на дубенський — 903 карб. 73 коп.; на ковельський — 264 карб. 4¹/₂ коп.; на кременецький — 234 карб. 68¹/₂ коп.; на острозький 633 карб.; на луцький — 2,499 карб.; на рівенський — 1,082 карб. 50 коп.; на житомирський повіт — 810 карб.; на овруцький — 150 карб.; на заславський — 788 карб. 79¹/₂ коп.; на старо-костянтинівський — 427 карб. 50 коп.; на новгород-волинський — 900 карб. (Архивъ университета св. Владимира. Дѣло о суммахъ волинскаго лицея за 1831 годъ № 138).

⁴) Уставъ волинской гимназии, ст. 4.

⁵) X. Hugona Kollataja. Listy, I, 233.

Умова, яку ми зустрічаємо в записах про пожертви на волинську гімназію, що вони даються на той час, поки існуватиме гімназія, цілком зрозуміла. Цим визначався той термін, до якого мав силу запис. Але це не значило, що запис тратив силу, як-би гімназію було перетворено в інакшу школу, або переведено до іншого міста. Так перетворення гімназії в ліцей не порушило сили записів. Коли в 1807-1810 роках дворянство порушило питання про перевід гімназії із Кременця і для цього намічувалося Вінницю, поза межами волинської губернії, то нікому і в голову не спадало, що від цього втрачатимуть силу жертвування.

Не тільки внески приватних осіб становили той фонд, з якого утримувалася волинська гімназія. Чацький через попечителя шкільної округи кн. Чарторийського, якого підтримав міністер освіти, добився в імператора пожалування на волинську гімназію цілого кременецького староства ¹⁾. В 1809 році Чацький був у Петербурзі і удостоївся там височайшої авдієнції. Підчас цієї мови зайшла, звичайно, і про волинську гімназію. Чацький зумів використати це, щоб «просити монарших милостей для волинської гімназії», а саме він просив «сумму на (маєтку) Тайкурах состоящую». Олександр I пообіцяв, «коли тільки вона належить монаршій казни». З приводу цього почалося було листування, наслідков його, однак, ми не знаємо. Але і ця справа, а так само і пожалування кременецького староства, без сумніву, свідчать про те, що казенні джерела давали значну частину прибутку на утримання волинського ліцею. Коли відсотки з внесених дворянством капіталів приносили 15,420 карб., то прибутки з одного кременецького староства рівнялись 6,000 карб. срібних, а капітал на Тайкурах становив 66,000 голанських червоних ²⁾.

Джерелом для утримання волинської гімназії були також штатні суми, які і асигнувалися взагалі на кожную гімназію так само в віленській шкільній окрузі, як і по всіх інших округах Росії, у розмірі 5,700 карб. ср. Гроші ці відпускались з казни за рахунок поезуїтських прибутків з так званого едукційного фондушу ³⁾. Вкупі з прибутками із кременецького староства вони становили 11,700 карбованців — суму, яка наближується до прибутків од пожертв.

Едукційним фондушем (внеском) за часів існування Польщі було забезпечено виховання польської молоді. Склався він із тих маєтків і капіталів, які на це позаписували в спадок усякі власники орденів єзуїтів. Після знищення ордену, польське правительство, в інтересах побільшення прибутків од маєтків, постановило в 1775 році оцінити всю нерухомість, що залишилася після єзуїтів і передати її дворянству в довгострочну оренду, а капітали пустити в оборот. Прибутки з цієї операції поступали в розпорядження едукційної комісії, яка й уживала їх на потреби шкільництва, бо вони були виключно в її віданні. З переходом під владу Росії

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ, т. III, 347 і далі.

²⁾ Сборникъ матеріаловъ, III, стор. 1150 і далі.

³⁾ Уставъ волинской гимназії, ст. 2.

тих польських провінцій, які пізніше, в початку XIX століття, склали віленську шкільну округу, перейшли, натурально, і всі маєтності і капітали, а також прибутки з них. Указом Павла I од 1 серпня 1797 року ці прибутки, які тепер стали зватися поезуїтськими, були залишені в такому самому становищі, як і при польському правительстві і передані в розпорядження Приказов Общественнаго Призрѣнія ¹⁾.

Таких маєтків і капіталів у 1803 році було: маєтків, по оцінці, на 2,151,574 карб. 19^{1/2} коп.; грошових капіталів — 1,037,378 карб. 54^{1/2} коп. Вони давали що-річного прибутку 151,976 карб. 52^{1/2} ²⁾. З оцих сум найбільша частина, а саме 105 тис. йшла на віленський університет ³⁾. Таким чином із поезуїтських прибутків на гімназії залишалось всього біля 50 тис. карб. на всю округу. Природня річ, що для гімназій треба було відшукувати кошти инакшими шляхами і звертатися до благодійності.

Матеріальне становище волинської гімназії було за весь час дуже скрутне. Більшу частину її прибутків становили пожертви. Але їх вносили дуже неакуратно. Учителі, з приводу цього, нерідко не здобували утримання. Доводилося вишукувати кошти різними способами. 28 червня 1812 року Чацький зробив, наприклад, таку пропозицію за № 438 директорові шкільної волинської губернії «з огляду на те, що учителі і бідні учні не задовольняються платнею, бо пожертви не вносяться акуратно, — решту шкільних сум треба використувати на цю потребу, з умовою, щоб вона була повернена, коли будуть внесені пожертви» ⁴⁾. У 1818 році Кремінець одвідав попечитель округи, князь Чарторийський. Учителі звернулися до нього з скаргою, що вони не здобувають утримання. З приводу цього кн. Чарторийський 22 липня 1818 р. дав такий наказ (за № 339-м) директорові: «одержавши скарги од деяких учителів, що вони довгий час не задовольнені утриманням через неакуратний внесок гімназіальних прибутків, наказав я використувати на цю потребу з капітальної суми 8,405 карб. 99 коп. ср., яка сума, по тому рахункові, який подав мені скарбник, належить на задовольнення учителів по перше число липня минулого року. Запозичена сума, звичайно, повинна бути повернена по внесенню залежностей» ⁵⁾.

Але таке повернення не завсіди бувало і не завсіди могло бути акуратне. 28 лютого 1813 року міністер народньої освіти граф Разумовський писав Чацькому, що «решта сум київської гімназії за попередні роки була взята на витрати волинської гімназії». Вся остача київської гімназії

¹⁾ П. С. Зак., № 18,069.

²⁾ Сборникъ матеріаловъ, II, 615-617.

³⁾ П. С. Зак., № 20, 701. Сборникъ постановленій по министерству народнаго просвѣщенія, т. I, № 16, стор. 43.

⁴⁾ Архів у-та св. Володимира. Дѣло о суммахъ волинскаго лицея за 1831 годъ, № 138, аркуш 13.

⁵⁾ Архів університету св. Володимира. Дѣло о суммахъ волинскаго лицея за 1831 годъ, № 138, аркуш 16.

на 1813 рік складалася всього тільки з 27 коп. Гроші, тимчасом, були надзвичайно потрібні. Міністр просив повернути до київської гімназії негайно коли не все, то, принаймні, скільки буде можливо»¹⁾. У 1831 р. виникло ціле розслідування з приводу сум кремінецького ліцею. Воно намалювало дуже тяжке його матеріяльне становище, як раз на передодні його переведу до Київа. Ясно, що далі в такому вигляді ліцей не міг існувати. Треба було з приводу нього вжити якихось заходів.

Справа виникла з отакого приводу. В 1831 році київський губернський маршал дворянства граф Густав Олізар звернувся до міністра народньої освіти з заявою, що покійний його батько ще в 1809 році пожертвував на волинську гімназію 140 тис. польських злотих (=21 тис. ср.), з умовою, щоб на ці гроші було засновано хірургічну школу та шпиталь. Але до 1831 року, в цьому відношенню, нічого не було зроблено. Олізар просив, через те, повернути йому капітал з відсотками, або виконати волю його батька. Занит послали з цього приводу до виконуючого обов'язки директора Бокщаніна. Виявилось, що відсотки з капіталів, які були пожертвовані на хірургічну школу і шпиталь Олізаром та іншими, витрачувались, позичково, на утримання учителів. До 1832 року із усієї суми пожертв у 86.514 карб. 27¹/₄ коп. сріб. на утримання учителів було витрачено більш, ніж половину, а саме 54.432 карб. 55¹/₂ коп. ср. «Що-річний оклад волинського ліцею — писав Бокщанін, складається здебільша з сум, які пожертвували поміщики, причому на відповідні статті иноді неакуратно поступають гроші, а через те на виплату утримання службовцям і на задовольнення інших витрат на загальні потреби, як-то: на утримання конвікта бідних учнів, механічної школи, ботанічного саду, на бібліотеку, то-що, по штату і по окремих дорученнях начальства уживались гроші із інших статей». При цьому виявилось, що суми, які взято в 1813 і 1818 роках, за розпорядженням Чацького і Чарторийського, позичково із капітальної суми, про що була мова вище, не були повернені і в 1831 році. «І тепер ліцей — каже далі Бокщанін, перебуває в такому самому становищу, бо зазнає недостачу в сумах із відповідних статей через неакуратні внески поміщиками процентів». Директор ліцею і в 1831 році просив попечителя харківської шкільної округи, в віданні якого був тоді волинський ліцей, щоб він дозволив використати інші суми на задоволення витрат на загальні потреби «до возврата оныхъ въ свое время»²⁾.

Коли-б, навіть, внески поміщиків і були акуратні, то ліцееві все-таки бракувало-б коштів на утримання. В 1831 році вони склалися із суми, яку ліцей здобував із державної скарбниці; із пожертв дворян, із додаткових сум на екстренні витрати і із прибутків з маєтків ліцейських — разом до 28.077 карб. ср.; а витрати по штату визначувалися цифрою в

¹⁾ Архів університету св. Володимира. Papiery pozostale po wizytatorze Czackim Plik (зв'язка) 25, арк. 53.

²⁾ Архів у-та св. Володимира. Дѣло о суммахъ волинскаго лицея, арк. 8-10.

31,552 карб. ср.; таким чином, був дефіцит на 3,475 карб. Покрити його, без допомоги казни, лицей звичайно не міг ¹⁾). Через те фінансове становище лицю не могло не звертати на себе уваги шкільного начальства і, треба думати, не пройшло без сліду і при остаточному вирішенню питання в 1832 році про дальшу долю волинського лицю.

IV.

«Виленьський університет був, у повному розумінню, польський і для польських провінцій — каже кн. Адам Чарторийський у своїх мемуарах... Через скількиє років уся Польща наповнилася школами, в яких польське національне почуття могло розвиватися цілком вільно. Університет, до якого я притяг що-найвидатніших польських учених і декількох відомих закордонних професорів, надзвичайно розумно і з визначним одушевлінням керував справою. Напрямок, який я надав, нікого тоді не дивував. Тільки пізніше він викликав проти себе обурення російського суспільства. Але тоді імператор великодушно його охороняв ²⁾). В нагороду за вірність, Олександр I дав, як каже Чарторийський, йому деяку вільність працювати, як йому видається краще, в польських провінціях, що були під владою російського імператора. «Само собою розуміється, — додає кн. Чарторийський, що я використовував щасливу прихильність імператора і головне моє зусилля скерував на народню освіту, якій я надав національний характер і яку я перетворив на широких і сучасним потребам більш відповідних основах» ³⁾).

Кінець-кінцем, Чарторийський мріяв, звичайно, про відбудування Польщі. Він сам каже, що як він був товаришем російського міністра закордонних справ, а в 1804, після одставки канцлера Воронцова, як він і самостійно керував, на бажання імператора Олександра I, закордонною політикою Росії, то він приводив її до думки про ступневе відбудування Польщі. «Я ухилявся, пише він, називати Польщу; але думка про її відновлення існувала в самій моїй праці, в тому напрямку, який я мав намір надати російській політиці» ⁴⁾).

Так мріяли і всі поляки, всі польські патріоти, і думка про відновлення Польщі була законна і натуральна в тих, у кого не завмерло почуття любови до рідного краю і не вмерла віра в творчі сили польського народу.

Але відбудування Польщі могло здійснитися не швидко. Багато поляків це розуміло, і свідомість цього, натурально, повинна була викликати сум серед громадянства. На щастя для поляків, національне горе не вбило в них енергії. «Доля, — каже акад. В. А. Францев, — подарувала роз'єднаному польському народові в ці роки важкого іспиту низку ви-

¹⁾ Арх. у-та св. Володимира. Дѣло о суммахъ волинскаго лицей, арк. 19.

²⁾ Mémoires du prince Adam Czartoryski, т. I, стор. 326.

³⁾ Mémoires, I, 351.

⁴⁾ Mémoires, I, 372—373.

датних робітників на ниві науки й суспільної діяльності, і в суспільстві польському швидко настала реакція, яка замінила байдужість і апатію одчаю. В рядах кращих синів Польщі, що пережили падіння рідного краю, швидко пролунав бадьорий клич, що призивав до дружної роботи, до рятування і заховання тих дорогоцінних національних скарбів, які ще не загинули і не могли загинути в руїнах знищення. Хоч яке було велике народне горе, але воно ні на хвилину не затемрило тих вибранців судьби, які призовані були вести нарід на шлях нового життя, заохотити його і направити приспані сили до загальної мети відновлення рідного краю. Ці вчителі і проводирі народу дали йому для керування яєний програм, який зробився заповітом для наступних поколінь і об'єднував їх роботу. Рідний край загинув; польська держава перестала існувати; але не міг зникнути з лиця землі польський нарід, його мова. Не могли разом згаснути в народі спомини про велике минуле; цілі були пам'ятники — свідки величи колишньої. Рятувати ці дорогоцінні скарби, виучувати мову, історію — це у багатьох польських письменників — один з найважливіших пунктів цього програму. На протязі довгої низки років у польському письменстві після падіння Польщі ми невпинно чуємо голоси, що нагадують про цей великий національний обов'язок¹⁾.

Серед перших голосів у цьому напрямкові був і голос графа Тадеуша Чацького.

У 1800-1801 році в Варшаві вийшла в світ двотомова праця Чацького «O litewskich i polskich prawach». У передньому слові до читачів знаходимо, між иншим, отакі рядки:

«Польщу вже викреєлено з числа народів. У королівських палацах, в урядових місцях павук в'є павутиння, а нічна сова, відпочиваючи безпечно на баштах, подає голос перестороги.

Кожний нарід має своє дитинство, свій розвій і свою старість. Предки наші були сильні, поки були слабі сусіди. Ми верховодили над слабими, давали одсіч однаково слабим, а іноді й сильним. Раділи діди наппі з власної сили і слави. Перемінився хід долі; ослабла міць влади, зродилася безпутна вільність; упала сила права, піднялася безкарна свобода...

Залишилися в нас права цивільні. Ласка Павла I дозволила нам у тих землях, що перебувають під його скипетром, заховати ті закони, які перейшли до нас від батьків. А що ми маємо змогу вільно користуватися тим добродійством, а що думка про таку милість оживлює подяку добродійному монархові, — то ми повинні пізнати історію наших законів і про них, як про важні пам'ятки, говорити з нашими братами, яких розділила границя, а ще недавно об'єднувала єдність прав, мови і рідного краю».

В цих словах виявився настрої Чацького після того, як спроба Костюшка скінчилася невдачею, і Польща впала остаточно, розділена на три частини. Одзначаючи, що факт падіння Польщі здійснився, Чацький у Павлі I бачить імператора, який дає можливість полякам і під росій-

¹⁾ В. А. Францеві. Польское славяновѣдѣніе, стор. 1-2.

ською владою продовжувати, після падіння політичного, своє національне життя.

Коли імператором зробився Олександр I, ця можливість стала ще реальніша, завдяки настроєві імператора і його дружбі з кн. Адамом Чарторийським, який, мабуть, думав отак само, як і Чацький.

З цих причин виходила їх повна лояльність супроти російського правительства. І не тільки їх, а й багатьох інших представників польського суспільства. Ми не забудемо, що Коллонтай, який був визволений з австрійського ув'язнення завдяки заступництву за нього російського правительства, і який дав цьому останньому відповідні обіцянки, строго їх дотримував і не виступав публічно. Перший київський попечитель шкільної округи фон-Брадке каже, що кременецький лицей мав своєю метою «виховувати молодих людей вірними підданцями російського імператора, але з zachovannям їхньої народности»¹⁾.

Слова фон-Брадке стверджуються, коли ми знайомимось з промовами Чацького, які він виголошував у кременецькій гімназії, з його наказами учням гімназії і т. д. Бажання збудити повагу до особи монарха російського бачимо всюди.

Вповні зрозуміло, що, як чиновник міністерства народної освіти, Чацький не являв собою представника якоїсь опозиції, а проводив у справі народної освіти ту політику, яка диктувалася, або здобувала ухвалу зверху.

Це не була якась самовільна політика Чацького, а була це політика російського міністерства освіти. Що правда, велася вона в дусі польського націоналізму. Але-ж тоді «юго-західний край» (правобережна Україна) вважавсь був за польський. І це цілком зрозуміло. Українська кріпацька маса корінного населення краю не йшла тоді в рахунок. А дворянство, що для нього власне й засновувалися гімназії, повітові школи та реформувався виленський університет, у значній своїй частині, складалося з поляків. Польською мовою користувалися не тільки в суспільстві і домашній обихідці, але і в урядових інституціях. Російське правительство не перебивало цьому і, здається, вважало таке явище за законне і нормальне; а діячі цього напрямку, як Чацький, здобували похвали і заохочування від вищих представників міністерства і самого імператора. Навіть у 1807 році, коли Чацького було заідозрено місцевою владою в антиправительственных намірах, йому не тільки пощастило виправдатися, але він ще здобув, з приводу цього, особливий рескрипт імператора Олександра I. «Ваші видатні заслуги в поширенні народної освіти — говорилося в цьому рескрипті — з'єднали вам благовоління і мою до вас довіру, які були і будуть непохитні. Поновлюючи відносно їх мої запевнення, залишаюся в приемній надії, що на тій самій ниві, де вже голосні ваші подвиги, ви ще новими працями побільшите загальну користь, а собі вдячність до вас прихильного». Як можна було краще ви-

¹⁾ Русскій Архивъ 1875 р. кн. I, стор. 273.

словити похвалу з боку вищої влади, ніж це зроблено в цьому рескрипті, який був контрасигнований керівником освіти в Росії міністром Завадовським?!¹⁾).

При таких обставинах цілком зрозуміло, коли Гуго Коллонтай писав до Яна Снядецького: «академія краківська вже не являється більше тим об'єктом, про який можна думати, а радше та частина Польщі, в якій устрій Едукаційної Комісії затримується вповні, заслуговує уваги кожного, хто прив'язаний до добра людськості, зокрема-ж до добра своїх земляків»²⁾).

Коллонтай, звичайно, розумів Росію.

Таким чином, напрямок російської політики в справі народньої освіти збігався вповні з настроєм польського суспільства, яке ставило собі за мету, не зважаючи на упадок польської держави, зберегти польську культуру і її вплив.

У таких умовах, виникла ідея гімназії в Кременці і була здійснена. Призначено гімназію було на те, щоб виховувати дітей у тій країні, де двостово було польське, з походження, або з виховання; а через те і, характером своїм, вона була польська, з польською викладовою мовою. Російської мови вчили, як державної, практично потрібної³⁾, але серед предметів навчання вона займала незначне місце.

Отака роль державної мови в справі освіти в Росії не була винятком у виленській шкільній окрузі. Вона відповідала загальній освітній політиці тих часів, коли в житті вищих станів охітніш користувалися чужоземною мовою, французькою, ніж рідною російською. Такі періоди бували, як відомо, в житті не одного російського народу. Їх знає, напр., Англія, знає й Польща. Через те не тільки в виленській, але й в дорпатській шкільній окрузі ми зустрічаємо таке явище, коли для державної російської мови в справі навчання було одведено що-найнезначніше місце.

Оскільки це відповідало загальному напрямку міністерства народньої освіти тих часів, видно з отакого факту. В 1805 році дворянство київської губернії, з участю Чацького, як місцевого дворянина, зібралося в Києві обірати суддів і постановило, між иншим, вносити по одному карбованцеві з кожної ревізької душі на заснування в Києві гімназії, подібної до тої, що засновувалася тоді в Кременці⁴⁾. При цьому дворянство ставило умовою, «щоб науки в майбутній київській гімназії викла-

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ, III, 848. Оригінал рескрипту такий: «Ваши отличныя заслуги въ расширеніи народнаго просвѣщенія стяжали благоволеніе и мою къ Вамъ довѣренность, которыя не колебались, не поколеблются. О сихъ поновляя Вамъ мои увѣренія, остаюсь въ пріятномъ упованіи, что на томъ же поприщѣ, гдѣ уже громки Ваши подвиги, Вы еще новыми трудами умножите общую пользу, а себѣ признательность Вамъ благосклоннаго».

²⁾ X. Hugona Kollontaja, Listy, I, 108.

³⁾ Сборникъ матеріаловъ, III, 106.

⁴⁾ Сборникъ матеріаловъ III, 92.

дано, здебільшого, польською мовою»¹⁾. Проти цього останнього заперечив київський губернатор Панкратьев та міністр унутрішніх справ граф Кочубей²⁾. «Сама мова, властива корінним мешканцям тієї землі,— писав цей останній,— не єсть польська і в суміжній волинській губернії засновано вже школу, де той, хто бажає, може вчитися польською мовою»³⁾. Не так, однак, давився міністр народної освіти граф Завадовський. Просячи кн. Чарторийського, щоб з приводу цього подав свій висновок, він писав йому, між иншим, 13 листопаду 1805 року таке: «це бажання (викладати в київській гімназії польською мовою) тим більш виправдується, що в київській губернії число дворянства багато переважає число міщанства; крім того, Київ—це тепер головне місто губернії, що зветься по його імені, і мешканців, котрі користуються мовою російською, дуже мало і в одному тільки кутку; але, з другого боку, не можна не звертати уваги на те: 1) що сума, яку призначено по штату на гімназії, йде разом з сумою дворянства; 2) в Києві постановлено заснувати кадетський корпус, в якому вихованцям класи наук будуть викладатися од гімназії, значить, навчання російської мови потрібно для тих, хто готується до служби військової».

З огляду на важливість жертв од дворянства київської губернії, не можна не відноситися до них з повагою, але, з другого боку, щоб запобігти наріканню киян, що-права химерному, я маю за спосіб, який потрапить залагодити справу, це установити в гімназії класу російської мови, бо заперечувати тому не можна, щоб, завдяки взаємному зв'язку поміж собою, не було для них корисним знати обидві мови; крім того, російська та польська мова між собою такі близькі, що майже нема незручності для учнів одбувати науки тією чи другою мовою; самих-же вчителів на цей раз скоріш можна знайти для польської, ніж для російської мови»⁴⁾.

1) Там-таки III, 106: «чтобъ науки въ предполагаемой кievской гимназiи преподаваемы были, по большей части, на польскомъ языкѣ».

2) Там-таки III, 102-103.

3) Там-таки III, 103: «Самый языкъ, свойственный кореннымъ обывателямъ той страны, не єсть языкъ польскій и въ смежной губернии волинской учреждено уже училище, где желающіе могутъ обучаться на польскомъ языкѣ».

4) Сборникъ матеріаловъ III, 101-105: «сіе желаніє тѣмъ болѣе оправдывается, что въ кievской губернии число дворянства гораздо преимуществуетъ предъ количествомъ мѣщанства; сверхъ того, городъ Кіевъ єсть теперь главнымъ мѣстомъ губернии сего имени, и обывателей, употребляющихъ языкъ російскій, весьма мало и въ одномъ только уголку; но съ другой стороны, нельзя не внять и тому, 1-е, что сумма, по штату по гимназiи опредѣленная, идетъ въ сложность съ суммою дворянства, 2-е въ городѣ Кіевѣ положено учредить кадетскій корпусъ, въ которомъ воспитывающимся классы наукъ преподаваемы будутъ отъ гимназiи, слѣдственно, ученіє російскаго языка необходимо приготавливающимся къ службѣ военной».

По важности пожертвуванія од дворянства кievской губернії, нельзя не уважить онаго, но съ другой стороны, дабы предупредить ропотъ кievлянъ, впрочемъ, мечтательный, я полагаю за средство согласити вещи, установя въ гимназiи классъ русскаго языка, або отрицать не можно того, чтобы, во взаимной связи между собою, не было для нихъ

Із цієї офіційної пропозиції міністра народньої освіти виленському попечителю видно, що керівник освітньої політики в Росії ставивсь доброзичливо до польської мови й до навчання нею в краю. «Ваше сіятельство,— пише офіційно гр. Завадовському київський губерський маршал Козловський 10 вересня 1805 року,— були оборонцем тих законів, що їхню владу визнавали наші предки. Не одмовитеся ви, звичайно, бути заступником за люб'язну власність нашу, за мову наших предків. Земляк наш п. Чацький, що об'єднує довір'я до себе од правительства з довір'ям од суспільства, об'явив нам, що він мав щастя говорити про це з вашим сіятельством і одержав од вас милостиву обіцянку»¹⁾.

Київську гімназію було відкрито в 1811 році з російською викладавою мовою, але тоді вже за міністра народньої освіти був не граф Завадовський.

Прихильне відношення до поляків керівника російської політики народньої освіти в зв'язку з особистою близькістю до імператора Олександра І попечителя виленської шкільної округи кн. Чарторийського утворювали дуже сприятливі обставини для розвитку польських шкіл у країні та зокрема волинської гімназії.

Ці обставини і використовував граф Чацький.

V.

Вибраний од виленського університету на візитатора шкіл у волинській, подільській та київській губернії, Чацький не обмежувався тільки оглядом шкіл, а поставив перед собою завдання поширити їх у країні²⁾.

На підставі «Предварительныхъ правилъ народнаго просвѣщенія», в кожному губерському місті повинна бути гімназія. Це було перенесено і в статут виленського університету з тою зміною, що гімназія мала не обов'язково в губерському місті бути, а одна на губерню³⁾. Звичайно, тут розуміли гімназію того типу, що вказаний був у законі. Але Чацький відступив від нього. Він думав так: «імператор дозволив мешканцям робити пожертви; він вже висловив свою волю, який прибуток він призначає на кожну гімназію. Коли-б мешканці не зробили-б грошової складки необхідної на інші науки, гімназія повинна-б зоставатися в тому вигляді, як це намічено статутом виленського університету. Але коли мешканці внесуть пожертви, яких буде досить, щоб здійснити проект його, Чацького, то імператор не може одмовити в тому, щоб гімназію було впоряджено краще і щоб вона краще відповідала потребам мешканців, тим більш, що сам-же він сприяв пожертвам»⁴⁾.

пользы знать оба языка: сверхъ того, русскій и польскій языки между собою столь близки, что почти нѣтъ неудобности на томъ, или другомъ приобрѣтать науки учащимся; оныхъ же учителей скорѣе можно найти на сей разъ на польскомъ, чѣмъ на русскомъ».

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ III, 107.

²⁾ П. С. Зак. № 21, 428.

³⁾ П. С. Зак. № 20, 765 гл. IV, стор. 37.

⁴⁾ X. Hugona Kolaťaja Listy, I, 120.

Свій план упорядкувати гімназії в країні Чацький перш за все розвинув перед Коллонтаєм. «Мій намір,— говорив він,— завести всі необхідні науки по гімназіях всіх трьох губернь, себ-то: мови, літературу, історію і географію, право, математику, фізику, практичну механіку, природничі науки, ботаніку, городництво, хліборобство, хімію, хірургію, акушерство, ветеринарію. Що-до ботаніки, то я маю намір розповсюдити ту науку так далеко, щоб по всіх школах, починаючи од парафіяльних, у повітових і при гімназіях, існували сади; в Вінниці повинен бути найкращий центральний ботанічний сад, доглядач якого повинен доглядати одночасно й усі інші сади... Необхідно заснувати конвікт (бурсу) для учнів, які-б готувалися бути вчителями, придатними для парафіяльних шкіл. Окрім того, я,— продовжує Чацький,— бажаю закласти при кожній гімназії школу для гувернанток, де бідні дівчата мали-б змогу удосконалювати себе в умінні виховувати дітей обивательства»¹⁾.

Коли Чацький розвивав такий широкий і різноманітний план перед Коллонтаєм, в останнього, натурально, виникло запитання: чого-б у такому разі не закласти університета для трьох губернь? До цієї думки Чацький, однак, поставився цілком негативно і висловив Коллонтаєві цілу низку міркувань. Вони почасти особистого характеру, а почасти суспільного. З одного боку Чацький боявся, щоб кн. Чарторийський, що йому, як попечителеві виленської шкільної округи, були підвладні губерні волинська, подільська і київська, не подумав, що Чацький хоче сам зробитися попечителем самостійної київської шкільної округи і відокремити від Чарторийського три губернії; з другого — Чацькому не хотілося, щоб хто-небудь з мешканців, особливо литовських, приписав йому намір розірвати звязок, який був у сфері народньої освіти між південно-західною країною та Литвою. Далі, на випадок відкриття університету в південно-західному краю, за місце для нього призначався Київ²⁾, — отжеж-ж Чацький узагалі одкидав таку думку, бо вважав Київ і за дуже далеке і незручне місце для волинських мешканців³⁾. Під цим, однак, крилися міркування націоналістичного напрямку — побоювання того, що в Києві зросте російський вплив і занепаде вага польської мови в країні. Це ясно висловив пізніш Коллонтай, коли він став на точку погляду Чацького з приводу університету. 27 липня 1805 року писав він до відомого польського математика Яна Снядецького: «це (заснування університету) питання дражливе не само по собі, а через ті обставини, які з ним звязуються. Кн. Чарторийський, як попечитель виленської округи, не бажає для тутешнього краю другого університета; як поляк, він не хоче, щоб університет був у Києві, де, певна річ, можна передбачати, що наша мова почне занепадати і незчисленні перепони з'являться в місцевої суперстиції»⁴⁾. Із листування Чацького з Коллонтаєм ми бачимо, що

1) X. Hugona Kollataja Listy, I, 118-119.

2) П. С. Зак. № 20, 597.

3) X. Hugona Kollataja Listy, I, 121.

4) X. Hugona Kollataja Listy, III, 122.

думки, що їх приписувано кв. Чарторийському, були власне думками Чацького та Коллонтая. Вони бажали-б мати університет у Кременці чи то в Вінниці, але жадним способом не в Києві¹⁾. Через те, коли в 1805 році міністр народньої освіти граф Завадовський приїхав до Києва, щоб з'ясувати тут, на місці, справу що-до університету, Чацький захвилювався і поспішивсь до Києва, щоб одмовити міністра од проєкту заснувати університет²⁾.

Думку про університет, таким чином, було виключено з намірів Чацького, і він узяв за краще заснувати особливий тип гімназії, який цілком відрізнявся од того, що його передбачали «Предварительныя правила» і статут виленського університету. «Згідно з його планом, — писав 8 вересня 1803 року Коллонтай до ректора виленського університету Стройновського, — кременецька гімназія не буде університетом, але буде великою центральною школою для всієї губернії³⁾. Пізніш, одначе, в листопаді 1803 року Коллонтай, коли запрошував рекомендованого їм Чацькому на директора кременецької гімназії Осипа Чеха, то в листі до цього останнього називав кременецьку гімназію малим університетом, маючи на увазі 12 окремих кафедр, що там проєктувалися⁴⁾.

Вважаючи на такий особливий устрій гімназії, Коллонтай сумнівався, чи мав право Чацький замість виконувати існуючі узакоєння, проєктувати шкільну устанovu, яка не відповідала їм?⁵⁾ Чацький, одначе, з властивою йому енергією, стояв на своєму, і Коллонтай, нарешті, став йому допомагати, опрацьовуючи статута гімназії, і підготовлюючи саму організацію її. Коллонтай, наприклад, запросив Осипа Чеха на посаду директора гімназії; він-таки й інших учителів запрошував⁶⁾.

Гімназію для волинської губернії задумав був Чацький у 1803 році, скоро по тому, як обрано його було на візитатора. Свої думки про неї він висловив уже підчас першого свого побачення з Коллонтаєм у Кременці 7 вересня того ж року. Треба було, одначе, аж цілих два роки, щоб здійснити план Чацького. Цей час Чацький використував на те, щоб зібрати пожертви на гімназію та на те, щоб виробити її статут. Листування Чацького з Коллонтаєм та з іншими особами дає чималий матеріял для того, щоб простежити різні ступні в діяльності Чацького в тому і другому відношенню. Не раз підкреслює Коллонтай виключну енергію й завзятість Чацького та дивується їм⁷⁾. Він охоче згоджується допомагати Чацькому в виробленню статута і в організації волинської гімназії, та й справді багато працює для цього. Головний зміст їхнього листування — це справи гімназії, її статут та її організація.

1) X. Hugona Kollontaja Listy, II, 356.

2) X. Hugona Kollontaja Listy, III, 113, 121-123.

3) X. Hugona Kollontaja Listy, I, 228.

4) X. Hugona Kollontaja Listy, I, 279.

5) X. Hugona Kollontaja Listy, I, 89, 119-120, 226 і инш.

6) X. Hugona Kollontaja Listy, I, 278 і далі.

7) X. Hugona Kollontaja Listy, I, 226.

Перше питання, що повстало перед ними, це було питання що-до місця для гімназії. Губерське місто Житомир на це не годилося. Житомир лежав на краю губернії. Із інших волинських міст залишались давній Луцьк і Кременець. Але Луцьк забраковано. Людність його складалася, головним чином, з євреїв і караїмів. Учням гімназії доводилося б у них спинятися на квартирах, а не в домах католицьких. Через те Коллонтай висловлювався за Кременець, і Чацький з ним погоджувався. Не треба при цьому забувати також, що обидва, і Коллонтай і Чацький, мешкали в кременецькому повіті, і інтереси Кременця, природня річ, були їм ближчі, ніж будь-якого иншого повітового міста волинської губернії. На користь Кременця Коллонтай наводив різні доводи: Кременець лежить у центрі губернії, заселений, головним чином, католиками, і в них учні мають змогу наймати собі помешкання; життя в ньому дешевше, ніж, напр., в Луцьку; із нього легко вивести військові частини, що там стояли, і, таким чином, зробити життя ще дешевше. Будівельні матеріали в Кременці під руками. Одно слово, в виборі Кременця, як місця для гімназії, відиграли ролю міркування чисто практичного характеру¹⁾. Без сумніву, в цій справі не аби-яку вагу мав Коллонтай. Ще в вересні він був в цьому не певний, і писав, що гімназія буде в Кременці, коли Чацький не змінить свого наміру²⁾. Чацький своєї думки не змінив, і гімназію було засновано в Кременці.

Проект статуту волинської гімназії був вироблений Коллонтаєм³⁾ і поданий Чацьким виленському університетові. Цей останній розглянув статута вкупі з Чацьким і передав його попечителеві округи. Князь Чарторийський не подав, проте, до міністра статута цілком, а вибрав тільки ті статті, «кои — як він каже — по удобности своей и по готовности способовъ скорѣе могутъ произведены бытъ въ дѣйство, а другія оставляя къ послѣдующему за тѣмъ времени»⁴⁾; себ-то були вибрані статті, які можна було зараз-таки здійснити. Після цього статут волинської гімназії і штати її розглянуло Головне Правління Шкіл за участю Чарторийського⁵⁾, і журнал, що його подав товариш міністра народньої освіти Муравйов імператорові, був затверджений Олександром І.

Так було засновано волинську гімназію в Кременці. Журнал Головного Правління Шкіл з приводу її заснування підписали: Петро Свистунов, Михайло Муравйов (тов. мін. нар. освіти), Адам Чарторийський, граф Павло Строганов, Хведір Клінгер (попечитель дорпатської шкільної округи), граф Хітров, Степан Румовський, Николай Фусе, граф Людвіг Плятер⁶⁾. Таким чином, в засіданні, яке утворило волинську гімназію брали участь

1) X. Hugona Kollontaja Listy, I, 126-127.

2) X. Hugona Kollontaja Listy, I, 235, 245.

3) X. Hugona Kollontaja, Listy, II, 1 і далі.

4) Сборникъ матеріаловъ, III, 21-22.

5) Сборникъ матеріаловъ, III, 22-23.

6) Сборникъ матеріаловъ, III, 23.

двоє поляків (Чарторийський і Плятер), двоє німців (Кліцгер і Фусе) і п'ятеро росіян, які склали більшість присутствія.

Статут волинської гімназії був виділений із ряду інших статутів. Головне Правління Шкіл ухвалило, щоб він був написаний на зразок грамоти на пергаменті з відповідними орнаментами, і попросило височайшого веління, щоб було прикладено до статуту державну печатку, як це було, коли затверджували статута Ярославського Демідовського Училища Вищих Наук ¹⁾. Таким чином, волинська гімназія зразу набула вигляду якоїсь-то вищої школи. Статут її, на зразок грамоти, було підписано 29 липня 1805 року ²⁾.

Ім'я Чацького згадувалося во всіх підготовчих актах і зробилося тоді дуже популярне серед петербурзьких урядових сфер. Муравйов, що керував тоді міністерством освіти, виклопотав Чацькому височайший рескрипт 9 липня 1805 року, в якому було висловлено подяку Чацькому, громадянству і окремим особам: «какъ первое начертаніе устава (волинской гімназії) такъ и приношеніе на пользу училищъ обязано неуспьному вашему попеченію — говорилось в рескрипті — за которое изъясляю мою совершенную признательность, поручаю вамъ объявить мое благоволеніе обществамъ и лицамъ, участвовавшимъ в приношеніи» ³⁾. В статуті гімназії також говорилось про «похвальну ревность волинского дворянства, яке приносило пожертви на користь волинської гімназії і різних установ, що мали існувати при ній для образования на службу разного состоянія юношества». У згоді з бажанням дворянства, говорилось далі в статуті, волинська гімназія закладалася «пространнѣе» інших гімназій «въ составѣ своемъ, порядкѣ преподаванія наукъ и въ образованіи». Місцем для нїї призначався город Кремінець. На утримання гімназії, окрім 5700 карб. сер. із поїезуїтських прибутків, як і на інші гімназії виленської шкільної округи, йшло ще 15.420 карб. відсотків з капітальної суми в 194,400 карб., внесеної дворянством і духівництвом волинської губернії, а також взагалі всенькі пожертви на користь гімназії. Записи на користь гімназії одзвлювали од звичайних податків в казну, а внески прирівнювалися до едукційного фондушу і на них поширювалася, на випадок неакуратного внеску, всенька суворість вимог, яка бувала при недоїмках в прибутках едукційного фондушу. Не повідомивши гімназію за рік наперед, не можна було переводити фондуш з одної нерухомости на другу. На власність гімназії передавалися в Кремінці поїезуїтський колегіум, всі доми, порожні місця й сади, що належали до тамтешньої школи. Вони одзвлювалися од військового постою, так-само як і все, що тільки могло поступити на власність гімназії в майбутньому. При гімназії засновувався конвікт (бурса) для кандидатів, що готувалися бути приходськими вчителями; школа для дівчат, які хотіли бути домашніми

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ, III, 23-24.

²⁾ П. С. Зак. № 849.

³⁾ Сборникъ матеріаловъ, III, 24-25.

вчительками або доглядачками дітей і школа для вивчення будівництва і практичної механіки, хліборобства, садівництва, хірургії, акушерства і лікування худоби. Через те, що пожертв не вистачало, то відкриття конвікту і школи для дівчат тимчасово відсовувалося на майбутнє.

На чолі гімназії був поставлений директор. На допомогу йому призначався префект. Вони вкупі з учителями і складали «сословіє гімназій»; «головне ж начальство» над гімназією мав виленський університет. При гімназії засновувалися друкарня й бібліотека. Ця остання мала публічний характер. Складалася вона з пожертв од городян; була одчигнена цілісінський рік; кожен міг у певні години приходити туди й читати. Бібліотекою мав завідувати окремий бібліотекар. На його обов'язок було покладено також викладати курс загальної граматики і бібліографії. Обрати й призначити першого префекта і вчителів для волинської гімназії статут доручав Чацькому, він бо, як говорилося в уставі, «своимъ усердіемъ, любовію къ отечеству и дарованіями пріобрѣлъ довѣренность согражданъ своихъ и явилъ благоуспѣшныя оныты стараній своихъ о приведеніи въ дѣйство намѣреній правительства, пекущагося объ успѣхахъ народнаго просвѣщенія».

Отака була історія заснування волинської гімназії в Кременці. Багато чим зобов'язана Чацькому, що зібрав для цього чималі пожертви й виробив статута, гімназія ця знайшла цілковите співчуття та підтримку в урядових сферах російської держави: її було засновано як гімназію державну, з певними правами і завданням підготовляти молодь на службу державі і рідному краю. Отаке завдання виникло ще яскравіше трохи згодом, коли засновували 1807 року, за думкою того-ж-таки Чацького, школу землемірів при волинській гімназії. Школа ця підлягала загальному статуту і правилам волинської гімназії, а тих, що скінчали її курс, призначали на державну службу, переважно, в губерніях волинській, литовській, кайвській, подільській та мицькій. Коли-ж не бувало вакансії в цих губерніях, кандидати на землеміра поступали в розпорядження межевого департаменту сенату для призначення їх на посади по інших губерніях¹⁾.

Про викладову мову в статуті волинської гімназії не згадувалось ані слівця. Викладовою мовою, проте, була польська. Це здавалося природнім і нормальним, за тодішніх умов існування краю і за тодішніх настроїв та поглядів російських урядових сфер в Петербурзі, що для них усенький південно-західній край уявлявся як виключно польський, де російською мовою користувалися аж надто мало, «в однім тільки куточку»²⁾.

Російської мови навчали в волинській гімназії³⁾, а при вступі до школи землемірів од учнів вимагалось знання мов російської та поль-

1) П. С. Зак. № 22, 572.

2) Сборникъ матеріаловъ, III, 104.

3) Уставъ волинской гимназій, ст. 13.

ської, арифметики. 1) Російська мова була потрібна і корисна, як мова державна. З Чацького не був прихильник росіян і російської мови. В ній він добачав конкурента мові польській і він цілком справедливо розумів, що поширення російської мови в навчанні, особливо університетському, загрожує занепадом в країні мови польської²⁾. Треба гадати, не без причини Коллонтай в своєму величеському листі до Чацького 19 вересня 1808 року сповіщав його за чутки, наче-б-то він не любить росіян. Чутки ції ширили, що правда, вчителі, котрих, можлива річ, Чацький визнав був за нездатних педагогів; та вони усе-ж-таки свідчать про національні непорозуміння в шкільній справі за Чацького. «Не такого візитатора треба було прислати для тутешніх шкіл, говорили, як каже Коллонтай, учителі-росіяни, а природнього росіянина; інакше уряд ніколи не довідається правди, а росіяни зазнаватимуть несправедливости»³⁾.

Кремінецьку гімназію було врочисто одкрито 1 (12) жовтня 1805 року. На цьому відкритті Чацький виголосив був промову. Текста її спочатку написав був Коллонтай. Чацький використав його, але сказав промову по-своєму, не додержуючись Коллонтаєвого⁴⁾ тексту. Віддаючи належне імператорові Олександрові I і роблячи огляд минулої величності Польщі, Чацький казав: «Упала славетна будівля уряду. Відкрилась домовина рідного краю. Над ним піднеслася могила. Ми не заплямуємо наших рук її насипаючи. Приєднані до слов'янського народу під Катериною II, великою для Росії, ми не вірили, щоб було знищено наше ім'я. Минали роки; нам було обіцяно удосконалити виховання, бо всяка держава цього вимагала». Досі не було для цього відповідного часу. «Та Олександр I звернувся до народу з благодійним словом, що він хоче вдержати владу закону і владу освіти. Держава, що складається із різноманітних народів, завдяки установленню в справах освіти єдиного уряду, завдяки отому імпульсові, що його дала суспільна горливість та праця, склала начеб-то спілку в ім'я науки й суспільної потреби... Не казали забувати науки і преданія, які залишилися од предків... Ронили і ми досить довго таємні сльози над могилою рідного краю. Тепер ми сміливо кидаєм на неї квіти, сходимо на її височинь із книгою історії в руці».

Нагадуючи про основи освіти, що були оголошені за Олександра I Чацький називав графа Завадовського, який силою знаття, яке він придбав узагалі, з'єднує не аби-яке знаття нашої (польської) літератури і достатку володіє польською мовою. Далі він підкреслював заслуги князя Чарторийського і єпископа Стройновського, ректора виленського університету.

«Зминають століття, продовжує Чацький, і тоді тільки з'являються генії; їх постачає щасливий збіг обставин. Постійна і сильна потреба

1) П. С. Зак. № 22,572.

2) X. Hugona Kolałataja Listy III, 122.

3) X. Hugona Kolałataja Listy, III, 271.

4) X. Hugona Kolałataja Listy, III, 245-283. Сборникъ матеріаловъ т. III, предисловіе стр. СХХII.

буває в тім, щоб удосконалювати більшу кількість людей. Одні з них будуть совісно верховодити, а другі уміло виконувати доручення й обов'язки. Могутня російська держава, яка займає двацять восьму частину відомого світу на земній поверхні, потребує, щоб науки поширювались; вона бажає їх благодійного впливу по всіх галузях в справі відродження багатств економії людської і тваринної». Звідсіля і різноманітність знання, різнорідність установ при велинській гімназії.

«Я повинен був відчинити двері до храму наук,—казав далі Чацький. Моїм обов'язком буде те, щоб, за вашою підтримкою, з дерева, яке тепер уже розвивається, зняти і представити овочі, що вже поспівають».

Передаючи префектові гімназії Яркоvesькому, який посідав тимчасово посаду директора ¹⁾, царську грамоту, Чацький казав: «Довір'я уряду я заснував на вашій освіченій горливості, вчені мужі. Будте сторожами того величезного подарунку, який дав монарх і виклопотали громадяни. Цар і батьки родин доручають вам свої обов'язки. Через те добродійство і знання молоді будуть ознакою вашої праці».

«Шкільна молодь, послухай того голосу, що я подав од імени уряду і батьків родин. Нехай добродійство і науки повсякчас займають твій розум. Поступовий рух в удосконаленні серця і поширенні розумових здібностей стануть єдиною запорукою твого щастя й долі цієї землі, яка тебе породила і годує. Вживання за наших часів засобів на поширення освіти—це найдорожчий скарб, що його ти здобуваєш з рук сучасного покоління. Збільшуй винаходами зроблені відкриття, поліпшуй дослідями наші установи і вірно передай їх поколінню, що має бути після тебе» ²⁾.

Промова Чацького перейнята настроєм польського патріота, але він не сходив з російського державного погляду, коли говорив про загальні умови освіти або робив вказівки на необхідність для могутньої Росії поширювати науки на всьому їй просторі, або, нарешті, звертався до молоді і од імени уряду давав їй раду.

Звідомлення про відкриття волинської гімназії канцелярія попечителя виленської шкільної округи подала в міністерство народної освіти, коротенько переказуючи промову Чацького ³⁾.

Міністерство стало вимагати оригінал промови разом з її перекладом ⁴⁾. Гр. Завадовський був задоволений з неї і «упоаяся сладостію ея» ⁵⁾.

Сам Чацький зараз-таки після відкриття гімназії написав міністрові польською мовою листа, в якому повідомляв його, що в промові своїй він оддав належне міністерству народної освіти і зокрема гр. Завадовському в справі заснування гімназії. Чацький просив його прислати свого портрета. «Нехай—пише він—вдячний учень в перемінній низці поколінь дивиться на образ міністра, якого ім'я записано в історії російської дер-

¹⁾ Йосип Чех ще тоді не приїхав.

²⁾ Сборникъ матеріаловъ, т. III. Предисловіе стор. СХ-СХХІ.

³⁾ Сборникъ матеріаловъ, т. III, 27-31.

⁴⁾ Сборникъ матеріаловъ, III, 32-33.

⁵⁾ Сборникъ матеріаловъ, III, 32.

жави і в історії освіти Європи»¹⁾. Посилаючи свого портрета Завадовський старосвітським пишним стилем вихваляв Чацького, «який на польському Парнасі воскрешає музи, що померли вже були в Атиці», і дякував йому. «Про одне прошу,—додавав міністр,—щоб портрет стояв під вашим (себ-то Чацького) образом, яким випадає прикрашати храми наук в тому відношенню: *et de plenitudine ejus nos omnes asserimus*»²⁾.

Галас, що зчинився був з приводу затвердження статуту волинської гімназії і її відкриття, не змінув для неї без сліду. Безперечно, він сприяв побільшенню пожертв і притому не тільки од волинських мешканців. І київське дворянство, яке постановило заснувати в Києві гімназію на зразок волинської, вирішило, за порадою Чацького, щоб школа для вчителів, гувернанток, і інших була одна, загальна, в Кременці не тільки для волинської, ба й для київської губернії. У звязку з цим вирішенням і частину київських пожертв було виділено та й передано до Кременця. Про це нагадував гр. Завадовський київському губернському маршалові Козловському в 1807 році, треба гадати, на прохання Чацького³⁾.

VI.

В гімназії почалося навчання. Чацький був задоволений ходом справи і з запалом писав до Чарторийського в липні 1806 року, що мовляв, результати од першого року перевершили його сподівання⁴⁾. Проте, Кременець, як місце для гімназії, далеко не задовольняв усіх. Уже 1807 року поставлено було питання про перевід гімназії. Проти Кременця найбільш повставав волинський губернатор Комбурлей. «Если,—писав він міністрові внутрішніх справ 25 травня 1807 року,—волинская гимназія назначена въ Кременцѣ временно, то нахождение ея тамъ сообразно съ пользами казенными; но если опредѣлено ей быть въ Кременцѣ всегда, то считаю сіе крайне неудобнымъ и сопряженнымъ съ большими невыгодами, ибо: 1) Кременецъ находится на краю губерніи и близь границы, слѣдственно, очень далеко и для бѣдныхъ невыгодно прїѣзжать туда учиться; 2) городъ сей, по положенію своему, въ ямѣ, между крутими горами, лишень хорошаго свободнаго воздуха и лишень почти воды. Сіе положеніе крайне нездорово для молодыхъ прїѣзжающихъ туда учениковъ; 3) кременецкій повѣтъ никогда не производитъ въ изобилии хлѣба, отчего съѣстные припасы тамъ всегда дороги, а лѣсу совсѣмъ почти нѣтъ. При стеченіи учениковъ, цѣны должны еще повышаться, и потому содержаніе ихъ стоитъ можетъ большихъ издержекъ и 4) городъ Кременецъ, по нахожденію при границѣ, нуженъ всегда для квартированія тамъ войска, но помѣщеніе въ немъ и малаго количества

1) Сборникъ матеріаловъ, III, 31.

2) Сборникъ матеріаловъ, III, 31-32.

3) Сборникъ матеріаловъ, III, 113-114.

4) Сборникъ матеріаловъ, III, 548.

чрезмірно стѣснить жителѣй и находящихся тамъ учениковъ»¹⁾. Комбурлей, таким чином, ставив на увагу тії самієніькі невігоди, що їхня відсутність, на думку Коллонтая, давала Кременцеві перевагу супроти інших міст²⁾. На думку волинського губернатора, коли запитати Чацького, то він, «не взирая на его нѣкоторую привязанность къ Кременцу», коли захоче бути справедливим, ствердить усе допіру сказане. Комбурлей за відповідніше для гімназії місце вважав Звягель (Новоград-Волинський), що лежав був в центрі губернії, на чудовій височині, межі двома річками, в урожайній місцевості, де багато було лісу та каміння³⁾.

У своїй усепідданчій доповіді про губернію за 1807 рік Комбурлей вже інші мотиви для переводу гімназії із Кременця наводив. Він уважав за потрібне перевести її до губерньського міста Житомира, бо думав, що в Кременці гімназія остається без ніякого од місцевого начальства догляду. «Кременецъ — писав у своїй доповіді цареві волинський губернатор, — хотя и весьма дурное имѣетъ расположеніе, но можно его поправить выкопаніемъ каналовъ, намощеніемъ и сдѣланіемъ водосточныхъ трубъ и колодезей. Онъ могъ бы служить для помѣщенія въ немъ гимназії, и сіе помѣщеніе, если бы Кременецъ былъ въ древнихъ російскихъ провинціяхъ, ничего противнаго не представляло бы. Но нахожденіе онаго города близь границы, удаленіе гимназії отъ губерньскаго города и отъ надзора мѣстнаго начальства, недавность присоединенія здѣшняго края къ имперії, равно и непримѣченное до сего времени расположеніе учащихъ къ вступленію въ службу⁴⁾ даютъ мнѣ поводъ полагать, что весьма нужно имѣть гимназію при губерньскомъ городѣ, гдѣ начальник губернії имѣлъ бы впливіе на образъ ученія и воспитанія и вкоренялъ бы разными средствами приверженность къ государю, стараясь пріохочивать ихъ къ вступленію въ службу и быть полезнымъ государству. Симъ помѣщеніемъ гимназії въ губерньскомъ городѣ и тѣснѣйшею связію оной съ губерньскимъ начальствомъ, а также и ближайшимъ надзоромъ за воспитаніемъ можно было бы надежнѣе пріобрѣсть не только однихъ просвѣщенныхъ, но и вѣрныхъ подданныхъ»⁵⁾.

Гімназія тоді, в 1807 році, залишилась в Кременці завдяки підтримці гр. Завадовського. «Ще раніш од того, як здобуто вашого одзива,—писав в офіційному листі до Чацького 30 липня 1808 року міністр народньої освіти,—я знищив усенькі зусилки перенести гімназію із Кременця, виставляючи ті самі причини, що їх викладаєте й ви у своєму

¹⁾ Архів університету св. Володимира. Papiery pozostale po wizytatorze szkół Tadeusza Czackim. Plik (пачка) № 25, арк. 37-38.

²⁾ X. Hugona Kõllantaia. Listy, I, 126-127.

³⁾ Архів у-ту св. Володимира. Papiery pozostale po wizytatorze szkół Tadeusza Czackim. Plik № 25 арк. 37-38.

⁴⁾ Треба мати на увазі, що гімназія існувала всього тільки два роки. Примітка наша.

⁵⁾ Сборникъ харьковскаго историко-филологическаго общества т. 13. Труды харьковскаго предварительнаго Комитета по устройству XII археологическаго съѣзда т. II ч. I и II, стр. 252.

додаткові. Отож, можете одігнати од себе всякі побоювання що-до цього, тішучи себе надією, що науки розвинуться й розцвітуть у тому самому місті, у якому ви їх прищеплюєте»¹⁾.

Чацький перестав тривожитись з приводу Кременця, та не надовго. Ми не знаємо його одзива до міністра народньої освіти; не знаємо, які він аргументи на користь Кременця, виставляв тепер, після заперечень Комбурлея. Але, без сумніву, незадоволення виявилось і серед дворянства і не тільки Кременцем, ба й волинською гімназією узагалі. На думку дворян, учнів у волинській гімназії було занадто мало. В 1810 році волинські дворяни, з приводу цього, просили звідомлення про всі фондуші, вимагали, щоб на майбутнє встановлено було порядок переховування та розходування їх, подано відомості про кількість учнів та її рух і, врешті, розглянуто питання, чи не саме-таки місто, де знаходиться гімназія, є причина того, що учні мало вступають до гімназії? Дехто висловлював побажання, щоб гімназію було переведено до Вінниці, бо це «городь, превосходнійшій Кременца по урожаю хлѣба, прибылью лѣса и здоровому мѣстоположенію».

Міністром народньої освіти в 1810 році був вже не граф Заводовський, що завсѣди підтримував Чацького, а граф А. К. Разумовський. Справа про кременецьку гімназію одержала новий напрямок. З наказу царя засновано окрему комісію для розсліду причин, через які занепадала волинська гімназія. На голову комісії призначено було волинського губернатора Комбурлея, який узагалі значну відіграв роль в цій справі. Членами комісії були: волинський губерський маршал дворянства граф Мошинський, представники волинського дворянства Бистром, граф Холоднєвський і князь Яблоновський, губерський прокурор, радник губерського правління і інші особи; причому губернаторові дозволялося поїхати в Вінницю «для осмотра и соображенія съ удобствами другихъ городовъ» на випадок вирішення питання про перевід туди гімназії. Комісія повинна була засідати в Житомирі²⁾.

Коли 23 вересня 1810 року видано було царського указа про комісію, Чарторийський перебував у своєму маєтку в Пулавах. Здобувши указа, він побачив у ньому похід проти Чацького та й самого себе, як попечителя шкільної округи. 15/27 листопаду він написав до імператора листа, в якому в коректній, але гарячій формі виливав гіркість своєї образи, висловлювався проти руйнування гімназії і переводу її до иншого міста і просив дати йому одставку³⁾. На своє місце, на попечителя, він рекомендував Чацького, а коли це буде визнано за незручне, то Огинського⁴⁾.

¹⁾ O życiu i pismach Tadeusza Czackego przez X. Alojzego Osieńskiego. W Krzemieńcu 1816, стр. 333.

²⁾ П. С. Зак. № 24,356-а. Сборникъ постановлений по министерству народнаго просвѣщенія т. I, стор. 665-666 № 194.

³⁾ Mémoires du prince Czartoryski, т. II, стор. 238-246.

⁴⁾ Mémoires du prince Czartoryski, т. II, стор. 243-244.

Олександр I, звичайно, не прийняв одставки Чарторийського і в своєму одвітному листі 25 грудня 1810 року постарався виставити справу не такою вже серйозною, як вона Чарторийському здалася. Лист Олександра I, головним чином, торкався важливих питань політики міжнародової, між иншим — питання і про те, чи ворог Росія Польщі? Питання про кременецьку гімназію було зачеплено тільки мимохідь, як таке, що не заслуговує на серйозну увагу. «Я хочу покінчити спочатку з цим нещасним ділом про гімназію, — пише Олександр. Ніколи я не мав і найменшого наміру робити вам прикрість, і ви подивилися на справу з погляду, зовсім різного од того, яким вона є в дійсності. Всеньку цю справу маєте цілком вашим землякам завдячувати, вони бо скаржилися, що Кременець невдало вибрано за місце для гімназії, а близькість до кордону австрійського дає учням легку можливість утікати та інші нерозумні вчинки робити. Між особами, що скаржилися, майже всі були маршали дворянства, і всі вони просили, щоб перевірити їхні скарги. Через їхні часті прохання, комісію отую й призначено. Врешті я, — продовжує імператор, — дуже далекий од думки переміщати гімназію й робити в ній будь-які зміни. Мій намір був, здобувши рапорта од комісії, ніяких заходів не робити, не порадившись з вами. Ви бачите, що всенька справа не варта того, щоб огорчатися, або робити такі рішення, які мало відповідають обставинам моменту»¹⁾.

Навколо справи про комісію розпалилася боротьба. Частина дворянства, що зробило пожертви на гімназію, звернулася до міністра з відозвами, в яких висловлювала Чацькому особливу довіру в розпорядженні фондусами на користь гімназії. Міністр висловив Чацькому в офіційному листі своє задоволення з цього приводу, додаючи, що «когда учрежденная в Житомирѣ комиссия окончитъ высочайше возложенное на нее порученіе», він, міністр, не зупиниться «изъявлять на самомъ опытѣ свое совершенное почтеніе». ²⁾ Коли, одначе Чацький в своєму листі до міністра нагадав про доноси, граф Розумовський 4 квітня 1811 року відповів, що комісія не має потреби в доносах і працює на підставі височайшого указу, сила якого припиниться, коли буде виповнено доручення ³⁾.

Як видно з листа Чарторийського до Олександра I, висновок комісії був прихильний до Чацького, його, треба гадати, обвинувачували, наче-б він занадто вже вільно розпоряджався фондусами, які були зібрані для волинської гімназії. Питання про місце для гімназії комісія всебічно не розглядала, бо визнала, що перевести гімназію в инше місце це річ технічно неможлива. Гімназія, таким чином, залишилась в Кременці ⁴⁾.

¹⁾ Mémoires du prince Czartoryski т. II, стор. 249-250.

²⁾ Архів у-ту св. Володимира. Папери Чацького, зв. 25, л. 50.

³⁾ Архів у-ту св. Володимира. Папери Чацького, зв. 25, л. 79.

⁴⁾ Mémoires du prince Czartoryski т. II, стор. 256-258.

Чарторийський використав геть-усе це, щоб прохати Олександра I дати Чацькому матеріальну винагороду. Свого часу в Чацького було конфісковано частину його майна. Отож, щоб його було повернуто, Чацький вже давно був клопотавсь¹⁾.

Указ, що гімназія залишається в Кременці, був виданий 7 листопада 1812 року. 2-го грудня того-ж-таки року Чацький розіслав із Кременця таке друковане повідомлення польською мовою «поважним мешканцям губернь волинської, подільської, київської та округи тарнопільської»: «Його імператорська величність, государ наш всемилостивіший всемилостивіше зволив в 7 день листопаду біжучого року повеліти, щоб волинська гімназія, як і раніше, залишалася в Кременці. З великою радістю мою оповіщаю про той важливий і любий для батьків і матерів указ; зуміємо-ж використати це добродійне вирішення. Повідомляю, що 2 січня 1813 року починаються всі класи і курси. Пильнуватимемо, щоб надолужити загублений час, для цього маю за честь просити, щоб в цьому році учнів не брали на Великдень. Вакації почнуться 1 серпня 1813 року».

Із цього повідомлення ми бачимо, що в 1812 році навчання в гімназії не провадилось. Сталось це, треба гадати, через війну і тривожний настрій, що панував під той час серед людности на Волині, яка чекала, що далі-далі надійде ворог²⁾. Не почалися зайняття і 1 січня 1813 року, як гадав був Чацький. Принаймні ще 13 лютого 1813 року міністр народньої освіти гр. Розумовський писав офіційно Чацькому: «что касается до открытия учения въ волинской гимназии, я ожидаю отъ государя императора по сему предмету повелѣнія, которое, по полученіи, не премину вамъ сообщить»³⁾.

Лист цей вже не застав Чацького в живих. Він несподівано помер 8/20 лютого 1813 року.

VII.

Після смерти Чацького довгий час не було ніяких змін в становищі волинської гімназії і в її долі. Склад вчителів був непоганий, і такий він залишавсь усенький час існування гімназії, а потім і ліцею⁴⁾. Вчителі волинського ліцею утворили пізніш і перший склад професорів університету св. Володимира.

Загальний характер гімназії склався ще за Чацького і, без сумніву, за його найближчою участю. Що-до цього, то тут йому чимало допоміг

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ, III, 1165-1178.

²⁾ Сборникъ харьковскаго историко-филологическаго общества. Труды предварительнаго Комитета по устройству XII археологическаго съѣзда. Т. 13, стор. 260.

³⁾ Архивъ університету св. Володимира. Papiery pozostałe po wizytatorze Tadeuszu Czackim. Plik (в'язка) 25, арк. 25.

⁴⁾ Adam Słowikowski, Wspomienia szkoły krzemienieckiej. Bibl. warszaw. 1863 p. М. Ф. Владимірскій Будановъ. Исторія університета св. Володимира. Т. I, стор. 38. А. Погодинъ. Виленскій учебный округъ (1803-1831)—передмова до „Сборника матеріаловъ для історії просвѣщенія въ Россіи“. Т. IV, вип. 1 стор. 1, LVII.

і перший директор гімназії Осип Чех, математик, колишній краківський професор, він виявив себе і як досить видатний педагог. Не дурно в один і той-же час Чеха закликав Чацький до Кременця, — а Северін Потоцький до Харкова¹⁾. Чех дав перевагу запрошенню до Кременця, і керував кременецькою гімназією з самісінького її заснування аж до своєї смерті 24 листопаду 1810 року. «Чацький — каже проф. А. Погодін — зумів розв'язати дуже важке завдання: він утворив школу, де зв'язок між навчальним персоналом і учнями був як-найжвавіший, де суспільство почувало, що воно не стороннє школі, не є якийсь чужий елемент, але охоронець шкільної установи та її традицій. Воно давало засоби для неї, начальство школи, з свого боку, притягало суспільство до участі в внутрішньому житті гімназії, іспитах і т. и. Єднання між сім'єю й школою тут досягалося як-найкраще²⁾».

Після смерті Чацького на візитатора був призначений молодий граф Пилип Платер.

Князь Чарторийський мало знав Платера. Тимчасом з останнього була близька до Чацького особа. Чацький поважав Платера, покладався на нього і знайомив його з справами гімназії. Це й дало Чарторийському ґрунт, при виборі візитатора, зупинитися саме на Платері, що його ще раніш, за свого живоття, рекомендував йому Чацький.

А втім, вибір оцей був невдалий. Спочатку справи волинської гімназії йшли начеб-то добре. Гімназією фактично керував старший префект, енергійний, але суворий Антін Ярковський, прихильник і охоронець традицій Чацького. На чолі гімназії стояв директор Сциборський, людина м'яка, млява і нерішуча. Він невелике мав значіння і більше думав про відставку.

Скоро почалися нелади у гр. Платера з Ярковським, а пізніш і з усім гімназіяльним начальством. Користуючися з м'якої вдачі директора Сциборського, візитатор почав де-далі більш та більш утручатися в справи гімназії. Дійшло до того, що візитатор і префект гімназії являли собою два ворожі табори. Один з колишніх учителів кременецької гімназії Андржейовський переказує, приміром, отакий факт, що яскраво малює відношення між ними. Двом учням гімназії префект не дозволив був їхати за місто. Тоді учні вдалися до Платера, і цей останній дозволив, не розпитавши попередю як слід учнів і не запитавши префекта. Учні поїхали. Префект за це притягнув їх до гімназіяльного суду, який існував при кременецькій гімназії. Утворилися надто важкі відносини між візитатором і префектом. Тільки, завдяки тактовності повітового маршалка Држевецького, пощастило їх полегшити. Та все-ж-таки це не затримало дальшого зросту неприхильності і недовіри між графом Платером і гімназіяльною адміністрацією. Гімназія занепадала, втрачала свою самостійність. Віленський університет давав їй почувати свою владу,

¹⁾ X. Hugona Kollataja Listy, I, 359.

²⁾ А. Погодинъ. Виленскій учебный округъ, стор. LXIII.

яка раніш, коли Чацький зносився безпосередньо з куратором округи і міністром освіти, минаючи університет, була зовсім невелика. Між віленським університетом і волинською гімназією було свого роду суперництво. Серед учителів волинської гімназії існувало переконання, що «Вільно не могло простити Кременцю його розвою і слави»¹⁾ і не було прихильне до цього останнього²⁾. Андржейовський переказує, що ректор віленського університету Снядецький помішав свого часу зробити гімназію вищою шкільною установою³⁾.

Фальшиве становище, яке утворилось між візитатором і волинською гімназією, звертало на себе увагу і громадянства. В 1816 році новий волинський губернатор Гижицький, приятель гр. Платера, вирішив покінчити з таким ненормальним становищем. Він умовив гр. Платера взяти посаду волинського віце-губернатора. А на візитатора був призначений, з обрання, заслужений професор віленського університету В. Малевський. Починаючи з нього аж до самісінького перевodu волинського ліцею до Києва, всі візитатори були з професорів віленського університету.

Відколи гр. Платер перейшов на посаду віце-губернатора, справи гімназії, як каже Андржейовський, почали потроху впорядковуватись; вплив Ярковського збільшивсь, традиції Чацького повернулися. Не аби яку роль в цьому відіграв генерал Држевецький, кременецький повітовий маршалок. Це був прихильник Чацького і його діяльності, що добре знав візитатора особисто й завжди його поважав. Був з нього гарячий місцевий патріот. Ми вже були бачили, що він утручавсь не раз у справи і зм'ягшував напружений стан в гімназії за гр. Платера. Як маршалок, генерал Држевецький прожив скількиє років в Кременці і виявив багато піклувань щодо гімназії⁴⁾.

Чутки про занепад гімназії і про деморалізацію учнів не могли довго зоставатися таємницею і почали ширитися по краю. Дійшли вони й до куратора шкільної округи. Бакаючи сам перевірити ці чутки, князь Чарторийський побував в 1818 році в Кременці⁵⁾. Він перебув тут чотири тижні і був присутній на іспитах. Іспити провадилися строго, але закінчилися гаразд. Чарторийський зостався задоволений, як з учителів, так і з учнів. У наслідок цих одвідин куратором округи Кременця було перетворено гімназію в Ліцей.

Думка про вищу шкільну установу в країні, як відомо, була вже й у Чацького. Про перетворення гімназії в університет мріяли її викладачі. Мрії їхні поділяли і мешканці Волини, Поділля і України. А втім Чарторийський, бажаючи все робити ступнево, обмежився тільки Ліцеєм, хоча, як гадає Андржейовський, міг-би заснувати і університет⁶⁾.

¹⁾ Andrzejowski. Ramoty starego detinka T. III стр. 185.

²⁾ Ramoty, IV, 15.

³⁾ Andrzejowski Ramoty. III, 211.

⁴⁾ Ramoty, III, 225.

⁵⁾ Ramoty, III, 210.

⁶⁾ Ramoty, III, 211-212.

Переіменування волинської гімназії в лицей відбулося 18 січня 1819 року височайшим рескриптом на ім'я тодішнього міністра освіти кн. А. Я. Голіцина. В рескрипті робилися вказівки на те, що «изданный въ 1805 году для волинской гимназiи уставъ не могъ еще понынѣ во веѣхъ частяхъ онаго приведенъ быть въ надлежащее дѣйствіе, и что губерніи волинская и подольская, по отдаленности ихъ отъ виленскаго университета, имѣють надобность въ высшемъ училищѣ, которое благородному юношеству могло бы, по крайней мѣрѣ, въ нѣкоторыхъ частяхъ замѣнить университетъ». З огляду на це, наказувалося «волинскую гимназію отнынѣ именовать волинскимъ лицеемъ», перевести в життя ті частини статуту волинської гімназії, які до того часу не було здійснено; витрати-ж на це реформування віднести на кошти едукційного фондушу. На куратора віленської шкільної округи покладалася обов'язок подати міністрові освіти положення про волинський лицей і скласти кошториса, скільки треба заасигнувати на витрати по лицю із едукційного фондушу, як допомогу до пожертв, що було зроблено на волинську гімназію ¹⁾.

Відразу-ж таки було вироблено три проекти плану навчання для волинського лицю: поміщиками, адміністрацією гімназії і віленським університетом. Кожний з проектів вироблявся окремо. Через те вони не були погоджені один з одним, часом мало не суперечили один одному. З приводу їх чимало говорилося, а втім з усього того аж нічогосінько не вийшло: ніяких певних ухвал, або вирішень не було прийнято ²⁾. Ані нового положення про волинський лицей не було, кінець-кінцем, видано, ані нових навчальних планів.

Так було, доки існував лицей. Волинська гімназія фактично тільки змінила свою назву на лицей. По суті-ж, вона залишалася тою-ж-таки гімназією, яка з неї і була досі, з невеличкими тільки змінами, що їх поробив кн. Чарторийський своєю владою, коли в 1818 році перебував у Кременці. Він, між иншим, збільшив тоді кількість учителів. Одною з головних змін у житті лицю було те, що директора почали обірати з-поміж місцевих поміщиків. Так був обраний Алоїзій Фелінський, що до нього з великою увагою і пошаною ставиться Анджейовський у своїх мемуарах ³⁾.

Головним наслідком перейменування гімназії на лицей було те, що лицей вийшов юридично по-за межі волинської губернії. З нього зробилася установа, що існувала не тільки для волинської, ба й для подільської губернії. Треба додати, що і раніш з гімназії ніколи фактично не була установа чисто волинська. Вище було вже згадано, що київське шляхецтво пожертвувало частину зібраного для заснування в Києві гім-

¹⁾ Сборникъ постановленій по министерству народнаго просвѣщенія т. I. № 421, стор. 1238.

²⁾ A. Andrzejowski. Ramoty, 212, 218.

³⁾ Ramoty, III, 217-221.

назії капітала на гімназію волинську з тою, проте, умовою, щоб школи вчителів, повивальних бабок, практичної механіки і інститут гувернанток обслуговували-б і потреби київської губернії¹⁾.

VIII.

Переіменування волинської гімназії в ліцей припало на ті часи, коли в Росії вже намічалася зміна політики що-до віленської шкільної округи та її шкіл, що мали до того часу, за окремими, правда, винятками, характер польський.

Вже року 1814 міністерство народньої освіти звернуло увагу на невеликі успіхи в російській мові по школах віленської округи. Це приписували тому, що учителями були поляки. Рекомендувалося замінити їх росіянами²⁾. На початку 1820-х років виникла справа про таємні товариства в віленському університеті і віленській шкільній округі. Розслідування про них провадив пристрасно і суворо сенатор Новосильцев, який, на думку проф. А. Погодіна, зробив погану послугу російській справі в Литві. «Коли, як каже Новосильцев, Чарторийський віддалив злиття Литви з Росією на сто літ, то Новосильцев, — каже А. Погодін, — зробив національну самосвідомість цього краю, який бачив в Росії могутню покровительку свого самобутного духовного життя і не думав ніколи про політику відокремлення од неї — прямо-таки ворожою до Росії³⁾.

Року 1824 подавсь у відставку куратор віленської шкільної округи князь Чарторийський і на його місце попереду був призначений граф Лаваль, а втім незабаром його змінив сенатор Новосильцев. Зараз-таки після цього було зроблено розпорядження провадити будь-яке офіційне листування увіленській шкільній округі виключно мовою російською. Раніш за мову діловодства, як відомо, правила польська⁴⁾. Новий міністр народньої освіти А. С. Шишков висунув особливу програму народньої освіти. 11 грудня 1824 року в своїйому відношенні до Головного Правління Шкіл, тоб-то кураторів округ, він з'ясував це так: виховання повинно бути російське, не звертаючи уваги на різницю вір і мови; геть-усі повинні виховуватися кожний у своїй вірі, православні — в твердому непохитному православію; католики і лютерани — в точному визнанні своєї віри; всі иновірці повинні виучувати і знати російську мову, історію і закони; всі науки треба очистити од неналежащих їм і шкідливих мудрувань; число навчальних дисциплін треба зменшити; мову слов'янську, тоб-то високу і класичну російську словесність треба заводити і заохочувати до них;

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ для історіи просвѣщенія въ Россіи т. III, стр. 113-114. А. Погодинъ. Виленскій учебный округъ, стр. LXIV-LXVI.

²⁾ Сборникъ распоряженій по министерству народ. просвѣщенія. Т. I. № 114, ст. 24.

³⁾ А. Погодинъ, Виленскій учебный округъ, стор. ХСII.

⁴⁾ Сборникъ распоряженій по министерству народн. просвѣщенія. Т. I, № 249, ст. 524-525.

мова грецька повинна мати перевагу перед латинською; государ і користь рідного краю потребують од вихователя юнацтва вірних синів церкви і вірних підданців, людей, відданих Богові і цареві; в цьому тільки розумінні людину освічену можна вважати за добре виховану¹⁾.

Програму цю було висловлено вже аж наприкінці царювання Олександра I. Разом із Шішковим, як міністром народньої освіти, вона перейшла і в царювання Миколи I і зробилася провідна в справі народнього виховання. На ґрунті його виросла потім і «славетна» формула гр. С. С. Уварова: «православіє, самодержавство й народність».

Оця програма Шішкова, як почали її практично переводити в життя, передусім повинна була відбитися на долі віленського університету і підлеглих йому шкіл. Вони були засновані й розвивалися за інших умов, зовсім не схожих на ті, що були в 1820-х роках. А через те і характер їхній був инакший: не російський, як цього вимагалось тепер, а польський, як це ухвалювалося колись царськими рескриптами головним діячам цього напрямку. Польський характер віленського університету заховався, правда, аж до самісінького його закриття року 1831. Але діяльність його була більш обмежена, ніж це було раніш. За докладом Новосильцева віленський університет 8 липня 1826 року було позбавлено права обірати собі ректора²⁾. Університет підпав під спеціальний догляд ще відтоді, як Новосильцев розслідував був у ньому таємні організації; 14 серпня 1824 року було скорочено, в дусі Шішкова, його програму³⁾.

Скорочення прав університету мало собі наслідком поширення прав куратора. Року 1803 «Предварительныя правила народнаго просвѣщенія» і статут віленського університету утворили певну систему організації шкільної справи по округах. Реформування університету, позбавлення його самостійности порушувало і руйнувало всенюку систему. Почалося ступневе руйнування віленської шкільної округи. Воно провадилося в інтересах і в дусі того російського шовіністичного напрямку в справі народньої освіти, що його проголосив був Шішков. Ще року 1818 київську губернію було вилучено з відання віленського університету і куратора віленської округи і прилучено до харківської шкільної округи. За причину було висунуто віддаленість і труднощі управління⁴⁾. Року 1824, як ново розподіляли шкільні округи, білоруські губернії, Вітебську і Могилевську, які були близькі до Вільни своїм положенням, було приєднано до петербурзької шкільної округи⁵⁾. В 1829 р. було утворено окрему Білоруську шкільну округу⁶⁾. 12-го січня 1831 р., на самісінькому початку польського повстання 1830-1831 р.р. із Віленської шкільної округи

¹⁾ Сборникъ распоряженій по министерству народнаго просвѣщенія т. I, № 254, стор. 535.

²⁾ Сборникъ постановленій по мин. нар. просвѣщенія. Т. II, № 17 стор. 31-32.

³⁾ Сборникъ постановленій Т. I, № 559, стор. 1778-1779.

⁴⁾ П. С. Зак. № 27, 542.

⁵⁾ П. С. Зак. № 30, 102.

⁶⁾ 2-е П. С. Зак. № 2, 599.

було виключено Волинську, Подільську і Мінську губернії. Перші дві було зараховано до Харківської округи, а Мінську — до Білоруської¹⁾. Таким чином, Віленську шкільну округу було обмежено тільки двома губерніями Віленською та Гродненською та ще краєм Білостоцьким. При такому розподілі округ, Харківська округа стала дуже велика, і через те, 13-го грудня 1832 р. з неї було виділено окрему Київську шкільну округу, в складі губернь: Київської, Подільської, Волинської і Чернігівської²⁾. На чолі її був поставлений фон-Брадке. Всенські ці заходи, що, безперечно, мали на меті зменшити вплив польського Віленського університету, не перебували в будь-якому звязку з польським повстанням 1830-1831 р.р., як його наслідок. Хіба що, за винятком заснування Київської шкільної округи, геть-усі вони були пороблені раніш і перебувають, ясна річ, у звязку з загальним напрямком російської політики в справі освіти. Політика оця визначилася ще наприкінці другого і початку третього десятиліття XIX в. і знайшла собі яскравий вислів, як ми вже були бачили, в словах міністра народної освіти Пішкова. Року 1829 вийшов наказ сенатові про збільшення, між иншим, кількості російських шкіл в Білоруській шкільній округі³⁾. 19-го грудня 1830 р. було скасовано навчання польською мовою по школах Київської губернії; що-до заборони навчати самої мови, то вирішено було зробити це ступнево, «чтобы, — як говориться про це в доповіді міністра, — не подать повода къ разнымъ неприятнымъ толкамъ и сравненіямъ»⁴⁾.

Починаючи від 1828 р. за міністра народної освіти був вже не Пішков, а кн. Лівен, колишній куратор Дорпаської шкільної округи, німець походженням і вихованням. Отож він і проводив загальну політику русифікації шкіл Віленської шкільної округи.

Польське повстання, природно, загострило цю політику, прискорило її, зробило її різкішою та послідовнішою. 4-го квітня 1831 р. відбулося «височайше повеління», хай як-найшвидче буде понищено школи при католицьких монастирях, а що-до свіцьких шкіл (їх мали залишити) навчання — хай провадитиметься мовою російською. «Провести это относительно школъ Киевской, Подольской и Волынской губерній, — говорилось далі, — будетъ тѣмъ легче и успѣшнѣе, что большая часть народонаселенія сихъ губерній состоитъ изъ природныхъ россіянъ» (!). Таким чином, політика надто змінилась, порівнюючи з початком XIX в., адже тоді «росіяни» існували тільки в «одному куточку», тепер-же всенський край раптом об'явився виключно «російським»⁵⁾. Запроваджуючи діловодство в краю російською мовою, разом із тим поставили питання й про те, щоб збільшити навчання її по школах⁶⁾. Кінець-кінцем, що-до т. зв. «південно-

1) 2-е П. С. Зак. № 4, 251.

2) 2-е П. С. Зак. № 5, 825.

3) 2-е П. С. Зак. № 2, 599.

4) Сборникъ постановлений по мин. нар. проев. т. 2-й, № 146, стр. 368-370.

5) Сборникъ постановлений т. II, № 169, стр. 425-426.

6) Сборникъ постановлений т. II, № 196, стр. 481-482.

західнього краю (Правобережної України) було ужито рішучих заходів — позачинювано геть-усі парафіяльні школи з польською викладовою мовою і натомість наказано було позаводити школи з викладовою мовою російською. Це було 25 го липня 1832 р. ¹⁾).

Загальна політика в справі народньої освіти не могла, звичайно, не торкнутися і Волинського Ліцею та не відбитися на його долі. Тепер з Волинського Ліцею була найвища польська школа в краю, який визнавався за виключно російський. Становище його зробилося занадто вже небезпечне.

IX.

Внутрішнє життя Волинського Ліцею на початку 1820-х років було аж надто ненормальне. За це не раз говорить Андржейовський, сучасник і учасник багатьох подій в житті Ліцею.

Директорування Фелінського тривало недовго. Він помер наглою смертю, несподівано для всіх ²⁾). За директора деякий час був префект Ярківський. Сподівались, що директор буде призначений з місцевих поміщиків. Але в ті часи почалися вже зміни в віленській окрузі і за куратора був Новосільцев. «Вільно прислало нам вітчина, — каже Андржейовський ³⁾). Не місцевий поміщик був призначений на посаду директора, а вчитель Вінницької гімназії П. Левицький, ад'юнкт Віленського Університету. З нього була людина вчена, добре вихована, але слабкої вдачі. Він раз-у-раз видумував різні проекти, змінював їх потім швидко й не доводив жадного до кінця. З учителями Ліцею він аж ніяк не міг налагодити стосунків, і вони увесь час лишались 'холодні і офіційні. Незабаром після директора із Вільни був присланий і префект Ліцею, на призначення Новосільцева. То був П. Бокщанін, литвин з роду.

Своєю витримкою й поведінкою був він загадкою для педагогічного складу Ліцею. Вчителі були з ним по-товариському чемні та й годі. «Необхідно, одначе, віддати справедливість Бокщанінові, — каже Андржейовський, — він мав гострий розум, щасливий дар пізнавати характер і чудовий такт в поводженні з молодшими». Учні спочатку його побоювалися, потім, пізнавши ближче, полюбили й поважали нового префекта. Це не подобалося директорові. Між ними з'явилося недовір'я і почалися непорозуміння, що несприятливо відбилися на справах Ліцею ⁴⁾).

Року 1824 Кременець одвідав куратор Новосильцев. Разом із ним приїхав ректор Віленського Університету Пелікан і скількись урядовців. Ревізія закінчилася гаразд. Новосильцев прийняв педагогічний персонал, спочатку усіх разом, потім приймав і мав розмови з кожним зокрема. Здається, він був задоволений. Настрій трохи був зіпсований через один

¹⁾ 2-е П. С. Зак. № 5, 518.

²⁾ А. Andrzejowski. Ramoty, III, 222.

³⁾ А. Andrzejowski. Ramoty, IV, 100.

⁴⁾ А. Andrzejowski. Ramoty, IV, 100-105.

несподіваний випадок, дуже характерний для того часу. Новосільцев, який недавнечко провадив розслідування про таємні товариства в Віленському Університеті, був, як і всякий слідчий, надзвичайно що-до цього підозріливий і шукав таємних товариств скрізь. В 1809 р. в Кременці за-снувалося було «Общество упражняющихся въ устномъ и письменномъ отечественномъ языкѣ» (Towarzystwo ćwiczących się w mowie ustnej i pisanej ojczystej). Статут цього товариства, на внесення Чацького, затвердив був міністр народньої освіти гр. Завадовський. Статут товариства і список членів були занесені в Ліцей до окремої книги, куди записувалися також літературні твори і доповіді членів. Все це було відоме начальству і візитаторам. Товариство працювало аж до смерті директора Феліньського, потім воно фактично припинило своє існування, а за книгу забулися. Вона переховувалася в бібліотеці Ліцею. Підчас ревізії Новосільцев в розмові із колишнім префектом Ліцею Ярківським, у присутності директора Левицького, запитавсь у його, чи не бувало серед учнів Ліцею якихось таємних і небезпечних товариств. Ярківський одповів негативно. Левицький, навпаки, заявив, що бували, але він їх знищив. Виявилось, що Левицький мав на оці «Общество упражняющихся въ отечественномъ языкѣ». Та він не знав ані його статуту, ані книги, що переховувалася в бібліотеці. Справа, звичайно, скоро виявилася. Адміністрація усе-ж-таки визнала за потрібне зробити, за розпорядженням Новосільцева, трус у двох членів товариства — Корженьовського і Андржейовського, що перебували тоді в Кременці. Усе це малює напружений стан того часу і підозріливе відношення адміністрації до шкіл Віленської округи. Навіть що-найдрібніший факт відступання од лояльності міг бути, за таких обставин, витлумачений, як небезпечний, й мати для Волинського Ліцею важливі наслідки. Отож Ліцей увесь час був строго лояльний, а через те завжди міг відкинути од себе будь-які підозріння. Новосільцев та Пелікан виїхали з Кременця, задоволені з усього, що там бачили.

Візитатором на 1824 р. Віленський Університет призначив Казимира Монюшка, який уділяв чимало уваги Волинському Ліцеєві¹⁾. В травні дальшого 1825 р. в Кременець знов приїздив ректор Віленського Університету Пелікан, пробув щось 10 день, силювавсь ближче познайомитися з викладачами і залишив про себе дуже гарне вражіння. Пелікан переконавсь у значінні Волинського Ліцею, навіть у необхідності возвести його в стан вищої школи. «Чи згодився-б він відокремити Ліцей з-під управління Віленського Університету, не знаємо, — каже Андржейовський, — бо це не погоджувалося з системою, раз вже заведеною, її не міг порушити і Чацький. Та коли-б у нас був хто-небудь, хто-б завзято підтримував був нашу справу, то ректор був-би здатний зробити для нас чимало, бо і так він робив те, що міг». Пелікан зоставсь прихильником Ліцею аж до самісінького його кінця²⁾.

¹⁾ A. Andrzejowski Ramoty, IV, 105-111.

²⁾ A. Andrzejowski. Ramoty, IV, 128-129.

Аж до 1830 р. життя Ліцею йшло спокійно і ні в чому не порушувалося. В лютому цього року помер директор Ліцею Левицький. На його посаду із Вільни ніхто не був призначений і виконувати обов'язки директора було доручено префектові Бокщанинові.

Цього-таки року на Волині був великий недорід. Настав спочатку голод, а згодом появилася велика холера. Учні в Ліцею було під той час багато. На початок навчального року усі вони поз'їздилися. Зайняття почалися правильно і йшли своїм порядком. Та холера де-далі дужчала і відбирала все нові й нові жертви. Зачепила вона і службовий персонал Ліцею. Це викликало паніку і після різдвяних свят чимало батьків не попривозили своїх дітей до Кременця. В березні 1831 р. учнів довелося розпустити, а Ліцей закрити¹⁾. Зроблено це було за розпорядженням волинського військового губернатора, як видно із рапорта в. о. директора Ліцею Бокщанина шкільному комітетові Харківського Університету 25-го вересня 1831 р. під № 1569. «По распоряженію г. волынскаго военнаго губернатора отъ 26-го прошлаго декабря 1830 г. за № 262, ко мнѣ послѣдовавшаго, — пише Бокщанин, — ученики сего (Волинскаго) Лицея по поводу появившейся въ окрестностяхъ г. Кременца эпидемической болѣзни холеры, разѣхавшись въ родительскіе дома на праздники рождества Христова, не возвратились, а остальные, для свирѣпствовавшей сей болѣзни и въ г. Кременцѣ взяты родителями въ ихъ дома въ концѣ мѣсяца марта, съ котораго времени и продолженіе наукъ прекратилось, о чемъ донесено мною училищному комитету рапортомъ отъ 3-го апрѣля за 599»²⁾.

Ліцей було закрито, в зв'язку з холерою, саме під той час, коли в листопаді 1830 року почалося польське повстання. Волинь воно зачепило трохи: з'явилося скількись повстанських загонів, та вони незабаром зникли. Як каже учасник повстання Михайло Чайківський (Садик-паша) на Волині не було повстанської організації³⁾. Волинь, таким чином, не була в районі військових подій, хоча наслідок їх, звичайно, відбивався й на Волині⁴⁾. По краю ходило чимало різних чуток, але поки провадилось навчання, вчителям і префекту щастило паралізувати їхній вплив на молодь ліцею⁵⁾. Ліцей залишився зовсім осторонь од повстання, і його легальність що-до російського уряду й держави не було ні в чому порушено⁶⁾. Як ні підозріливо в той час ставилися в офіційних сферах до поляків, але ніякого обвинувачення проти вчителів Волинського Ліцею не визначено. Навлаки, він найшов навіть собі офіційний захист.

¹⁾ А. Andrzejowski Ramoty, IV, 188.

²⁾ Архів ун-та св. Володимира. Справи Ліцею. Протокол вихідних паперів в 1831 р.

³⁾ Записки Михаила Чайковского (Садик-паша). Киевская Старина т. XXXV. 1891 г. ноябрь стр. 277.

⁴⁾ А. Andrzejowski. Ramoty, IV, 188.

⁵⁾ Ramoty, IV, 188.

⁶⁾ Автобиографическія записки Е. Ф. фон-Брадке. Русскій Архивъ 1875 г. кн. I стр. 274.

Вже повстання закінчилося, коли до відому Волинського горожанського губернатора дійшло, що «въ лицейской залѣ по воскресеньямъ бивають собранія учителей, адвокатовъ, мѣдиковъ и другого званія людей, гдѣ заводятся разговоры о дѣлахъ политическихъ, толкують о разныхъ народныхъ вѣстяхъ и слухахъ и особенно о скитающихся по чужимъ краямъ нашихъ изгнанникахъ». Губернатор 30 серпня 1832 року зажадав од в. о. директора лицю Бокцаніна пояснїнь. Цей останній і собі повідомив про цей запит куратора Харківської Округи генерала Філатьєва, причому додав, що ніяких зібрань в лицей не буває, але щонеділі після служби Божої иноді заходять на короткий час до бібліотеки лиця, щоб почитати газети та журнали, вчителі лицю, декотрі офіцери і цивільні урядовці м. Кремінця. Та ці одвідування ніколи ні в кому жадного підозріння не викликали. Одначе, з огляду на запит волинського губернатора, він, Бокцанін, щоб запобігти будь-яким наріканням, заборонив одвідувати бібліотеку «не только для чтенія газетъ, но даже и для чтенія книгъ».

В листуванні, яке виникло з цього приводу між Харківським куратором, Київським генерал-губернатором і Міністерством Народної Освіти, було постановлено, між иншим, питання про політичну благонадійність вчителів Кремінецького лицю. Генерал В. І. Філатьєв обороняв лицей і в своєму секретному відношенні 6 жовтня 1832 р. під № 1225 писав до Київського генерал-губернатора Левашова: «Я смѣло увѣренъ, что доносъ сей есть явная клевета. Я знаю г.г. учителей лично, и когда они во время возмущенія Польши остались неприкосновенны, то тепер вовсе не могу вѣрить, чтобы могли они быть злославленны даже на словахъ... За чистоту намѣреній учителей лиця, право, могу ручаться. Кто казался слишком полякомъ, тѣхъ уже нѣтъ: единственно вредный и опасный человекъ, найденный мною въ лицей, бывший учитель историческихъ наукъ Ульдинскій, по представленію моему, удаленъ вовсе отъ службы... Я пишу вашему высокопревосходительству со всею откровенностью, какъ представляются обстоятельства, и зная лицъ, могу ручаться, что въ лицей ничего не можетъ произойти опаснаго или вреднаго для внутренняго спокойствія».

Оцей лист кураторів мав добрі наслідки для лицю. Секретним відношенням 13 жовтня 1832 р. київський генерал-губернатор повідомив Філатьєва, що він зовсім не мав на думці починати переслідування «по однимъ гадательнымъ донесеніямъ на неподозрительныхъ чиновниковъ». З свого боку міністр народної освіти князь Лівен 27 жовтня 1832 р. обмежився вразівкою кураторові, що «ежели до сего времени дозволялось въ библиотекѣ лиця собираться лицамъ, не принадлежащимъ къ учебному заведенію, для чтенія газетъ и журналовъ, то сіе было весьма не хорошо, ибо несмотря на удостовѣренія и. д. директора лиця, невозможно, чтобы между читающими политическія новости не было какихъ-либо разсужденій объ оныхъ, и исправляющій должность директора благоразумно поступилъ, запретивъ входъ въ библиотечку постороннимъ лицамъ¹⁾».

¹⁾ Архив Университету св. Володимира. Дѣла Вольненскаго лиця.

На цьому справа й скінчилась. Приватні особи втратили право читати не тільки газети й журнали, ба навіть і книжки в бібліотеці ліцею. Зате благонадійність вчителів було засвідчено й підтверджено офіційно.

Відколи Волинський Ліцей в зв'язку з холерою було закрито, він опинився в дуже непевному становищі. Скінчилась холера, було придушено польське повстання, голодний рік змінився роком урожайним, а ліцей і далі був закритий; отож і вчителі, через те, здобуваючи тільки половину утримання, перебували в надто скрутному матеріальному становищі. Вільно було далеко від Кременця, і з ним, через холеру й повстання, не було зносин; тимчасом на Волині не було аж ніякої місцевої влади шкільного відомства, яка-б могла розв'язати питання про ліцей.

Вчителі настоювали, щоб розпочати навчання. В. о. директора удався був з приводу цього до Волинського Військового Губернатора. Той одповів невиразно: мовляв, хто уповноважив закрити ліцей, нехай той дозволяє і його відкрити. А як-раз ми знаємо, що з розпорядження цього-ж таки губернатора і було підчас холери закрито ліцей.

Так тривало до осені 1831 року. Наприкінці жовтня ц. р. Кременець одвідав харківський куратор генерал Філат'єв. Він побував у ліцеї, зібрав учителів, вилаяв їх, оглянув бібліотеку і кабінети, але нічим серйозно не цікавився і оглядав все позверху¹⁾. В діловодстві ліцею куратор знайшов не все до-ладу. Папери раз-у-раз писалися по-польському, по-польському-ж підписувався на офіційних паперах дехто з учителів. Філат'єв знайшов це «неприличнѣмъ», особливо беручи під увагу, що «знаніє російскаго языка требуется даже отъ учащихся». Куратор 28-го жовтня 1831 року звелів негайно-ж-таки запровадити діловодство в ліцеї і в школах мовою російською²⁾.

За порадою секретаря, що їздив із куратором, учителі ліцею улаштували генералові Філат'єву обіда, хоч це й була для них річ надто тяжка. Куратор задоволений був з прийому, і, від'їзжаючи, запевнив учителів, що ліцей з деякими змінами, усе-ж-таки і на далі залишиться в Кременці, і вчителі заховають свої посади. Точно не пам'ятає Андрже-йовський, але, здається, Філат'єв тоді-ж-таки поновив одержування вчителями повної платні³⁾.

Закриття ліцею підчас холери не визначало, таким чином, його скасування. Було припинено саме навчання. Сам-же ліцей, як установа, існував і далі. Провадилось звичайне ділове листування. Одбувалися торги на поставку продуктів; вчителі здобували платню і одержували службові командирування; куратор округи приїздив і ревізував ліцей і т. д.

¹⁾ А. Andrzejowski. Ramoty, IV, 188 і далі.

²⁾ Архів У-га св. Володимира. «Дѣла Волинскаго Лицея».

³⁾ А. Andrzejowski. Ramoty, IV, 188-193.

X.

Яка-ж була дальша доля Волинського ліцею?

В записці керуючого міністерством народної освіти про перевід ліцею з Кременця до Києва, що її було заслухано в Комітеті міністрів, говорить: «по высочайшей волѣ, послѣдовавшей въ августѣ 1831 г., Волинскій лицей, находившійся в Кременцѣ закрытъ, а по всеподданнѣйшему докладу бывш. министра народнаго просвѣщенія (кн. Ливена) 12-го апрѣля 1832 г. повелѣно перевести оный изъ Кременца въ г. Кіевъ»¹⁾.

Хоч як це дивно, а в цій офіційній записці зроблено помилку по суті. Ми вже бачили були, що 1831 р. Волинський лицей справді було закрито, тільки-ж не в серпні, а в березні, і не «по высочайшему повелѣнію», а за розпорядженням волинського військового губернатора, тимчасово, уважаючи на холеру. Чи питалися на це згоди і в міністра, із архівних справ ліцею не видно.

Відома самісінька резолюція Миколи Першого про тимчасове закриття ліцею, ще в 1833 р. 14-го травня, — коли міністр освіти докладав цареві, що 6-го травня втікли з ліцею шестеро казенних вихованців, Микола I й поклав отаку резолюцію на доповіді: «До перевода лицея нужно сейчасъ его закрытъ, отпустивъ дѣтей къ родителямъ»²⁾.

Звідси видно, що в травні 1833 р. в ліцеї провадилось навчання і були учні. Треба гадати, що навчання почалося після приїзду харківського куратора ще в-осени 1831 р., бо з 16-го грудня ц. р. ми маємо отаке розпорядження директора на ім'я вчителя ліцею Карла Мікульського: «Такъ какъ по распоряженію начальства преподаваніе лекцій воспитанникамъ фундушевого при лицей конвикта уже продолжается, поему предлагаю Вамъ заняться преподаваніемъ своего предмета упомятымъ воспитанникамъ въ назначенные къ тому часы»³⁾. Року 1832 Волинський лицей також функціонував. Це підтверджується й поточним листуванням ліцею. 9 травня 1832 р., напр., за № 40 куратор наказав ліцеєві прийняти Невмінакова до конвікту для бідних, що в Кременці; 13-го серпня 1832 р. він робить розпорядження, щоб прийняти до Волинського ліцею Людовіка Жолкевича; 13-го вересня 1832 р. наказує прийняти до конвікту Волинського ліцею Северина Грабовського, а 6-го жовтня зараховує його на копти, що їх уносила шляхта Володимирського повіту. 10-го грудня 1832 р. куратор округи запитує, які книги, журнали і періодичні видання передплачуватиме лицей на майбутній 1833 р. Вчителі ліцею клопочуться за відпустки, пенсії, складається для ліцею кошторис, ведуться біжучі витрати — одно слово, ми маємо геть-усі ознаки шкільної інституції, яка існує⁴⁾.

¹⁾ Сборникъ постановлений по министерству Народ. Просв. т. II-й № 238, ст. 74.

²⁾ Сборникъ распоряж. по Мин. Нар. Просв. т. II-й, № 233, стр. 564.

³⁾ Архив У-ту св. Володимира. «Дѣла Волинскаго Лицея». Протоколъ исх. бумагъ въ 1831 году.

⁴⁾ Там-же.

Таким чином, Волинський ліцей, ані в 1831, ані в 1832, ані в 1833 р.р. не був закритий. Припинялися тим часом зайняття. Про скасування ліцею не було навіть і мови. Зате виникло і було вирішено питання, щоб перевести його до Києва.

Уже відколи перейменовано було волинську гімназію в ліцей, з нього зробилася наче-б-то вища шкільна установа не тільки для Волини, а й для Поділля, для цілого, можна сказати, південно-західного краю. Цим, звичайно, ще не усувався проєкт про заснування в краю університета, який було висунуто ще р. 1803¹⁾. Коли гімназію перейменовували в ліцей, говорилося, що в такому вигляді він може «по крайній мѣрѣ, въ нѣкоторыхъ частяхъ замѣнить университетъ», але це не визначало, що таким перетворенням задовольнялася визнана потреба в університеті. За місце для заснування університету ще 1803 р. призначався Київ. 16-го листопаду 1806 р. Чацький сповіщав Колонтая про те, що є іменний наказ з обіцянкою перетворити Духовну Академію в Університет²⁾. Через те немає нічого дивного в тому, що коли зайшла мова про перевід ліцею, як вищої інституції в країні, то за місце для нього був призначений Київ.

Офіційні відомості говорять, що перевести ліцей з Кременця до Києва було вирішено 12-го квітня 1832 р.³⁾ В розпорядженні міністра освіти 23-го липня 1832 р. з приводу шкіл Волинської губернії про Волинський ліцей говорилося вже, як «про учебное заведение, назначенное къ переводу изъ Кременца въ Кіевъ». В доповіді своїй Миколі I-му 14-го грудня 1832 р. про заклад київської шкільної округи міністр народньої освіти виставляв, як один із головних мотивів цього — організацію ліцею в Києві: особливо в теперішній час, — писав він, — коли улаштовуються школи західніх губернь і коли передбачається устрій ліцею в Києві, це все потребує не тільки великої уваги і дбайливости, ба й неодмінного перебування в тій країні куратора⁴⁾.

Ліцей з Кременця в Київ переводився з усіма своїми інституціями: з школою для виучування практичної механіки, землемірною школою, конвіктом (бурсою) для бідних і з своєю друкарнею.

В звязку з переводом виникало питання і про джерела утримання ліцею у Києві. Воно було вирішено, по докладу міністра народньої освіти, височайшим повелінням: «сіе учебное заведение, назначенное къ переводу изъ Кременца въ Кіевъ, — читаемо ми в розпорядженні міністра народньої освіти 23-го липня 1832 р., — имѣетъ на содержаніе свое сверхъ отпускаемыхъ отъ правительства денегъ еще фондуши, основанные частными людьми, большею, однако, частью съ такимъ условіемъ, что съ прекращеніемъ существованія лица уничтожаются и записи приносителей». «Но какъ фондуши сіи были основаны жителями не только Волинской, но и Подольской и Кіевской губерній, а Волинскій лицей останется и въ

¹⁾ П. С. Зак. № 20,697.

²⁾ X. Hugona Kõõataja. Listy, IV, 247.

³⁾ Сборникъ постановленій по Министр. Народ. Прос. т. II-й № 238, стр. 594.

⁴⁾ Сборникъ постановленій по Минист. Народ. Прос. т. II-й № 212, стр. 534.

Київ для пользи жителєй тѣхъ же самыхъ губерній, то государь императоръ по докладу министра, изъявилъ соизволеніе, чтобы записи фундаментовъ не были нарушены и по переводѣ лицея въ Київъ¹⁾.

Таким чином, Волинський лицей був в 1832 р. призначений до переводу в Київ в такому самому вигляді і з такими самими засобами, як він був і в Кремінці. І це було здійснено.

Відколи було на посаду куратора Київської Шкільної Округи призначено фон-Брадке, справа з переводом лицея до Києва посунулася наперед. 2-го травня 1833 р. комітет міністрів ухвалив низку заходів, що їх запропонував був київський куратор відносно переводу²⁾. 21-го червня 1833 р. куратор заснував у Києві окрему комісію, щоб упорядкувати лицей. До складу її увійшли: Баралієвський, Ростовцев, Міхович, Петров і Булах. Комісія негайно заходилась працювати. Збереглися журнали цієї Комісії³⁾. Перша її справа, це було позамовлювати меблі для лицею і полиці для його бібліотеки. Були також призначені торги на утримання конвікта і землемірного відділу.

А втім комісія оця існувала недовго. За термін для переводу лицею було призначено 25 липня 1833 р.⁴⁾ В звязку з цим наприкінці липня прибув до Києва в. о. директора лицею Бокщанін. Куратор звелів комісії припинити свою діяльність і передати всенські справи Бокщанінові. 26-го серпня міністр освіти гр. Уваров дозволив приймати до Київського лицею своєкоштних вихованців з платнею по 600 карб. на рік.⁵⁾ 1-го листопаду 1833 р., отже за скількись днів до наказу 8-го листопаду про заснування університету св. Володимира, куратор писав до адміністрації лицею так: «Препровождая при семъ утвержденные мною правила для библиотеки Киевскаго Лицея, предлагаю администрации предписать, кому слѣдуетъ, принять оныя къ исполненію»⁶⁾.

В Києві лицей улаштувався ступнево. Ще в 1832 р., як тільки було вирішено про перевід лицею, на чергу поставлено було питання про будівлю власних для нього помешкань. Для цього приїздив до Києва харківський куратор Філатєв, що в віданні його була і Київська губернія, і тут-таки в Києві, з ухвали імператора Миколи I-го, обрав місце для будівель лицею. То було урочище Клов, де знаходилась тоді садиба Київської гімназії. Архітектор Антін Тон виробив був і кошториса на будівлю, причому і при ділі маються також справочні ціни на робочі руки та будівельні матеріяли⁷⁾.

¹⁾ Архів У-та св. Володимира, Дѣла Волинскаго Лицея.

²⁾ Сборникъ постановленій по Мин. Нар. Прос. т. II, № 233, стор. 564.

³⁾ Переховуються в архіві У-та св. Володимира. Дѣла Волинскаго Кременецкаго Лицея.

⁴⁾ Архівъ Попечителя Киевскаго Учебнаго Округа 1833 г. 2-й стол № 150. Записки Сбитнева „Киевская Старина“ 1887 г. т. XVII март, стр. 453.

⁵⁾ Архів У-та св. Володимира. Дѣла Волинскаго (Кременецкаго) Лицея.

⁶⁾ Архів У-та св. Володимира. Дѣла Волинскаго Лицея.

⁷⁾ Архів У-та св. Володимира. Дѣла Волинскаго Лицея. Дѣло о поступкѣ Волинскаго лицея, начатое 17-го сентября 1832 года.

В 1833 р. казна придбала гомельський маєток графа Рум'янцева. Дерева із теплиці його було зужито для заснування Ботанічного Саду Київського Ліцею¹⁾.

Рівночасно майно Волинського Ліцею в спільному порядку перевезли до Києва. В першу чергу перевезли бібліотеку і те майно, котре було потрібно, щоб як-найшвидше розпочати навчання в ліцеї в Києві. Решту малося на думці перевезти протягом зими 1833-1834 р.р. Куратор Київської Шкільної Округи фон-Брадке, перебуваючи в Кремінці, звернув увагу на те, що міністр-кабінет волинського ліцею був перевезений до віленського університету. Фон Брадке не знав, що це було зроблено в 1828 р., з височайшого наказу, тимчасово: «для приведення онаго въ подлежащій порядку и для составленія систематическаго списка медалямъ»²⁾. Куратор порушив перед міністерством освіти питання, «дабы означенный министр-кабинетъ, какъ достояніе волинскаго лицея, былъ нынѣ оному возвращенъ, съ доставкою его въ Кіевъ». Ухвалено було повернути міністр-кабінет до ліцею і перевезти його до Києва. В жовтні 1833 р. для цього був виражений до Вільна П. О. Ярківський, бібліотекар волинського ліцею, а згодом бібліотекар Університету св. Володимира. Отож він у середині грудня 1833 р. і перевіз нумізматичну колекцію до Києва. В ній тоді налічувалося 17.352 нумізмата³⁾.

Питання про існування в Києві переведеного із Кремінця волинського ліцею здавалося цілком забезпечене в тому вигляді, в якому він існував і в Кремінці і з тими-ж самими засобами. Але в листопаді 1833 р. доля ліцею несподівано вирішилась зовсім инакше.

Ми знаємо, що з самієнького початку XIX ст. виникла думка про заснування університету в Києві. Переведений до Києва ліцей не міг замінити його. Через те, коли напочатку 1830-х років уряд вирішив закласти в Києві Університет св. Володимира, то ясно, що тут існування сурогату університета — ліцею, було зайве і він був переіменований Університетом і відповідно до цього зреформований. В доповіді міністра народньої освіти, що її затвердив і цар, говорилося, що «переведенный изъ Кременца въ Кіевъ Волинскій Лицей распространенъ, усиленъ въ способахъ къ высшему образованию юношества и въ новомъ своемъ составѣ названъ Университетомъ св. Владимира». Оцей-о погляд на університет, як на перетворений Волинський Ліцей, відбивсь і на наказі Сенату 8-го листопаду 1833 р. про заснування університету в Києві: «Признали мы за благо, — говорилося в цьому наказі, — по переводѣ Волинскаго Лицея изъ Кременца въ Кіевъ, преобразовать оный въ высшее учебное заведеніе, съ надлежащимъ распространеніемъ на твердыхъ основаніяхъ, преимущественно для жителей Кіевской, Волинской и Подольской губер-

¹⁾ Арх. У-ту св. Володимира. Дѣла Волинскаго Лицея.

²⁾ Арх. У-ту Св. Володимира. Дѣла Волинскаго Лицея. Архивъ Попечителя Кіевскаго Учебнаго Округа, за 1833 г. 2-й стол. № 263.

³⁾ Архивъ Попечителя Кіевскаго Учебнаго Округа за 1833 г. 2-й стол. № 264.

ній, коихъ наслѣдственное усердіе въ пользу просвѣщенія упрочило и на будущія времена благосостояніе учебныхъ заведеній того края»¹⁾.

Зважаючи на те, що університет перетворювався з ліцею, наказ 8-го листопаду привлащував йому всенкі прибутки з фондусів і капіталів, що пожертвувало було шляхетство волинської, подільської і київської губернь для Волинського Ліцею; вони мали бути складати собою незайману власність університету. Окрім того, на університет оберталися взагалі теть-усі джерела, як державні, так і приватні, що з них черпав свої матеріальні засоби Волинський Ліцей і, крім того, «ві прибутки од пожертвованого в 1805 р. київським дворянством капітала на київську гімназію і школи, за винятком суми, яка щорічно використовувалася на утримання парафіяльних шкіл в Махнівці і Радомишлі і одноразових витрат на початкове оборудування благородного пансіону при київській гімназії»²⁾. Одним словом, відколи волинський ліцей перетворивсь в університет, до цього останнього, природньо, попереходили всі матеріальні засоби волинського ліцею.

Перетворення це скоро зробилося не тільки формальне, ба й фактичне. 8-го березня 1834 р. всіх учителів Волинського Ліцею було запрошено на засідання ради Університету св. Володимира. На цьому першому засіданні куратор Київської Шкільної Округи фон-Брадке прочитав Сенатового наказа від 8-го листопаду 1833 р. про те, що у Києві закладається університет, оповістив присутніх, що 25-го грудня того-ж таки року затверджено статута університету, оголосив вчителів Волинського ліцею професорами Університету св. Володимира, а урядовців ліцею — урядовцями університету і подав відомості про призначення нових професорів і урядовців. Про все це був складений журнал, це й є перший журнал Ради Університету св. Володимира в Києві³⁾.

¹⁾ 2-е П. С. Зак. № 6558.

²⁾ 2-е П. С. Зак. № 6558. Сборникъ постановленій по мин. нар. прос. т. 2-й № 272 стр. 647-651.

³⁾ Подаємо цілком цей перший журнал Ради Університета св. Володимира, зважаючи на його важливість для момента фактичного перетворення переведеного до Києва Волинського ліцея в Університет св. Володимира.

«1834 г. марта 8-го дня, при собраніи г.г. учителей бывшаго Волинскаго Лицея, г. Попечитель Киевскаго Учебнаго Округа, прибывъ лично, прочитаннымъ въ его присутствіи предписаніемъ своимъ на имя Совѣта Императорскаго Университета св. Владимира, даннымъ отъ 7-го марта № 364 объявилъ, что, по переводѣ изъ Кременда въ Киевъ Волинскаго Лицея государь императоръ за благо призналъ преобразовать оный въ высшее учебное заведеніе и именнымъ указомъ, даннымъ правительствующимъ сенатомъ въ 8-й день ноября прошлаго года, высочайше повелѣтъ соизволилъ, учредить въ Киевѣ Университетъ св. Владимира, а въ 25-й день декабря т. г. даровать сему Университету высочайше конфирмованный уставъ и штатъ и того 25-го декабря состоялся высочайшій указъ управляющему министерствомъ народнаго просвѣщенія о мѣрахъ къ открытію университета.

На основаніи сихъ постановленій и въ разрѣшеніе сдѣланныхъ отъ г. попечителя представлений Управляющій Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія предписаніемъ

З 8 березня 1834 р., таким чином, почав функціонувати Університет св. Володимира, як інституція; почалися засідання Ради професорів, складалися її журнали і т. д. 15/27 липня 1834 р. було тільки врочисте відкриття в Києві Університету, та фактично він уже пізроку існував.

Історичні факти, які наведено вище, з повною точністю, яскравістю й непорушністю свідчать:

1) Кремінецька гімназія, а потім перетворений із неї Волинський ліцей ніколи не були скасовані. Ліцей функціонував і жив своїм життям і в найкритичніший період свого існування, в 1830-1832 рр., коли було польське повстання, що внаслідок його було понищено в країні школи з польською викладавою мовою.

2) В 1832-1833 рр. Волинський ліцей був переведений до Києва, причому він зберіг своє майно, особовий склад, а також учнів.

своимъ сообщилъ о согласіи своемъ, объ открытіи университета 15 іюля текущаго года и утвердилъ учителей бывш. Волынскаго лицея ординарными профессорами: Якубовича, Выжевскаго, Абламовича, Зеновича, Бессера и Маховича; адъюнктами: Коржыневскаго и Анджеевскаго; лекторами — Плянсона и Лидля и учителемъ рисованія — Клембовскаго; состоящаго же при г. Попечителѣ чиновникомъ особыхъ порученій кандидата Петрова — синдикомъ университета; библиотекаремъ — Яркоvsкаго; кассиромъ Кручковскаго и врачомъ при университетѣ — Маевскаго; находящагося чиновникомъ особыхъ порученій при г. Попечителѣ Козачинскаго — членомъ правленія съ званіемъ Совѣтника; ординарнаго профессора Выжевскаго — деканомъ II-го Отдѣленія философскаго факультета; адъюнкта Харьковскаго университета Цыха экстраординарнымъ профессоромъ университета св. Владимира.

Г. Попечителемъ, согласно поданнымъ прошеніямъ, опредѣлены: помощникомъ инспектора студентовъ помянутаго университета — Любимовъ; въ должности секретаря Совѣта — Черемшиновъ; въ должности же помощника инспектора университетскихъ студентовъ — надзиратель за поведеніемъ учениковъ б. Волынскаго лицея Фишеръ. Бухгалтеромъ университета утверждень Янушевскій.

Въ сіе же присутствіе наличные ординарные профессора, адъюнкты, лекторы и синдикъ приведены на новыя ихъ должности къ присягѣ. Изъ нихъ на основаніи § 10 устава университета св. Владимира ординарные и экстраординарные профессора имѣють составить Совѣтъ университета, въ засѣданіяхъ коего на основаніи § 12 того же устава присутствовать имѣеть Синдикъ университета.

Для занятія мѣста Предсѣдателя до назначенія ректора и прибытія въ Кіевъ Декана II-го Отдѣленія философскаго факультета назначается ординарный профессоръ Зеновичъ. Образованіе канцеляріи Совѣта поручено Синдику, который объ избранныхъ имъ чиновникахъ обязанъ представлять на утвержденіе г. Попечителя.

Образованному на семъ основаніи Совѣту за исполненіемъ возложенныхъ симъ же предписаніемъ порученій предписано: объ образованіи училищнаго Комитета и о вступленіи Совѣта въ полное исполненіе возложенныхъ на него уставомъ Университета св. Владимира обязанностей, ожидать особаго предложенія г. Попечителя. Совѣтъ Императорскаго Университета св. Владимира опредѣлили: таковое предложеніе г. Попечителя принять къ должному исполненію, Попечитель Егоръ фонъ-Врадке. Предсѣдательствующій Степанъ Зеновичъ, Профессоръ М. Якубовичъ, Профессоръ Н. Абламовичъ, Синдикъ А. Петровъ, Титулярный Совѣтникъ А. Сирко.

Архивъ университета св. Владимира. Протоколъ засѣданій Совѣта университета 1834 года № 1. л. 1-2.

3) В 1833-1834 р.р. ліцей був перетворений в університет, причому університет настільки органічно зв'язаний з ліцеєм, доставши од нього свої допоміжні установи, що має вважатися за той-же-таки Кременецький ліцей, поширений тільки для задоволення інтересів мешканців цілого південно-західного краю. Коли, як видно з наказу 1819 р., мешканці цього краю мали інституцію, що повинна була тільки в якійсь мірі замінити університет, то тепер в їхньому краї заснований був справжній університет, що з нього по суті був колишній ліцей, тільки поширений та збільшений, згідно з ширшими завданнями, які перед ним було поставлено.

4) Майно Кременецького ліцею сталося за головну й необхідну частину університету св. Володимира, яка разом з іншими частинами його пізніш росла, розвивалася, збільшувалася, підлягала різним змінам і, безперечно, органічно злилася з самим існуванням університету св. Володимира в його історичному розвитку.

XI.

Університет св. Володимира, згідно з наказом 8 листопаду 1833 року, був заснований для губернь Київської, Волинської і Подільської і він довго залишався культурним осередком для мешканців переважно цих губернь. З цього боку він цілком заступив місце Волинського ліцею, з тільки тою різницею, що викладовою мовою в ньому була російська¹⁾ і з нього не був провідник польської культури, як Волинський Ліцей.

Скількись статистичних відомостей, які наведено нижче, можуть підтвердити і ілюструвати культурну роль університету св. Володимира в краї. Відомості ці запозичено з звідомлень за відповідні роки університету св. Володимира. Роки взято випадково. На жаль, у звідомленнях за перші роки існування університету в списках студентів не показано відомості про те, в якій губернії хто народився, а тільки, в якій гімназії виховувався, а це не одно й те-ж-саме. Починаючи від 1843 р., є в звідомленнях і вказівка на губернії, де кожний студент народився. Таким чином можна бачити, культурні потреби яких губернь переважно задовольняв університет. Поділу по національностях у звідомленнях університету немає, а є поділ студентів що-до їхньої віри. Але без ніякої помилки можна прийняти, що православні, це українці та росіяни; унії — українці, римсько-католики — поляки; протестанти, або лютерани — німці. Армяно-григоріян і мусулманів так мало, що їхній національний склад не може нас цікавити.

¹⁾ Заміна польської викладової мови на російську в Волинському Ліцею почалася ще до фактичного переведення його до Києва. 12 лютого 1833 р. київський куратор фон-Брадке писав директорові ліцею: „Осмотрѣвъ сего числа конвиктъ бѣдныхъ Волинскаго Лицея, я нужнымъ нахожу предложить Вашему Высокородію вмѣнить въ непремѣнную обязанность г.г. учителей, дабы все преподаваемое въ ономъ предметы, за исключеніемъ католическаго исповѣдыванія, были преподаваемы, по возможности, на русскомъ языкѣ, и вообще усилить сей языкъ, дабы, съ переводомъ конвикта въ Кіевъ, не затруднять учениковъ въ наукахъ, по незнанію языка“. (Арх. у-та св. Володимира, Дѣла Волинскаго Лицея за 1833 г.).

ТАБЛИЦЯ І.

Розподіл студентів університету св. Володимира що-до їхньої віри (= національностей).

Навчальні роки	1838-39		1842-43		1851-52		1855-56		1858-59	
	Чис-ло	0/0	Чис-ло	0/0	Чис-ло	0/0	Чис-ло	0/0	Чис-ло	0/0
Православні	91	33	147	46	233	40	330	40,9	394	40,8
Римсько-катол.	170	62	163	51	317	53	417	51,6	500	52
Уніяти	6	2	—	—	—	—	1	0,1	2	0,2
Армяно-григор.	1	0,5	—	—	1	0,2	2	0,2	—	—
Протестан. (лют.)	5	2	10	2	11	2	22	2,8	39	4
Мусулмани	1	0,5	—	—	1	0,2	1	0,1	—	—
Жиди	—	—	—	—	26	4,6	35	4,4	29	3
В С Ь О Г О .	274	100	320	100	589	100	808	100	964	100

Віроісповідний (національний) склад студентів по факультетах видко з таблиці II.

ТАБЛИЦЯ ІІ.

Факультети.	Історично-Філологічний I Відділ філософ.					Фізико-Математичн. II Відділ філософ.					Юридичний.					Медичний.				
	1838-39	1842-43	1851-52	1855-56	1858-59	1838-39	1842-43	1851-52	1855-56	1858-59	1838-39	1842-43	1851-52	1855-56	1858-59	1838-39	1842-43	1851-52	1855-56	1858-59
Православні	22	28	31	45	63	21	28	31	27	33	54	71	59	62	67	—	29	112	196	231
Рим.-катол.	32	22	15	12	27	52	52	25	44	77	32	48	44	22	43	—	52	233	339	353
Уніяти	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Армяно-григ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	1	—
Протестанти (лютер.)	1	1	3	1	4	1	2	—	4	5	3	5	—	2	3	—	3	8	15	27
Мусулмани	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—
Жиди	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	26	34	29
ВСЬОГО . .	55	51	49	58	95	75	82	56	75	115	144	124	103	88	113	—	84	381	587	641

По губернях студенти розподілялись так:

ТАБЛИЦЯ ІІІ.

Р о к и ¹⁾ .	1842-43		1851-52		1855-56		1858-59	
	Чис- ло	0/0	Чис- ло	0/0	Чис- ло	0/0	Чис- ло	0/0
Г У Б Е Р Н І.								
Із Київської	78	24	120	20,4	148	18,3	174	18
„ Волинської	65	21	103	17,5	146	18	187	19
„ Подільської	64	20	50	8,3	110	13,6	140	14
„ Чернігівської	37	12	66	11,2	77	9,5	79	8
„ Могілівської	7	2	20	3,4	20	2,5	18	2
„ Мінської	14	4	80	13,7	54	6,7	67	7
„ інших губ.	30	9	121	20,5	193	29	243	25
В С Ъ О Г О	320	100	589	100	808	100	964	100

Із одних-о таблиць можна зробити отакі висновки:

1) в Київському університеті до початку 1860-х років національний склад студентів складався, головним чином, з трьох народностей — українців, росіян та поляків. Інші народності не відігравали ніякої ролі.

2) Поляки, кількістю своєю, посідали перше місце серед київського студентства.

3) Українці і росіяни (православні) переважали на факультетах історично-філологічному і юридичному; поляки — на фізично-математичному і медичному.

4) Походженням своїм більшість студентів була із південно-західного краю (Правобережної України), із Лівобережної України (губернії Чернігівська й Полтавська) і із Білоруси (губернії Могілівська і Мінська).

5) Таким чином, університет св. Володимира до 1860-х років служив культурним потребам переважно місцевого краю і з цього боку він в значно ширшому розмірі задовольнив ту потребу, для якої існував раніш Волинський Ліцей.

Академик НИКОЛАЙ ВАСИЛЕНКО.

¹⁾ Відомостей за 1838-39 навчальний рік немає.

1. Проект торговельної усезбірки С. Р. С. Р.

Перший коментатор нашого Цивільного Кодексу А. Л. Малицький справедливо зазначив, що дуже багато питань, які мають істотне значіння як для господарського життя країни, так і для судової практики, що його регулює, залишилися не регламентовані Цивільним Кодексом... Завдяки одим-о прогалинам й утворюється ґрунт для течії на користь вироблення особливого торговельного законодавства та роздвоєння загальної системи права, воно-ж бо регулює всеняке господарське життя країни¹⁾.

Справді, те, що наш Цивільний Кодекс, — єдина усезбірка дієвого приватного права, — надто убога своїм змістом, особливо відчувається в торговельному обігу, який розвивається. Яка велика потреба цього останнього в нормах, що-б його регулювали, видно з того факту, що вже тепер законодавство наше про торг обсягом своїм в багато разів перебільшує обсяг Цивільного Кодексу. І, не зважаючи на такий обсяг, законодавства про торг, разом із Цивільним Кодексом не розв'язує цілу низку осівних проблем торговельного права і не нормує цілу низку інститутів та відносин, які мають серйозне значіння в обігу.

Так, центральні питання торговельного права — про купця, про торговельно-промислове підприємство, допоміжний торговельний персонал, фірму, торговельну невиплатність, то-що, дієве право або зовсім не передбачає або розв'язує не досить виразно й докладно; в такому самому стані перебуває й наше патентне, банківське, вексельне, акційне, кооперативне, біржове, ярмаркове та морське право; ціла низка відносин, що відобрають в обігу не аби-яку ролю, як от — фрактова угода, торговельний вантаж, комісія, прокура, чек, відносини з давности, з специфікації та инш. не здобули собі ще й досі законодавчого нормування.

Отакую невідповідність Цивільного Кодексу до потреб обігу, що його він регулює, констатувала вже на третьому місяці його життя Мала Рада Народніх Комісарів Р. С. Ф. Р., й вона в засіданні 21/пн, 23, ухвалила — „запропонувати голові комісії для Внутрішнього Торгу А. Лежаві, разом із Наркомостом розробити в місячний речінець всі конкретні законодавчі заходи що-до торгу, позводивши їх усі в єдину усезбірку, що її треба включити до Цивільного Кодексу“²⁾.

Проект Торговельної Усезбірки С. Р. С. Р., що вийшов у світ в жовтні минулого року, це й є наслідок виконання цього завдання; проект цей уже надійшов до комісії законопроектів при Раді Народніх Комісарів С. Р. С. Р.

Проект ділиться на шість частин; частину першу присвячено регулюванню питань про торговельних діячів та торговельні підприємства (самостійні торговельні діячі, допоміжні, службовці, агенти, торговельний реєстр, перехід торговельних підприємств, торговельні книжки, фірма); другу — торговельним угодам (купівля-продаж, комісія, експедиція, складські операції, цінні папери, вексель); третю — виключним

¹⁾ Гражданский Кодекс Советских Республик. Текст и практический комментарий под редакцией А. Малицкого, председателя Гражд. Кас. Коллегии Верховного Суда У. С. С. Р. 1293 г. стор. 7.

²⁾ Проект Торгового свода СССР. Изд. Комиссии по Внутренней Торговле при Совете Труда и Обороне 1923 г. Предисловие.

промисловим правом (товаровий знак, патенти на винаходи, фабричні моделі та малюнки); четв'яту — невиплатності; п'яту — акційним товариствам з участю державного капіталу та товариствам з обмеженою відповідальністю; шосту — біржам та ярмаркам.

Не зважаючи на те, що в проєкті нема ані морського торговельного права, ані банківського, ані кооперативного, ані транспортного, він складається аж із 620 статей і в. Проєкта розроблено на підставі дієвого Радянського Права і найкращих західно-європейських зразків. Як своїм обсягом, так і питомою вагою свого змісту Проєкт Торговельної Усезбірки це, без сумніву, величезна подія в нашому законодавстві і треба сподіватися, він утворить широкий розвиток нашої літератури з торговельного права. І сама думка авторів Усезбірки реценувати західно-європейське право для потреб торговельного обігу нашого переходового періоду і побудування окремих інститутів проєкту і питання про межі його змісту досить стимулюють фахівців до роботи.

Але й крім цього, головним чином, теоретичного інтересу, Проєкт Торговельної Усезбірки, як продукт праці невеличкої купки осіб (А. Е. Вормс, В. Ю. Вольф, С. Н. Данилова, Н. А. Болдирьов, Д. М. Генкін, К. А. Граве, Д. С. Постоловський, В. Н. Шретер, А. І. Штейнберг), випадає, як справедливо зазначає Голова Комісії для Внутрішнього Торгу А. Лежава, „проконтролювати в розумінні як-найширшого оповіщення про нього всіх державних та громадських установ, котрі стоять близько до торговельно-промислового обігу, щоб усебічно його обміркувати й виправити“.

На думку Лежаву, „Проєкт не вільний від цілої низки упущень, які можна виправити, тільки притягнувши до співробітництва якомога ширше коло центральних та місцевих, регулюючих та оперативних, державних та громадських організацій з усім багатством їх досвіду і різнобічністю підходу до проблем, що їх зачепила Усезбірка“¹⁾.

Опублікований Проєкт Торговельної Усезбірки, окрім цього, викликає до себе неабиякий інтерес ще й у тому відношенні, що з'явленням своїм він знову ставить питання про дуалізм приватного права. Проголошена єдність приватного права призвела на практиці до того, що наш Цивільний Кодекс, що регулює всенякий приватний обіг, містить у собі 435 статей, а Торговельна Усезбірка, яка доповнює його, — 620 статей. Вже саме це грубе порівняння ясно говорить, що торговельне законодавство це щось більше аніж звичайнісіньке собі доповнення до цивільного. Коли не можна говорити про цілком самостійну доктрину торговельного права у відміню від цивільного, то так само не можна заперечувати всюди ясно висловлену самостійність торговельного законодавства.

Ми гадаємо, що й інтереси організованого вивчення права, яке регулює торговельний обіг, так само і успішний розвиток самого торговельного законодавства, що сприяє поступові торгівлі та промисловості, настирливо вимагають і тут як-найрішучішої концентрації ініціативи праці та енергії, вимагають, інакше кажучи, ввести і в цю галузь початок спеціалізації — перехід від штучної єдності до природнього дуалізму приватного права в згаданому розумінні.

Проф. М. Мітіліно.

Проф. И. Б. Новицкий. Имущественный наем. Текст и комментарий к ст. 152 и 179 Гражданского Кодекса. Москва 1923, ст. 30.

Відживлення в правничій науковій літературі, яке звичайно йде поруч видання нового кодексу, від теперішню хвилю через загальні умови друку, виявляється до певної міри досить мізерно. Новому Цивільному Кодексові присвячено, порівнюючи, небагато статей в часописах; відчувається також брак гарного, путячого підручника для користування кодексом. Отже річ зрозуміла, що видання коментаря до Цивільного Кодексу, яке вже частково виконують проф. А. М. Вінавер та І. Б. Новицький, притягає до себе особливу увагу. Праця проф. Новицького це частина цього коментаря.

¹⁾ Там-же, стор. 5.

Перше ніж викладати виконавчий законодавчий матеріал по пактах, автор подає вступні уваги. Встановивши загальне поняття договору він з'ясовує різницю між термінами «найом» та «оренда», яких зафіксовано в теорії права та в законодавствах німецькому, швейцарському та французькому. Він гадає, що хоча наш Кодекс безпосередньо і не встановлює різниці між цими термінами, але на підставі первісних редакцій одначиння договору підчас найму можна вбачати, що в нашому законодавстві помічаться ніби таке-ж саме, як і в німецькому праві, розрізнявання термінів найму та оренди. Але-ж з цією думкою цілком погодитися не можна. Справді перша редакція права зобов'язань (проект «Кодексу Законів про зобов'язання, що виникають з договорів») трималась у цьому питанні погляду німецького цивільного статуту: тут трактувалось, що, згідно з договором про майновий найом, майно дається на тимчасове користування (найом), або для одержання прибутків (оренда). В остаточній-же редакції Кодекса другу частину цього формулювання викинуто, але в наступних пактах оповідається про задачу в найом підприємств, а це вже передбачає заздалегідь прибутки, що їх повинен одержувати наймач. Звідси виникає, що редактори Цивільного Кодексу гадали, що одержання прибутків це один з засобів користуватися майном і тому, цілком свідомо усунувши з легального визначення згадку за цей засіб користування, об'єднали таким чином ці два засоби в одному: найом, цілком відкинувши навіть термін: «оренда». Те, що цей останній вживається в Земельному Кодексі, свідчить тільки про те, що працю редакторів цих двох Кодексів було не в повній мірі скоординовано. Поряд з тим автор перераховує численний законодавчий матеріал (крім Цивільного Кодексу), що торкається питання про договір при наймі майна, а саме відповідні пакти земельного кодексу, низку декретів СНК та постанов ВЦВК, то-що. Все це треба визнати за дуже цінне в справі практичного користування коментарієм.

Цілком старанно взагалі попідкреслював автор принципів властивості нормування найма в залежності од різних видів майна (речей, землі, що знаходиться в користуванні селян-господарів, державного земельного майна підприємств, що підлягають ВСНК, житлових будинків та інше), але при цьому він не з'ясовує самої принципової суті, що залежить не від абстрактних положень, а складається на підставі реальних завдань господарчої політики держави.

Вступні уваги автор закінчує, з'ясовуючи різницю між найманням майна, з одного боку, та спільними правовими явищами—позикою, сервітутним правом та правом забудови, з другого боку, і після цього дає тлумачення по пактах, що в ньому переводить досить докладну для коментарія аналізу. До речі, подекуди в міркуваннях автора треба одзначити думки, що викликають заперечення. Приміром, одзначаючи обов'язки сторін та засоби що-до їх виконання, автор визнає за необхідне користуватись принципом „добросовісності“, себ-то зобов'язує кожну з сторін, що складають договора, вживати всьєних можливих заходів, щоб, здійснюючи право, не зроблено було якоїсь шкоди для кожної з сторін. При умові додержання принципів добросовісності (а також з соціально-економічними міркуваннями) автор надає наймачеві обов'язок переводити капітальний ремонт об'єкта найму, коли потреба цього ремонту справді невідкладна, але наймач повинен повернути витрати, що зроблено підчас ремонту. Безумовно, що визнання принципу добросовісності хоча безпосередньо і не висловлюється в Кодексі, але в усякому разі треба гадати, що він виникає з господарчих стосунків і прийнятий в усякому цивільному вжиткові. А крім того, висновок, що його встановлює на підставі цього принципу автор, а саме: обов'язок наймача переводити невідкладно капітальний ремонт — не відповідає думці складача Кодексу: вважаючи наймача за слабу з економічного боку сторону, Цивільний Кодекс просто звільняє його (окрім випадків найма державних підприємств та будівель) від обов'язків переводити ремонт, але надає йому право, в разі невідкладної потреби, перевести оцей ремонт за рахунок наймодавця (ст. 151) коли в даному випадку визнавати за наймачем обов'язок перевести капітальний ремонт, а він виконати цього не зможе за відсутністю коштів, відповідальність за це все лягає на наймача. Хіба-ж погоджується з обороною наймача, як сторони, з економічного боку слабої, висновок автора, на нашу думку цілком протилежний Цивільному Кодексові?

Ритдумачучи п. 170, який дає наймачеві право судової оборони власности, автор додержується погляду Німецького Кодексу і визнає за наймачем — безпосереднє, так-би мовити, а за наймодавцем посереднє володіння (стор. 25). Навряд чи можна в Кодексі знайти хоча-б натяк на таке визнання; питання посесорської оборони там замовчується. Наш автор чомусь надає наймодавцеві право власницької оборони у двох випадках: 1) проти «посягательства» з боку третьої особи чи навіть з боку наймача на ту царину власности над річчю, яка залишається за ним (наймодавцем) і 2) проти «посягательства» з боку третіх осіб на майно наймача, коли тільки він у відсутності і не вживає засобів до усунення «посягательства». Безперечно, таке становище цілком не обґрунтовано з погляду позитивно-правничого і його можна-б було тільки висунути, як побажання.

Взагалі працю проф. Новицького треба вважати за таку, яка йде на зустріч вимогам часу і задовольняє його потреби.

Ол. Добров.

Проблемы марксизма. Сборник второй. Проблема преступности. Редакция и предисловие Я. С. Розанова. Государственное издательство Украины. Киев. 24. Стр. I-VI+1-266. Цена 1 руб. зол.

Розпочате за редакцією Я. С. Розанова видання, що його заголовок виписано вище, це збірник перекладених статтів чужоземних авторів; за винятком статті проф. Гернета, всі вони присвячені одному з оснєвних питань карного права — питанню про істоту та походження злочинів. Збірник оцей — друга с роба (див. „Уголовное право и социализм“, збірник статей под редакцией М. Н. Гернета, Москва 1908 р.) познайомити читача, як дивляться правники соціалісти на причину соціальної хвороби — злочини.

Статті, що їх вміщено в цьому-о збірникові, згруповано по трьох відділах: „Біологічна або соціальна природа злочинности“ (Е. Феррі, злочин, як соціальне явище. Його-ж, Карна антропологія та соціалізм. Кунов, Е. Феррі та його погляд на злочинність. Кавтський, Генеза політичних злочинів. Гроссе, До питання про природу політичних злочинів. Кавтський, Ломброзо та його оборонець. Бонгер, Чезаре Ломброзо. Його-ж, Злочинність та боротьба з нею. Його-ж, Про роль антропологічного та соціального чинників злочинности. Сурський, Соціологічна школа в карному праві, як захисниця інтересів падаючих клас); „Економічні чинники злочинности“ (Лафарг, Злочинність у Франції з 1840 по 1866 роки. Сурський, Злочинність та економічні чинники. Дені, Злочинність та економічні кризи); „Злочинність та соціалізм“ (Гернет, Соціалістична школа науки карного права. Колаїні, Соціалізм та злочинність. Бонгер, Злочинність та соціалізм). Наприкінці збірника додано бібліографічного покажчика, „присвяченого початку літератури по соціально-класовому тлумаченню проблем злочинности“.

Перед текстом книги — передмова від редактора Я. С. Розанова.

На думку редакторову, збірник має подвійне значіння: з одного боку, він знайомить „з тими важливими науковими досягненнями, яких добивсь матеріалістичний погляд“ в криминології, з другого — він стверджує висновки історичного матеріалізму „про превалюючу роль економіки в етіології злочинів“. Але складачеві не пощастило уникнути оснєвної хибі збірників — випадковості їхнього складу — включено, очевидно за браком відповідного матеріалу, статті, які, власне, не стверджують висновків марксизму в ділянці науки про походження злочинів. Погляд марксизму про те, що економічні чинники — не тільки убогство та злидні „нижчих“ клас людности, ба й усєнька економічна структура суспільства, знаходить собі прибічників тільки в декотрих авторів уміщених статтів.

Через це збірник знайомить читача, головним чином, тільки з поглядом авторів-соціалістів на злочинність та взаємовідносини її з соціалізмом.

З трьох відділів, в яких згруповано вміщені статті, найбільш яскраво представлено останній („Злочинність та соціалізм“), що до нього доцільніш було-б включити й статтю Феррі „Карна антропологія та соціалізм“ (див. перший відділ).

Те, що в збірникові немає статті А. А. Півонтовського (див. журнал „Радянське Право“, 1923 р. ч. 2 (5), стор. 1-33), це теж до певної міри одна з його хиб; статтю цю присвячено також питанню про злочинність (в марксієвському його розумінні). Немає її і в покажчикові; його хиби це неповність та вказівки на такі праці, які не мають жадного відношення до даного питання (напр.: Гернет, „Кара на горло“, 1913 р.). Нарешті, в ньому, як і в статтях, немає вказівки, де й коли видано деякі праці.

Більша частина запропонованих статей вперше з'являється російською мовою (надруковано в „Die Neue Zeit“), решту-ж перекладемо раніш і включено до збірника, редактованого проф. Гернетом (див. вище) або випущено окремим виданням. Що-ж до статті проф. Гернета „Соціалістична школа науки карного права“, то її запозичено з його книги „Громадські причини злочинності“, 1906 р.

Загалом збірник справляє добре вражіння. Перекладна література соціалістичної течії в науці карного права збагатилася на низку статей. Хоча автори в деталях і розходяться поміж собою, і не завжди можна з ними погодитись, а втім, оснóвну їхню думку, що економічні умови життя людини це сильні двигуни злочинності, не можна заперечувати.

Видано збірник добре і з огляду на те, що російська вчена література бідна на самостійні досліди згаданого напрямку, видання, що ми його розглядаємо, може прияти до себе увагу.

Наприкінці випадає відзначити, що збірник розраховано не тільки на правників, але й на широке коло читачів, — для них він цілком приступний і змістом своїм і виглядом.

Н. Сикорський.

«Криміналіст». Полуторамісячний научно-популярний журнал. Виздання «Заготхоз». 1923. Октябр № 1. Москва. Стр. 126.

Часопис «Криміналіст» має собі за мету вивчати питання злочинності й заходи боротьби з нею, засоби досліджувати злочини і найудосконаліші методи виконувати карне правосуддя. Безпосереднє практичне завдання часопису — запобігати поширенню знаннів робітників каррозшуку, і цим власне визначається практичний відтінок матеріялу, хоч треба додати, що питання карного права та процесу теж увіходять в обсяг трактування часопису.

Часопис узагальнює значна своїм обсягом (1-18 стор.) та цікава своїми висновками стаття проф. Познишева «Изменения и дополнения к Угол. Кодексу РСФСР», внесенные II сессией ВЦИК X созыва. Надзвичайно серйозні зміни торкнулись одночасно великої кількості пактів як загальної, так і особливої частини Карного Кодексу. Зацікавлення до наукової аналізи цих пактів, яким надано нового змісту, збільшується ще тим, що редагування деяких важливих пактів Російського Карного Кодексу не збігається з відповідними пактами Карного Кодексу У. Р. С. Р. (постанова ВУЦИК од 10. X. 1923 р.), яких змінено. В згаданій праці розглянуто всі пакти загальної частини Кодексу, що їх зміст змінено, а з особливої — пакти, що торкаються злочинів проти держави. Особливої набувають ваги пакти загальної частини

Перш за все ґрунтовно змінено п. 12, де подається визначення поняття «приготування» та умови його покарання. В кодексі РСФ Р викинуто слово надбання (знаряддя й засоби) і доповнено другу частину п., надавши суду права здійснювати засоби соціального захисту від осіб, яких визнано, що вони загрожують небезпекою з соціального боку. В Карному Кодексові УРСР є тільки отес доповнення. Зважаючи на надзвичайно великий регресивний тягар засобів соціального захисту при існуванні численних випадків, коли «приготування» не можна покарати, проф. Познишев гадає, що до категорії осіб, які можуть загрозувати небезпекою в розумінні п. 12, треба зарахувати тільки професійних злочинців, тих, що судилися по кілька разів і то лише у випадках, коли їх за-суджено за злочини важливі.

Згідно з п. 18, що його зміст (тракує він про відповідальність недолітків) — питання про те, щоб над недолітками, од 14-16 р., вживалось медично-педагогічних засобів впливу, повинен вирішувати не суд, а «комісія по делах о несовершеннолетних». Згідно з новою редакцією того-ж п. Карн. Код. УРСР, розвизувати це питання має, як і в старій, суд.

Вийнятково-важливе значіння мають доповнення до п. 33. — дві примітки, що були раніш об'єднані в одну (в Карн. Код. УРСР. їх інакше зредаговано) і до цього додано ще дві нові примітки (про заміну розстрілу вигнанням та позбавленням волі). Оці доповнення висовують наново цілком нез'ясоване питання про давність за нашим карним правом. На думку проф. Познишева, коли залишати 2 прим. п. 33 та п. 21, виходить, що давністю не касуються злочини, за які закон встановлює тяжку кару і саме — вигнання та розстріл. До таких злочинів віднесено контр-революційні та інші вчинки. Але-ж давність покриває не всі ці злочини загалом, а тільки окремі кваліфіковані їх випадки. Не маючи змоги зупинитися докладніше на цьому питанні, треба одзначити, що не можна ставити поруч вигнання і розстріл, тому, що вигнання (і зокрема негайне), як кара, з боку тягару можна порівнювати взагалі тільки з позбавленням волі. Очевидячки, що це такий погляд законодавця, який ставить ці карі альтернативою в п. 70 та прим. 2 до п. 33.

Цілком невдало доповнен п. 40 новим пунктом «г», що встановлює «пораження гражданских и имущественных прав, переименованных в п. 5 Гражд. Кодекса». Цим, як зазначає проф. Познишев, вноситься певну неозначеність в правове становище особи. Нова редакція цього-ж п. в Карн. Код. УРСР уникає такої помилки, певно одзначаючи в п.п. «а—г» конкретний зміст різних випадків «пораження прав».

Пристаючи далі до огляду ин. статтів часопису «Криміналіст», треба зауважити, що значну кількість їх звязано з питаннями техніки розслідування злочинів. Так про ф. Дубошинський в ст.: «О криминалистическом значении лица мертвеца» ставить питання: чи можна по твару мерця доводити, яка саме була його смерть: чи добровільна чи гвалтовна. На підставі цілої низки цікавих випадків, а також спеціальних наукових дослідів (Вундт) автор доходить до негативного висновку.

Статтю Wales: «Следы зубов, как улика» присвячено роз'ясненню важливості цих речевих доказів, як судових доводів.

В статті І. Н. Якімова: «Техника осмотров» з'ясовується мета, яку повинно здійснювати завдяки «огляду». Wales в ст.: «Из блок-нота уголовного техника. I. Личный обыск» — зауважує, що на Заході, зокрема у Франції, персональному «трусові» (fouiller) цілком слушно надають надзвичайно важливого значіння. Зазначаючи, проте, що в нас техніка переведення персонального «трусю» має чимало хиб, тому, що робітникам карного розшуку бракує фахових знаннів, автор пропонує цілу низку корисних технічних способів. — М. Анисимов в ст.: «Школа уголовной техники» підкреслює необхідність науково-технічного підготування робітників карного розшуку і подає про те, як поставлено цю справу в центральній поліцейській школі в Копенгазі.

В ст.: «Преступность и вырождение» проф. Познишев дає психологічну аналізу осіб злочинців Котова та Комарова-Петрова, які були об'єктами спостережень в кримінально-психологічній лабораторії Московського Психоневрологічного Інституту. Професор Познишев одзначає моральну дегенерацію, як цілковиту атрофію моральних емоцій; вона виявляється самостійно, не маючи звязку з хорістю.

Через моральну дегенерацію, а також нахил суб'єкта до хижацького, без затрати праці, придбання майна, легко вироблюються жорстокі та надзвичайно небезпечні бандити, приміром як Котов та Комаров, які протягом порівнюючи короткого часу перевели десятки диких вбивств. Глибока психологічна аналіза цих злочинців, — якравих зразків «морального ідіотизму» — яку проробив проф. Познишев — зрозуміло підказує висновок, що охорона суспільства од таких злочинців можлива тільки лікуючи їх в спеціальних установах для морально-дефективних людей, або шляхом як-найбільшої ізоляції. Отже через те надзвичайно різким дисонансом брешуть висновочні слова «если-бы заставит их пожить хорошей трудовой жизнью хотя-бы год (!), у них могли-бы зазвучать и некоторые другие струны души, враждебные к злодеяниям».

В ст.: «Кокаїнізм и преступность» д-р Прозоров приваблює увагу до кокаїноманії; він зазначає, що з неї сталося за останніх часів надзвичайно серйозне соціальне лихо, бо воно впливає на розвиток злочинства; він перераховує низку способів, що можуть зменшити це зло. Статтю цю написано досить жваво і читається вона з зацікавленням.

Д-р Л. М. Василевський в ст.: «Санитарная пропаганда, как средство борьбы с преступностью» зазначає, що багато моментів Карного Законодавства зближується з царною соціальною гігієною, а також розглядає цінність з практичного боку різних галузів санітарної освіти в справі боротьби проти злочинів і висуває вагу пропаганди в формі санітарних судів. Крім розглянутих вище статей, «Криміналіст» має відділи «За рубежом» (інформація), реферати (!), критика, хроніка і «Критика и библиография».

Як змістом, так і зовнішньою формою часопис «Криміналіст» в сьогочасній правничій літературі повинен зайняти відповідне його достійне місце. Популярна форма викладання питань, що їх торкається «Криміналіст» на своїх сторінках, не відбивається негативно на науковості і через те «Криміналіст» цікавий не тільки для читачів узагалі, ба й для кожного криміналіста, чи буде з нього теоретик, чи практик.

Ст. Борисенко.

Огляд новітньої літератури по конституції Німеччини.

Dr. Fr. Stier-Somlo, ord. Prof. an der Universität Cöln. Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11 Aug. 1919. 2 Auflage. Bonn 1920. 208 s.

Dr. Hans Nawiasky Prof. an der Universität München. Die Grundgedanken der Reichsverfassung. München. 1920. 164 s.

Dr. F. Giese Prof. an der Univ. Frankfurt, Verfassung des Deutschen Reiches. v. II. Aug. 1919. 5 Auflage. Berlin. 1923. 396 s.

Prof. C. Bornhak. Grundriss des Deutschen Staatsrechts 6 Aufl. Leipzig. 1921.

Німецька конституція 11/хІІІ 1919 р., яку звичайно називають Веймарською, викликала численну літературу німецькою та іншими мовами. Вже саме перерахування праць німецькою мовою, присвячених цій конституції, в липському каталозі зайняло 8 сторінок. Окрім того, є ще праці французів та бельгійців (Brunet, Dubois, Errera), англійців (Young „New Germany“) і навіть грека—Θηβαϊος'а. З огляду на таке широке та всебічне зацікавлення німецькою конституцією, цікаво буде зазначити, що саме являють собою згадані праці відомих німецьких державознавців, що їх присвячено новому німецько-державному устроєві. Праці 4-х німецьких вчених розглядають німецьку конституцію з 4-х різних поглядів. Кожен з цих авторів підходить до питання про новий устрій в Німеччині з особливою метою, і тому кожен з них дає де-що особливе, що доповнює працю другого. А через те, ознайомившись з працями цих чотирьох дослідників, можна скласти як-найповніше уявлення про німецьку конституцію 1919 р.

Одна з перших хронологічно—це праця проф. Кельмського Університету Штир-Зомло: вона являє собою переважно догматичний огляд окремих інститутів німецького устрою. Кожен з 7 розділів 2-ї догматичної частини його праці являє собою цілком закінчене ціле і дає як-найповніше уявлення про те чи інші питання. Можна зазначити тільки, що 4-й розділ, якого присвячено питанню про взаємовідносини імперії та окремих німецьких держав, почасти повторює положення, яких висловлено у 2-м розділі, де трактується про правничу істоту німецької республіки. Та Штир-Зомло ознайомлює з сьогочасною німецькою конституцією не тільки з догматичного погляду. Перші 74 сторінки (із 174 стор.), його праці присвячено історії походження Веймарської конституції. Історію цю він починає, оповідаючи про запізнену спробу зреформувати Німеччину в ліберальному напрямкові, а саме: про закон 28 жовтня 1918 р., що встановив початок парламентаризму (видано його було за останніх днів монархії). Оцим-о історичним екскурсом Штир-Зомло вводить нас в коло подій, які попередили і йшли поруч видання конституції. На превеликий жаль, ми не знаходимо в нього рівномірного розподілу ма-

теріалу по окремих розділах. Найдокладніше та найкраще викладено в нього славновісного проєкта конституції проф. Прейса, що відіграв таку величезну роль, коли виробляли конституцію: тут Штир-Зомло критикує те надмірне переведення підвалин унітаризму, що характеризує проєкт Прейсів. Відповідну увагу віддає Штир-Зомло на визначення розуміння унітаризму та федералізму; побіч з цим ми зустрічаємо дуже цікаві вказівки щб-до питання про те, як ставляться різні політичні партії до ідей унітаризму та федералізму (крайніми прихильниками ідеї федералізму була партія центру та націоналісти, прихильниками унітаризму — були соціалісти; демократи та народня партія займали середнє місце; із взаємовпливів усіх цих партій і утворилась сьогочасна конституція (стор. 89-90)).

Значно коротше спиняється Штир-Зомло на працях Національного Зібрання що-до видання конституції, присвячуючи цьому питанню лише 4 стор. (71-74). Через це залишились цілком не з'ясовані ті заперечення, що їх висунули були вороги унітаризму. Догматично викладаючи ті чи інші питання, Штир-Зомло мало користується порівняльною методою. Приміром, він так що⁹ й не наводить порівнянь з конституцією 1871 року, яка до того часу існувала. Не вважаючи на різницю між конституціями 1871 року та 1919 р., деякі інститути перейшли з конституції 1871 року в конституцію 1919 р., але тільки з більшими або меншими змінами (наприкл. рейхстаг, рейхсрат). Цікаво було-б одзначити, які саме повстали зміни в тих або інших інститутах та які саме інститути є цілком нові. Ще в меншій мірі користується Штир-Зомло порівняннями з конституціями інших держав. Коли не рахувати побіжних уваг відносно становища президента Північно-Сполучених Штатів, Швейцарії та Франції, можна сказати, що Штир-Зомло залишає без ніякісної уваги конституції інших держав, які будь-що-будь відіграли певну роль при виробленню німецької конституції (див. про це уваги у відомій праці англієця Young'a „New Germany“). Не треба забувати, що проєкта Прейсового збудовано на підставі ґрунтового ознайомлення з конституціями інших федерацій. Не треба забувати також і того, що такі інститути, як народня ініція тив а законів, право відкликати, було запозичено з конституції швайцарських кантонів та американських штатів. Необхідно зазначити, що автор широко використав численну літературу німецькою мовою, і в виносках ми знаходимо в нього посилення на статті, що вміщені р. 1919 в „Juristen Zeitung“, окремі монографії по тих чи інших питаннях, неофіційні видання конституцій, статті в часописах і ин. В деякій мірі може здивувати те, що переносяться у примітки дуже важливі відомості по різних питаннях, напр., по питанню про законодавчу компетенцію Рейха та ин.

З иншого в деякій мірі боку підходить до розгляду німецької конституції проф. університету в Мюнхені Nawiasky. Коли в Штир-Зомло ми маємо більш-менш прихильне відношення до конституції (до 1-ї її частини), то в Nawiasky'ого ми зустрічаємо скептично-незадоволене відношення до неї; він розглядає німецьку конституцію з критично-політичного погляду. В нього так що й немає історії походження конституції та окремих її інститутів. Nawiasky'ого найперше цікавлять окремі інститути конституції 1919 р., порівнюючи їх до інститутів 1871 р., і кожний новий розділ поділяється на дві частини: становище відповідного питання в конституції 1919 р і в конституції 1871 р. Перед тим, як викладати окремі питання подається загальна характеристика конституції.

Головна думка, що червоною проходить ниткою через усеяку працю Nawiasky, це з'ясування компромісного характеру постанов конституції. Він зазначає, що в складанню конституції взяли участь представники різноманітних політичних світоглядів, вони-ж бо намагались перевести свої принципи в життя. Через те, що жадна з партій не була така міцна, щоб цілком перевести лише свої ідеї, довелося прийти до певного компромісу, який виявився в тому, що або складались безглузді формули, позбавлені внутрішнього свого змісту, або в тому-ж самому розділі уміщували пакти, що протилежними один одному принципам. Особливо яскраво виявляється компромісовий характер у 2-ій частині конституції, що її присвячено правам громадян. Своє гостре критичне жало Nawiasky скеровує на відкриття протилежностей поміж різними пактами,

Оповідючи про будь-який інститут, напр., рейхстаг, рейхсрат, *Nawiasky* зазначає не тільки його юридичну істоту, але і відокремлює також і політичне його значіння, порівнюючи з подібними-ж інститутами конституції 1871 р., а також і з іншими інститутами конституції 1919 р. і відокремлюючи позитивні й негативні риси в самому формулюванні. Викладаючи положення окремих органів і імперської конституції, він подає не тільки, так-би мовити, статичку їх, але і намагається з'ясувати і їхню динаміку. Це дуже цінне, бо ясне уявлення про ці органи можна здобути, тільки ознайомившись, як вони один на одного впливають. Завдяки критико-політичному викладанню, працю *Nawiasky*'ого читається дуже жваво.

Важлива хиба праці *Nawiasky*—це те, що він цілком поминає численну літературу, яка торкається конституції 1919 року, вона-ж бо існувала вже наприкінці 1919 та в першій половині 1920 р., і її повинен був-би знати *Nawiasky*. Треба додати до цього ще й те, що *Nawiasky*, оповідаючи про одзначіння оснiвних рис державного устрою окремих країн по конституції 1919 р., зазначає між иншим, що конституція встановлює скрізь однопалатову систему; тимчасом за це в дійсності не має й згадки. Окрім того, відомо, що у Прусії існує дві палати, і існував проєкт завести дві палати в Вадені. Таким чином в тлумачення рис конституції вводиться неточність.

А втім надаючи таку велику вагу критико-політичному розглядові тих чи інших питань, *Nawiasky*, за невеличким винятком (стор. 24-25), не знайомить нас з тими соціальними гуртками, що впливали на витворіння конституції, хоч в багатьох місцях своєї праці й зазначає, що та чи инша ситуація виникла, як наслідок компромісу сил, що провадили боротьбу.

Переходячи до розгляду третього коментарія імперської конституції, якого склав проф. Франкфуртського університету Гізе, треба сказати, що цей коментарій дає більш, ніж звичайно дають коментарії, котрі складаються з практичною метою. Гізе намагається дати як-найповніший зміст того чи иншого пакту. Перш за все він дає одзначіння того чи иншого розуміння, а після цього, в звязку з тлумачінням відповідного пакту, деталізує це одзначіння. Приміром, Гізе дає одзначіння: теорії розподілу влад, формального та матеріального розуміння «Закон», різних моментів законодавства, політичних договорів, то-що. Іноді він заходить дуже далеко, подаючи одзначіння загально-відомих річей, приміром—одзначіння залізниці. Кожний розділ починається з загального нариску; тлумачаться пакти по абзадах, і через це властивості кожного пакту виділяються цілком рельєфно. Перед текстом коментарія кожного пакту Гізе посилається на відповідний матеріал, а саме: напр., на відповідні пакти конституції 1849 і 1871 років, на різні проєкти Веймарської конституції, а також подає звідомлення, зазначаючи сторінки стенографічних відчитів конституційної комісії та національного зібрання. В кінці коментарія кожного пакту Гізе посилається на відповідні місця авторів. Але, що надає найбільшої цінности коментарієві проф. Гізе, це те, що він вводить в коментарій цілу низку законів, що розвивають та доповнюють окремі пакти конституції. Приміром, коли він тлумачить п. 41, що встановлює порядок обрання президента, він подає оснiвні положення закону 25-X. 1920 р., про обрання президента; коли тлумачить п. 22 про вибори до рейхстагу, він подає закон 27-IV. 1920 р. про право обрання в рейхстаг, а також розпорядження що-до цього питання 21-XII. 1920 р. До цього треба додати, що Гізе подає закони, які торкаються не тільки конституції, але й адміністраційного права.

До негативних рис коментарія Гізе треба зарахувати надзвичайне захоплення юридичною методою. Хоча в його праці й є невеличке вступне слово, де зазначаються історичні кроки (етапи) розвитку конституції, але це слово надзвичайно коротке. При розгляді окремих пактів сливе нема також вказівок на те, що саме викликало це редагування пакту.

Гізе, крім того, не досить яскраво освітив ту сильну боротьбу, що провадилася проміж унітаристів та федералістів. Оповідється в нього про протест південних держав проти надмірної централізації, але докладно не зазначається, в чому саме отой протест полягав.

Гізе надає надзвичайну вагу унітарному елементові, і тому федеративний елемент залишається в нього ніби в сутінку. Подаючи силу-силенну законодавчого матеріалу, що торкається конституції 1919 року, він зовсім не торкається конституції окремих держав Німеччини. А тимчасом посилання на конституцію окремих держав могло-б мати велике значіння навіть для такого прихильника унітаризму, як проф. Гізе: він міг-би використувати оцей матеріал, простеживши, як Веймарська конституція відбилась на конституціях окремих держав Німеччини. Приміром, коли тлумачиться п. 17, що встановлює основні риси устрою окремих держав, Гізе зовсім не зазначає тих особливостей, яких було внесено до своїх конституцій окремими державами Німеччини, а це саме робить навіть такий прихильник унітаризму, як проф. Борнгарк.

Навіть треба зазначити ще й те, що Гізе дає порівнюючи непропорційно багато місця для тлумачіння другорядних фактів. Через це він мало підкреслює загальні принципи конституції, що заховуються в численній кількості різних вказівок.

Крім усього цього, треба ще зазначити дефект з боку зовнішнього. Щоб досягти економії місця, Гізе перед викладанням тексту коментарія подає 53 умовні скорочення як-найуживаніших юридичних термінів G-Gesetz Geb-Gebiet RT-Reichstag і ин. Можлива річ, що завдяки цьому й досягнуто економії місця, але саме читання коментарія спочатку виявляється надто важким, аж поки при звичаїтись до цих скорочень.

Переходячи нарешті до загальної характеристики праці Борнгарка треба зазначити, що серед усіх праць, праця Борнгарка найменш од усіх виконала завдання—дати уявління про сьогочасний державний устрій в Німеччині. Згадується про цю працю тільки тому, що своєрідна конструкція сьогочасної Німеччини визнається за єдину державу. Праця Борнгарка відрізняється значно од трьох вище розглянутих праць тим, що її взагалі мало присвячено викладанню нового устрою, а більшу частину матеріалу присвячено конституції 1871 р., а також ще ранішому часові. Приміром, оповідаючи в § 9 про джерела німецького державного устрою, Борнгарк починає свій виклад з часів глибокої старовини: згадує закони Курфюрста Альбрехта, Геровський сем. договір 1603 р. Розглядаючи в § 10 літературу, присвячену дореволюційному часові, на 4½ сторінках, Борнгарк всього якихось 8 рядків присвячує сьогочасній конституції. Оповідючи про виборче право, він спивняється докладно на трьохкласовій системі обрання, на ценовій і на системі, яку вживалось до революції. Сьогочасній системі обрання він присвячує усього тільки 9 рядків.

Наведених прикладів цілком досить, щоб визнати згадану працю Борнгарка за історію державного устрою на Німеччині; до неї ніби додаток долучено, і то не всі постанови конституції 1919 р. Його ніяк не цікавить, ані історія конституції 1919 р., ані погляди окремих її тлумачів. Розглядаючи окремі питання, Борнгарк частенько обмежується перекладом окремих місць конституції 1919 р.; він не дає собі завдання хоч-би навіть поставити і формулювати суперечні питання, які виникають на підставі тлумачіння даної конституції.

Після загальної характеристики праць Штир-Зомло, Nawiasky, Гізе і Борнгарка, перейдемо до розгляду їхніх поглядів що-до найважливіших питань конституції 1919 р. В коротенькій рецензії немає можливості дати більш-менш докладну характеристику тих численних суперечливих питань, що висовуються у звязку з конституцією; можна тільки спинитися на більш загальних питаннях.

Найцікавіше та одночасно суперечливе питання це про федеративний устрій Німеччини. Хоч конституція 1919 року присвячує в І розділові значно більше місця про стосунки між союзною державою і окремими державами, ніж це робить конституція 1871 року, але все-ж-таки це питання вважати за остаточно з'ясоване не доводиться. Тим-то це дає підставу різним вченим висловлювати різноманітні думки що-до цього питання, які не згідні своєю суттю.

Найкращий розвиток засад унітаризму, який виявився в широкій законодавчій компетенції Рейха до того, що, за думкою Nawiasky, окремі держави видають закони по тих справах, що їм залишено з ласки Рейха, перехід важніших галузів цілком до Рейха (справи — закордонна, військова, залізнична), зменшення фінансової самостійности окремих

держав, одзначіння, за допомогою конституції Рейха, важніших питань, що торкаються конституції країн, можливість з боку Рейха переводити територіальні зміни в самих країнах, і нарешті право догляду Рейха — все це викликає в деяких авторів сумнів щодо того, що Німеччина в сьогочасний момент є, як й раніш, федерацією, а її складові частини державами. Так, Борнґак гадає, що Німеччина це єдина держава, бо її конституцію встановив німецький нарід, який є єдиним в своїх племенах. Окремі німецькі держави втратили значіння держав і тому називаються «Länder»: «Der Länder fehlt zum Staate nicht weniger als alles» (118 стор.). Діяльність Reich'a, на його думку, остільки значно поширилась, що окремі держави можуть визнаватися лише, як виконавчі органи Reich'a. Він вважає Länder за провінції. Проте в іншому місці (§ 31) Борнґак до певної міри обмежує таку думку свою і зазначає, що Länder це не тільки країни, з своїм самоврядуванням, але мають конституц. значіння на зразок колишніх австрійських земель. Країни (області) мають право не тільки самоврядування, але і самозатвердження, встановлюючи конституцію в тих межах, що їм дано імперською конституцією.

Коли Борнґак до певної міри в одзначінню правного становища Німеччини висловлює думки докладно та ясно, то другий представник унітарного принципу Hiese не подає ясної конструкції сьогочасного устрою Німеччини. Він зазначає, що хоча Reich це й не є єдина держава, але важко дати відповідь, щоб одзначити його правне становище, як державного об'єднання. Reich з державно-правного погляду, це утворіння sui generis і швидше з нього Staatenstaat (стор. 35). Після, скількох рядків нижче, він пише, що конституція залишає це питання остаточно невирішеним. Питання це розв'язується різноманітно в залежності од того, на підставі якого права воно розглядатиметься. З погляду загально-державного права окремі країни (області) це не держави, не зважаючи на те, що вони користуються відомою конституційною автономією; вони не держави тому, що Reich, згідно з 18 п. конституції, може не тільки зменшити їх територію, але і цілком припинити їхнє існування. Але з погляду діючого права за країнами визнається державний характер тому, що конституція в низці пактів вживає для їх назви слово: Staat (п.п. 5; 17-1; 110-1; 119; 131; 133; 137; 144; 147; 149; 154;). З такою конструкцією погодитись ні в якій спосіб не можна: одно і те-ж саме утворіння повинно визнаватись або за державу, або не визнаватись за державу, як з погляду загально-державного права, так і згідно з дієвим правом, бо критерій для одзначіння держави (панування на підставі свого власного права) повинен однаково виявлятися як в загально-державному праві, так і в праві кожної окремої держави.

Надзвичайно цікаві вказівки щодо питання про державний характер Німеччини знаходимо в Nawiasky. Він не задовольняється тим, що констатус збільшення унітаризму в конституції 1919 р., а намагається зазначити, окрім того, й ті чинники, що його викликали. Найбільшу роль відіграло побоювання, що відколяться східні та південні частини Німеччини, а цього власне й хотіла дуже Франція. Оце побоювання й примусило окремі держави тісніше об'єднатися. Умови Версальського миру теж відіграли відповідну роль (Вимоги фінансової напруженності для виконання репараційних обов'язків, а також дозвіл мати лише 100.000 війська, що його, зважаючи на невелику кількість, необхідно було передати в одні руки). Далі він зазначає, що перешкоди до встановлення єдності усовуються ще й тим, що німецькі князі з їх династичною політикою залишають країну. А втім робітничий клас — найбільший прихильник унітаризму — не могла цілком перевести в життя цю ідею, зважаючи на міцну опозицію з боку буржуазії та селянства — прихильників федеративної ідеї (стор. 24-25). Яке-ж значіння можуть мати окремі держави? Nawiasky каже, що треба розрізнити правний та політичний погляди, які раз-у-раз не збігаються. Так, швейцарські кантони, що є державами з правового погляду, з політичного — такі не є. Також і німецькі Länder, що з правового погляду це держави, з політичного — такі не є. В майбутньому він передбачає наступну еволюцію Німеччини: поступово Länder будуть втрачати державний характер, а провінції Пруссії набуватимуть автономних прав. У наслідок цього буде перетворіння сьогочасної федерації в єдину державу з умовою автономії окремих її частин.

Таким чином виявляється, що Nawiasky стоїть ніби посередині між унітаристами та федералістами, прилучаючись ближче до федералістів.

Останній з авторів, що за них тут подано рецензію, Штир-Зомло найбільш твердо і обґрунтовано висловлює свої думки про визнання державного характеру за окремими Länder і своїм доводам про державний характер Länder присвячує близько 6 сторінок (82-84 і 106-108). Він повторює ті доводи, що й інші автори (обмежене право встановляти конституцію і видавати закони по відомих питаннях та ін.), але підкреслює, що первісний проєкт Прейсів значно з'ягчився, приміром п. 18 конституції встановлює не аби-які труднощі для утворіння територіальних змін; зазначається також, що імперські закони найчастіш переводять в життя урядовці Länder, звертається увагу на федеративний характер рейхсрату, а також, що в дискусіях у національних зборах зазначався федеративний характер Рейха.

Ось які погляди різних вчених про існування федерації в Німеччині. На підставі розгляду цих поглядів можна зробити отакі висновки: 1) що текст конституції дає певну підвалину для суперечок і 2) що навіть прихильники унітаризму не можуть цілком обґрунтувати свого погляду, а це й доводить федеративний характер сьогочасної Німеччини.

Ми не маємо спроби спинятися на організації імперської влади, як про це оповідали вищезгадані вчені. Необхідно тільки зазначити, що коли доводиться їм оповідати про становище окремих органів влади, вони намагаються окреслити їх взаємовідносини (зосібна Nawiasky); коли йде мова про становище рейхсрату, яскраво відтінюються права в царині парламентаризму, що набуто знову. Гізе-ж звертає особливу увагу на комісію для закордонних справ та комітет для захисту прав депутатів, як інститути, що уявляють до певної міри новину.

Визнаючи за рейхсратом центральне значіння, всі оці вчені значно менше значіння визнають за народом, як безпосереднім органом влади. Nawiasky посилається на те, що відсутність окремого розділу, що повинен був-би бути присвячений народові, як безпосередньому органу влади, це довід, що, порівнюючи з рейхсратом, нарід має далеко менше значіння. Через різноманітні формальності нарід має можливість виявляти свою діяльність в царині народньої ініціативи та референдума лише у випадках виняткових.

Не аби-яку увагу вищезгадані вчені присвячують новому органу влади — президентові. На думку Nawiasky, тут яскраво виявився компромісовий характер конституції. Перерахувавши усі уповноваження президентові, Nawiasky зазначає, що вони дають йому ніби «Eine Fülle von Macht», і в разі, коли-б президент міг цілком самостійно здійснити оці уповноваження, ві став-би подібний до президента американського. Але автори конституції боялися дати йому таку владу і обмежили її, ухваливши, хай його розпорядження контрастигують відповідні міністри. А втім Nawiasky не вважає президента тільки за декоративну постать. Його ролі виявляється цілком яскраво й не аби-як тоді, коли складають нове міністерство. Хоч міністерство повинно користуватися довірою більшости членів рейхсрату, але від президента цілком залежить знайти таку особу, яка-б могла спергиса на цю більшість.

Гізе, оповідаючи про характерні риси посади президента, зазначає чималенький-таки обсяг його уповноважень і зокрема те, що в царині зовнішніх зносин його влада мало чим відрізняється од влади конституційного монарха (комент. 45 ст.). В іншому місці свого коментаря (стор. 153) він визнає президента за невідповідальний орган влади, порівнюючи до міністрів, що з них органи відповідальні. Погодитись з цим у жадному разі не можна, бо конституція встановлює не тільки карну відповідальність, ба й політичну можливість відкликати президента після всенароднього голосування.

Гізе, окрім того, зазначає, що в діяльності міністрів, в його процесі можна встановити виявлення трьох систем, а саме: монархічної, колегіальної та урядової. — Що-до питання про компетенцію Ради міністрів, то, розглядаючи її, Гізе висовує деякі функції, що їх немає в п. 57, але є вони в інших місцях конституції.

Торкаючись діяльності Рейхсрату, автори зазначають, що владу його, порівнюючи до рейхсрату, зменшено. Гізе звертає увагу на те, що рейхсрат цілком не відіграє самостійної ролі, а має завданням своїм або допомагати, або гальмувати діяльність

рейхстагову. З цим погодитись цілком не можна тому, що, як нам відомо, коли виявляється ініціатива до складання та переведення тих чи інших законів, уряд найперше повинен удатися до рейхсрату. Спинившись на дуже спірному питанні про те, оскільки члени рейхсрата зв'язані обов'язковими інструкціями (стор. 63), Гізе робить висновок, що хоч обов'язковість інструкцій і не наказується, але і не забороняється. Взагалі це питання це внутрішня справа кожної держави.

Надзвичайно велику увагу присвячують автори з'ясуванню шляхів законодавства, і поряд з цим розглядають різні можливі казуси.

Розглядаючи питання про державне управління, автори зазначають несистематичність постанов конституції. Nawiasky завважує, що тут не помітно тої виразности, якою проймаються ті пакти, що розмежують законодавчу компетенцію Рейха та країн.

Щоб з'ясувати питання про державне (імперське) управління треба переглянути не тільки VI розділ, але й інші розділи, не тільки I частину, але й 2-гу частину конституції. Хіба системи, якої прийнято, залежить цілком від того, що систему цю позичено з конституції 1871 року; згідно з цією конституцією державне (імперське) управління не було таким широким, як за конституцією 1919 р. Ще менш систематичности в п. 108 про Вищий Суд. — Щоб ознайомитись із компетенцією цього суду, треба розглянути низку пактів, і це справді робить проф. Штир-Зомло, який розташовує ці пакти в примітці до стор. 166.

Що-до другої частини конституції, яку присвячено правам громадян, то згадані вище автори присвячують їй неоднакову кількість місця. З них проф. Борнгак торкається цих прав менш як усі інші; він дає лаконічну загальну оцінку їх такими словами: «Вони (права) почасти містять у собі повторювання діючого права, почасти — керуючі вказівки для майбутнього законодавства, почасти, нарешті, речення, які цілком позбавлені будь-якого правового значіння» (стор. 54). Проте-ж, звернувши так мало уваги на питання про права громадян, він цілий § 14 присвячує нарисові становища веретв, що користуються привілеями, тоб-то тому, що вже належить не дійсності, а історії.

Докладнішу, як у Борнгака, характеристику прав громадян ми знаходимо у Штир-Зомло, хоча він частенько й обмежується тільки перекладом тих чи інших пактів і спинається докладно лише на таких, де найяскравіше виявився дух компромісу (шкільна справа, становище церкви, то-що). Що-ж до загальної характеристики, то він зазначає, що з боку правового та політичного значіння ці пакти являють собою дуже велику різницю, і через те помічається багато неясности та непевности в одзначінню правної сили та її здійснювання.

Річ безсумнівна, що дослідувач Гізе, який спинається окремо на тлумачінню кожного пакту, повинен був звернути більш уваги на ці пакти, ніж Борнгак та Штир-Зомло, хоч треба зазначити, що він тут менш докладно провадить своє викладання, ніж у 1-ій частині коментарія. Виняток становлять лише питання про встановлення правної ситуації урядовців (п. 129) та про організацію господарчого устрою Німеччини; з приводу їх Штир-Зомло оповідає більш докладно та сливе вичерпуюче.

Окрім того, подаючи нарис загальної характеристики 2-ї частини конституції, він підкреслює змагання об'єднати пропозиції та чинники різноманітного змісту, яких висловлено з різних боків. На думку Гізеву цю частину конституції було дуже влучно прозвано в конституційній комісії, як «міжфракційний партійний програм». В усякому разі ці статті не утворили актуального права і разом з цим пристосованого до життя. Швидче треба вважати ці пакти за директиви для законодавців Рейха, а також для окремих країн для видавання окремих законів. Вони не утворюють суб'єктивних прав, а мають значіння лише політично-виховуюче і, так-би мовити навчальне для громадян. До цього треба додати, що, на превеликий жаль, він не встановлює протилежности між окремими пактами, які хоч і знаходяться в одному й тому-ж самому розділові, але тимчасом проймають їх різноманітними принципами. Це, очевидно, через те, що, тлумачучи котрийсь пакт він цілком зосереджується на ньому і здебільша сидується зв'язати його з іншими пактами, але іншого розділу.

Найглибшу критику другої частини конституції 1919 року ми знаходимо в праці проф. Nawiasky, що присвячує цій критиці 10, 11, 12 та 13 розділи своєї праці. Змалювавши тії тяжкі обставини, за яких складалось конституцію 1919 р., Nawiasky зазначає, що правопорядок до певної міри пощастило встановити завдяки тому, що в складанні конституції брала участь ціла низка партій; отже, щоб встановити дещо суцільне, треба було погодити проміжність у поглядах. Це й осягнути в деякій мірі, або встановивши малозмістовні формули, або умістивши в одному й тому самому розділі пакти, що ґрунтувались на різних принципах. Раз-у-раз доводилось обмежуватись встановленням відповідних програмових пактів і саме таких, що щоб їх ствердити, необхідно було видати цілу низку законів, які або поширювали чи поглиблювали, або і відміняли закони, які не погоджувались з цими пактами. Оці пакти Nawiasky дуже влучно прозвав «музикою прийдешнього».

Ось завдяки усім цим обставинам, і з'явилась можливість встановити компроміс, а боротьбу про здійснення відомих принципів було відкладено на деякий час, але не припинено.

Звертаючи увагу на окремі пакти конституції, Nawiasky зазначає, що декотрі з них позбавлено юридичного значіння, приміром, п. 112 про дозвіл перебратися на життя за кордон; є ціла низка таких пактів, які (приміром, воля зібрань, недоторканість особи, то-що) цілком не рахуються з тими обмеженнями, що звичайно виникають в щоденному життю Німеччини, і керуються цілою низкою окремих законів. В суперечці з ними стоїть п. 48, який дає президентові право, за відповідних умов, припиняти виконання цих пактів. Такі-ж суперечки відкриває Nawiasky в означінню прав громадян, у відношеннях між державою та церквою і нарешті в шкільній справі. Надзвичайно докладно спинається Nawiasky в своїй трактовці пактів, які керують господарчим життям; тут одні пакти (151 і 152) відрізняються індивідуалістичним характером; а інші виявляють змішування індивідуалістичного та соціалістичного принципів (155), в третіх — яскраво відбився вплив елемента соціалістичного з перемогою його над індивідуалістичним. А втім при усіх цих відтінках, пакти, що торкаються соціалізму, мають тільки програмовий характер, і для переведення їх до життя потребують видання низки окремих законів. Оцінку організації господарчого управління Nawiasky закінчує викладання цього розділу.

Закінчуючи огляд праць Штир-Зомло, Nawiasky, Гізе і Борнґака, треба зазначити он що. Не дивлячись на те, що кожен з них вносить дещо нове в справу студіювання німецької конституції 1919 року і таким чином доповнює один одного, все-ж-таки в них, за винятком хіба Nawiasky і Штир-Зомло, немає згадки про ті соціальні сили, що брали участь в утворенні конституції та за допомогою взаємодій яких склалась конституція 1919 р. Цікаво додати до цього, що про ті соціальні сили, які брали участь в складанні конституції 1919 р., ми знаходимо звістку в чужоземців. В англійця Young'a — автора публіцистичного твору в більшій мірі ніж наукового: «New Germany» — ми знаходимо добре складену історію боротьби цих сил. Француз-же Charpey в його статті «Економічна організація німецької демократії», яку надруковано в №№ 11, 13, 15 часопису «Revue de Paris» за 1920 р. подає звістки про склад клас, про силу професійних спілок, про значіння спілок підприємств в царині сільського господарства та промисловости до 1919 року. Оці всі згадки, які подають Young та Charpey, і розв'язують до певної міри питання про компромісовий характер конституції 1919 року.

Проф. В. Яновський.

Проф. В. И. СИНАЙСКИЙ. Основы гражданского права в связи с частью III Свода Узаконений, действующих в Латвии и Эстонии. Вып. I. Общая часть. Система личных прав. Авторское право. Рига. 1924 г.

В найновішій цивільно-правовій літературі раз-у-раз лунають голоси про необхідність ґрунтовно ревізувати систему й осівні інститути цивільного права. А втім витворити нову наукову систему це, як виявляється, значно важче ніж критикувати традиційну.

Тому, поруч багатьох творів, що обстоюють необхідність одшукувати нові шляхи в цивілістиці, є зовсім незначна кількість праць, що являють собою спробу справді нового збудування науки цивільного права.

Тим більш заслуговує, щоб його одзначити, твір, що недовечко з'явився в світ праця відомого російського романіста й цивіліста проф. В. І. Синайського.

Сміливим розривом своїм із науковими традиціями, глибоко оригінальним замислом й не менш оригінальним виконанням, робота оця являє собою цілу подію в сучасній літературі що-до цивільного права. Особливо цінне це змагання авторове до глибокої соціологічної аналізи при вивчанню правових явищ. Від першої і аж до останньої сторінки книгу одзначається вдумливою саморідною творчістю, — що складає долю людей дійсно наукового розуму, котрі невинно шукають нові форми та нові ідеї.

Вихідна точка праці це поняття про цивільно-правове суспільство. На думку авторову, «Наука гражданского права не может ограничиваться изучением правовых норм, без всякой связи их с гражданско-правовым обществом... — однако общество должно изучаться ею не в своих социальных явлениях (предмет социологии), а в правовом разрезе, и при том не только с точки зрения строения статички, но и точки зрения самой жизни, текучести — динамики». (стор. 33). При правовом разрезе строения гражданского общества, устанавливается наличность трех элементов: состав (суб'єкт права), организация (система правовых состояний) и цель (стор. 33-40).

Межі чинности цивільно-правового суспільства або, за авторовою термінологією йдучи, його «правовая территория», визначаються найперше його завданнями, далі «широтой защиты интересов лиц (расширяя свою защиту до охраны всяких серьезных, в том числе и нравственных интересов лица» (стор. 40).

Поруч статички цивільно-правового суспільства (системи правових станів осіб) повинна бути досліджена й його динаміка, що являє собою систему уповноважень, домагань та позовів, що здійснюються (стор. 44).

Суспільство рухається через: 1) діяльність осіб (правомірну й правопорушну) та 2) діяльність самої природи — з'явлення тих чи інших юридичних подій (стор. 48).

Правомірний акт, як розглядати динамічно, утворює ті чи інші зміни у стані спокою, що був перед ним (стор. 61).

Зміст правомірного акту треба відрізнити від його предмету. Предмет — це річ, акція, особа, то-що, що-до змісту, то він охоплює не тільки предмет, ба й мету акта й геть-усі можливі обставини, як досягти її. Зміст акту може охоплювати різноманітні галузі: захист особи, задоволення родинних, духовних та масткових потреб (стор. 73-75).

Правопорушні акти це акти неправомірні. Через те цивільно-правове суспільство енергійно бореться проти правопорушних явищ, щоб підтримати своє існування. Наука про правопорушний акт це наука про патологічний стан цивільно-правового суспільства та про заходи боротьби з ним (стор. 121-127).

Виклавши науку про правомірні та неправомірні акти, автор спинається над аналізою правових явищ, тоб-то тих «жизненных фактов, которые, не будучи относимы ни к правомерной ни к неправомерной деятельности лиц, сопровождаются тем не менее юридическими последствиями, в силу того, что право связывает с ними эти последствия» (стор. 141).

Дослідивши основні фактори руху цивільно-правового суспільства, автор переходить до науки про здійснення прав, яка так що й не знаходить собі місця в системах цивільного права (стор. 151 й далі).

Права, що їх здійснюють особи, можна розуміти: 1) в їхній статичці (правові позиції) та 2) в їхньому русі, тоб-то в різноманітних правомочностях, уповноваженнях, домаганнях та позовах.

Зважаючи на подвійне правокористування (в статичнім та динамічним відношеннях) необхідно ввести істотну поправку в домінуючому вченні, що намагається розглядати діяльність людей переважно з погляду динамічного, тоб-то взаємного правовідношення осіб в суспільстві (стор. 153).

Об'єктивний момент правокористування в статичнім відношенні звичайно буває занедбаний. Це пояснюється тим, що вчення про цивільне право, його статику та динаміку, не увіходить до наукового оброблення цивільного права.

В зв'язку з ученням автора про здійснення права перебуває його вчення про об'єкт права. Питання про об'єкт права, на думку автору, це питання про об'єктивне користування, про здійснення самого права. «Правопорядок, определяя границы пользования для лиц, устанавливает также границы и в отношении всех тех благ, коими пользуются лица. Вся совокупность благ правового использования и есть об'єкт права» (стор. 156). До таких благ належать передусім речі, тоб-то відокремлені матеріальні частини. А втім ідея правокористування або здійснення права не виключає з об'єктів права й цілої низки нематеріальних благ (стор. 158).

Перша частина книги закінчується наукою про захист права (необхідна самооборона, крайня необхідність, право затримання, право затримки під застав, третійський суд, помирна згода та судова оборона).

Другу частину книги присвячено системі особистих прав у зв'язку з наукою про особу в праві.

Науку про особу в праві (суб'єкт права) автор викладає так: цивільно-правове суспільство, яке розглядається з погляду статичного, являє собою організацію, що її складає сила-силенна правних становищ або правостанів (статусів). Правні становища займають передусім поодинокі люди, що намагаються особистими зусиллями досягти тої чи иншої мети. Та правні становища можуть посідати й цілі об'єднання людей — колективи. Суб'єктом права або особою в праві буває кожен правний індивід, за яким суспільство визнає можливість або правомочність мати ті чи інші правні становища (становищемочність) та здійснити їх безпосередньо чи то посередньо за допомогою інших актів (актомочність й узагалі діємочність). Правомочність як право в положенні становища (становищемочність) та актомочність невіддільні одне від одного. Тільки в їх загальній сукупності витворюється життєве уявлення правної єдності, як носія прав та зобов'язань в їх здійсненні (стор. 175-179).

Згідно з висунутим розумінням науки про особу та право, автор визначає особисте право, як «обеспеченную правом возможность быть правовым единством, лицом в праве» (стор. 181) Це право необхідно уявляє існування двох особистих прав: 1) право мати правне становище та 2) право здійснювати його в цивільно-правовім суспільстві (правна діємочність або актомочність).

Третю частину книги, що її ми рецензуємо, одведено авторському праву; викладено його переважно суто догматично.

Переходячи до оцінки окремих вартостей книги проф. В. І. Синайського, насамперед необхідно одзначити поривання, що відчувається в усьому творі, вихопитись з-під керми багатьох схоластичних традицій науки цивільного права. Ось, наприклад, викладаючи питання про зміст акту, автор справедливо зазначає, що в науці «система изложения имущественных правомерных актов, даже типичных из них, приняла характер отвлеченного, схоластического изложения, не будучи связана с системой производства, распределения, потребления благ в обществе и с системой личных прав» (стор. 76).

Кажучи про загально-прийняте одрізняння неможливостей об'єктивної та суб'єктивної, автор зазначає, що «указанное различие не имеет существенного значения и является чисто схоластическим» (стор. 115) і замість цієї різниці центр питання переносить в иншу площину: винности чи безвинности особи в неможливості виконання.

Не менш заслуговує на увагу бажання авторове відкинути в значній мірі непридатну та застарілу цивілістичну термінологію. Визнаючи, що кожна термінологія умовна, автор цілком слушно каже, що «все же жизнь требует, чтобы терминология была по возможности реально жизненной. И это следует в особенности сказать в отношении науки гражданского права, которой так мало, к сожалению, интересуется современное общество» (стор. 181).

Дуже цінне й багате на висновки розмежування між статикою цивільно-правового суспільства (правних становищ) та динамікою (правних відносин).

Дуже навчальна нова наука про об'єкт права, що її розвиває автор.

Праця має в собі чимало окремих тонких спостережень при аналізі різних спірних питань в цивільному праві. Ось, наприклад, розбираючи традиційне правило про витолкування акта на користь довжників, коли є сумнів, автор справедливо зазначає, що вказане правило далеко не безсуперечне. «Не всегда ведь должник есть страдающее лицо, а кредитор — лицо угнетающее. В жизни может быть как раз наоборот: кредитор — бедная малообразованная вдова, должник — ростовщик... Поэтому правильнее было бы предоставить самому суду каждый раз принять более строгое или менее строгое толкование в зависимости от общих задач гражданско-правового общества» (стор. 105).

Але праця ця викликає також і цілу низку заперечень.

Відомий німецький історик права С. Ландзберг (*Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft*, III, 2, 1910, S 863), характеризуючи наукове значіння Б. Віндшайда, каже: «Auch dieser Antäus der Jurisprudenz hat die Trennung vom Mutterboden der Einzelbeobachtung und Einzelforschung büßen müssen». Цю увагу «mutandis mutandis» можна прикласти й до проф. В. І. Синайського, особливо в нашу епоху найглибшої переоцінки цінностей та радикального правового переустрою життя на нових засадах, що їх висунула соціальна революція. Звичайна річ, абстрактно судячи, книга автора мусіла б заховати свою цінність та значіння, незалежно від того позитивно-правового матеріалу, що був використав автор, тому, що цей матеріал тільки ілюстрація до загально-теоретичних міркувань. В цьому розумінні теоретик — юрист може з однаковим успіхом подати свої погляди, оперуючи з яким завгодно законодавством: російським, українським або латвійським, ба навіть японським.

Проте, така думка заперечує життєвій правді та специфічним особливостям науки права. Наука права не може відірватися від соціальної дійсності, що оточує її, а також від тих конкретних завдань, на послугі яких стоїть даний правоустрій.

Що-ж було авторові за правовий матеріал? По-перше, діюче Латвійське законодавство, тоб-то, ч. III Збірника узаконень, що мають чинність в б. Остзейському краї (Проект Латвійського цивільного кодексу перебуває поки-що в стадії розробки, як повідомляє автор). По-друге, давня сенатська практика що-до вживання того-ж-таки законодавчого матеріалу.

Відомо, що частина третя, заховуючи певні вартості навчального характеру, являє собою, не вважаючи на невеликий порівнюючи свій вік (має чинність з 1865 року), законодавчий акт надто архаїчної властивості. Це зазначає навіть такий помірний в своїх оцінках дослідник, як проф. С. В. Пахман (*История кодификации гражданского права*, т. II, 1876 г., ст. 413).

Ще більше внутрішнє заперечення почувается тоді, коли автор береться до уважної аналізи сенатської практики, — продукта правотворчості царського сенату, давно похованого російською революцією. І не випадково посилення на російську правничу літературу перериваються на 1914-1915 р.р.

Певна річ, те, що автор замовчує сучасне радянське цивільне право, це швидше наслідок не суб'єктивного небажання, але об'єктивної неможливості.

Саме через це наукове значіння книги проф. В. І. Синайського для нашої радянської науки про право в значній мірі знижується.

Та-ж авторська віддаленість від того циклу ідей, що являються найбільш актуальними для нашої науки права, а в значній мірі також і для радикальної західно-європейської, буде часом непроникливого мура поміж доводами авторовими та тими правовими ідеями, яким, можна гадати, належить майбутнє.

Автор виступає рішучим і послідовним прихильником індивідуалізму приблизно Спенсерівського толку, погляд свій проводить з великим майстерством та упертістю.

Не згадуючи ані слівцем за новіші течії науки цивільного права, що висловлюються за «соціалізацію» цивільного права (Гедеман, Нуссбавм та інші), автор заявляє себе рішучим прихильником зменшення втручання публічного права в сферу особистих відносин. «Расширение действия гражданского-правового общества должно идти в направлении, так сказать, увеличения территории гражданского права за счет публичного права, во всех тех случаях, в коих это вызывается интересами личности» (стор. 41).

Та найяскравіше стоїть індивідуалістичний світогляд авторів знаходить свій вираз в його науці про особисті права.

Автор рішуче не погоджується ототожнювати цивільне право з правом майновим. «Недостаточное понимание значения личного права», каже він: «приводит на практике к грубому искажению самой системы, к предпочтению имущественных прав правам личным, создает уродливые явления в судебной практике, а в науке привело к вопиющему понятию о гражданском праве, как праве исключительно имущественном» (стор. 227, також стор. 75-76).

Особливу увагу віддає автор системі особистих прав, що їх в літературі, в згоді з термінологією Слінека, звуть «суб'єктивними публічними правами». Автор вважає за необхідне вивчати всі ці питання в науці цивільного права. Проте, усі доводи, що їх наводить автор, мають переважно етичний характер, який одзначає високу цінність цих особистих благ та необхідність їх правового захисту. Але, якби навіть і припустити можливість правової регламентації отаких прав, все-ж методологічно ніяк не можна зв'язати такі правові норми з нормами цивільно-приватного права, що регулюють в суспільстві господарчі взаємовідносини. Самою істотою своєю такі особисті права в значній своїй частині лежать по-за межами приватного права, в ділянці права публічного. Зокрема й процесуальна оборона таких прав здебільша аж ніяк не може відбуватись в тому самому порядку, як оборона порушених цивільних прав або як розгляд суперечок про право цивільне.

В своїй сукупності гармонійна система особистих прав, що її пропонує автор, відживляє в пам'яті теоретичні конструкції доби панування природного права, де також раціоналістичну витриманість системи приносилося в жертву реальним потребам та, що найголовніше, можливостям дійсного життя.

Ось, скількись прикладів цьому. Викладаючи право на існування, автор спинається зокрема на материнським праві на аборт, праві людини на смерть (самогубство). Коли право матери на аборт і являє собою предмет політики права, то питання про право людини на самогубство має цілком метафізичний характер. Навряд чи єсть будь-яка потреба доводити, що «право на смерть» (самогубство) це «невід'ємне особисте право людини».

Річ правдива, питання це мало певну актуальність, коли ще діяв дореволюційний т. Х ч. І, що вважав заповіді самогубців за недійсні. Ба й в цьому випадку питання на ділі не ставилося відносно права на самогубство, тому що, яке значіння може мати визнання правоустроєм або відхилення їм права на самогубство для людини, що покінчила будь-які рахунки з життям! Спокуса-ж з погляду цивільного права єсть акція в правовім відношенні ірелевантна.

Характеризуючи право на працю, автор розрізняє три сторони в цьому особистому праві: «1) право на получение работы, 2) право на получение орудий производства и 3) право на защиту трудоспособности человека» (стор. 207). Що-до перших двох сторін, то вони відносяться цілком до

суб'єктивних публічних прав, які дотого-ж в капіталістичнім суспільстві за громадянами не визнаються. Третю сторону захищають заходи цивільно-правові.

Але захист працездатности це тільки частина захисту життя організму та здоров'я людини, що його здійснює право. Через те навряд чи є потреба в інтересах чисто конструктивних окремо трактувати відповідальність за втрату працездатности, поминаючи детальний виклад споріднених випадків відповідальности за вчинення шкоди.

Особливо помічається метафізичність побудовань особистих прав в «праве на бессмертие (продолжение рода и культурное творчество)».

Аналізуючи оце дуже своєрідне «особисте право», виявляємо, що воно складається, по-перше, з інституту родинного права, по-друге, з інституту авторського права. Щодо першого пункту автор пояснює, що «право продолжения рода есть право иметь детей и воспитывать их по своему образу и подобию». Отаке визначення викликає два істотні сумніви: по-перше, чому право мати дітей належить до особистих цивільних, а не публічних прав. Адже, коли-б навіть колись дегенеративне покоління буде позбавлено шляхом законодавства права мати нащадків, то це буде імперативним регулюванням певної соціальної проблеми в інтересах соціального колективу, і ідея «особистого права» аж нікому допомогти не зможе. По-друге, чому цивільний правоустрій має закріплювати за батьками право виховувати дітей—«по образу своему и по подобию». Не кажучи вже за те, що формула ця, збудована очевидячки в аналогії з біблійською («і створив Бог людину на образ свій і на свою подобу...»), позбавлена реального правового змісту, погодитися з нею не можна ще й через те, що для правоустрою аж ніяк не може бути байдуже, яке саме виховання даватиметься дітям. Хоч як далеко поширювати оборону особи, але жадна громада не заохочуватиме, щоб злочинець-батько виховував своїх дітей «на образ свій і на свою подобу».

Згадані концепції авторів впливають з оснєвих ідейних передносилки. Не вважаючи на усі видатні вартості праці в критичній та в загально-теоретичній частинах, оснєві принципи змагання авторів позбавляють його працю для нас будь-якого реального життєвого значіння. Усі такі любі для автора «особисті права», оповиті ореолом абстрактної любові до абстрактної людини,— це все мелодії давно замовклих симфоній, це, користуючись словами Бальмонта, «уходящие тени угасавшего дня».

Сучасна правова наука, що йде нога в ногу з поступовою соціальною думкою, не відкидає значіння людської особи, але розглядає її в реальній обстановці й виразно усвідомлює, що визволення особи станеться тільки в наслідок визволення й перебудови цілого колективу.

Є. Кельман.

ДОДАТОК.

П'ЯТЬ РОКІВ

існування Соціально-Економічного Відділу.

І. В. П. КОКІВ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛОТЕКА УКРАЇНИ

П'ять років існування Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук.

(1919-1923 р.р.).

Щоб правильно зрозуміти, що являє собою III Відділ тепер, необхідно, з одного боку, ознайомитись з його завданнями і ідеєю, як вони виявляються на підставі статуту, а з другого — взяти на увагу фактичні умови існування протягом 5 років. Голова Комісії для вироблення законопроекту академик В. І. Вернадський в своїй промові зазначає: «Стара Академія Наук була тільки вченим товариством: в сучасному розумінню — громадою вчених. Обмін думками в наукових питаннях, наукові звідомлення, матеріальна обопільна допомога, здобування життєвих коштів від мецената або держави за-для спокійної наукової праці — ось які були підвалини в її структурі». В другій половині XIX в., в зв'язку з розвитком природознавства, змінилася й структура Академії Наук. «Змагання нових Академії пішли, з одного боку, в напрямі організування наукової роботи, з другого — в напрямі витворювання при Академії нових дослідчих інститутів-осередків дослідчої наукової праці». В другій-же половині XIX в. повстала визнана урядами всіх країн міжнародня спілка Академії Наук, що її комітет перебуває в Амстердамі. Існують також, незалежно від неї, менші спілки, як, скажемо, слов'янських або німецьких Академії.

На думку Вернадського, окрім своєї всесвітньої ваги, Українська Академія Наук має задовольняти важливі вимоги: 1) національні, 2) державні, 3) місцеві. З першого погляду Академія повинна допомагати зростові «української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого ними краю, в усіх її безконечних виявах»... «Державна вага Академії витворюється тим впливом, який вона матиме на підвищення продукційних сил країни й людини на Україні»... «Нарешті вага Академії Наук визначається її зв'язком з місцевим життям, її вглибленням у щоденний побут людности. Необхідна річ, щоб будуча Академія Наук була якнайтісніше сполучена з звичайним питанням практичного життя, його потребами в найширшому розумінню того слова, щоб вага Академії була виразна для цілої людности, для цілої України»¹⁾.

¹⁾ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві, Київ 1919, ст. 5-7.

В зв'язку з цими завданнями її структура не повинна скидатися на звичайну громаду вчених, як от Академія Пруська, Паризька чи Баварська. «Вона повинна складатися з гуртків учених людей, що здобувають кошти від держави і oddаються науці та дослідчій роботі, як справі свого життя, признаній од держави за державно важну. З Академією повинні сполучатись численні наукові заклади дослідчого характеру» (ст. 7). Статут Академії яскраво виявляє оці ідеї. Особливу увагу звернуто на те, щоб наукова праця йшла яко-мога інтенсивніш. Дійсний академик, що здобуває утримання, за ідеєю oddає усенький час роботі в Академії. Його посада може сполучатись лише з одною штатною науковою посадою — і ні з якою иншою — і то за кваліфікованим дозволом ($\frac{2}{3}$ голосів) свого Відділу і Спільного Зібрання; він не може відмовитися од тої праці, котру йому доручить Відділ або Спільне Зібрання, то-що.

«Записка про Відділ Соціальних Наук», що її надруковано в тому-ж таки «Збірникові», так обґрунтовує окремі катедри й установи Відділу і накреслює їхні завдання. III Відділ поділяється на дві класи: економічну і юридичну. Перша має досліджувати суспільне життя з боку його матеріального змісту в протилежність його формальному бокові, що його вивчає право. За статутом до економічної класи належать 11 катедр, з них 3 теоретичні: соціології, статистики й теоретичної економії. Соціологія — найзагальніша наука цієї класи. Утворення її допоможе з'єднати в наукову систему вже й тепер величезні дані та матеріали. Теоретична економія і статистика не вимагають особливого обґрунтування.

«Але-ж, звичайно, Українська Академія Наук не повинна обмежувати обсягу свого вивчення лише теоретичним знанням. Практичне життя всевладно вимагає помочи од науки й, якщо на Фізично-Математичному Відділі виявилось необхідно-потрібним відпустити значну кількість катедр для прикладного природознавства, то тим більш це потрібно в царині економічних знань, що як-найтісніше стикаються з практичним життям». Відповідно до цього прикладним відділам економічної науки віддається 6 катедр: економії сільського господарства, торгу та промисловости, кредиту, банків та грошового обігу, науки про фінанси, соціальної політики, теорії кооперації. На першому місці стоїть кафедра сільського господарства — відповідно до тієї ваги, яку має сільське господарство в економії краю.

«Кафедра соціальної політики має дещо відмінний характер. У даному випадку маються на увазі не ті чи інші галузі народного господарства, у властивому зміслі слова, але вплив народньо-господарських процесів на інтереси тих суспільних клас, які своїм трудом витворюють народне багатство, але малу беруть у ньому участь, себ-то трудових народніх мас — робітничої класи й трудового крест'янства. Кафедра соціальної політики повинна досліджувати те, що називається соціальним питанням сучасности, й досліджувати не лише теоретично, як царину чистого знання, але-ж і з практичною метою боротьби з соціальною пуждою для всебічного підняття рівня життя трудових народніх мас» (ст. XXXI).

Велике новоутворення у плані економічної класи це кафедра теорії кооперації. Дарма, що кооперація повстала не так давно, вона

уже й тепер «стала господарським рухом грандіозних розмірів та й обіцяє стати ще більшим у близькому майбутньому. Зокрема на Україні (як і в Росії) кооперація з'являється майже самотнім великим народнім рухом, що бисто зростає з року на рік»... «В Росії і на Україні теорія кооперації, без сумніву, далеко більше притягає до себе уваги дослідників і вчених, ніж на Заході. На Заході не можна вказати ні одного відомого вченого, який-би присвятив себе дослідженню кооперації... Навпаки, в Росії й на Україні можна навести цілу низку іменнів авторитетних вчених, що досліджують кооперативний рух» (ст. XXXI-XXXII).

Для двох описуючих економічних наук заведено катедру історії господарства взагалі і катедру історії господарства та господарської географії України зокрема. Остання повинна зайняти чільне місце серед кафедр, присвячених українознавству, тим більше, що саме тут загальна господарська теорія повинна знайти собі пристосування до практичних вимог господарського життя України (ст. XXXII).

При економічній класі, на думку М. І. Туган-Барановського, який писав оцю «Записку», слід утворити два Інститути: 1) для вивчення економічної кон'юнктури (при кафедрі теоретичної економії) та 2) для статистичного вивчення людности України (при кафедрі статистики). Значіння другого з них ясно само по собі, що-ж до першого — завдання його такі. «Більшість господарських явищ тісно сполучені поміж собою. Коливання їх можна порівняти до коливань погоди. Систематичне вивчення цих коливань у широкому масштабі повинно дати вельми цінний та повчальний матеріал для з'ясування господарських закономірностей. «Інститут для вивчення економічної кон'юнктури» являється начеб-то економічною обсерваторією, яка ставить собі завданням реєструвати зміни економічної кон'юнктури, відмічати всі коливання економічних кривих й опісля, після відповідної наукової аналізи, використовувати цей статистичний матеріал для цілей наукового узагальнення й предвиджування. У Франції й Америці вже існують такі інститути» (ст. XXX).

Окрім двох інститутів випадало-б утворити ще дві Постійні Комісії з музеями при них: 3) Комісію для вивчення соціального становища людности з Соціальним музеєм при ній та 4) Комісію для вивчення народного господарства України, з Музеєм народного господарства України. В останньому мають бути зібрані зразки виробів народного господарства України; окремий відділ слід присвятити народній промисловості: кустарній і ремесничій. Статут Академії злив 1 і 4 інституцію в одну.

Згідно з загальним напрямком наукової праці Академії, юридична класа Відділу розробляє не стільки юриспруденцію, скільки доктрину; не стільки техніку та практику права, скільки його теорію й історію. Цим визначається кількість і характер кафедр її. Всіх кафедр має класа 9. 1) Катедра філософії права — необхідна тому, що всі юристи визнають і розроблюють загальну теорію права. Вона оживить розроблення методології правознавства і буде живим звязком між юридичними дисциплінами та іншими науками. 2) Порівняльна історія права — необхідна

через свій метод і тому що є величезний, але мало науково розроблений, матеріал. 3-4) Західньо-руське й українське право та слов'янське законодавство не потребують спеціального оправдання. 5) Українське звичаєве право настільки-ж істотно необхідно для юридичної класи, як катедра народньої словесности для Відділу історично-філологічних наук. Тут розроблюватиметься, так сказати-б, юридичний фольклор, як в його сучасному, так, особливо, в минулому. Щоб організувати колективну працю в цьому напрямі та керувати нею, треба закласти окрему Постійну Комісію для вивчення українського звичаєвого права. 6) Державне, адміністративне й міжнародне право повинно на перший план висунути складні й важкі питання науки про держави, теорії управління й адміністративних актів, принципи міжнародних зносин, то-що. 7) Катедра кримінології обіймає також низку «сумезних дисциплін — тюрмознавство, уголовну антропологию, політику, то-що, з низкою цілковито нових проблем. Широко поставлене наукове розроблення кримінології, правдоподібно, викличе необхідність організувати окремі допоміжні установи й планове співробітництво на місцях». 8) Катедра цивільного права й цивільної політики має на меті розроблювати не так догматику й казуїстику діючого права, як порівнюючи ще дуже слабко в нас розроблену цивілістичну доктрину. Спеціальне виділення цивільної політики ставить перед академіками, що займатимуть цю катедру, завдання — досліджувати цивільне право не тільки як закінчену формальну систему логічних понять, але-ж ще й у живих взаємовідносинах з суспільним, зокрема економічним оточенням. Як і катедра кримінології, катедра ця обіймає цілий цикл наук, які почасти вже давно встановилися, а почасти тільки формуються: римське право, торговельне, промислове, робітниче, то-що». 9) «Катедра церковного права далеко не являється зайвою, якщо мати на оці історичну роль церкви взагалі, а на Україні особливо» (ст. XXXIV). Статут Академії включає всі оці катедри і додає ще одну Постійну Комісію, а саме для вивчення західньо-руського та українського права.

Це є перша спроба організувати в такому розгорнутому виді студіювання соціально-економічних наук. Соціальні науки в Російській та по інших академіях представлені лише окремими катедрами. Тільки Académie des Sciences Morales et Physique у Парижі та ще мабуть, почасти British Academy в Лондоні наближаються в певній мірі до ладу Української Академії Наук.

При заснуванні Академії до складу III Відділу увійшли 4 академики: М. І. Туган-Барановський (теоретична економія), В. А. Косинський (економія сільського господарства), Ф. В. Тарановський (порівняльна історія права) і О. І. Левицький (звичаєве право України). Перше організаційне засідання їх одбулося 27 листопаду 1918 р. З 1 січня 1919 р. на посаду директора Демографічного Інституту з правами академіка III Відділу обрано проф. М. В. Пугу. За голову Відділу був Туган-Барановський, за секретаря Левицький. Недовго — всього півтора місяці — працював Відділ у повному складі. В. Косинський через хворість припинив свою академічну

діяльність, а М. Туган-Барановський помер 21 січня. Втрата останнього була особливо тяжка. З нього був духовний провідник та організатор Відділу. Завдяки виключно його замислам, науковому досвідові та організаторській енергії закладено було спеціальні установи для вивчення соціально-економічного життя України. Відділ, керування яким перейшло до Ф. Тарановського, став дбати про негайне поширення свого складу. На катедру соціології обрано було проф. Б. О. Кістяковського, який одразу приступив до роботи. Не доведено було до кінця вибори проф. Діпського університету І. А. Маліновського на катедру історії західно-руського права, через брак зносин. У травні обрано проф. К. Г. Воблого на катедру торгу й промисловости, а в червні на катедру статистики проф. Р. М. Орженцького, що приїхав до Києва в серпні. Але вже влітку виїхав в командування Ф. В. Тарановський, що брав чималу участь в організаційній роботі. Через деякий час виїхали також академики К. Г. Воблий і Б. О. Кістяковський; останній помер 29 квітня 1920 р. в Катеринодарі. Таким чином найвідповідальнішу працю по Відділу в 1919 р. увесь час несли 3, рідко 4 академики.

1919 р. — це був найтяжчий рік для Академії. Зовнішні умовини життя були такі, що наукова праця більш була подвигом, ніж звичайним для вченої людини ділом. Лише один академик з первісного складу — О. Левицький працював увесь рік. На 1 січня 1920 р. перебували у Києві ще два члени Відділу, а саме Р. Орженцький і М. Птуха.

Не вважаючи на такі несприятливі об'єктивні і особисті умови, III Відділ виявив не аби-яку енергію і проробив величезну роботу. За рік одбулося 28 засідань, де обмірковувано й вирішувано всі важливі питання, що виникали були в життю Відділу. Були зорганізовані й увесь рік працювали 2 Інститути — Економічної Кон'юнктури й Демографічний — та 3 Постійні Комісії: соціального руху, звичаєвого права і західно-руського права. За їхню роботу подано буде відомості нижче. Зміна керівників установ, звичайно, не могла не відбитися негативно на їхній праці, були в ній перебої, дещо з зробленого не доведено до краю. Проте, наукове піднесення панувало над усіма. Мріяли об'єднати й зорганізувати наукову роботу на Україні, вживали для цього усіх заходів. Хоч як це парадоксально, та 1919 р. найбільш наближається до Статуту з того боку, що академики й інші співробітники віддавалися роботі в Академії, як справі свого життя. Були часи, коли самому існуванню Академії загрожувала небезпека, не було ніяких матеріальних і психічних умов для наукової праці, проте вона провадилась з великим захопленням. Всі тоді вірили, що тяжкі часи швидко минуть і Академія станеться тим, про що говорить її статут, а для такої великої мети можна працювати і в голоді і в холоді. З другого боку всі співробітники III Відділу працювали так ще й через те, що в святій і чистій науковій роботі знаходили вони собі задоволення і спокій серед бурхливого соціального життя. Вже в середині 1919 р. скупчилися коло Відділу по-над 50 осіб, котрі брали активну участь в його працях.

Не легший для Відділу був і 1920 р. В березні обрано було М. Птуху на позаштатного академіка по кафедрі статистики, а незабаром і Р. Ор-

женський перейшов на катедру теоретичної економії. Перше півріччя працювали усього 3 академики і лише в липні на катедру західно-руського та українського права обрано проф. Н. П. Василенка. За голову Відділу був О. Левицький, за секретаря М. Птуха (з 15 лютого). Одбулося за рік 22 засідання.

І матеріяльні і психічні умови існування аж надто були тяжкі. Писалося безліч усяких сміт, обрахунків, пояснюючих до них записок і т. и., платні-ж, власне, співробітникам не виплачувалось зовсім, на паливо вирубалися акації з академічного садку. А робота усе-ж-таки йшла. Почасті-ті-ж-самі люди, часті й інші, увесь вільний час і усю свою душу вкладали в наукову працю в Академії. Досвід показав, що провадити організовану систематичну роботу за наших умов часто було неможливо. Праця в окремих комісіях часом підупадала, мінявся темп роботи, часті й самий характер її. В 1920 р., з ініціативи Р. Орженцького, Відділ робить спробу піднести наукову роботу в Києві за допомогою організації наукових товариств. Закладається попереду товариство економістів, згодом правниче. Провадити в них працю значно легше, ніж в інституціях, які мають на меті систематичне студіювання за певною програмою. Товариства ці виявили себе надзвичайно життєздатними. Матеріяльно і морально тяжкий 1920 р. пройшов для Відділу під прапором великої організаційної роботи, розшукування нових шляхів, придатних для тих часів. Хоч як це було тяжко для 3-4 академиків, вони все-ж-таки винесли на своїх плечах всі старі установи Відділу та ще два товариства. І в 1920 р. не зменшилося наукове піднесення співробітників III Відділу, не втратили вони ще віри в те, що тяжкі часи для Академії незабаром минуть.

1921 р. не вніс змін в склад Відділу. Спроби обрати деяких видатних економістів і правників не мали успіху — як і в 1920 р. ніхто не забажав переїхати до Києва й поділити з нами нашу долю. В першій половині року були в наявності 4 старі академики, влітку О. Левицький виїхав на Полтавщину, та повернувся із Криму К. Воблий. Керування Відділом перейшло до Р. Орженцького. 1921 р. вніс перелім в життя Відділу. Втрачено віру в те, що стан Академії незабаром покращає і тому треба було підвести підсумки попередній роботі, консолідувати працю й сконцентрувати сили на тих інституціях і завданнях, котрі давали-б максимум корисних наслідків за тодішніх умов. Відділ поволі ліквідує Комісію соціального руху, бюджетну й Інститут економічної кон'юнктури. Правильна постановка цих інституцій вимагає багатьох технічних і напівтехнічних співробітників та чимало коштів, чого не можна було мати. Довелося значно реорганізувати всеню роботу Відділу. До краю розвалилася в Києві вища школа, всі, хто мав живу наукову душу, так чи инакше став працювати в Академії, і коло неї остаточно скупчилися всі наукові сили Києва. Розвал вищої школи вніс і ще одну новину. Ніде було працювати науково не то готовим вченим, ба й молоді. З ініціативи Р. Орженцького відкрито при Відділі статистико-економічний семінар, а через деякий час цивілістичний та звичаєвого права України. Захтівши Відділ ще більш піднести темп наукової роботи, дати

нові стимули для праці в абсолютно несприятливих зовнішніх умовах, влаштовує, з ініціативи Р. Орженцького закриті наукові засідання, куди запрошує тільки тих вчених, котрі можуть бути корисні для освітлення певного питання.

З початку 1922 р. активну працю в III Відділі провадили 4 академики: Н. Василенко, К. Воблий, Р. Орженцький і М. Птуха. О. Левицький з літа 1921 р. перебував на Полтавщині, де й помер 9 травня 1922 р. У березні на катедру філософії права обрано проф. О. М. Гілярова. У зв'язку з тим, що життя Відділу ввійшло в більш-менш стає річище, зменшилася кількість засідань. Їх відбулося всього 17; з них 2 для заслухання наукових доповідів членів Відділу: К. Воблого «Економічні зносини Польщі, України та Росії» і М. Птухи «Перші таблиці смертності для України». Обов'язки голови Відділу виконував Р. Орженцький до свого від'їзду в середині грудня, коли на голову обрано Н. П. Василенка; секретарем був М. Птуха.

Уже з січня місяця робота Відділу стала підупадати — відома зробилась постанова Влади про вкорочення штатів Академії. Що-правда, дуже мало, й нерегулярно до того-ж, здобували платню співробітники Академії вже перед тим, та де-що все-таки мали. 27 лютого 1922 року Спільне Зібрання Академії, виконуючи постанову Колегії Наркомпроса 18 лютого про обов'язкове вкорочення штатів Академії Наук до мінімуму і касуючи чимало установ усіх трьох відділів, перевело операцію і над III Відділом: вкорочено було число його штатних співробітників з 42 до 7. Президія Академії, що мусіла виконати вкорочення, керувалася між іншим отим правилом, щоб викреслювати ті інституції, котрі повинні були увійти до дослідчих катедр. Що закладено було таку катедру і для економії, то викреслено й чисто-всіх економістів. Влада через якийсь час закрила цю катедру, кількість же посад на III Відділі не збільшилась. Залишився штат із 6 наукових співробітників (окрім бібліотекаря) і тому Відділ повинен був ще раз переглянути свій попередній досвід та реорганізувати роботу так, як допускали це обставини. Закрилися зовсім Комісії соціального руху і бюджетна, а також Інститут економічної кон'юнктури; Демографічний Інститут переходить більш до монографічного оброблення тих питань, що ними цікавляться його співробітники. Зменшується темп роботи й по інших Комісіях. Самі Наукові Товариства та Семінари працюють більш-менш по-старому. Якщо протягом 1922 р. Відділ зробив чимало, то причини цього ті самі, що й передніше: наявність людей, котрі бажають науково працювати, і вплив ідейного фактора — приналежності до Академії Наук — на їхню психологію та працездатність.

1923 р. не вніс великих змін в наукове життя Відділу. Склад його вже в середині грудня 1922 р. зійшов до 4 академиків. 25 травня на академіка по кафедрі цивільного права обрано було проф. О. М. Гуляєва, але того самого дня, правда не в Києві, помер Р. Орженцький. Гаряче взявся за роботу О. Гуляєв, багато сподівався од нього Відділ в справі налагодження своєї правничої класи, та недовго попрацював він — усього 6 місяців — і помер 27 листопаду. Залишилися знову 4 академики: Голова Відділу Н. Ва-

силенко, секретар М. Птуха, та члени — К. Воблій і О. Гіляров. Наукова діяльність правничих Комісій ішла, як і раніш, шляхом розроблення спеціальних тем, причому Комісія звичаєвого права, скупивши за 4 попередні роки багато матеріалів, поставила вже питання про їх систематичну розробку за певною програмою. Статистико-економічний семінар за від'їздом Р. Орженцького закрився, та розгорнув свою діяльність новий семінар для вивчення суспільного життя, що його заснував акад. О. Гіляров.

Залишається сказати кілька слів про дуже болюче для Відділу питання, а саме про виявлення наукової діяльності зовні, себ-то про друк праць. У виданні: «Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві», 1919, висловлено було такі думки. Окрім спільного для всього III Відділу органу «Записок» мали видавати окремі «Бюлетені» Інституту економічної кон'юнктури та Демографічний і Комісія соціального руху. Більші розміром досліди, а також видання історично-юридичних пам'ятників і актів гадали видавати окремими книжками. Там-же висловлено надію, що I том «Записок» почнеться друкуватись у вересні. В 1919 р. була вже така сила праць для друку, що їх вистарчало аж на 2 томи «Записок» (див. ст. LXIX «Звіdomлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р.»). Кількість праць, готових до друку, де-далі зростала, та зминув 1920, 1921, 1922, 1923 рік, а навіть I том «Записок» ще й досі не вийшов у світ. В цьому відношенні Соціально-Економічний Відділ стоїть якось в Академії на третьому місці. Були роботи, був навіть папер, а друкувати через незалежні од Відділу причини, не можна було. Аж нарешті 1923 р. начеб-то приніс деякі зміни. Набрано і надруковано 16 аркушів давно жаданого I тому «Записок», що його зміст такий:

І частина.

1. Академик Михайло Іванович Туган-Барановський, акад. К. Воблій.
2. Академик Богдан Олександрович Кістяковський, акад. Н. Василенко.
3. Академик Орест Іванович Левицький, акад. Н. Василенко.

II частина.

4. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію, акад. М. Туган-Барановський (†).
5. Таблиці смертності для України. 1896-1897, акад. М. Птуха.
6. Польський текстильний ринок, акад. К. Воблій.
7. Учення Б. О. Кістяковського про державу, проф. Б. Ландав.
8. Євген Губер (1849-1923), проф. А. Кристер.
9. До питання про пересічну густоту населення, проф. Є. Слуцький.
10. Кременецький ліцей та університет Св. Володимира (історично-юридична розвідка), акад. Н. Василенко.
11. Рецензії та огляди соціально-економічної літератури.

12. 5 років існування Соціально-Економічного Відділу, акад. М. Птуха. Щоб прискорити випуск в світ I тому «Записок», вирішено було життєписи померлих академиків Р. М. Орженцького, О. М. Гуляєва і керівничого над працями Комісії західньо-руського права І. М. Каманіна перенести до II тому; починаючи з II тома, вирішено завести ще один новий відділ, а саме наукової хроніки з галузи соціально-економічних наук.

Накреслимо в загальних рисах діяльність різних інституцій Соціально-Економічного Відділу за 5 років його існування.

1. Інститут для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України утворився ще 5 грудня 1918 р. Як показано вище, М. Туган-Барановський мав на думці організувати дві установи: Інститут для вивчення економічної кон'юнктури (при кафедрі теоретичної економії) і Комісію для вивчення народного господарства України (при кафедрі господарської географії та народного господарства України). На 2 засіданні Відділу 5 грудня 1918 р. з пропозиції акад. В. А. Косинського постановлено було з 1 січня 1919 р. утворити Постійну Комісію для вивчення народного господарства України. Не здійснилась ця постанова лише через зовнішні умови. Перший директор Інституту був М. Туган-Барановський і він-же-таки набрав перший склад його співробітників. Після його від'їзду з Києва в середині січня обов'язки директора перейшли до М. Птухи. Завдання Інституту, як показує його назва, подвійні. Що-до вивчення економічної кон'юнктури, воно складається з трьох частин: 1) вибору явищ і прикмет, які характеризують стан виробничого, грошового, товарного, робітничого й інших ринків; 2) зводки матеріалів, що мають в наслідок такої виборки; 3) наукової обробки цих матеріалів з метою прогнозу найближчого розвитку зазначених явищ. За нормальних умов економічні явища кожної країни перебувають у певному звязку з світовою економічною кон'юктурою і тому доводиться студіювати цю останню за певною системою. Поставити таку роботу було неможливо, отож Інститут і почав працювати в другій половині своїх завдань. Помічник керівничого над працями В. Полянський почав обслідувати кам'яно-вугільну промисловість Донецького Басейну, та праця ця залишилась незакінчена. 22 травня 1919 р. на директора Інституту було обрано К. Воблого. Йому пощастило zorganizувати вивчення деяких питань з історії народного господарства України. Доцент А. І. Ярошевич працював над питанням про капіталістичну оренду на Правоберіжжі, проф. Є. Д. Сташевський — над історією чиншового володіння. Почалось збирання статистичного і архівного матеріалу для історії цукрової промисловости на Україні. З інших праць І-ту за ті часи випадає одзначити складання економічної бібліотечки і бібліографічний покажчик праць М. Туган-Барановського.

За від'їздом К. Воблого з Києва в-осени 1919 р. директорування Інститутом перейшло до Р. Орженцького. Вже налагоджена робота цілком спинилась, адже-ж геть-усі співробітники Інституту виїхали були з Києва. На початку березня на керівничого працями обрано було доцента О. М. Волкова і на його помічника В. І. Зейлінтера. Зроблено було спробу зорга-

позувати роботи по вивченню світової економічної кон'юнктури. Нових статистичних матеріалів у Києві не було і через те вирішено було обмежитися поки-що студіюванням кон'юнктури за довійськових часів. Завдяки головним чином енергії О. Волкова, зібрано було чималі матеріали для різних закордонних країн, для Росії і України. Виписки відносились до питань, сполучених з територією, людністю, сільським господарством, промисловістю, торгом, цінами, то-що. Окрім співробітників Інституту, О. Волков притягнув був до праці значну кількість слухачів з КНУ. Виборки робились з різних джерел, головним-же чином з видання: «The Statesman's Year Book» за низку років. Першу стадію роботи було закінчено, а далі піти не пощастило через цілковитий брак коштів. У високо кваліфікованих людей не було часу й спромоги віддавати багато сил цій роботі, що вимагала надто багато часу і строгої систематичности. Одночасно працював Інститут над районуванням України. Вже з початку 1921 р. з'ясувалася цілковита неможливість займатися такими широкими темами і з середини 1921 р. Інститут переходить до збирання цін за часи революції. Коли остаточно з'ясувалося, що за браком коштів налагодити працю в Інституті неможливо, Відділ, з пропозиції Р. Орженцького, зовсім закрав його до кращих часів.

2. Комісія для вивчення соціального руху, закладена з ініціативи М. Туган-Барановського, який надавав їй не аби-яку вагу. Вона мала існувати при кафедрі соціальної політики. Першим директором її був Туган-Барановський. Завдання Комісії до певної міри мінялись в залежності од зовнішніх умов, почасти од поглядів керівників. Туган-Барановський, очевидно, гадав, що вона повинна допомагати студіюванню соціальної політики, яка має на меті вивчати вплив народньо-господарських процесів на робітничу класу і трудове селянство, і вивчати не тільки теоретично, ба й з практичною метою боротьби з соціальними злиднями. Після смерті Туган-Барановського за директора Комісії стає Б. Кістяковський, він так писав про її завдання в виданні «Перший піврік»..., ст. 18. «Привзачення... полягає в тому, щоб утворити немов-би лабораторію, в якій всякий, хто бажає і хто присвятив себе спеціальному науковому вивченню тієї чи іншої галузи соціального питання (робітничого питання, професійного руху, аграрного питання, соціалізму, кооперації і т. д.) як на Україні, так і за її межами, міг-би знайти всі необхідні для нього в такій праці наукові підручники та сприяючу обстанову». Завдання тут поставлено инакше, ніж у Туган-Барановського. Фактично під керуванням Б. Кістяковського Комісія збрала бібліотечку і цілу низку цікавих матеріалів що-до соціального руху. Стали ці матеріали почасти оброблятися, але працю не доведено було до кінця через зовнішні умови. В початку листопаду Б. Кістяковський виїхав в командировання і Комісію довелося знову організувати М. Птусі, що йому доручено було цю справу. Попереду також обмежувались збиранням і упорядкуванням книжних і рукописних матеріалів по соціальному руху, а потім зроблено було спробу пристосувати завдання Комісії до наших часів. З пропозиції М. Птухи наукову роботу вирішено було (14-IV-1921)

направити на вивчення економічних питань, а саме робітничого і кооперативного. Особливу вагу надавали студіюванню продукційности праці за широким програмом, в залежності од заробітної платні і інших чинників, через обслідування київських фабрик та заводів. Провадились переговори з видатними практичними економістами, які охоче взяли-би за таку роботу при наявності відповідної оплати їхньої праці. Коли остаточно з'ясувалося, що через цілковитий брак коштів налагодити працю в цьому напрямку неможливо, деякий час тиглася робота по збиранню матеріалів, які можна було знайти в Києві. Зібрано було їх чимало — самих книжок і брошур скількись тисяч, проте всі рукописні матеріали мають прогалини і до певної міри носять випадковий характер. Нарешті, з пропозиції М. Птухи, вирішено було Комісією зовсім закрити (1/І 1922).

3. Комісія для дослідів над бюджетами. Така-ж самісінька доля чекала і цю інституцію, ідеєю своєю надзвичайно цікаву, що закладена була з ініціативи Р. Орженцького: Теоретичну й практичну вагу студіювання бюджетів підчас революції вияснює він таким чином. Разом із зростанням культури, людина все більше й більше пристосовує природне оточення до своїх потреб. Потреби людини, їх психофізіологічна і соціальна природа стає моторною, движучою силою і регулюючим принципом організації господарських процесів. Вивчення природи потреб і тих законів, яким вони підлягають, набірає важливого теоретичного значіння, щоб зрозуміти організацію господарства. Коли народне господарство починає регулюватися планомірно, і задоволення потреб стає вихідною точкою для розподілу продукційних сил і використання природніх багатств — таке вивчення має тоді і великий практичний інтерес. Підчас революції спостерігалось цілковите перероблення бюджетів і в звязку з цим хитання цін, а через те ті часи давали єдині в своєму роді умови для вивчення динаміки задоволення потреб і вироблення бюджетів споживання. Коли-б пощастило зібрати певні відомості про бюджети, вони були-б дали ще й звичайні для бюджетних дослідів практичні наслідки. Вироблено було програми, виконано усьеньку підготовчу роботу, але поставити самих дослідів не пощастило за цілковитим браком коштів, отже, з пропозиції Р. Орженцького, Комісією цю було закрито (1/VI 1921).

4. Демографічний Інститут — єдина установа III Відділу, яка протягом 5 років не міняла свого керівника. Праця його розпочалася з січня 1919 р., коли на директора було обрано проф. М. Птуху. Він так собі уявляв загальні завдання Інституту: «Як відомо, наукове вивчення людности взагалі зустрічає надто великі труднощі. Воно вимагає не лише знання старих статистико-математичних методів вивчення, але іноді й вироблення нових, у залежності від завдань досліджування, а це недоступно для звичайних співробітників статистичних бюро. З другого боку, всяке наукове вивчення людности зустрічає великі перешкоди з огляду на необхідність попереднього оброблення великих статистичних матеріалів, а це лягає на вченого великим, надсильним іноді, тягарем. Демографічний Інститут при Соціальному Відділі, заснований за думкою покійного академіка М. І. Туган-

Барановського, являє собою першу спробу поставити вивчення людности на належну височінь. Його завдання — це, з одного боку, сприяти розвитку статистичного методу, а з другого — вживати всіх заходів за-для як-найповнішого й найкращаго вивчення всіх народів, що залюднюють Україну. Для вирішення цих завдань Демографічному Інституту потрібні величезні статистичні матеріали, що їх він повинен піддавати остаточному науковому обробленню. Людність і окремі групи, з яких вона складається, вивчувати треба з точок погляду: 1) фізично-психічних особливостей людини (антропол. статистика); 2) смертності; 3) шлюбности та сімейности; 4) народимости; 5) спадковости; 6) міграції; 7) слабovitости; 8) інвалідности; 9) професій і занять; 10) злочинности і т. и.»¹⁾

З дрібних праць Інституту слід одзначити складання повної бібліографії по теорії статистики і по демографії (книги і статті) і збирання бібліотечки. З березня 1919 р. розпочато було велику статистичну роботу — про антропологічні властивості чоловіків Київського повіту і міста Києва на підставі призовних списків за 1913-1916 роки. З огляду на дсрочні призови за цей час, маємо виключно великий матеріал, який дає спроможу вивчити розвій фізіологічних властивостей чоловіка 18-21-літнього віку. Відомості за кожного змобілізованого нанесено на картки і зведено для повіту і міста окремо, як і для головніших релігій. Кожен рік віку і собі був розбитий на 4 періоди. Розроблено 10.002 картки для повітових православних некрутів, які зведено в 344 таблиці і 1080 для жидів, які зведено в 243 таблиці. Розподіл цей важливий з того боку, що селяни на Київщині являють собою тип українця. Окрім того, вибрано було 300 карток некрутів м. Києва з українським прізвищем, які рознесено по 115 таблицях. Кількість карток така невелика, що зробити висновки про вплив міського життя на тип українця не можна і тому роботу в цьому напрямі було припинено.

Закінчивши оцю роботу, розпочали були суто-наукову роботу над вирахуванням таблиць смертности для України на підставі перепису 1897 р. і смертних випадків за 1896-1897 роки. Праця по вирахуванню тяглася усенький 1921 рік. З приводу дуже складних і цілком нових для персоналу Інституту вирахувань М. Птусі самому довелося не тільки інструктувати співробітників, ба навіть кожнісіньке складне вирахування для зразку проробити самому і нарешті виборочно перевірити геть-усі вирахування таблиць смертности. Найближчу участь в цих роботах брали І. Тренін-Петушков і П. Пустохід.

Ще з початку 1922 р. (аж до скорочення, що відбулося 1 березня) помічник керівничого І. Тренін-Петушков і П. Пустохід опрацьовували статистичний матеріал, який після наукової обробки може придатися для порівняльного студіювання смертности на Україні. Далі малася на думці ціла низка глибоких розвідок про смертність, шлюбність і народженість на Україні, та здійснити їх у 1922 р. через скорочення і брак коштів не

¹⁾ Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р., ст. LXVII-LXVIII.

пощастило. Довелося шукати нових шляхів роботи і кидати те, що вже було налагоджено. Єдиний штатний співробітник Інституту П. Пустохід став науково обробляти матеріали про рух людности на Україні за 20 років (1891-1910) на підставі відомостей Центрального Статистичного Комітету, а Ю. Корчак-Чепурківський працювати над розвідкою: Місто й село у смертності Наддніпрянської України. Окрім того, продовжувалась переписка, перевірка і підрахування первісних статистичних відомостей що-до людности України, які в значно більшій мірі збирались в 1920 і 1921 р.р. Вираховувались також індекси шлюбности за методом академіка Птухи (П. Пустохід).

1923 р. вніс чималі зміни в роботу Інституту. До нього був прикомандирований штатний науковий співробітник для спеціальних доручень М. Трацевський. Від початку року робота йшла, як і наприкінці попереднього року. Кожен співробітник працював над окремим завданням, поширюючи й поглиблюючи свою розвідку, або продовжуючи збирати матеріали. М. Птуха поставив собі завдання, знайти методи конструювання сумарних таблиць смертности, які спеціально підходили-б до українських і російських статистичних матеріалів. Інакше кажучи, треба було знайти такі способи вирахувань, які давали-б величини, що входять в таблицю смертности і мало відхиляються од вирахованих за допомогою різноманітних методів інтерполяції. Вирівнювання первісних даних та інших величин це така тонка статистична операція і так багато одбирає часу, що з неї величезна перепона для наукового студювання статистики людности. Скількись місяців за допомогою М. Трацевського силувався був акад. М. Птуха винайти отакі методи і кінець-кінцем йому це пощастило. Далі працю було поділено між П. Пустоходом і М. Трацевським, і вираховано було сумарні таблиці смертности для людности повітів і міст Е. Росії; для людности губернь, де значна більшість його належить до одної національности, а саме Полтавської (українці), Орловської (великороси), Могілівської (білоруси), Ковенської (литовці) і Курляндської (латиші); для великих міст: Ленінграда, Москви, Київа та Одесу. Вперше в науці виявлено було за допомогою строго наукових методів властивості сільської і міської смертности для Росії, властивості життєздатности людности різних національностей. Навіть 4 великі міста мають кожне свої особливості.

Нова доба в існуванні Інституту відкрилася з кінця квітня 1923 р. III Відділ згодився з пропозицією Центрального Статистичного Управління України друкувати деякі праці Інституту в Харкові, як спільні видання ВУАН і ЦСУ і їх фінансувати. Співробітники Інституту, під безпосереднім керівництвом Ю. Корчак-Чепурківського, до 1 серпня виготовили до друку перший випуск «Праць Демографічного Інституту», а саме: «Матеріали що-до природного руху людности України. 1867-1914 рр.». Книгу цю розпочато вже друком і незабаром вона вийде у світ. Нині Інститут закінчує таку-ж роботу по санітарній статистиці України. Трудно перебільшити вагу цих перевірених і виправлених первісних статистичних даних для наукових дослідів. Центральне Статистичне Управління надає їм таку вагу, що ви-

пускає їх з французькими підзаголовками, щоб і за кордоном могли ними користуватися. Щоб порівняти, окрім підсумків для України, наводяться перевірені числа для Е. Росії. Зазначеними двома випусками Інститут закінчує надзвичайно кропотливу, але в першу чергу необхідну роботу, по приведенню в порядок певних статистичних відомостей що-до людности України. Звести й надрукувати матеріали по демографії української людности, що перебувала на території кол. Австрії неможливо за браком повних статистичних матеріалів у Києві.

Друковані праці, що з'явилися у наслідок робіт Демографічного Інституту:

1) Додаток до роботи акад. М. Птухи: «Индексы брачности. Этюд по теории статистики населения». Киев 1922, ст. 44 (самий додаток займає ст. 35-44).

2) М. Птуха, Таблиці смертности для України. 1896-1897 р.р. Записки Соціально-Економічного Відділу, т. I, ст. 17-62.

3) М. Птуха, Таблиці смертности для України. 1896-1897. Наукові Записки. Орган Київських Науково-Дослідчих Катедр, т. I, Київ 1923, ст. 110-127.

4) Sterblichkeit im E. Russland, Metron-Rivista Internazionale di Statistica (Італія). В статті розбирається смертність в Е. Росії, на Україні, в містах та селах і різних національностей — на підставі таблиць смертности, вирахованих в Демографічному Інституті (статтю надіслано до друку).

5) Друкується ЦСУ України: «Матеріяли що-до природнього руху людности України. 1866-1914».

6) Закінчується для друку: «Матеріяли по санітарній статистиці України. 1876-1914».

7) Готова до друку акад. М. Птуха: «Смертність в Росії і на Україні». Для цієї праці, правда, багато ще не вистарчає матеріалів, себ-то таблиць смертности для середніх та малих міст, окремих губернь України та Е. Росії з особливими типами смертности, то-що.

8) Готова до друку праця Ю. Корчак-Ченурківського: «Місто й село у смертности Наддніпрянської України».

9) Готова до друку праця П. Пустохода: «Характерні риси природнього руху людности України».

5. Постійна Комісія для вивчання звичаєвого права заклалась 1 січня 1919 р. За голову її аж до своєї смерти був акад. О. І. Левицький, а на керівничого працями Відділ обрав М. М. Павлова-Сильванського. В первісному складі Комісії брали між иншим участь академики Ф. В. Тарановський і Б. О. Кістяковський, проф. М. В. Птуха. Колекціонером, себ-то помічником керівничого Комісії, був В. А. Каминський. В 1920 р. М. Павлов-Сильванський виїхав в командування до Лубень на Полтавщині і з 1 січня 1921 р. на посаду керівничого Відділ обрав проф. Синайського, який жваво заходивсь був коло організації Комісії. І. В. 1921 р. на посаду помічника керівничого обрано проф. А. С. Кристера. Окрім них, в роботах Комісії брали участь ще 6 штатних наукових співробітників. 1 березня

1922 р. переведено було скорочення штатів Академії, причому Відділом було ухвалено одвести Комісії 2 посади, а саме керівничого (проф. А. Є. Кристер) і наукового співробітника (В. Назімов). Решта співробітників лишилася поза штатом, як постійні позаштатні наукові співробітники. Окрім цих останніх, Комісія має ще чимало нештатних тимчасових співробітників, що їхнє число на 1 січня 1924 р. — 16.

Наукова праця в царині виучування звичаєвого права взагалі і України зокрема в широкому обсягові цього слова поставлена була метою, яка повинна провадитись по трьох ділянках, а саме: а) виучування матеріалів живого звичаєвого права, б) виучування законодавчих архівних та інших матеріалів з погляду, оскільки в них відбилися норми звичаєвого права, що нині існують і існували раніш і оскільки вони виявляють вплив на законодавство і в) наукові досліджування порівняльним методом історичного розвитку звичаєвого права в звязку з історичним розвитком правових понять у різних народів взагалі, а також в межах окремої групи одноплемянних народів. Тому в першу чергу було вирішено зібрати все те, що до цього часу зроблено в справі наукового досліджування звичаєвого права взагалі та України зокрема, а потім поступово провадити широкі виучування нових матеріалів в двох напрямках, а саме: а) по історії цього права, себ-то в минулому життю України, б) в сучасному його існуванні, в документах волосних та инакших судів, або просто в живому народньому вживанню. Таким чином завдання першочергового значіння було встановлено наступні: а) зібрати та систематизувати, оскільки буде можливо, всі бібліографічні матеріали що-до звичаєвого права взагалі народів Росії та особливо України, а в звязку з тим улаштувати при Комісії належну книгозбірню; б) розпочати широкі виучування нових матеріалів для історії звичаєвого права України; в) zorganizувати в широких розмірах збирання та розроблення матеріалів звичаєвого права. Для найдоцільнішого виконання їх було вирішено скласти докладну програму для збирання матеріалів та поруч з тим виробити зразок картки, в якій був-би сталий виклад справи, яка виявляє ту чи иншу рису звичаєвого права місцевости.

Протягом 1919 і 1920 р.р. змін в мету та завдання Комісії не вноситься, окрім деяких деталей, які загальну структуру не міняють. До 1921 р. переводиться реорганізація Комісії і висовується як бойове завдання — це встановлення звязку з провінцією. Щоб планомірно та систематично виконувати це завдання, Комісія складає і III Відділ затверджує проекта організації губерських Комітетів з метою докладного та всебічного виучування місцевого звичаєвого права. Розроблюються штати Комітетів, твердо фіксуються їх взаємовідносини з ВУАН і зокрема з Комісією, встановлюється і означна мета як у загальних рисах, так і в дрібницях.

Протягом 1922 р. відокремлюється діяльність Комісії в її цілому, у пленумі, від діяльності підкомісії — яких складається 3, а саме:

а) Бібліографічна — для складання бібліографічного показника.

б) Для збирання та досліджування матеріалів, що торкаються звичаєвого права України.

в) Для виучування норм сьогочасного народнього права в Парсудах м. Київ та Київщини.

В обсягові цих завдань провадиться праця і протягом 1923 р. Та в другій половині цього року висовується й нове завдання — на підставі зібраного матеріялу встановити остаточно норми звичаєвого права України, не відкидаючи раніш поставленої мети та завдань що-до її осягнення. Окрім того, участь в праці по краєзнавству, яка провадиться ВУАН, і підготовка до майбутнього з'їзду по краєзнавству, що має відбутися влітку 1924 р. — ось остаточні завдання Комісії.

Таким чином встановивши свої властиві завдання в справі виконання головної своєї мети, Комісія для виучування звичаєвого права на протязі п'ятирічного існування не міняла їх по суті. Звертаючи особливу свою увагу на той або инший бік справи виконання завдань, в залежності од вимог часу та од змоти, яку давали умови та оточення, вона координувала свою працю з загальною працею ВУАН і провела свою особисту працю як окрема інституція при ВУАН.

Діяльність Комісії виявилась в засіданнях пленуму, з початку лише дійсних членів і окремих членів-співробітників, з 1921 р. — в засіданнях пленуму і окремих підкомісій, а крім того, у працях кожного з окремих членів, який увіходив у склад Комісії — та її наслідках.

Засідань пленуму було: у 1919 р. — 21; 1920 р. — 29; 1921 р. — 42; 1922 р. — 49 і 1923 р. — 28.

Окрім того, діяльність виявилась в особистих працях гуртків, заснованих з доручення Комісії для виконання завдань, а саме: в 1919 р. — 1) для складання «Програму для збирання матеріялів звичаєво — права», 2) для розгляду архіву кол. «Київо-Радомишельського з'їзду мирових посередників» і кол. «Київського Губерніяльного по селянських справах присутствія», 3) для виучування актів XVI-XVII ст., 4) для складання запитань про те, оскільки земельний кодекс відбив на собі вплив звичаєво-правових норм.

Загальні засідання Комісії характером та змістом праці можна розподілити на організаційні та виключно наукові. На протязі п'ятирічного існування Комісії було складено наукових доповідів: у 1919 р. — 3; 1920 р. — 5; 1921 р. — 6; 1922 р. — 6 і 1923 р. — 19.

Незалежно од цього, досягнення Комісії виявляються ось у чому:

1) Складено програму для збирання матеріялів по всіх галузях цивільного та карного права.

2) Складено і виготовлено до друку бібліографічного показчика праць по народньому праву взагалі і України зокрема.

3) Складено особистого показчика праць б. першого голови Комісії акад. О. І. Левицького.

4) На підставі архівного матеріялу складено по-над 5000 карток по різних галузях права, які розташовані по відповідних ділянках і являють собою приступний до наукового досліду матеріял (по Київо-Радомишльком архіві переглянуто до 3500 справ і складено до 650 карток).

5) Переведено обслідування волосних архівів, а також постанов волосних судів і сільських сходів на Київщині (Глеваського, Будаївського,

Маньківського), на Волині (по всьому Дубенському і частині Кременецького повіту), на Поділлі (Вінницькому і частині Ольгопільськ. пов.), а також на Чернігівщині.

6) Окрім зазначених матеріалів, переведено збирання матеріалів по історії звичаєвого права: по річезовому, зобов'язковому та спадковому праву.

7) Виготовлено до друку отакі праці: проф. Кристера А. Є. «Три шаблі правоутворення» 2 $\frac{1}{2}$ арк., проф. Кристера А. Є. «Про план та хід робіт Комісії» $\frac{1}{2}$ арк., Назімова В. С. «Про заставне володіння на Україні» $\frac{1}{2}$ арк., Назімова В. С. «Про карне право»—3 арк., Товстоліса М. М. «Договір про наймання пастуха за звичаєвим правом на Полтавщині» на 1 $\frac{1}{2}$ арк., Добрава О. С. «Продаж нерухомого майна на Україні по актах XVI ст.» на 1 арк., Камінський В. А. «Інститут парубоцтва, як окремої верстви в селянському суспільстві на Поділлі з боку його організації та звичаєво-правових норм життя» на 1 $\frac{1}{2}$ арк. Програм для збирання матеріалів по звичаєвому праву на 3 арк. Бібліографічний показник літератури по звичаєвому праву України на 3 арк. Готується до друку: Проф. Кристером А. Є. «Про право спадкування в Кролевецькому повіті на Чернігівщині на 2 арк., проф. Кристером та Чечотом О. М. «Духівниці 16-17 ст.» на 5 арк. Камінським В. А.—«Шлюбний Інститут на Україні та форми його складання» на 1 арк.

Почато працю над кодифікацією українського звичаєвого права, а також студії над його історією та еволюцією норм цього права.

Ось досягнення Комісії за 5 років її існування.

6. Комісія для виучування західно-руського та українського права. Комісією було засновано 27 січня 1919 року з пропозиції акад. Ф. В. Тарановського. Спочатку вона працювала у складі Голови Комісії акад. Ф. В. Тарановського та членів: акад. Д. І. Багалія, О. І. Левицького, Б. О. Кістяковського, А. Ю. Кримського та співробітника В. Л. Модзалевського. За керівничого над працями Комісії був І. М. Каманін за секретаря В. І. Новицький. В 1919-1920 р.р. цей склад Комісії за малим був не розпався і в травні 1920 р. вона фактично перестала існувати. Николі Прокоп. Василенкові, що його в липні 1920 р. було обрано на академика по катедрі західно-руського та українського права, довелося поновити і поширити діяльність та склад Комісії. За керівничого над працями Комісії лишився на короткий час І. М. Каманін, але 11 січня 1921 р. він помер. Нового керівничого не було призначено, і фактично керував Комісією Голова її акад. Н. П. Василенко. Новими співробітниками-членами Комісія поповнювалася увесь час: 1920 р. до неї вступили В. І. Щербина, С. М. Іваницький-Василенко і П. К. Бонташ; в 1921 р.—І. І. Мінаков, І. Ю. Черкаський, Л. О. Окіншевич та І. М. Балінський; 1922 р.—С. Г. Борисенко та Г. Л. Попов; 1923 р.—О. В. Орищенко та М. В. Масляніков.

В березні 1922 р. в зв'язку з загальним укороченням штатів Академії в Комісії, окрім голови, лишився один-одніський штатний учений співробітник—Л. О. Окіншевич. Решта членів Комісії лишилися і працюють як нештатні учені співробітники Комісії (без платні).

Отож, на 1 січня 1924 р. в комісії, окрім голови, є один штатний та 9 нештатних (безоплатних) наукових співробітників. Секретарює в Комісії Л. О. Окіншевич.

Завдання Комісії — розроблювати історію західно-руського та українського права. В праці Комісії за 1919-1924 р.р. можна, в зв'язку із змінами в складі її зазначити два періоди. Перший склад Комісії на чолі з академиком Ф. В. Тарановським гадав, що, в зв'язку з заведенням по університетах України окремих кафедр західно-руського та українського права, головним завданням комісії має бути археографічна діяльність — видання юридичних пам'яток та юридичних актів західної Русі та України Литовсько-Польської і Козацької діб. Комісія хотіла була виготовити шкільне видання литовського статуту III редакції з друківаного примірника Мамоничівського видання 1588 р., який переховується в бібліотеці Київського Університету, та видання хрестоматії з історії права на Україні, до неї мали увійти найважливіші історично-юридичні джерела польсько-литовської та козацької діб. Окрім цього, Комісія мала на меті видати документи Генерального Військового Суду та Полкових судів Лівобережної України XVII-XVIII ст., гетьманщини, документи Луцького Трибуналу, то-що.

Р. 1920, відколи на посаду голови Комісії обрано було акад. П. П. Василенка, праця набула ширшого характеру. Комісія не кинула думку видавати пам'яток західно-руського та українського права, ба навіть поширила їхнє коло. З другого боку низка членів Комісії працювали з доручення Голови Комісії над розробленням окремих тем та питань литовсько-руського та українського права. Наслідком цієї праці Комісія сподівається мати низку монографій з найбільш темних, неясних та спірних питань з історії литовсько-руського та українського права.

Що-до праці над підготовкою до видання історично-юридичних пам'яток Західної Русі та України, то в першу чергу Комісія вирішила продовжувати працю над підготовкою до видання Литовського Статуту 1588 р., передрукувати Мамоничівське видання. Працю в цьому напрямку спочатку провадив І. М. Каманін, а після смерті його взяв її на себе Голова Комісії акад. Н. П. Василенко. Тепер її уже зроблено настільки, що за сприятливих умов можна було-б розпочати друк її. Окрім цього, акад. Н. П. Василенко працює над підготовкою до критичного видання Першого і Другого Литовських Статутів, чим мається на меті задовольнити наукові потреби.

Комісія має видати також хрестоматію з історії західно-руського та українського права. До неї увійдуть, між иншим, провінціальні земські привілеї литовсько-руської держави (готує до друку П. К. Бонтак) та умови Гетьманщини з Московською Державою XVII ст. (їх вже зібрав та підготував до видання В. І. Щербина). Підготовлено до друку також акти Луцького Трибуналу, що їх вважали за загублені, а тепер їх знайшов й виготовив до друку член Комісії Г. Л. Попов.

Праця Комісії над досліджуванням різних питань з історії литовсько-руського та українського права полягала в загальних рисах ось у чому — Голова Комісії акад. Н. П. Василенко працює над загальним курсом істо-

рії західньо-руського та українського права. Р. 1923 написав історично-юридичну розвідку «Кремінецький Ліцей і Університет св. Володимира», життєписи покійних академиків О. І. Левицького та Б. О. Кістяковського. Усе це надруковано в 1-му томі «Записок» Соціально-Економічного Відділу. Окрім того, акад. Н. П. Василенко підготував до друку перший розділ своєї роботи «Нариси по історії вивчення західньо-руського та українського права» — І. Тадеуш Чацький і його твори.

Над вивченням, дослідженням різних питань з історії західньо-руського права працювали члени Комісії. З них Г. Л. Попов написав розвідку про Луцький Трибунал, яку буде надруковано в II-му томі «Записок» Відділу. С. М. Іваницький-Василенко в 1920-1922 р.р. вивчав норми Магдебурзького права, що правило за джерело права міст Литви та України. Наслідком цієї праці була розвідка про «опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західньої Русі та України».

І. Ю. Черкаський розпочав писати розвідку про «громадські (копні) суди на Литві та Україні».

С. Г. Борисенко вивчає карний інститут вигнання в історії західньо-руського права. Як перші етюди своєї праці він написав реферата про «Ідею вигнання та потік Руського права», «Потік Руської Правди, як кара» та юридичну аналізу праволомств, що каралися в Руській Правді потоком — розбою, конокрадства та підпалювання.

І. М. Балінський досліджує питання про феодалізм та феодальні відносини в Польщі, Литві та Україні.

Нарешті О. В. Орищенко та М. В. Масляніков розпочали в 1923 році вивчати: перший — податки та повинності Литовсько-Руської Держави, а другий — інститут возних в Литовсько-Руському праві.

Спеціально в ділянці дослідження історії українського права працювали над джерелами друкованими та архівними члени Комісії: І. І. Мінаков, І. Ю. Черкаський, С. М. Іваницький-Василенко, Л. О. Окіншевич. З них І. І. Мінакову доручено досліджувати фінансовий устрій Гетьманщини, І. Ю. Черкаському — судовий устрій та судочинство на Гетьманщині. Обидва вони зібрали для своєї праці не аби-який матеріал. С. М. Іваницький-Василенко досліджує шляхецьке землеволодіння на Гетьманщині, та він уже виготовив про це наукову розвідку.

Л. О. Окіншевич вивчає державний устрій та вище врядування Гетьманщини; в процесі праці, як окремі етюди, з його широкій теми він написав розвідки про «Умови обрання Гетьмана на Лівобережній Україні XVII ст.», «Генеральну військову канцелярію Гетьманщини за перші роки її існування» та «Московські прикази XVII ст. в їх відношенні до Гетьманщини». Окрім того, Л. О. Окіншевич систематично вивчає історію західньо-руського та українського права.

Окрім цього, Комісія працювала над бібліографією історії західньо-руського права та українського (С. М. Іваницький-Василенко та Л. О. Окіншевич). С. М. Іваницький-Василенко зробив, за редакцією акад. Н. П. Василенка, переклад на українську мову праці С. Кутшеби: «Нарис історії

державного ладу Польщі, т. П. Литва» та працював над показчиком матеріялів, що стосуються до України в «Полному Собраніи Законів Російської Імперіи». Переклад С. Кутшеби залишається в рукопису за браком коштів для його друку.

Із праць Комісії зараз готові до друку: 1. Акад. Н. П. Василенко — Нариси по історії вивчення західньо-руського та українського права: І. Тадеуш Чацький та його твори. 2. Г. Л. Попов — Луцький трибунал. 3. В. І. Щербина — Гетьманські договірні статті. 4. В. І. Щербина — І. М. Каманін (некролог).

Готуються до друку: 1. Акад. Н. П. Василенко — Нариси по історії вивчення західньо-руського та українського права: П. Самуїл Богумил Лінде. 2. І. Ю. Черкаський — Громадські (копні) суди в Литві та Україні. 3. С. М. Іваницький-Василенко — Опіка над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західньої Русі та України. 4. С. М. Іваницький-Василенко — Шляхецьке землеволодіння на Україні. 5. С. Г. Борисенко — Інститут вигнання в історії Західньо-Руського права.

7. Правничо-Термінологічна Комісія почала працювати з половини березня 1919 р. За голову її був О. Левицький, за секретаря І. Черкаський. Участь в ній брали академики Б. Кістяковський і А. Кримський, та інші особи — всього близько 20 чоловіка. Завдання Комісії — скласти такий термінологічний словник, який найбільш був-би відповідав духові права та українській мові. Терміни бралися з живої народньої мови та з пам'яток стародавнього українського законодавства, з актових книг українських судових установ XIV-XVIII віків. Комісія працювала надзвичайно енергійно і до літа назбирала силу матеріялів. Відділ влаштував спеціальне засідання, щоб їх розглянути і, переконавшись, що на ці матеріяли треба чимало покласти ще суто філологічної праці, визнав за доцільне перевести Комісію до Правничо-Термінологічної Комісії I-го Відділу.

8. Комісію для присуду премій при III Відділі закладено на підставі статуту, який передбачає 4 премії. В 1919 р. вироблено було правила для премій за найкращі роботи: 1) з історії західньо-руського та українського права — імени Ф. І. Леонтовича; 2) із звичаєвого прага України або діючого права України — імени О. Ф. Кістяковського; 3) з політичної економії з дослідом народнього господарства України — імени М. І. Туган-Барановського; 4) по статистиці з дослідом суспільного життя України — імени О. О. Русова. Звичайно, що ніякої іншої діяльності Комісія виявити подалі не мала змоги. Коли-б навіть хто й написав був відповідну роботу, в Академії не було й нема жаднісіньких коштів, щоб видати премію.

9. Окремі наукові доручення III Відділу мають на меті таких вчених, які були-б розроблювали певне питання, визнане Відділом за важливе чи то з теоретичного, чи з практичного погляду. Ясно, що широкий розвиток ця інституція може мати тільки тоді, коли матеріяльний стан Академії досить зміцнішає. За 5 років існування Відділу чимало було таких доручень. 1) І. Ф. Гриценко (в Москві з 16-IV-1921 до 1-І-1922) для збирання різних матеріялів, потрібних для Відділу; 2) В. С. Ейсман (з 20-VIII-1920 до 15-XI-1922) —

збирати матеріяли що-до цукрової промисловости Росії та України 3) Ф. Х. Задорожний (з 16-ві-1921) — збирати матеріяли для життєписа небіжчика акад. М. Туган-Барановського; 4) О. О. Зонненштраль (з 20/у 1920 до 20/і 1922) розроблював питання про економічні інтереси України на Балканах; 5) Я. С. Модилевський (з 20-у-1920 до 1-ш-1922) розробляв питання про харчування людности Київa в 1920 і 1921 р.р.; 6) О. А. Плевако (штатний — з 15/п 1923 р.) збирає матеріяли по цукрово-буряковій промисловості Росії та України; 7) М. П. Слинко (з 21/х 1922) прикомандирований до Комісії звичаєвого права; 8) П. П. Смірнов (з 26-у-1922 до 1-ві-1921) розробляв питання про пограничні спори між Москвою і Україною після Богдана Хмельницького; 9) М. М. Стасюк (з 3-п-1921 до 16-х-1921) розробляв питання: «Економічна еволюція України в зв'язку з питанням залізничної митної політики. Частина 1 — сільське господарство»; 10) М. М. Трацевський (штатний — з 1-ш-1922). В 1922 р. розробляв риночні ціни Київa і Київщини за 1913-1922 р.р. В 1923 р. був прикомандирований до Демографічного Інституту; 11) І. Ю. Черкаський (з 1-ві-1921) розробляв карне право і кари на лівобережній Україні після Богдана Хмельницького.

Практика 3¹/₂ років існування показала, що найкращий спосіб використати цю інституцію Відділом при сучасних умовах — прикомандирування осіб, що мають окреме доручення до відповідної установи, або, як така закрита, до відповідного академіка, який провадить працю (О. Плевако). Звичайно, що коли зовнішні обставини зміняться, зміниться й характер використання цієї інституції Відділом.

10. Кабінет імені М. І. Туган-Барановського закладено Відділом, щоб допомогти збиранню всіх матеріалів про наукову діяльність небіжчика. В особі Ф. Задорожного Відділ має людину, яка з великою любов'ю збирає всі матеріяли необхідні, щоб як-найповніш освітлити й характеризувати цю незвичайну людину, творця ІІІ Відділу і одного з найкращих економістів, яких знає світова наука.

11. Бібліотека ІІІ Відділу заклалась 20 березня 1921 р. на підставі постанови Відділу про злиття всіх окремих книгозбірень його установ. Вона має своїм завданням обслуговувати співробітників Відділу в їхній науковій праці. На 1 січня 1924 р. нараховувалось по-над 10.000 томів, значну частину їх уже упорядковано. За браком коштів поповнення її має випадковий характер. Найціннішим внеском була книгозбірня акад. О. І. Левицького, що її він подарував ще за свого живоття. До 1 січня 1924 р. за штатного бібліотекаря був П. С. Синицький.

12. Товариство економістів заклалося 4 березня 1920 р. з ініціативи Р. Орженцького, який і був його першим головою. Йому зразу-ж-таки пощастило поставити справу як слід. В особі відомого вченого бухгалтера С. Ф. Іванова, який був заступником голови Т-ва, знайшов він собі незамінного помічника. Перші часи існування Т-ва сами члени президії друкували й розносили оповістки на засідання, далі справа покращала. Т-во має на меті: 1) допомагати вивченню України; 2) допомагати розвиткові економії, як науки; 3) поширювати знання на Україні; 4) об'єднувати економі-

стів теоретиків і практиків для більшого успіху їхньої праці в ділянці економії.

На 1 січня 1921 р. воно нараховувало 28 дійсних і 2 членів-кореспондентів; на 1-І-1922 р. 127 членів, з-поміж них 110 дійсних, 5 членів-співробітників і 12 кореспондентів; на 1 січня 1923 р. — 139, з них 120 дійсних, 6 співробітників і 13 кореспондентів; на 1 січня 1924 р. 146, з яких 127 дійсних, 6 співробітників і 13 кореспондентів. Доповідів прочитано було в пленумі і на секціях в 1920 р. — 20; в 1921 — 48; в 1922 — 20; в 1923 — 6. Особливо енергійно працювала в 1920 і 1921 р.р. секція обліку народного господарства (бухгалтерська) під керівництвом С. Іванова, яка, між иншим, склала українського термінологічного словника по рахівництву.

В 1920 р. існувало 3 секції: теоретичної економії, прикладної і обліку народного господарства. З самісінького початку своєї діяльності Т-во проявило тенденцію вбирати в себе гуртки осіб, які ставили собі однакові з Т-вом завдання. Ще в 1920 р. приєднався до Т-ва гурток бухгалтерів, він склав окрему секцію обліку народного господарства. Другий гурток, що утворився при Губерському Статистичному Бюро для наукового і технічного обміркування економічних і статистичних питань, увійшов у Т-во 12 лютого 1921 р., поклавши підвалини статистичній секції. Третій гурток — українських кооператорів — працював попереду при Кооперативному Інституті і в його семінарі він увілявся в Т-во в березні 1921 р., заклавши кооперативну секцію. В 1922 р. до 5 секцій, що вже існували, додається ще одна — для вивчення народного господарства України. З початку існування Т-ва головна праця провадилась по секціях, 1922 і 1923 р.р. центр ваги було перенесено на пленум. Т-во за час свого існування виявило інтерес до всіх частин економічної науки, та переважну було звернено увагу на прикладну економію.

В 1923 р. президія складалась з голови — акад. К. Г. Воблого, його заступника — проф. Г. О. Кривченка, членів — В. Г. Ганчеля і А. О. Синявського, секретарів — О. М. Лапоногова і Л. М. Бобиря-Бухановського. Окрім того, до президії входять, як голови секцій, такі особи: голова секції теоретичної економії — проф. Е. Е. Слущкий, прикладної економії — проф. Л. М. Яснопольський, статистики — акад. М. В. Штуха, обліку народного господарства — М. Д. Плєскачевський, вивчення народного господарства України — Ф. Х. Задорожний. Голова кооперативної секції — В. Г. Ганчель — входить і по вибору.

13. Товариство правників заклалося 3 березня 1921 р. з ініціативи проф. В. І. Синайського. За голову його попереду був акад. О. І. Левицький, заступником голови проф. В. І. Синайський, товаришем голови проф. О. С. Грушевський і за секретаря Б. О. Язловський. А як О. І. Левицький помер, а В. І. Синайський виїхав з Києва, Спільне Зібрання Академії обібрало на голову акад. Н. П. Василенка і Т-во на його заступника проф. А. Е. Кристера. В 1923 р. на товариша голови був обраний проф. О. М. Гуляев.

В 1921 р. дійсних членів було 35, в 1922 — 45 і в 1923 — 67. В 1921 р. одбулося 3 організаційних і 6 наукових засіданнів Т-ва, в 1922 — 10, в

1923 — 16. Особливо жваву діяльність проявило Т-во в 1923 р. Засідання його одбувалися не менш, як раз на місяць. До складу його увійшли всі правники, що працюють теоретично на ниві тої чи іншої галузи права, і не аби-яка частина практиків, які люблять і цінять наукове знання і вже виявили себе з цього боку. Найцікавішу доповідь в 1923 р. зробив небіжчик акад. О. М. Гуляев про цивільний кодекс. Т-во обговорювало цю доповідь на кількох своїх засіданнях; інші доповіді присвячено було новим течіям в ділянці карного права, в новому судовому устрою, ознайомленню з новою літературою, то-що.

14. Статистико-Економічний Семінар було закладено 15 липня 1921 р. з ініціативи Р. Орженцького і під його керівництвом. Поділявся він на два відділи: теоретичної статистики і економіки, причому значна частина членів одночасно брала участь в обох відділах. Велику вагу надавав Р. Орженцький систематичності в роботі і через те теоретичні основи вивчали, пристосовуючись до певного автора. Таким автором для статистики був проф. О. О. Чупров з його чудовими «Очерками по теорії статистики». Для економічного відділу таку роль одігравали «Основи» Рікардо, окрім того, правда, розбирали ще питання про первісне суспільство. З початку праці йшла дуже жваво, члени семінара працювали з захопленням, згодом загальні умови київського життя почали де-далі зменшувати темп роботи. Попереду так що й зовсім завмер економічний відділ і тільки окремі члени його продовжували науково працювати під керівництвом Р. Орженцького. Статистичний відділ хоча й з деякими перервами систематично працював увесь час, поки Р. Орженцький перебував у Києві. Протягом 1923 р. семінар був закритий, але III Відділ має на думці в 1924 р. поновити статистичний його відділ.

15. Семінар для виучування цивільного та звичаєвого права засновано 15 серпня 1921 р. з ініціативи проф. В. І. Синайського, він і був його першим керівником, при асистенті проф. А. Е. Кристері. Спочатку в семінарі брали участь як його члени дві групи — старша (5 осіб) і молодша (4). Студії з молодшою групою, що її краще було-б назвати просемінаром, полягали в читанню джерел і в систематичному студіюванні загальних курсів соціології та права для вироблення загального світогляду. Зайняття в семінарі провадилися з кожним членом зокрема. За певною системою студіювали спеціальні курси і монографії з цивільного права, причому пророблювалися питання, що звичайно входять в склад іспитів на вчений ступінь. В тому-ж таки напрямку продовжували роботу семінара і в 1922 р. З осені цього року на чолі його стоїть проф. А. Е. Кристер, якому пощастило в 1923 р. остаточно систематизувати роботу семінара. 6 членів його працювали увесь рік і 2 тільки півроку. Засідання одбувалися що-тижня, щоб обговорювати питання, які обов'язково обробляли усі члени семінара. Головне завдання його — дати теоретичну підготовку по цивільному і звичаєвому праву і виробити у членів уміння користуватись науковим методом досліджувати. За матеріал для зайнять правило українське законодавство в порівнянні з сьогочасним законодавством Західньої Європи і її цивілістичними ідеями.

16. Семінар для вивчення суспільного життя, закладений 1 вересня 1922 р. з ініціативи акад. О. М. Гілярова, працює під його керівництвом. Він поділяється на 3 відділи: 1) загальної соціальної філософії; 2) соціальної психології; 3) соціальної педагогіки. Розпочавши працю наприкінці 1922 р., семінар дуже жваво працював в 1923 р., причому розробляв найактуальніші теми з кожної із зазначених галузів знання. За активною допомогою членів семінара О. Гіляров студював між иншим питання про філософію грошей.

Щоб правильно оцінити те, що зробив III Відділ за 5 років свого існування, на увагу треба взяти не тільки загальний стан, в якому перебував Київ узагалі і Академія Наук зокрема, ба й особисті ще причини. За цей час ту чи иншу участь в життю Відділу брало велике число академиків — 11, себ-то більш, як половина усіх катедр за статутом (20). З них мало не половина померла (5), причому 3 працювали зовсім недовгий час (М. Туган-Барановський, О. Гуляев, Б. Кістикозський). Один з решти 6 (В. Косинський) так що й зовсім не брав участі в житті Відділу, а другий (Ф. Тарановський) працював трохи більш як півроку, нарешті, третій (К. Воблий) був два роки відсутній з Києва. Тільки один академик (М. Плуха) працював усі 5 років, та й то не з самого початку, а тільки з 1 січня 1919 р.; з 1 січня 1923 р. в Києві не живе жаден академик з первісного складу III Відділу. З померлих членів Відділу були не тільки великі вчені, але вони на рідкість любили й цінили працю в Академії, були незаміними на своєму посту. Активну працю в науковій і організаційній праці Відділу брали, звичайно, всього 3-4 академики, рідко і недовгий час 5. Кожна інституція, за винятком Демографічного Інституту, скількись разів мінjala керівника. Цим всім в звязку з загальними умовами існування Академії і пояснюється те, що частину наукових праць не було доведено до кінця.

5 років дружно і одноставно шукав Відділ шляхів, як найдоцільніше організувати свою наукову роботу. З великою саможертвою ніс він непосильний тягар цієї роботи, в повсякчасній боротьбі з абсолютно несприятливими зовнішніми й иншими умовами знайшов і виробив нарешті *modus vivendi*, який за таких умов і є єдино доцільний.

Статут показує Відділові те, що може бути тільки за ідеал. Як широко, оригінально й глибоко поставлені завдання і структура Академії Наук узагалі й III Відділу зокрема їх творцями! Не одразу, звичайно, можна було здійснити таку широку програму. Її розраховано на цілі покоління вчених. В старій Росії не вистарчало вчених, — навіть в столичних університетах частина катедр була вільна. Де-ж було набрати відповідних академиків для всіх катедр III Відділу? Ніхто не мріяв, що він одразу і по всіх своїх частинах почне працювати нормально. Розвивати науку, розповсюджувати знання, пособляти об'єднанню та організуванню наукової праці, вивчувати сучасне й минуле України, її землі та народу, утворити наукові семінари, постійні й тимчасові комісії, навіть більше, на Академію статут поклав був обов'язок давати відповідь на наукові запитання всім інституціям і особам, розглядати пові винаходи та відкриття, які до неї надсилаються

для досліду. Дуже тяжкі обов'язки покладає на Академію її статут, та багато її прав і можливостей передбачає він: повна матеріальна і наукова забезпеченість академиків — верховних керівників наукової й організаційної роботи. Забезпеченість науково-дослідними установами, високо кваліфікованими і звичайними науковими помічниками, бібліотеками, матеріалами, то-що, — усім тим, що робить наукову роботу можливою, чого ніколи не було і чого й досі нема.

Реальне життя понукало Відділ не стільки мріяти про ідеали, скільки розшукувати свої методи найдоцільнішої організації для кожного виду роботи. Суворі дійсність примусила його зовсім закрити цілу низку надзвичайно важливих і цінних, особливо як на теперішні часи, економічних установ: Інститут економічної кон'юнктури, Комісію для вивчення соціального руху, Бюджетну Комісію. Залишився Демографічний Інститут, який, маючи допiро дотації від ЦСУ України, може провадити строго, систематично організовану статистичну працю, та дві Комісії: Звичаєвого права і Західно-руського та українського. Товариства Економістів і Правників та семінари розвилися і зміцніли. Вони не вимагають од Академії будь-яких коштів і організувати працю в них легше, ніж у суто-наукових дослідчих установах.

Чи можна сподіватись, що наукова діяльність III Відділу в найближчій майбутнім набере інших форм, — цілком залежить од зовнішніх умов. Починаючи з 1922 р., на весь Відділ припадає всього 7 (сім) штатних посад, з них одна для бібліотекаря, друга, за смертю академиків О. Левицького і О. Гуляєва, повинна бути зайнята таким вченим правником, який може самостійно керувати Комісією звичаєвого права і цивілістичним семінаром. Лишається 5 посад для молодших наукових співробітників — найближчих помічників академикам в наукових дослідях, організаційній і навчательській діяльності. Співробітники Академії з осені 1923 р. здобувають більшу платню, ніж раніше, та ще й тепер не можна навіть і мріяти про те, щоб віддаватися роботі в Академії, «як ділу свого життя». Всім — і академикам і іншим науковим силам — доводиться заробляти на життя десь на стороні, в Академії-ж працювати більше «для душі». Організувати за таких конкретних умов цілком систематичну наукову працю в розгорнутому вигляді можна лише в рідких випадках, і далеко не по всіх галузях знання. Коли Відділ багато чого зробив і робить — пояснюється це тим, що навколо Академії скупчуються всі живі наукові сили Києва. Та таких людей можна використати лише в певному напрямку. Як можна організувати і правильно поставити Інститут економічних дослідів, коли всяка наукова робота вимагає там величезної технічної праці? Усенький час стежити за світовими економічними явищами, збирати безмежний статистичний матеріал, враховувати різноманітні пересічні й відносні числа, числа-показники економічної кон'юнктури, то-що — ось та попередня робота, після якої можна приступити до суто-наукової праці. Отже, чи можна примусити до неї тих людей, які без жадної винагороди в науковій роботі в Академії шукають і знаходять душевний спокій і найвищу насолоду? Такі люди звичайно праг-

нуть до верхів наукової творчої праці. Цілком природньо, що в тих галузях знання, де нема або мало так званої чорної роботи, наукова праця притягає більше люду з сторони і організувати її можна легше (Комісії звичаєвого права та західно-руського; особливо-ж наукові товариства і семінари). Праці по прикладній економіці і статистиці, за загальним правилом, вимагають великої попередньої роботи. Демографічному Інституту пощастило закінчити зводку первісних статистичних матеріалів тільки за допомогою ЦСУ, такої допомоги не було зроблено іншим установам і їх довелося закрити.

Кінчаючи цей коротенький огляд, не можна не констатувати, що III Відділ увесь час працював і працює систематично, за певним планом і широкою програмою, там, де це допускає характер науки і де не абсолютні перешкоди ставить життя; об'єднує, стимулює наукову роботу і за допомогою товариств керує нею, виготовлює молодь, придатну для наукової праці, в своїх семінарах. Були в житті Відділу перебої, шукання нових шляхів, то-що, але усенький час наукова праця йшла і йшла вона за абсолютно несприятливих умов. Ідея Академії і її ім'я стимулювали і стимулюють людей до наукової роботи, сама приналежність до неї поклала й покладає такі моральні обов'язки на людей науки, яких не можна порівняти ні з якими іншими. Це і є головний чинник, що рухає й стимулює нашу роботу. Оглядаючись на шлях, пройдений Соціально-Економічним Відділом за 5 років та підводячи підсумки того, що він зробив, з повним правом і гордістю можна сказати: «feci, quod potui».

Академик МИХАЙЛО ПТУХА

Секретар Соціально-Економічного Відділу.

Д Е Щ О Є:

	Стор.
I. Некрологи	III—CVI
1. Акад. К. Воблий. Академик Михайло Йванович Туган-Барановський († 22 січня 1919 р.)	III—VII
2. Акад. Н. Василенко. Академик Богдан Олександрович Кістяковський († 16/29 квітня 1920 р.)	VIII—XLI
3. А. С. Із споминів про Б. О. Кістяковського	XLII—XLV
4. Акад. Н. Василенко. Академик Орест Іванович Левицький († 9/у 1922 р.)	XLVI—CVI
II. Досліди і розвідки	1-199
1. Акад. М. Туган-Барановський. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію	1-16
2. Акад. М. Птуха. Таблиці смертності для України, 1896-1897 р.р.	17-62
3. Акад. К. Воблий. Польський Текстильний Ринок (1908р.-1908р.-1913 р.р.)	63-106
4. Проф. Б. Ландав. Учення В. О. Кістяковського про державу	107-118
5. Проф. А. Кристер. Професор Євген Губер 1849-1923	119-137
6. Проф. С. Слущкий. До питання про пересічну густоту населення	138-150
7. Акад. Н. Василенко. Кременецький лицей і університет Св. Володимира. Історично-юридична розвідка	151-199
III. Рецензії та огляди соціально-економічної літератури	200-218
1. Проект торговельної всезбірки С.Р.С.Р. Проф. М. Мітіліно	200-201
2. Проф. И. Б. Новицкий. Имущественный наем. Текст и комментарий к ст. 152 и 179 Гражданского Кодекса. Москва, 1923, стр. 30. Ол. Добров.	201-203
3. Проблемы марксизма. Сборник второй. Проблема преступности. Редакция и предисловие Я. С. Розанова. Киев, 1924, стр. I—VI+266. Н. Сікорський	203-204
4. «Криминалист». Полуторамесячний науко-популярний журнал. Издание «Заготхоз». 1923. Октябрь № 1. Москва, стр. 126. С. Борисенко.	204-206
5. Огляд новітньої літератури по конституції Німеччини. Проф. Яновський.	206-213
6. Проф. В. Синайский. Основы гражданского права в связи с частью III Свода Узаконований, действующих в Латвии и Эстонии. Вып. I Общая часть. Система личных прав. Авторское право. Рига 1924. С. Кельман.	213-218
IV. Додаток.	
Акад. М. Птуха. П'ять років існування Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук	1-28

Tables des matières.

I. Nécrologes.	III-CVI
1. C. Vobly, membre de l'Académie. M. Tougan-Baranowski, membre de l'Académie († 22. I. 1919)	III-VII
2. N. Vassilenko, membre de l'Académie. Th. Kistiakowski, membre de l'Académie († 16/29. IV. 1920)	
3. N. Vassilenko, membre de l'Académie. O. Lewitzki, membre de l'Académie († 9. V. 1922)	XLVI-CVI
II. Recherches et études scientifiques	1-199
4. M. Tougan-Baranowski, membre de l'Académie. L'influence des idées économique sur les sciences naturelles et la philosophie	1-16
5. M. Ptoukha, membre de l'Académie. Tables de mortalité en Ukraine. 1896-1897	17-62
6. C. Vobly, membre de l'Académie. Le marché textile polonais (1903-1908-1918)	63-106
7. Prof. B. Landau. La doctrine d'état par Th. Kistiakowski	107-118
8. Prof. A. Christer. Professeur Eugène Huber. 1849-1923	119-137
9. Prof. E. Sloutzki. De la densité moyenne de la population	138-150
10. N. Vassilenko, membre de l'Académie. Le lycée de Créménez et l'Université de St. Vladimir. Recherche hystorique et juridique	151-199
III. Recensions et revues de la littérature sociale et économique	200-218
1. Projet de code du commerce de la R.S.R.S. par prof. M. Mitilino	200-201
2. Prof. I. Nowitzki. Le louage (Art. 152, sv. du code civil R.S.F.S.R. par A. Dobroff	201-203
3. «Les problèmes du marxisme» par N. Sikorski	203-204
4. «Le criminaliste» par S. Borisenok	204-206
5. Revue de la littérature nouvelle sur la constitution de l'Allemagne par prof. V. Janowski	206-213
6. Prof. B. Sinayski. Principes du droit civil. Riga, 1924. par E. Kelmann	213-218
IV. Addition.	
M. Ptoukha, membre de l'Académie. Revue de cinq ans de l'existence de la Section Sociale et Économique de l'Académie des Siences de l'Ukraine	1-28

250

